КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

2(83)' 2013

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 6 від 20.06.2013 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*)

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

На першій сторінці обкладинки: Пам'ятник Володимиру Вернадському в м. Києві (1981 р.; скульптор О. Скобліков)

Літопис українського краєзнавства

УДК 930.1(09):(477.74)

Валерій Левченко, Галина Левченко, Едуард Петровський (м. Одеса)

Історико-наукові серіальні видання Одеси кінця XX — початку XXI століття в контексті розвитку краєзнавчих студій в Україні*

Стаття присвячена історико-науковим серіальним виданням Одеси в контексті розвитку краєзнавчих студій. Подано їх видову характеристику, проблемно-тематичні пріоритети публікацій, виявлені позитивні й негативні риси функціонування історико-наукових серіальних видань в контексті ґенези історичної науки.

***Ключові слова**: Одеса, історія, краєзнавство, серіальні видання.*

Впродовж останніх двадцяти років розвитку історичної науки помітним є істотне збільшення в загальному масиві досліджень питомої ваги праць з регіональної та краєзнавчої тематики. Актуальність і вагомість таких досліджень доводить хоча б факт їх присутності практично у всіх наукових форумах гуманітарного і природничого профілю, на міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференціях, симпозіумах, круглих столах тощо. Під егідою Національної спілки краєзнавців України, вищих навчальних закладів, ряду науково-громадських і науково-просвітніх організацій і товариств здійснено видання сотень наукових збірників, що суттєво розширили історіографічний та джерельний потенціал місцевої історії. Вагоме значення мають історико-наукові серіальні видання, на шпальтах яких, на основі нових архівних документів, розкривається регіональне минуле, заповнюється чимало «білих плям», відкриваються невідомі досі події і факти, повертаються із забуття прізвища забутих або викреслених з народної пам'яті діячів.

Плідна робота істориків-краєзнавців створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної регіональної історії, подолання стереотипів і міфологем радянської доби, утвердження пошани до історичного минулого. Реалізація цієї роботи вимагає наявності розвинутої мережі історико-наукових засобів масової інформації, на сторінках яких науковці мали б можливість презентувати свої напрацювання. На сьогодні історія історико-наукових серіальних видань Одеси кінця XX — початку XXI ст., які стали трибуною для оприлюднення не лише суто наукових загальноісторичних матеріалів, але й досліджень краєзнавчого формату ще не вивчена. У цьому контексті виникла цілком логічна ідея підсумувати здобутки наукових комунікацій історичної науки в Одесі, осмислити видові особливості історико-наукових серіальних видань, характеристику їх форматів, динаміку розвитку та концептуальні особливості. При застосуванні спеціальних методів та підходів, зазначені видання можуть виступати як безпосередній об'єкт, так і предмет самостійної ділянки знань. Крім того, у величезному масиві різноманітної за типологічними рисами вітчизняної періодики історико-наукові серіальні видання посідають гідне місце, будучи важливим елементом наукової комунікації й ефективним засобом інтеграції дослідників у світовий науковий простір.

Під час проведення емпіричного дослідження було виконано такі завдання: виокремлено коло навчальних закладів та науково-дослідних установ, які видавали/видають історико-наукові серіальні видання; виокремлено перелік видань кожної групи науково-дослідних установ і вишів; визначено загальний перелік історико-наукових серіальних видань, статті з яких потребують наукового реферування чи, принаймні, анотування. Саме на історико-краєзнавчому матеріалі значною мірою формувались і формуються історичне і державне мислення, національна ідентифікація та самосвідомість майбутніх поколінь. Краєзнавство сприяє всебічному збереженню історичної пам'яті та історичного

* Автори висловлюють вдячність колегам — О. А. Бачинській, О. А. Довгополовій, В. Г. Кушніру, С. Б. Охотникову, Н. О. Петровій, за сприяння у зібранні інформації при підготовці даної публікації.

досвіду через різні форми дослідницької діяльності та накопичення історичних матеріалів на майбутнє. На регіональному прикладі, зокрема Одеси, можна визначити, що частка краєзнавчих досліджень на сторінках історико-наукових серіальних видань є надзвичайно високою. До того ж вони представлені, хоча й не пропорційно, двома напрямами: теоретичним і конкретної історії краю, яка також є мікроісторією.

У контексті визначення регулярності випуску видань автори використовують термін «серіальні», яким називаються видання, що виходять протягом певного часу, мають спільну назву, однотипне оформлення, дату чи нумерацію випусків. Серіальні видання, у свою чергу, поділяються на три підвиди, об'єктом яких є періодичні видання, видання, що продовжуються та серійні видання. До періодичних видань належать ті, що постійно виходять з певною часовою періодичністю з наростаючою нумерацією, з неповторюваним інформаційним матеріалом, під однією назвою, в однотипному художньому оформленні. Продовжуваними виданнями називають ті, що виходять без чітко визначених наперед проміжків часу, а за мірою накопичення та редакційно-видавничої підготовки матеріалів, однак, мають свою нумерацію і типове художньо-технічне оформлення. До серійних видань відносять ті, що виходять однократно, повторення яких заздалегідь не передбачалось, включають сукупність томів, об'єднаних спільністю задуму, тематики, цільовим або читацьким призначенням та виходять в однотипному оформленні [41, с. 88, 101, 114].

Історія розвитку краєзнавства та краєзнавчих досліджень в Одесі має давні традиції. Відтак ще з XIX ст. велика кількість праць з краєзнавчої тематики друкувалася на сторінках історико-наукових серіальних видань, які виходили як друковані органи різних наукових товариств та флагмана вищої освіти на півдні Російської імперії — Імператорського Новоросійського університету (1865–1920). З встановленням радянської влади на території України, кожне нове десятиліття приносило свої зміни, створювало колізії у розвитку зазначеного сегменту засобів масової інформації. Періоди найбільшого піднесення видавничої справи історико-наукових серіальних видань спостерігались у другій половині 1920-х рр. та в середині 1960-х рр. Проте були й періоди, коли в Одесі не виходило жодного із зазначених видів видань.

Динамічні зміни в суспільстві на зламі 1980–1990-х рр. позначилися й на науковому середовищі. Історична наука почала звільнятися від стереотипів, насаджених у свідомості радянських людей засобами ідеологічної пропаганди. Це призвело до «нової» хвилі народження історико-наукових серіальних видань в Одесі. Першою ластівкою цього періоду стала збірка тез наукових читань «Древнее Причерноморье», присвячених пам'яті вченого Петра Йосиповича Каришковського [13]. Впродовж 1989–2012 рр. читання проводилися одинадцять разів і стільки ж номерів побачили світ. Тематика публікацій цього серійного видання головним чином обмежена розвідками в площині історії античності, а за видовою класифікацією його можна віднести до продовжуваних видань.

У цей же час, відродивши занепалу і занедбану традицію краєзнавчих студій та подолавши зрозумілу тематичну і хронологічну обмеженість досліджень, налагодилася взаємодія між вищими навчальними закладами, архівними установами, музеями, бібліотеками, державними науковими установами, творчими спілками, громадськими організаціями Одещини, а також краєзнавцями-аматорами. Спільним результатом діяльності, що свідчив про піднесення регіонально-історичних досліджень на якісно новий рівень стало проведення першої обласної історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-літтю Одеси (1989 р.) [11]. Згодом відбулася друга подібна конференція, у тематику досліджень якої було включено відзначення 25-річчя створення українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1991 р.) [45]. Підсумком певного етапу в краєзнавчих дослідженнях стало проведення міжнародної науково-теоретичної конференції «Одесі - 200», на якій свої здобутки презентували десятки учасників [31]. Мали місце й інші конференції, присвячені історико-краєзнавчій тематиці, час проведення яких ознаменовувався відзначенням тих чи інших ювілейних дат [40; 44].

Найбільш масштабні зміни в українській історичні науці відбулися на початку 90-х років XX ст. в умовах кардинальної трансформації українського суспільства, пов'язаної з проголошенням незалежності України. Саме на цей час припадає вибух масового народження історико-наукових серіальних видань в Одесі. Цьому сприяли: перегляд парадигми, що багато років панувала в історичній науці, вироблення нових

методологічних підходів та активізація історико-краєзнавчих досліджень, що потребували нових можливостей для ознайомлення широкого загалу з результатами наукових пошуків.

Прикметно, що першим історико-науковим серіальним виданням в Одесі в 1990-ті рр. стало «Историческое краеведение Одесщины» [18]. Випуски історико-краєзнавчого вісника, започатковані кафедрою археології та етнографії України і кафедрою історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (далі — ОНУ імені І. І. Мечникова) разом з Одеською обласною організацією краєзнавців присвячені історії національних груп (росіяни, німці, караїми тощо) і міжнаціональним відносинам на півдні України.

Другим за хронологією стало видання «Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества» (відп. ред. С. Б. Охотніков, третій і четвертий випуски спільно з В. Г. Петренко) [12], яке було спрямоване на публікацію розвідок з археології. Водночас зауважимо, що існуючі на початку 1990-х рр. продовжувані видання — «Древнее Причерноморье», «Историческое краеведение Одесщины» і «Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества» не задовольняли ні професійні потреби істориків-науковців різних фахів, ні широкий читацький загал, який прагнув ознайомлення з багатогалузевим і багатопроблемним минулим свого народу й регіону.

Тому першим на той час історичним продовжуваним науковим виданням в Одесі, яке об'єднало істориків різних спеціалізацій, стали «Записки історичного факультету» (гол. ред. В. Н. Станко (1995–2004), В. Г. Кушнір (2005–2012) ОНУ імені І. І. Мечникова. Безперечний успіх перших випусків збірника і бажання закріпити його — передусім через усвідомлення того, як важливо оприлюднювати результати пошуків вузівських науковців, підштовхували організаторів до подолання всіх перешкод і врешті зумовили перетворення збірника на солідне серіальне наукове видання. За сімнадцять років світ побачили двадцять два випуски [15]. Перші кілька випусків «Записок» мали доволі скромне поліграфічне оформлення. Свої праці в збірнику опублікували дослідники з багатьох вишів і науково-дослідних інституцій не лише Одеси, а й України та інших країн пострадянського простору. Більшість авторського колективу — представники професорсько-викладацького складу, як правило — доктори та кандидати історичних наук. Певна кількість публікацій належить аспірантам, а, як виняток, також студентам. Вагому роль у наповненні портфеля збірника відігравали працівники історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. Окремі з них (наприклад, професор В. М. Хмарський) друкувалися майже у всіх випусках збірника, частина професорсько-викладацького складу факультету має більше 10 оприлюднених у «Записках» публікацій.

Того ж 1995 р. під егідою кафедри археології та етнографії України ОНУ імені І. І. Мечникова й Управління охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини було започатковано науково-популярний часопис — «Старожитності Причорномор'я» (відп. ред. В. Н. Станко) [43]. Тематикою збірки була публікація різноманітних джерел з історії краю, починаючи з часів заселення його людиною. Через певні обставини видання часопису згодом було припинено.

Починаючи з 1998 р., впродовж двох років за ідеєю І. В. Сапожникова, виходило унікальне серійне видання «Невичерпні джерела пам'яті» (відп. ред. І. В. Сапожников (том 1 і 3), О. А. Бачинська (том 2)) [29]. У збірці друкувалися наукові статті, матеріали та републікації з історії козацтва.

З 1999 р. почав виходити «Вестник Одесского музея нумизматики» (гол. ред. С. Б. Охотніков) — власне продовжуване видання Одеського музею нумізматики, яке регулярно знайомить любителів давньої історії та широку громадськість з новими нумізматичними пам'ятками, виявленими та зафіксованими в результаті науково-дослідної діяльності музею. На сьогодні, за тринадцять років видання, випущено 46 випусків [7]. У 2012 р. в Одеському нумізматичному музеї з'явився ще один друкований орган – громадсько-публіцистичний збірник-альманах «О чем рассказала монета» [35]. Матеріалами для змісту опублікованих в ньому статей є фонди колекцій музею.

У 1999 р. на базі кафедри українознавства Одеського національного політехнічного університету під керівництвом професора Г. І. Гончарука започатковано історико-наукове продовжуване видання «Інтелігенція і влада», яке спочатку було результатом проведення однойменної Всеукраїнської наукової конференції (22–23 жовтня 1999 р.). Загалом вийшло 26 випусків збірки [19], яка містить статті з питань діяльності інтелігенції та владних інституцій України

нової та новітньої доби, зокрема, ролі інтелігенції у діяльності державних інституцій, соціально-економічному та політичному житті, політики влади щодо інтелігенції; постатей видатних представників української інтелігенції; історіографії та джерелознавства.

У передостанній рік XX ст. також почав видаватися щорічник історико-краєзнавчого спрямування — «Историческая память» [17]. Засновником цього єдиного періодичного видання на той час стала Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (голова професор М. Ю. Раковський) та Одеський будинок вчених.

Публікація історико-краєзнавчих праць в Одесі також здійснюється на сторінках непрофільного наукового видання «Праці Державного архіву Одеської області», яке почало виходити в останній рік минулого століття. На сьогодні, за дванадцять років, світ побачили тридцять три томи [39].

У 2000 р. кафедра археології та етнології України історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова почала проводити Міжнародний конгрес: «Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI ст.» (модератор О. В. Сминтина). Результатом плідної праці науковців на форумі стало видання серійної збірки «Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження» (видано 3 томи) [3].

Також недовгий час на початку XXI ст. виходило нумізматичне продовжуване видання «Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья» [2], тематику статей якого характеризує назва збірки.

Впродовж п'яти років (2002–2007) в Одесі виходило унікальне та єдине в своєму роді за проблематикою історико-наукове серійне видання — «Одесса и еврейская цивилизация». За змістом п'ять випусків були збірками матеріалів п'яти однойменних міжнародних конференцій [32]. У рамках цього форуму були представлені публікації, в яких досліджувалися: внесок єврейської громади в розвиток Одеси, зародження і розвиток сіоністських ідей в середовищі одеської інтелігенції, міжнародні та міжрегіональні контакти євреїв Одеси, їх відносини з іншими етнічними громадами міста, дослідження в літературній та лінгвістичній галузях, музиці, архітектурі, промисловості і навіть банківській сфері, які підготували доповідачі з Німеччини, Росії та України. Припинення видання збірки, відповідно як і проведення конференцій, пов'язане з браком коштів.

У 2003 р. історичним факультетом ОНУ імені І. І. Мечникова (ініціатива В. Н. Станка) було започатковано видання «Одеська болгаристика: науковий щорічник Одеського наукового товариства болгаристів» [33]. Тематика публікацій цієї збірки присвячена етнологічному вивченню болгар Південної Бессарабії та інших регіонів їх компактного розселення в Україні.

Одеський національний економічний університет 2004 р. став засновником продовжуваного наукового видання «Науковий вісник» (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) [28]. Відмінністю цього видання є той факт, що на його сторінках крім історичних розвідок, які складають приблизно п'яту частину від загальної кількості публікацій, друкуються праці з економічних і політичних наук. Станом на кінець 2012 р. вийшло 163 випуски.

З 2004 р. в мережі наукових засобів масової інформації історичного профілю з'явилось ще одне унікальне в своєму роді видання — «Липоване: история и культура русских старообрядцев» [24]. Названа збірка є результатом проведення на Одещині однойменної конференції, організатором якої виступала/виступає кафедра археології та етнології України (модератор О. А. Пригарін) історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. Серед матеріалів цього серійного видання представлені результати досліджень за наступними напрямами: формування населення старообрядців у різних регіонах Євразії: етапи, географія та шляхи розселення; історія розвитку старовірських спільнот протягом середини XVII—XXI ст.; самобутність культурно-побутових традицій старообрядців; лінгвістичні характеристики старообрядницьких говірок; історія центрів древнього благочестя; старообрядці і глобалізація: долі ревнителів «древнього благочестя» в сучасних умовах; формування та розвиток старообрядництва Придунав'я; долі старообрядництва; сучасний стан та перспективи старообрядництва тощо.

У 2005 р. в мережі історико-наукових серіальних видань з'явився «Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею» [8], натхненником появи якого стала директор музею В. В. Солодова. За вісім років існування цього продовжуваного видання, світ побачили одинадцять випусків. На його сторінках читач може ознайомитися зі статтями співробітників музею, українських та російських науковців, які розкривають історію і сучасний стан музейної справи і краєзна-

вчого руху на Одещині; значення музейних зібрань у вивченні історії регіону, зміцненні і розвитку вітчизняної культури; місце експозиції в системі народної освіти і просвіти, вихованні громадянської позиції, патріотичних почуттів тощо.

Значним досягненням одеських учених-істориків за часів незалежності стало налагодження професійних відносин з іноземними колегами. У 2006 р. професор В. Н. Станко спільно з болгарськими науковцями організував та провів міжнародну конференцію «Българите в Северното Причерноморие» (за порядковим номером дев'ята) [5]. Перші вісім конференцій були ініційовані та проведені університетом Велико-Тирново «Св. Св. Кирила та Мефодія» у Болгарії. Спочатку одеські історики (О. А. Бачинська 1995 р., О. А. Пригарін 1996 р. та ін.) брали участь у цьому форумі, а 2006 р. виступили її співорганізаторами. За результатами проведення впродовж 1992–2009 рр. десяти конференцій вийшло десять серійних томів, де опубліковані праці фахівців з Болгарії, Молдови, Румунії та України, які знайомлять широке коло читачів з основними напрямками досліджень з історії та культури болгарської діаспори.

З 2006 р. в Одесі почало виходити також єдине в своєму роді історико-наукове серійне видання, яке є плідною працею українських і польських істориків — «Поляки на півдні України і в Одесі» [38]. Підґрунтям для народження цієї збірки стала однойменна міжнародна конференція, що проводиться під егідою ОНУ імені І. І. Мечникова (модератор В. Г. Кушнір), Ольштинського відділу Польського історичного товариства та історико-педагогічного факультету Опольського університету. Актуальними проблемами публікацій у цьому виданні є питання з історії польської діаспори в Одесі та на півдні України в ХІХ—ХХ ст., зокрема: поляки в етносоціальній структурі населення; поляки в суспільно-політичних процесах; поляки — уродженці України в суспільно-політичному житті; внесок поляків у розвиток культури і науки; поляки Південної України в історіографічному контексті; поляки півдня України в історичних джерелах тощо.

Починаючи з 2006 р., Відділ історії козацтва на Півдні України розпочав видання продовжуваного наукового часопису «Чорноморська минувшина» (відп. ред. О. А. Бачинська) [47]. Пріоритетною тематикою досліджень на його сторінках, крім історії козацтва, стали студії з історії краю, починаючи з заселення його людиною. За свідченням редколегії це зумовлено тим геополітичним, комунікативним, економічним і військово-стратегічним значенням, яке мав чорноморський регіон в історії. Додатково здійснюється публікація різноманітних джерел, а також інформації про діяльність сучасних козацьких організацій й окремих монографічних досліджень. Загалом світ побачили сім номерів видання.

У 2006 р. також започатковано вихід періодичного видання «Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах» [36], що ставив своїм завданням популяризацію історії Одеси й Одещини. За редакцією В. А. Савченка світ побачили чотирнадцять випусків альманаху (видається двічі на рік), який має постійні рубрики, а час від часу присвячується тематичному висвітленню найбільш актуальних проблем історії краю чи визначним ювілеям. Враховуючи стабільну часову періодичність альманаху (презентації номерів стабільно відбуваються в лютому і серпні), можна констатувати, що воно є одним з небагатьох сучасних історико-наукових видань, яке належить до підвиду періодичних.

З 2006 р. на історико-філософському факультеті Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського щорічно відбувається наукова конференція викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих вчених, результати доповідей яких увійшли до серійного видання — «Історіосфера» (відп. ред. Ю. А. Добролюбська) [21]. Зміст публікацій висвітлює різні питання історичної науки: філософія та методологія історії, культурна антропологія, історія цивілізацій стародавності та середньовіччя, цивілізаційні проблеми нової та новітньої історії, археологія та історичне краєзнавство тощо.

Висвітлення результатів наукових досліджень у галузі краєзнавства також відбувається на сторінках однієї з серій «Вісника Одеського національного університету» — «Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство» (наук. ред. В. М. Хмарський) [9], яка також належить до періодичного видання. Основне завдання журналу, який вперше побачив світ 2007 р., — висвітлювати результати наукової та науково-практичної діяльності спеціалістів у цих галузях, сприяти розвитку різних напрямків інформаційної,

бібліотечної та книгознавчої науки та практики, підвищенню інтелектуального потенціалу регіону, а також служити центром наукових комунікацій, «незримим коледжем», який об'єднує людей, що працюють в одній галузі знання і дозволяє їм обмінюватись результатами своїх досліджень [42].

З 2007 р. в Одесі щорічно виходить продовжуване видання «Воронцовский сборник» [10] — серійна збірка історико-наукових праць, яка є підсумком проведення щорічних Воронцовських читань, присвячених пам'яті новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова (1823–1844). Організатором форуму виступає ОНУ імені І. І. Мечникова (координатор І. М. Шкляєв). У збірці для ознайомлення громадськості представлені дослідження про життя видатного політичного і військового діяча, мецената, покровителя освіти, науки і мистецтва — князя М. С. Воронцова та з різних проблем місцевої історії кінця XVIII–XIX ст.

У 2007 р. під егідою ОНУ імені І. І. Мечникова (координатор А. В. Шабашов) почала виходити збірка наукових праць (продовжуване видання) «Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я» [25]. За традицією видання складається з п'яти розділів: «археологія», «етнологія», «історія», «матеріали, повідомлення, архів, погляд» і «рецензія, персоналії, хроніка». «Лукомор'я» містить публікації, що присвячені практично всім етапам історії Північно-Західного Причорномор'я та прилеглих земель, від палеоліту до сучасності. Серед авторів, окрім дослідників з Одеси, чимала кількість досліджень вчених з різних міст України, Болгарії, Молдови, Росії, Польщі.

Серед великої кількості історико-наукових серіальних видань в Одесі впродовж останніх п'яти років свою нішу зайняло серійне видання «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» [37], яке стало результатом проведення (за підтримки Національної спілки краєзнавців України) раз на два роки однойменної міжнародної конференції в Одеському національному морському університеті (ідея й реалізація М. І. Михайлуци). Проблемні поля публікацій сконцентровані в різних напрямах, що дає можливість для глибокого аналізу історичної свідомості, яка функціонувала в культурах народів півдня України, а також чинники, котрі сприяли її формуванню й трансформаціям в історичному минулому цього регіону [23].

У 2008 р. стараннями колективу кафедри нової та новітньої історії та гуртка дослідників військової історії «НОВІК» (науковий одеський військово-історичний клуб) історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова побачив світ однойменний продовжуваний збірник наукових праць з військової історії [30]. За задумом редакційної колегії (відп. ред. А. С. Поспєлов), яка планувала видавати збірку двічі на рік, видання покликане організувати дослідників воєнної історії, не лише з Одеси чи півдня України, а й з інших регіонів країни, дати їм можливість публікувати результати своїх досліджень та поширювати зацікавленість істориків у цьому напрямі роботи. Хронологія статей, опублікованих у першому випуску, охоплює період від І ст. до н. е. до ХХ ст., з певним превалюванням у тематиці проблем ХХ ст. (що, загалом, є прикметною ознакою сучасної історіографічної ситуації) [4].

Того ж 2008 р. в мережі історико-наукових серіальних видань Одеси сталася унікальна у своєму роді подія. Через тридцять чотири роки після виходу 1976 р. восьмого випуску збірки «Материалы по археологии Северного Причерноморья» [27], 2008 р. було поновлено друкування цього продовжуваного видання (відп. ред. І. В. Бруяко). Основним змістом праць якого є археологія та історія античності.

У 2009 р. було започатковано видання збірки наукових праць «Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (гол. редкол. В. Г. Кушнір) [34], яка з'явилась внаслідок проведення на історичному факультеті ОНУ імені І. І. Мечникова щорічної міжнародної конференції «Одеські Читання» (куратор С. В. Ковальський) для студентів, аспірантів та молодих учених. Статті охоплюють різні галузі історичної науки, опубліковані дослідження відображають авторське бачення сучасних проблем археології, етнографії, історії стародавнього світу та середніх віків, історії України в середніх віка та новий час, новітньої історії нашої держави, нової та новітньої історії зарубіжних країн, історії Російської імперії та СРСР, джерелознавства, історіографії, біографістики, допоміжних та спеціальних дисциплін. Більш ніж сто публікацій презентують роботу молодих дослідників з багатьох міст України, Молдови, Румунії, Польщі, Російської Федерації.

За останні чотири роки в Одесі вийшли два продовжуваних видання — «Curriculum Vitae» [50] та «Эсхатос» [48–49] (відп. ред. обох видань

О. А. Довгополова), серед яких останнє виступає спадкоємцем ідеї. Засновниками та основними авторами «Curriculum Vitae» виступають представники філософського факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. «Эсхатос» став результатом спільного україно-російського проекту між кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків і кафедрою нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова та кафедрою історії філософії Пермського державного університету. До всіх чотирьох збірок включено дослідження, які були представлені на щорічному міжнародному семінарі, присвяченому одеському історику П. М. Біциллі.

Починаючи з 2010 р., впродовж трьох останніх років кафедра археології та етнології України (координатори В. Г. Кушнір і Н. О. Петрова) історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова проводить міжнародну наукову конференцію «Одеські етнографічні читання», результатом якої стали три збірки наукових праць [6; 22; 46]. На сторінках цього серійного видання, яке можна вважати спадкоємцем однотомного видання «Етнографія Півдня України» [14], подано наукові статті, що присвячені різним аспектам календарної обрядовості. Аналізуються джерела та історіографія, особливості структури, атрибутики та семантики обрядів. Окрему увагу приділено відображенню міжетнічних взаємин у традиційній культурі, питанням локальної специфіки обрядів, чинникам трансформації на різних етапах суспільства.

За останні три роки мережу історико-наукових серіальних видань в Одесі поповнили збірки різної тематичної спрямованості. Серед них видання кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова «Libra» (відп. ред. І. В. Немченко) [51]; «Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея» (відп. ред. І. В. Бруяко) [16]; збірка статей за результатами факультативу з іудаїки та ізраїлезнавства, проведеного філософським факультетом ОНУ імені І. І. Мечникова «Мама городов израилевых...» [26]; матеріали міжнародної наукової конференції «Історик Євген Миколайович Щепкін (1860–1920): постать в контексті доби» (відп. ред. В. М. Хмарський) [20], присвяченої 150-й річниці з дня народження професора; започаткований кафедрою нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова спільно з Центром досліджень з історії освіти, науки та техніки на Півдні України імені В. І. Липського збірник наукових статей «Альманах історичних досліджень» (відп. ред. В. О. Кузнєцов) [1] та інші (незважаючи на прискіпливе відстеження одеських історико-наукових серіальних видань, автори припускають, що деякі з них могли не потрапити в поле їх зору). Наскільки довго ці продовжувані видання закріпляться на олімпі місцевих історико-наукових серіальних видань покаже історія, а поки що на сьогодні, тематикою своїх публікацій вони заповнюють значні лакуни у розвитку історичної науки.

Отже, на сьогодні інформаційний простір історико-наукових серіальних видань Одеси досить насичений і різноманітний як за форматом і регулярністю виходу видань, так і за проблемно-тематичними пріоритетами (антична історія, археологія, військова історія, етнографія, історіографія, іудаїка, козакознавство, краєзнавство, медієвістика, методологія історії, нумізматика, проблеми джерелознавства, філософія історії тощо). При цьому дослідження історико-краєзнавчого характеру представляють вагому частину із загального масиву публікацій. Виходячи із запропонованого академіком П. Т. Троньком практичного поділу краєзнавства на історичне, етнографічне, літературне, географічне й мистецьке, стверджуємо, що всі ці напрями представлені у досліжуваних виданнях всебічно і багатоаспектно.

За останню чверть століття історико-наукові серіальні видання Одеси представлені великою кількістю (за підрахунками авторів — 32 позиції). Вони різні за видовою класифікацією: періодичних — 4, продовжуваних — 17, серійних — 11. Дані ознаки свідчать про рівень розвитку історичної науки в Одесі, а також про її перспективи, ступінь зосередженості науковців, які активно працюють у царині дослідницьких пошуків. Вони демонструють поліструктурність одеської корпорації істориків, які об'єднані не лише навколо профільного історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова, а й гуманітарних структур інших вишів Одеси (економічний, морський, педагогічний, політехнічний університети), що є потужною тенденцією до формування окремих історико-наукових осередків при соціогуманітарних кафедрах, а також музеях, бібліотеках, Державному архіві Одеської області або зосереджених навколо окремих постатей істориків, що виступають ініціаторами подібних видань. Це зумовлює розмаїття дослідницьких

пошуків, певну тематичну пріоритетність досліджень, інтенсивність розширення джерельної бази, плюралізм методологічних підходів, різність фахового рівня опублікованих матеріалів.

До значних вад слід віднести те, що сучасні історико-наукових серіальні видання Одеси нерідко представляють собою конкуруючі або навіть паралельно існуючі середовища наукової спільноти одеських істориків, які нерідко є особистими амбіціями редакторів та основних/постійних авторів. Наклад більшості видань не перевищує ста примірників, багато видань не представлені в Інтернеті. Як правило, всі видання не мають постійних бюджетів та видаються за рахунок меценатських коштів або за власний рахунок науковців. Найбільш помітною тенденцією розвитку видань є їх спеціалізація — за напрямами досліджень і тематикою, що відповідає пріоритетам наукових досліджень одеських істориків. Незважаючи на всі зазначені проблеми і недоліки, сучасне інтелектуальне співтовариство Одеси пропонує достатньо широкий спектр історико-наукових серіальних видань. Пік їх видавництва припадає на поч. XXI ст. — 25 видань (див. нижче діаграму).

На сьогодні з понад двадцяти історико-наукових серіальних видань, що виходять в Одесі, тільки два з них — «Записки історичного факультету» та «Інтелігенція і влада», є ваківськими, які відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України включені до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати наукових досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки».

Динаміка виходу історико-наукових серіальних видань в Одесі на зламі XX — XXI ст.

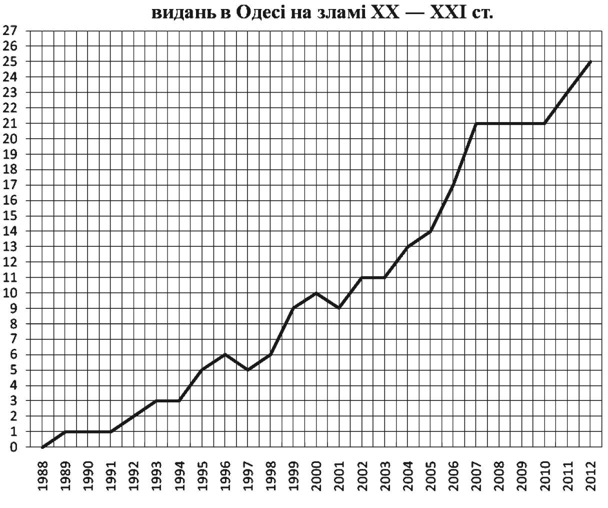

У горизонтальному вимірі історико-наукові серіальні видання можна поділити на чотири групи відповідно до належності засновників/видавців, що їх видавали/видають. Перша група — періодичні та продовжувані історичні видання вишів Одеси; друга — періодичні та продовжувані історичні видання НАН України та її філій, структурних підрозділів; третя — періодичні та продовжувані історико-наукові видання науково-дослідних установ, товариств, асоціацій тощо та четверта — продовжувані історичні видання політичних провладних сил. Ці чотири групи умовно представляють собою горизонтальний вимір мережі історико-наукових серіальних видань Одеси за майже чверть столітній період.

Закономірності розвитку мережі історико-наукових серіальних видань, диференціація дослідницької проблематики їх публікацій, осмислення взаємозв'язку опублікованих на шпальтах наукових досліджень з життям суспільства, визначення відповідного фахового рівня матеріалів із різноманітних проблем історії, методології, історіографії, джерелознавства, краєзнавства, спеціальних історичних дисциплін тощо — далеко не повний перелік завдань, які ще мають бути розв'язані у майбутньому. Також дана робота повинна сприяти виявленню гіпотетично неврахованих історико-наукових серіальних видань.

До того ж історія історико-наукових серіальних видань привертає увагу наукової спільноти в багатьох аспектах — бібліотечно-бібліографічному, джерелознавчому, історичному, науковому тощо. Це зумовлює необхідність ретельного їх виявлення, бібліографування, систематизації, створення на цій базі репертуару публікацій; досконалого вивчення на основі комплексного підходу; розкриття джерельної цінності та визначення значущості для сучасних наукових історичних студій. Дослідженням визначено перелік історико-наукових видань у мережі засобів масової інформації, на статті з яких необхідно скласти анотації (краще реферати) та розмістити їх в анотованій (краще реферативній) базі даних провідних бібліотек України для поширеного введення до наукового обігу. Серед великого масиву різноманітних за тематикою публікацій у цих виданнях, краєзнавчі студії заслуговують у подальшому на окреме комплексне та всебічне дослідження.

Джерела та література

1. Альманах історичних досліджень. — Одеса, 2012. — Вип. 1.

2. Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья. — Одеса, 2002–2005. — Т. I–IV.

3. Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження / Відп. ред. О. В. Сминтина. — Одеса, 2000–2002. — Т. 1–3.

4. Бузейчук В. М. Нове військово-історичне видання в Одесі // Ресурс доступу: http://madvi-odesa.mylivepage.com/wiki/1244/383

5. Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. — Велико Търново, 1992–1997, 2000, 2004. — Т. 1–8; Одеса–Велико Търново, 2006, 2009. — Т. 9–10.

6. Весільна обрядовість у часі і просторі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Одеські етнографічні читання» / Наук. ред. В. Г. Кушнір. — Одеса, 2010. — 381 с.

7. Вестник Одесского музея Нумизматики. — Одесса, 1999–2012. — Вып. 1–46.

8. Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — Одеса, 2005–2011. — № 1–11.

9. Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — Одеса, 2007. — Т. 12, вип. 4; 2008. — Т. 13, вип. 8; 2009. — Т. 14, вип. 19; 2010. — Т. 15, вип. 21; 2011. — Т. 16, вип. 21; 2012. — Т. 17, вип. 1 (7).

10. Воронцовский сборник. — Одесса, 2007–2012. — Вып. 1–5.

11. Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы (27-28 июня 1989 г.). — Одесса, 1989. — 176 с.

12. Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. — Одесса, 1993–1994, 1999, 2008. — Вип. 1–4.

13. Древнее Причерноморье. — Одесса, 1989. — 67 с.; 1990. — 185 с.; 1991. — 123 с.; 1996. — 115 с.; 1998. — 154 с.; 2003. — 228 с.; 2005. — 203 с.; 2008. — 388 с.; 2011. — 517 с.

14. Етнографія Півдня України. — Одеса, 1996. — Вип. 1.

15. Записки історичного факультету. — Одеса, 1995–2011. — Вип. 1–22.

16. Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. — Одесса, 2010. — Вып. 1.

17. Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. — Одесса, 1999–2005. — № 1–6.

18. Историческое краеведение Одесщины: Сборник материалов. — Одесса, 1992–1996. — Вып. 1–7.

19. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. — Одеса, 1999–2012. — Вип. 1–26.

20. Історик Євген Миколайович Щепкін (1860–1920): постать в контексті доби: Матер. міжн. наук. конф. «IV Історіографічні читання», присвяченої 150-й річниці з дня народження професора Є. М. Щепкіна. — Одеса, 2012.

21. Історіосфера. — Одеса, 2006–2012. — Вип. 1–7.

22. Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць // Матер. Міжн. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». — Одеса, 2011. — 383 с.

23. Див.: Левченко В. В., Михайлуца М. І. Друга міжнародна науково-практична конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 239–240; Левченко В. В., Михайлуца М. І. ІІІ Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» // Краєзнавство. — 2011. — № 2. — С. 325–328.

24. Липоване: история и культура русских-старообрядцев. — Одесса, 2004–2009. — Вып. 1–6; Одесса-Измаил, 2010–2012. — Вып. 7–9.

25. Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2007–2010. — Вип. 1–4.

26. «Мама городов израилевых...». — Одесса, 2011. — 146 с.

27. Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1957, 1959–1960, 1962, 1966, 1970–1971, 1976, 2008–2011. — Т. 1–12.

28. Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — Одеса, 2004–2012. — № 1–165.

29. Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. ст., матеріалів та републікацій. — Одеса, 1998. — Т. 1. Намогильні хрести запорозьких козаків / Відп. ред. І. В. Сапожників; наук. ред. О. А. Бачинська. 1998. — 220 с.; Т. 2: Задунайська січ: до 1000-ліття літописання та книжної справи в Україні / Відп. ред. О. А. Бачинська. — 1998. — 390 с.; Т. 3: Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): До 210 річниці штурму Хаджибейського замку / Відп. ред. І. В. Сапожников; наук. ред Г. В. Сапожникова. — Одеса, 1999. — 399 с.

30. Новик: Сборник научных трудов по военной истории Научного Одесского военно-исторического клуба. — Одесса, 2008–2011. — Вып. 1–4.

31. Одесі-200: тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції. 6-8 вересня 1994 року. У 2-х ч. — Одеса, 1994.

32. Одесса и еврейская цивилизация. — Одесса, 2002–2007.

33. Одеська болгаристика. — Одеса, 2003–2012. — Вип. 1–10.

34. Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / В. Г. Кушнір (гол. ред.). — Одеса, 2009–2012. — Вип. I–IV.

35. О чем рассказала монета. — Одеса, 2012. — Вип. 1–8.

36. Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. — Одеса, 2006–2012. — Вип. 1–14.

37. Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Від. ред. М. І. Михайлуца. — Одеса, 2007. — 333 с.; 2009. — 397 с.; 2011. — 400 с.

38. Поляки на півдні України. — Одеса – Ополє – Ольштин, 2006–2011.

39. Праці Державного архіву Одеської області. — Одеса, 2000–2011. — Т. I–XXXII.

40. Роль музеев в развитии исторического краеведения в городе Одессе и крае. Тезисы докладов научно-теоретической конференции, посвященной 40-летию Одесского историко-краеведческого музея 17 мая 1996 года. — Одесса, 1996.

41. Словарь издательских терминов / Сост.: Ф. С. Сонкина, А. К. Бадигин, Н. И. Волкова, В. П. Смирнова; под. ред. А. Э. Мильчина. – М., 1983. – 208 с.

42. Сминтина В. А. Вступне слово ректора ОНУ ім. І. І. Мечникова // Вісник Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — 2007. — Т. 12, вип. 4. — С. 8.

43. Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995, 2000. — Вип. 1–2.

44. 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27–28 октября 1989 г. г. Одесса. — Одесса, 1989.

45. Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию создания украинского общества охраны памятников истории и культуры. — Одесса, 1991.

46. Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць / Матер. міжн. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». — Одеса, 2012. — 491 с.

47. Чорноморська минувшина. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. — Одеса, 2006–2012. — Вип. 1–7.

48. Эсхатос: философия история в предчувствии конца истории. — Одесса, 2011.

49. Эсхатос-II: философия история в контексте идеи «предела». — Одесса, 2012.

50. Curriculum Vitae. — Одесса, 2009–2010. — Вип. 1–2.

51. Libra. — Одесса, 2010, 2012. — Вип. 1–2.

Валерий Левченко, Галина Левченко, Эдуард Петровский

ИСТОРИКО-НАУЧНЫЕ СЕРИАЛЬНЫЕ ИЗДАНИЯ ОДЕССЫ КОНЦА XX — НАЧАЛА XXI ВЕКОВ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ КРАЕВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В УКРАИНЕ

Статья посвящена историко-научным сериальным изданиям Одессы в контексте развития краеведческих исследований. Подана их видовая характеристика, проблемно-тематические приоритеты публикаций, определены положительные и отрицательные черты функционирования историко-научных сериальных изданий в контексте генезиса исторической науки.

Ключевые слова: *Одесса, история, краеведение, сериальные издания.*

Valeriy Levchenko, Galyna Levchenko, Edward Petrovskiy

HISTORICAL RESEARCH SERIALS ODESSA LATE XX — EARLY XXI CENTURY IN THE CONTEXT OF HISTORY RESEARCH IN UKRAINE

Article focuses on the historical and scientific serials of Odessa in the context of history research. Filed their specific characteristics, problem-thematic priorities publications identified the positive and negative features of the functioning of the history of science serials in the context of the genesis of history.

Key words: *Odessa, history, local history, serials editions.*

УДК 908(477):372.48

Ігор Кочергін (м. Дніпропетровськ)

Інститут гуманітарних проблем – осередок краєзнавчого руху на Придніпров'ї

В статті аналізується діяльність в сфері краєзнавства Інституту гуманітарних проблем, який є структурним підрозділом Національного гірничого університету.

Ключові слова: *Придніпров'я, Інститут гуманітарних проблем, історико-краєзнавчі дослідження, краєзнавчий рух.*

Активізація краєзнавчого руху на Придніпров'ї припадає на початок XX ст. В цей час в Катеринославі з'явилося кілька центрів, які безпосередньо або опосередковано впливали на процес вивчення та поширення знань про історію, культуру, археологію та етнографію краю. Серед них варто згадати Катеринославське наукове товариство (1901 р.), яке займалося просвітницькою діяльністю. Обласний музей ім. О. Поля (1902 р.), що став найбільшим зібранням історичних артефактів в регіоні, Вчена архівна комісія (1903 р.), яка займалась вивчення минулого Придніпров'я. Поява цих установ певним чином була пов'язана з першим вищим навчальним закладом Дніпропетровщини – Вищим гірничим училищем*, оскільки кожна з названих установ була створена за активної участі його викладачів. Наприклад, серед числа засновників Катеринославської вченої архівної комісії були викладачі училища С.М.Сучков, В.В.Курилов та В.Є.Загулін. Варто зауважити, що жоден з них не був істориком. С.М.Сучков – гірничий інженер, В.В.Курилов – хімік, В.Є.Загулін – викладач аналітичної механіки.

Попри те, що Вище гірниче училище мало технічний профіль, а його викладачі не мали прямого відношення до гуманітарної сфери, саме в його стінах вивчення історії краю отримало серйозну підтримку. Традиції, які були закладені на початку XX ст., збереглися, отримавши своє продовження в діяльності Інституту гуманітарних проблем (далі – ІГП), який був створений у 1999 р. в складі Національної гірничої академії України. Протягом 14-ти років незмінним директором ІГП є Віктор Юхимович Пушкін.

Засідання історико-краєзнавчого клубу «Грані». 24.04.2009 р.

В.Ю.Пушкін народився 28 січня 1938 року. У 1960 р. закінчив юридичний факультет Московського державного університету і переїхав до Дніпропетровська. Багато років В.Пушкін віддав комсомольській роботі. З 1968 р. він співробітник Національного гірничого університету [4, с.432]. Закінчивши аспірантуру у Дніпропетровському державному університеті, В.Ю.Пушкін у 1973 р. захистив кандидатську дисертацію. У 1992 р. Вчена Рада Дніпропетровського гірничого інституту присудила йому наукове звання професора. З червня 1992 р. Віктор Юхимович очолив кафедру історії та політичної теорії [8, с.74].

За ініціативи В.Ю.Пушкіна 22 квітня 1999 р. наказом Міністерства освіти і науки України було створено Інститут гуманітарних проблем. Пере ІГП були поставлені наступні завдання: реалізація наукових і культурно-освітніх проектів з метою розвитку і вдосконалення системи гуманітарної освіти у вищих технічних закладах;

* З 1912 р. Катеринославський гірничий інститут, з 1926 р. – Дніпропетровський гірничий інститут, з 1993 р. – Державна гірнича академія України, з 1997 р. – Національна гірнича академія України, з 2002 р. – Національний гірничий університет.

координація регіональних досліджень в сфері гуманітарних проблем; вивчення культурно-освітніх, політичних, соціально-економічних та історичних традицій регіону [11].

Одним з перших заходів краєзнавчого характеру, в організації якого взяв участь Інститут гуманітарних проблем, стала IX Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи», яка відбулась 27-29 вересня 1999 року. Конференція перетворилась на солідний і представницький форум, в організації якого також взяли участь Всеукраїнська спілка краєзнавців, Інститут історії НАН України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і мистецтв України, Дніпропетровська обласна державна адміністрація. На конференції працювало сім наукових секцій за різними напрямками, було виголошено десятки виступів, серед яких варто відзначити доповіді академіків НАН України П.Т.Тронька «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть» і П.П.Толочка «Охорона історико-культурної спадщини на зламі тисячоліть». Чільне місце у ході конференції відводилося обговоренню проблем і перспектив розвитку краєзнавства на Дніпропетровщині. З доповіддю про сучасні умови роботи краєзнавців Дніпропетровщини виступила професор Національного гірничого університету (далі — НГУ), голова Дніпропетровської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців України Г.К.Швидько [9, с.158].

IX Всеукраїнська краєзнавча конференція активізувала краєзнавчі дослідження у стінах НГУ. За активної участі В.Ю.Пушкіна, співробітників кафедри історії та політичної теорії, підтримки керівництва університету та особисто ректора Г.Г.Півняка ІГП поступово перетворився на один з осередків краєзнавчого руху на Придніпров'ї. В перші роки XXI ст. результати історико-краєзнавчих студій публікувалися з друкованому органі ІГП «Гуманітарному журналі», який почав виходити на початку 1999 року. Публікації краєзнавчого характеру, які стосувалися подій та фактів з історії Дніпропетровська і області, а також різних сторінок біографій відомих діячів Придніпровського краю протягом кількох років складали значну частину матеріалів журналу.

Задля акумуляції зусиль дослідників у вивченні історії Придніпров'я керівництво ІГП ініціювало проведення щорічних регіональних краєзнавчих конференцій. Перша з них «Дослідники Придніпров'я XIX–XX ст.» відбулась у березні 2002 року. Частину матеріалів конференції було вміщено у 14-му номері «Гуманітарного журналу». У 2003 р. відбулась наступна конференція на тему «Пам'ятки історії і культури Придніпров'я», матеріали якої склали частину 17-го номеру журналу [5, с.148]. З кожним роком краєзнавча конференція, яка проводиться ІГП спільно з Дніпропетровською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України набувала популярності серед дослідників. Тематика конференцій різноманітна: життя і діяльність видатних особистостей, проблемні питання історії міст і сіл, збереження історико-культурної спадщини та інші. Зазвичай під час роботи конференції розглядається вузьке коло питань, пов'язаних із визначеною темою. Однак тричі конференція присвячувалась помітним

Засідання історико-краєзнавчого клубу «Грані». 20.09.2012 р.

Учасники Троньківських читань в НГУ. 19.11.2010 р.

датам та особистостям: 4-а «Придніпров'я давнє і сучасне: невідомі та маловідомі сторінки історії та культури» була присвячена 60-річчю перемоги у Великій вітчизняній війні; 8-а «Розвиток науки, освіти і культури на Придніпров'ї у XVIII–XIX ст.» – 110-річчю Національного гірничого університету; 2-а (12-а регіональна) Всеукраїнська «Побут, етнографія і фольклор Придніпров'я у минулому і сьогоденні» – 60-річчю з дня народження науковця і краєзнавця С.В.Абросимової. У зв'язку з цим в межах роботи конференцій було оприлюднено кілька доповідей, в яких мова йшла про події радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. (на 4-й конференції), історію розвитку Національного гірничого університету (на 8-й конференції) та життя і діяльність С.В.Абросимової (12-а конференція).

Кількість учасників щорічної конференції з року в рік варіюється і складає в середньому 30 осіб. Найбільше доповідей (57 тем доповідей) було представлено на 10-й конференції: «Придніпров'я: давнє і недавнє», що відбулась 25 березня 2011 року. Представництво на конференції доволі демократичне: від студента до професора. У роботі наукових форумів беруть участь окрім істориків, географи, біологи, музейні співробітники, журналісти та інші. Географія учасників охоплює переважно південно-східну Україну. Найбільше доповідачів завжди представлено Дніпропетровською областю, що обумовлено місцем проведення конференції. Найбільш активними є дослідники з обласного центру, Кривого Рогу, Нікополя, Новомосковська, Павлограда, Царичанки, які на даний час є регіональними центрами краєзнавчого руху на Придніпров'ї. Починаючи з 2-ї конференції в її роботі стали брати участь колеги-краєзнавці із Запорізької області (міста Запоріжжя, Бердянськ). Згодом до них долучилися дослідники з Сімферополя, Києва, Одеси, Херсона, Ніжина (Чернігівська область), Долинського (Кіровоградська область), Чигирина (Черкаська область) і навіть Ростова-на-Дону (Росія). Загалом за 12 років роботи конференції в ній взяли участь 190 учасників, які представили 375 доповідей. Зважаючи на таку широку географію учасників, 11-а регіональна краєзнавча конференція отримала статус Всеукраїнської.

Краєзнавчі конференції стимулювали наукові пошуки в сфері краєзнавства, що в свою чергу вимагало своєчасного і регулярного оприлюднення результатів цих пошуків. Рамки «Гуманітарного журналу» вже не дозволяли здійснювати їх у повному обсязі. Тож, у 2004 р. директор ІГП В.Ю.Пушкін підтримав ідею створення окремого наукового краєзнавчого збірника «Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник». На сторінках цього часопису протягом перших років існування були представлені матеріали просопографічного характеру, результати археологічних досліджень на Богородицькій фортеці, історія розвитку міст і сіл Придніпров'я, питання благодійництва та розвитку архітектури,

культури, освіти тощо [7, с.312-313]. Хронологічний діапазон досліджень охоплює період від давнини до сьогодення.

Інститут гуманітарних проблем взяв участь у підготовці кількох видань, присвячених історії НГУ [1; 2; 4], а також долучився до всеукраїнського проекту «Реабілітовані історією». У 2004 р. був виданий збірник документів про політичні репресії в Дніпропетровському гірничому інституті [3].

Значної уваги ІГП надає роботі з молоддю. При кафедрі історії та політичної теорії НГУ діє студентський історико-краєзнавчий клуб «Грані», який очолює професор Г.К.Швидько. В рамках діяльності клубу відбуваються зустрічі з відомими діячами Придніпров’я, проводяться презентації книг з історії Дніпропетровщини та України, висвітлюються невідомі та маловідомі сторінки історії [12]. Засідання клубу проводяться на базі Народного музею історії ім. О.Поля НГУ [10, с.6]. Задля стимулювання краєзнавчих досліджень серед молодих науковців НГУ Інститут гуманітарних проблем у 2002 р. ініціював проведення конкурсу і заснував премію імені академіка НАН України П.Т.Тронька.

З самого свого заснування ІГП мав теплі і плідні відносини з головою правління Національної спілки краєзнавців України П.Т.Троньком. Тож, коли у 2010 р. виникла ідея проведення наукових читань, присвячених Петру Тимофійовичу, було вирішено їх проводити на базі НГУ в Інституті гуманітарних проблем. Читання відбулися 19 листопада 2010 р. в приміщенні Народного музею НГУ ім. О.Поля. Читання відкрив ректор НГУ академік НАН України Г.Г.Півняк, який постійно приділяє значну увагу гуманітарній складовій розвитку

Краєзнавча конференція. 29.03.2013 р.

університету. Про взаємовідносини НГУ і П.Т.Тронька розповів директор Інститут гуманітарних проблем В.Ю.Пушкін. Відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України (далі- НСКУ) Р.В.Маньковська зупинилась на подвижницькій діяльності П.Т.Тронька в розрізі розвитку музейної справи в Україні. Заступник голови НСКУ Г.О.Клепак виголосив доповідь про роль П.Т.Тронька на тлі епохи (XX – початок XXI ст.). Про різні напрямки розвитку краєзнавства в останні десятиліття, до яких був причетний П.Т.Тронько, говорили співробітники Інституту історії НАН України Т.І.Катаргіна і Р.Ю.Подкур, професор Київського національного університету Г.П.Савченко, доцент Черкаського університету О.М.Костюкова та інші. Під час роботи читань був продемонстрований документальний фільм «Знамениті українці. Петро Тронько». В рамках конференції учасники відвідали козацький Свято-Троїцький собор в Новомосковську, питанню реконструкції якого П.Т.Тронько та НСКУ приділяли прискіпливу увагу.

Пушкін В.Ю., Тронько П.Т., Півняк Г.Г.

Пушкін В.Ю. і Тронько П.Т.

Через рік, 24 листопада 2011 р. відбулись Другі Троньківські читання, які традиційно зібрали широку аудиторію [6]. В цей раз читання стали своєрідною даниною пам'яті багатолітньому голові НСКУ, герою України П.Т.Троньку, який незадовго перед цим пішов у вічність. Відкриваючи читання, В.Ю.Пушкін повідомив про прийняття керівництвом НГУ рішення щодо присвоєння Інституту гуманітарних проблем імені Петра Тимофійовича Тронька [11].

Таким чином, за 14 років діяльності Інститут гуманітарних проблем став одним з дієвих осередків краєзнавчого руху на Придніпров'ї. Всі ці роки ініціатором і натхненником багатьох проектів, які були втілені в реальність, був незмінний голова інституту В.Ю.Пушкін. Активно співпрацюючи з іншими краєзнавчими осередками Дніпропетровської області, а також з НСКУ, ІГП вже 12-й рік проводить регулярну краєзнавчу конференцію, видає науковий краєзнавчий збірник, веде просвітницьку роботу серед студентів НГУ, проводить презентації краєзнавчих видань, сприяє проведенню науково-краєзнавчих пошуків молодими нау- ковцями та здійснює багато іншої роботи в гуманітарній сфері взагалі та в галузі краєзнавства зокрема. Внаслідок активної і плідної діяльності в галузі краєзнавства у 2004 р. ІГП отримав загальноукраїнську премію ім. Д.І.Яворницького НСКУ.

Джерела та література

1. Академік Д.І.Яворницький і перша вища школа України. Документи і матеріали. Д.: НГУ, 2004. – 104 с.

2. Єлінов І.М. Нариси з історії Національного гірничого університету. – Д.: 2006. – 188 с.

3. «За відсутністю складу злочину...» До історії політичних репресій 20-х – початку 50-х років у Дніпропетровському гірничому інституті. – Дніпропетровськ: НГУ, 2004. – 193 с.

4. Історія і сучасність Національного гірничого університету (1899–2009 рр.): монографія / За ред. Г.К.Швидько. – Д.: НГУ, ЛІРА, 2009. – 504 с.

5. Кочергін І.О. Гуманітарний журнал: деякі підсумки діяльності за п'ять років // Гуманітарний журнал. – 2003. – №4. – С.147-149.

6. Кочергін І.О. Другі Троньківські читання // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С.159.

7. Кочергін І.О. Наукові краєзнавчі видання Дніпропетровщини // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С.312-314.

8. Національний гірничий університет. Професори. – Д.: НГАУ, 2002. – 131 с.

9. Рудий Г.Я. ІХ Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи» // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.158-159.

10. Швидько Г.К. Краєзнавство Придніпров'я і його постаті / Швидько Г.К., Пушкін В.Ю. // Гуманітарний журнал. – 2002. – №2. – С.3-6.

11. Інститут гуманітарних проблем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// igp.nmu.org.ua/ua/pro_inst/pro_inst.php (дата звернення 24.04.2012 р.)

12. Історико-краєзнавчий клуб «Грані» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// igp.nmu.org.ua/ua/club_grani/ club grani.php (дата звернення 25.04.2013 р.)

Игорь Кочергин

Институт гуманитарных проблем – центр краеведческого движения на Приднепровье

В статье анализируется деятельность в сфере краеведения Института гуманитарных проблем, который является структурным подразделением Национального горного университета.

Ключевые слова: *Приднепровье, Институт гуманитарных проблем, историко-краеведческие исследования, краеведческое движение.*

Igor Kochergin

The Institute of humanitarian problems – the center of local history studies in Pridniprovja region

There is activity in local history of The Institute of humanitarian problems which is department of The National mining University is analyzed in this article.

Key words: *Pridniprovja, The Institute of humanitarian problems, Historical and regional research, local history movement.*

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК: 94(477).04

В'ячеслав Гіпіч (м. Донецьк)

Образ міста в творах Себастіана Фабіана Кленовича

У статті наводяться біографічні дані про ренесансного поета Себастіана Фабіана Кленовича, автора першої друкованої латиномовної поеми про українські землі. Аналізується сприйняття міського середовища у творах Кленовича. Розглянуто особливості опису міської архітектури, ставлення до міщанського стану, описи міських етнічних груп у творчості гуманіста. Походячи із міщанського стану Кленович з симпатією ставився до офіційної шляхетської ідеології Речі Посполитої, орієнтованої на сільський спосіб життя.

Ключові слова: *міщани, образ міста, архітектура, торгівля, ремесло, література.*

Досліджуючи історію українських міст, історик має обирати об'єктом своєї уваги не тільки міську архітектуру, економіку та соціальний склад населення. Важливим завданням є також вивчення світогляду городян. Вивчаючи твори, що належать перу міщан, ми можемо робити певні висновки стосовно їх світосприйняття.

Метою цієї статті є спроба реконструювати узагальнений образ міста, котрий існував у свідомості Себастіана Фабіана Кленовича. Таким чином, ми можемо просунутися у науковому розумінні того, як міщани XVI-XVII століть самоусвідомлювали себе, яке місце відводили для власного стану у політичній системі та суспільстві Речі Посполитої.

У якості джерельної бази були використані художні твори, що належать перу Себастіана Фабіана Кленовича. Хронологічні межі пов'язані з часом життя та творчості гуманіста та охоплюють другу половину XVI століття. Оскільки Кленович писав про міста усього Королівства Польського, тому ми вивчаємо комплексний образ міста Речі Посполитої, не обмежуючись виняткова українськими теренами.

Особистість Кленовича добре відома українським дослідникам літератури доби гуманізму, оскільки у своїй творчості значне місце він відвів Червоній Русі, тобто Галичині. Описи міста Львова в його поемі «Роксоланія» зацікавили І. Франка, який переклав певні місця з поеми [1]. Існують й інші переклади українською цього латиномовного твору [2]. Багато статей присвячено вивченню духовного світу поета та особливостей його літературного стилю [3].

Себастіан Фабіан Кленович [4] народився близько 1545 р. в Великопольщі в міщанський родині [5]. Інформації про його дитинство та юнацькі літа обмаль, але з його творів видно, що він добре опанував латину, розумівся на грецькій літературі, був добре ерудованим, володів певними знаннями з царини права та був релігійною людиною католицького визнання. Деякий час мешкав у Львові. На 25 році свого життя, у 1570-х рр. Кленович оселяється у місті Любліні – значному торгівельному центрі Руського воєводства. В цьому королівському місті, що мав самоврядування за Магдебурзьким правом, Себастіан Фабіан робить блискучу кар'єру. Розпочавши міським писарем, він увійшов до кола міських патриціїв та обіймав уряд міського райці. Одружився з донькою люблінського купця та набув міських прав. Від свого покровителя – Київського католицького єпископа Йосифа Верещинського – отримав війтівство в Псарах й сільце Вулки Юзефовські. У 1589 р. був призначений ректором школи в місті Замостя. В 1592 р. повернувся до публічного життя в Любліні – обіймав посади війта, райці, бурмистра [6]. Помер 1602 р. в Любліні, де й був похований.

Під час свого перебування у Любліні Кленовичу доводилося не один раз відвідувати столицю Руського воєводства у справах. Дехто з дослідників життя Себастіана Фабіана вважають, що перед тим як оселитися в Любліні,

він деякий час мешкав у Львові [7]. Про це місто в нього збереглися приємні спогади: «Передусім із міст руських здобув собі славу велику / Львів, скрізь відомий, святий, руського роду краса, / Місто спокою мого, я тобі присвятив свою працю!»[8] Присутні в його творах й такі українські міста як Київ, Кам'янець, Луцьк, Острог, Дрогобич тощо.

Незважаючи на те, що все своє життя Кленович був пов'язаний із міським середовищем, професор Марта Богуцька вважає його виразником шляхетської зем'янської ідеології [9]. У своїй польськомовній поемі «Фліс» («Плотогон») Себастіан Фабіан оспівує не купецтво, яке Вислою постачало збіжжя до Гданська, а, на думку вченої, возвеличує працю шляхтича-землероба, котрий не ризикує власним здоров'ям заради наживи, спокійно відпочиває після жнив біля домашнього вогнища: «Засяде собі при вогню сосновим / при келиху просторим. / Може не заздрити купецтву, міщанам / може не дивитись на Гданська товари»[10]. Річ у тім, що сам Кленович походив з невеликого містечка, а все доросле життя мешкав у Любліні, котрий також не був великим містом. Як і багато заможних мешканців міст тогочасної Речі Посполитої Себастіан Фабіан, окрім власне міських занять, був долучений до рільництва та тримав фільварок й млин. На думку Богуцької, присвоювання собі елементів шляхетської культури у свідомості городян було засобом подолання станового бар'єру між міщанством та шляхтою. Аграрний спосіб життя наближав бюргерів до привілейованого лицарського стану [11].

Сам Кленович у 1584 р. разом з баржами рушив Віслою до Гданська. Під час сплаву, за словами автора, й повстав «Фліс». Шляхом до моря поет оминав багато польських міст. Описи деяких з них потрапили на сторінки поеми. Серед зелено-блакитних краєвидів вздовж гирла Вісли стрічаються червоні плями – цегла та черепиця міст: «зліва червоніє давній Влоцлавек, священицьким митом та пивом славний»; «Скоро побачиш Нешаву червону […] світяться зліва будинків дахи»; в Торуню *флісак* [12] оглядає «прекрасні як полум'я мури»; в Новому Місті «зліва побачиш червоний мур»; в Гданську зсипають збіжжя у «червоні *шпіхлери*» [13] тощо [14]. Для поета символом міста є його цегляна архітектура. Також високість та стрільчастість будинків належить до образу міста в творчості Кленовича: «храми високі, і вежі, що вперлися в небо», «нині будинки оті, бачиш, громадні ростуть» в Замості; «глянь на вершинного Лева: гора височить в піднебессі», «також будівель дахи аж до небес піднялись», «веж височенних шпилі гостроверхі зірок досягають» – про Львів [15]. Важливу роль у відокремленні міста від села мали фортифікаційні споруди. З деревом без гілок порівнює Кленович укріплення Любліна після пожежі 1575 р., коли вщент згоріла Краківська брама й постраждали міські стіни: «Мури міські опинились оголеними як потворні пні дерев, позбавлені гілок» [16]. Брами та мури міст виступають у творах Себастіана Фабіана як символ захисту католицької віри та церкви від ворогів – схизматиків, єретиків, іновірців: «Ти [Львів] пустослівних пророків[17] вже здалека першим рознюхав / І перед лихом отим брами свої зачинив», «Львове священний, скеле марпейська,[18] хай щастить тобі завжди, / Віру стару бережи, не залишай у біді», «І кафедральний собор в мурах сіяє твоїх [Кам'янець-Подільський]» [19].

Річ Посполита дуже потерпала від нападів кримських татар. Найбільше страждали від нападів українські землі. В «Роксоланії» українські міста-фортеці виступають у якості головної сили у боротьбі з цим лихом: «Марс, бог війни, оточив нині мурами місто [Замостя] надійно… Гетів [татар] могутні війська тут зазнали поразки страшної», «Ти на плечах своїх, Києве, видержав орди татарські, / Відсіч не раз ти давав скиту, що луком гордивсь» [20].

У творчості Кленовича часто зустрічаються порівняння міста з державою. Люблін, де Себастіан Фабіан мешкав значну частину свого життя, та Львів, де він провів декілька років, мали самоврядування за Магдебурзьким правом. Громади цих міст через такі інституції як рада, лава, війт вирішували самостійно поточні проблеми та мали судову незалежність. Тому у творчості гуманіста натрапляємо на алегорії давньогрецьких міст-полісів та міста-

держави Риму у творчості ренесансних письменників, коли мова в їх творах йде про міста. У власній «Роксоланії» Кленович вже безпосередньо порівнює давню столицю українців Київ з Римом: «Знайте всі люди, що Київ на Чорній Русі важить стільки, / Скільки для всіх християн Рим стародавній колись» [21]. У дусі ренесансної любові до Античності орган міського самоврядування – раду поет за давньоримським взірцем називає Сенатом: «Найщедрішому та найяснішому сенатові славної львівської громади», «О сенате славний, мужів достойних / Зборе, що в пошані у мене завжди, / Це тебе львів'яни – громада людна – / Слухають радо» [22]. *Civis Lubliensis* («громадянин Любліна»), так, за аналогією з громадянством давнього Риму, часто підписувався Себастіан Фабіан Кленович.

Будівля, що уособлювала собою міську владу протягом XVI-XVIII ст. була ратуша. Дуже поважно написав Кленович про ратушу у Замості: «Бачимо, ратушу нам ставлять для радних міських, / Де пануватимуть завжди Феміда та Правда і будуть / Суд справедливий вершить радні достойні в судах» [23]. Звісно, що поета у даному випадку приваблювала не будівля сама по собі, а те що вона уособлювала – самостійність та незалежність міської громади.

До образу міста належать також торгово-ремісничі акценти. Тринадцять найменувань східних товарів у вірменських купців Львова наводить Кленович в «Роксоланії»: «Тут і шовки, і тканини з бавовни, нитки золотисті / Й срібні, і теж килими (турки їх люблять також), / Ірис південний, кора цинамону, імбиру коріння, / Стебла, які наш народ троща пахуча назвав, / Перець і ревінь, яким у народі лікують печінку, / Купиш мускатний горіх, купиш дівочий шафран» [24]. В Замості «для Меркурія ринки будують». В Дрогобичі видобувають сіль на продаж: «Славиться в русів копальнями солі містечко Дрогобич, / Звідси розвозиться сіль всюди по руській землі». Пише про московський та литовський напрямки люблінської торгівлі: «В Любліні стрінеш дари різні з Москви та Литви. / Всякі товари, які лише світ вробляє на продаж, / в Любліні знайдеш, в отих мурах священних його» [25]. Навколо Бидгощу видніються гори глиняних горщиків місцевого виробництва, готових до вивозу. У Гданську Кленовича цікавлять не будинки, вулиці, фонтани, а міський порт, наповнений суднами, дзижчанням, рухом та купцями. Тут навколо продають та купують: «продавай, купуй, торгуй, бий долонь в долонь / зиск собі здобудь». Не замовчує гуманіст Кленович й негативні моменти в торгівлі: «Хвали продаючи, ганьби купуючи; купця не бажай мудрого, шукай собі дурня» [26]. Для прибульця з польської глибинки Гданськ/Данціг – велике місто з чужоземним населенням у мовному та звичаєвому сенсах, наповнене купцями, посередниками, маклерами та лихварями, котрі спритно оперували мірами та вагами, різними грошима, асигнатами, векселями – здавався місцем великого ризику та небезпеки. «Будь обережний, – радив Кленович своїм читачам, подорожуючим до Гданська, – бо тут маєш, судновласник, різноманітні голови / одні грошима торгують / інші словами» [27]. Розмова з німецькомовним мешканцем цього міста є складною через мовні непорозуміння, а також з огляду на відмінності у світосприйнятті, вартостях та досвіді, котрі репрезентують прибульці та місцеві мешканці.

У багатьох західноукраїнських містах в цей період була актуальною проблема етноконфесійних відносин. На території України мешкали представники багатьох народів та релігій. Найбільше представників різних етносів було у Львові. Крім католиків (переважно німецького та польського походження) найчисельнішими були вірменська, єврейська, руська громади. Кленович висловив власне відношення до представників цих народів. Про вірмен пише спокійно, підкреслюючи їх купецькі здібності: «Також сюди вірменин пелехатий завозить зі Сходу / Пахощі різні свої й всякий на продаж товар […] В місті [Львові] осіли вірмени, свої залишивши оселі, / Люди кмітливі вони, талановитий народ. / Речі церковні сюди привезли та своїх ієреїв, / Церкву, як звичай велить, побудували собі» [28]. В традиційно образливій формі представлено єврейську громаду: «На передмістю бруднім проживають невірні

євреї, / У неохайних хатках їхніх – і бруд, і сміття. / Плем'я смердюче вони, розвівається, наче від цапа, / Сморід постійно від них, завжди обличчя бліді» [29]. Негативне відношення до юдеїв відповідало духу того часу. В Речі Посполитій було опубліковано не один анти-юдейський трактат, зокрема і у Львові. Пов'язано це не тільки з релігійними та етнічними відмінностями, а й з тією економічною конкуренцією, що складали євреї для місцевого населення. «Славні міста у заставу дає, позичає всім гроші, / З них же проценти дере, сіє усюди нужду»: лихварство та орендарство, котрим займалися представники єврейської громади, додавали соціальної напруги у відношеннях з місцевим населенням.

З повагою ставиться Кленович до автохтонного українського населення Львова. Русинів називає нащадками Яфета та залічує їх до сарматських племен. У такій завуальованій формі Кленович підкреслює етнічну близькість українців з поляками. На його думку, власну назву «Русь» місцеве населення отримало від прадідів. В тогочасній польській історіографії існувала наступна схема етногенезу східнослов'янських народів – після Великого потопу нащадки одного з синів Ноя – Яфета (Іяфет) рушили на захід і північ й дали початок усім народам, що тут оселилися, у тому числі й слов'янам. У давнину ці, начебто, слов'янські племена називалися сарматами (від них виводили себе поляки). До сарматського племінного союзу входили роксолани (які вважалися предками українців). Власні назви поляки-ляхи та українці-русини отримали від двох князів, що були рідними братами – Леха та Руса.[30] Ця схема знайшла своє відображення на сторінках «Роксоланії» Кленовича. Лише конфесійні відмінності створювали перепону між цими народами: «Руси і далі ідуть шляхом дідів і батьків, / Звичаї ті, що зі Сходу взяли, зберігають ретельно / І бездоганно, скажу, віру свою бережуть. / Проти порядків таких виступає весь світ католицький, / Часто засуджує їх, навіть погрожує він, / Саме за те, що нащадки, прості й легковірнії руси, / Всім заповітам батьків вірні й виконують їх» [31].

Те, що час має різне значення та по різному спливає в селі та місті, знали вже в ранньомодерну добу. Перші вуличні годинники почали з'являтися саме в містах. Наявність годинника на ратушній вежі також була ознакою престижу даного міста. Ось який розлогий опис львівського годинника подає Кленович в «Роксоланії»:

«Там тихоплинні години рахує
годинник на вежі,
В стуках постійних його зміни
у часі звучать.
Важіль годинника крутить
усі коліщата зубчасті
Й точно вимірює він час,
що тікає кудись.
Вуха ласкає годинник своїм
передзвоном подвійним,
Всяк раз нагадує нам:
часу частинка пройшла,
Наче говорить, що втрачений час
повернути не можна,
Й завжди повчає, що він –
річ дорога для усіх» [32].

Як гуманіст та моралізатор, не міг Кленович оминути тему суспільних відносин, яким, зокрема, присвятив спеціальний твір – «Ворек Юдашув» («Юдин мішок»). Для Себастіана Фабіана джерело зла знаходиться не в природній зіпсованості людини, а в людському неуцтві й недосконалості людських стосунків [33]. Хоча йому імпонувало шляхетське сільське життя, він виступав з критикою проти жадоби шляхти, котра у гонитві за прибутком доводила до відчаю власних селян. Особливо засмучувало Кленовича пияцтво у галичан: «Вип'є печальне вино – харкне та зараз блює. / П'є той п'яничка та келиха лає, невинного зовсім, / Знову бажає вина й платить, хоч лаяв його. / П'є із похмурим обличчям і келихи гірко картає, / Хвалить отруту, яку, щойно купивши, ганьбив» [34]. Для Кленовича основою людського існування є праця, а не паразитичне існування за рахунок інших. Високу оцінку від Кленовича отримала міська рада Торуня за те, що вигнала на передмістя повій: «Флісаку, минай тих сирен / стережися від гангрен». Місто Торунь для нього «багате в цноті», тільки там

можна «щирих міщан оглядаєш охоче / там спокій, там сором, там зберігають учтивість \ та справедливість» [35].

В цілому, можемо констатувати неоднозначне ставлення Себастіана Фабіана Кленовича до міського середовища. Проживши все своє життя у міському середовищі, Кленович добре розумівся на особливостях міського життя з його темпом, рухливістю, духом підприємництва. Але ідеалом для нього (як і для міського патриціату в цілому) було спокійне сільське існування. Кожне місто отримує від Кленовича добрі епітети – прекрасні мури, золоті верхів'я соборів, червоні (в значенню красиві) домівки. Але міста в його творах постають, уніфіковано, побіжно, поверхово. Мури, брами, храми – ось основні складники опису міст у Кленовича. Пояснити таку скудність інформації про міста можна тим, що жоден з творів Кленович не присвячував спеціально містам. Вони в нього виступають фоном для розповіді про інші речі – природу, звичаї тощо. Біль-менш розлогі описи належать лише двом містам – Гданську та Львову. Якщо прибалтійське місто у Кленовича залишило турботливі спогади, виглядає чужим йому, то Львову дісталися теплі та доброзичливі відгуки.

Джерела та література

1. Франко І. Старинний Львів // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 11. Поетичні переклади та переспіви. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 366-368.

2. С. Ф. Кльонович. Роксоланія (Переклад М. Білика) // Питання класичної філології. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – Вип. 2. – С. 119–156; передрук окремим виданням: Себастьян Фабіан Кльонович "Роксоланія": Поема / перекл. з латин. М. Білика. – Київ, 1987. – 94 с.; "Роксоланія" (Поема). Переклав Віталій Маслюк // Українська поезія XVI століття. – Київ, 1987. – С. 114–167.

3. Сінькевич О.Б. Моральні шукання С.Ф. Кленовича в контексті суспільної думки XVI ст. / Сінькевич О.Б. // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць АН УРСР. Ін-т сусп. наук. / Відп. ред. Є.А. Гринів. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 193-214; Снігурова О.В. Новолатинська поетична спадщина як частина полімовного літературного процесу в Україні кінця XVI століття. / Снігурова О.В. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 34. – С. 214-216; Трофимук М. «Паспорт для русина» з фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (перше латиномовне друковане видання про Україну, 1584 р.) / Трофимук М. // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 5. – С. 315-322.

4. Польською «Klonowic», сам іноді підписувався латинізованою формою прізвища «Acernus» (лат. «Клен»). В українській мові існує декілька варіантів напису – «Кленович», «Кльонович», «Клоновіц». Нами використано форму «Кленович» оскільки вона найбільше наближена до української назви дерева, від котрого походить прізвище. Батько Себастіана Фабіана носив прізвище «Klon» / «Клен», отже «Klonowic» – це патронімільна форма написання цього прізвища.

5. Найповніше біографію Кленовича подано у наступних працях: Klonowic Sebastian Fabian // Nowy Korbut. Bibliografia literatury polskiej. T. 2. A-M / Red. K. Naczelny. – Warszawa: Panstwowy instytut wydawniczy, 1964. – S. 321-327; Nadolski B. Klonowic Sebastian Fabian / Nadolski B. // Polski Slownik Biograficzny. – T.13. – Wrociaw etc.: Wydawnictwo PAN, 1967-1968. – S. 4-6; Wisniewska H. Renesansowe zycie i dzielo Sebastiana Fabiana Klonowica/ Wisniewska H. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2006. – 309 s.

6. Посадові особи в міському самоврядуванні, яке ґрунтувалося на Магдебурзькому праві. Бурмистер – голова станового самоврядування. Війт – голова суду з карних справ. Райці – члени виборної міщанами ради магістрату, яка відала дотриманням чинного законодавства, правил торгівлі, діяльністю ремісничих цехів, обороною міста, впорядкуванням і забудовою міста, закладенням міських шпиталів, шкіл, лазень, набуттям громадянства даного міста, успадкуванням майна.

7. Nowy Korbut… – S. 321.

8. Кленович С.Ф. Роксоланія / Пер. В. Маслюк// Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець X –XVIII століття). Книга 1. /

Упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. – К.: Вид-во «Аконіт», 2006. – С. 270.

9. Bogucka M. Obraz miasta we «Flisie» Sebastiana Fabiana Klonowica / Bogucka M. // Miscellanea historic-archivistica. – T. 11. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 205.

10. Klonowic S.F. Flis, to iest spuszczanie statkow Wisla y inszemi rzekami do niey przypadaiacemi // Klonowic S.F. Dzieia. W 2 t. / Oprac. J.N. Bobrowicz. – T. 1. – Lipsk: Breitkopf et Haertel, 1836. – S. 43.

11. Bogucka M. Obraz miasta we «Flisie»… – S. 206.

12. Флісак – той, хто займався *флісом* – сплавом збіжжя (поташу, деревини) на плотах.

13. Шпіхлер (нім.) – будівля для зберігання збіжжя, склад.

14. Klonowic S.F. Flis… – S. 74-76, 81, 94.

15.Кленович С.Ф. Роксоланія… – С. 238, 239, 271, 273.

16. Wisniewska H. Renesansowe zycie i dzielo… – S. 33.

17. «Пустослівні пророки» – натяк на діячів Реформації, перш за все, на Мартина Лютера та Жана Кальвіна, та їх послідовників – лютеран та кальвіністів (загалом протестантів), які у XVI ст. були досить численними серед шляхти та міщан деяких міст Речі Посполитої.

18. Марпес (Марпейські, Марпезійські скелі) – гора на острові Парос, багата на мармур.

19. Кленович С.Ф. Роксоланія… – С. 270, 276.

20. Там само. – С. 273, 274.

21. Там само. – С. 275.

22. Там само. – С. 237.

23. Там само. – С. 273.

24. Там само. – С. 272.

25. Там само. – С. 273, 277, 260.

26. Klonowic S.F. Flis… – S. 78, 89.

27. Ibidem. – S. 89.

28. Кленович С.Ф. Роксоланія… – С. 272.

29. Там само. – С. 272-273.

30. Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб.: Центр "Петербургское Востоковедение", 1996. – 320 с.

31. Кленович С.Ф. Роксоланія… – С. 280.

32. Там само. – С. 273.

33. Снігурова О.В. Новолатинська поетична спадщина… – С. 215.

34. Кленович С.Ф. Роксоланія… – С. 265.

35. Klonowic S.F. Flis… – S. 76.

Вячеслав Гипич

Образ города в сочинениях Себастиана Фабиана Кленовича

В статье рассказывается о поэте эпохи Ренесанса Себастиане Фабиане Кленовиче, авторе первой печатной поэмы на латыни об украинских землях. Анализируется восприятие городского пространства в произведениях Кленовича. Рассматриваются особенности описания городской архитектуры, отношение к городскому сословию, описания этнических групп в творчестве гуманиста. Будучи по происхождению из городского сословия, Кленович с симпатией относился к официальной шляхетской идеологии Речи Посполитой с её воспеванием сельского образа жизни.

***Ключевые слова**: городские жители, образ города, архитектура, торговля, ремесло, литература.*

Vyacheslav Gipich

The image of the city in the works of Sebastian Fabian Klonowic

The article threats of the Renaissance poet Sebastian Fabian Klonowic, the author of the first printed poem in Latin about the Ukrainian lands. There are analyzed the perception of the municipal architecture, the attitude to the townspeople, the description of the ethnicities in the works of the humanist. Being from the townspeople Klonovic sympathized to the official szlachta ideology of the Polish-Lithuanian Commonwealth with its hymning of the rural way of life.

***Key words:** townspeople, image of the cityo, architecture, trade, handicraftsmanship, literature.*

Галина Войцехівська, Олена Жидецька (м.Київ)

Архітектурно-будівельне краєзнавство на прикладі реалізації соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України»

Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В. Г. Заболотного – наукова академічна галузева книгозбірня. Проте сьогодні можна говорити, що вона є носієм ідей культурної інтеграції з різноплановими функціями. Крім традиційних функцій, таких, як інформаційна й освітня, бібліотека виконує функції соціального центру, проводить велику науково-просвітницьку роботу.

Деякі проекти, що започатковані в бібліотеці, зорієнтовані на краєзнавчі дослідження. Необхідно відзначити соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України», який отримав значний суспільний резонанс не лише в Україні, але й у країнах СНД. За результатами конкурсу «Розвиток міжкультурних і професійних зв'язків бібліотек країн СНД» на кращий проект, що проводився Бібліотечною асамблеєю Євразії, проект «Історія малих міст України» визнано переможцем в Україні (2010 р.).

Проект започатковано 2008 р. під егідою Міністерства регіонального розвитку та будівництва України. Організатори ставили за мету привернути увагу громадськості до вивчення історії малих міст, їх культури, архітектурних пам’яток, розвитку регіонального краєзнавства, туризму, збереження культурного надбання малих міст і держави в цілому. І це їм вдається, адже до кожного нового заходу долучається все більше учасників. Відомо, що малі міста посідають особливе місце в історичному розвитку України. Це найчисленніша за кількісним складом група міст, що мають значний природний та історико-культурний потенціал, багатовікову історію. Малі міста України багаті на унікальні історичні та архітектурні пам’ятки. Тому інтерес громадськості та науковців до дослідження і вивчення історії малих міст постійно зростає.

Необхідно зазначити, що наразі в українському суспільстві спостерігається позитивний фактор щодо популяризації інформування про міста і села України за допомогою створення різноманітних радіо- і телепрограм, організації всіляких конкурсів, видання книг про населені пункти України, вивчення історії рідного краю у навчальних закладах тощо. Все це спрямовано на дослідження історії рідного краю і розвиток туристичної галузі. Соціально-бібліотечний проект «Історія малих міст України» відіграв позитивну роль у процесі дослідження краєзнавчої складової розвитку малих міст, містечок, сіл і селищ.

За час реалізації проекту проведено 22 засідання і досліджено 22 територіальних одиниці – 21 область України і Автономну Республіку Крим. Цього року заплановано провести ще 3 засідання, на яких будуть досліджуватися малі міста Волинської, Луганської та Київської областей. До підготовки заходів залучаються як столичні фахівці архітектурно-будівельної сфери та суміжних галузей знань, так і місцеві спеціалісти й краєзнавці. На таких заходах, окрім опрацювання матеріалів про історію малих міст з початку їх заснування й до нинішнього часу, нерідко виявляються сучасні проблеми в культурному та економічному житті міст. Виявлені таким чином проблеми можна чітко сформулювати й окреслили практичні шляхи їх вирішення.

Паралельно працівниками бібліотеки проводиться кропітка пошукова робота з дослідження наявної в бібліотеці джерельної бази з історії малих міст України. Завершиться проект виданням серії бібліографічних покажчиків про малі міста України (25 книжок), матеріали яких будуть базуватися на фонді ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Наразі, хочеться сказати про ефективність проведення заходів у рамках соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України». Практично всіма керівниками пред-

ставлених на засіданнях малих міст спільно з громадськістю було розроблено концептуальні розробки реконструкції або трансформації об'єктів культурної спадщини, що передбачають комплексні за ходи щодо соціально-культурного, архітектурного, економічного й природного розвитку міст, залучено учнівську та студентську молодь до вивчення й дослідження місцевих пам'яток культури й архітектури. Між адміністраціями деяких малих міст та відомими археологами укладено угоди про проведення серйозних наукових досліджень у цій сфері, налагоджено тісну співпрацю з навчальними закладами Києва, проведено конференції, зокрема, й міжнародні, круглі столи та інші заходи з вивчення культурної, історичної, архітектурної та природної спадщини малих міст та їх околиць.

Заходи, що проводяться працівниками ДНАББ ім. В. Г. Заболотного у рамках соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України», можуть бути досвідом для інших малих міст, сіл і селищ усіх регіонів України.

Іншим напрямом краєзнавчої роботи в бібліотеці є наукові роботи, спрямовані на дослідження архітектурно-будівельного та суспільно-географічного аспектів малих міст України на базі опрацювання масиву документів галузевого характеру, що зберігаються в бібліотечному фонді ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Протягом 2010–2012 років виконано 5 науково-дослідних робіт, у результаті чого досліджено документальні джерела про 24 області України та малі міста Автономної Республіки Крим. Досліджено масив документів: атласи, карти, путівники, енциклопедичні й довідкові видання, альбоми, монографії, збірники наукових праць, бібліографічні матеріали та інші видання XIX–XXI ст., що характеризували географічне розташування міст, природно-кліматичні особливості, адміністративне підпорядкування, особливості демографічного розвитку, питання урбанізації, важкої і легкої промисловості, стан збереження архітектурної спадщини, соціальну інфраструктуру, туристичний потенціал малих міст України.

Результати досліджень вказують на те, що історія різних малих міст має нерівномірне висвітлення в документальних джерелах. Це може бути пов'язане із часом заснування міста, його рівнем розвитку, статусом, історичним значенням. Є значні розходження в описах гербів, датах зведення архітектурних об'єктів. Ці питання потребують додаткового вивчення та допомоги краєзнавців у пошуку архівних документів.

Пошукова робота ускладнювалася й тим, що в різні історичні періоди відбувалися зміни в адміністративно-територіальному устрої України. Це призводило до перепідпорядкування населених пунктів, у тому числі й малих міст. На складність пошуку також впливала зміна назв і статусу населених пунктів України в різні історичні періоди.

При опрацюванні документальних джерел особлива увага приділялася ілюстративному матеріалу, що унаочнював інформацію про пам'ятки архітектури, будівельного зодчества, садово-паркового мистецтва, археології, культури кожного малого міста. Особлива увага приділена рідкісним ілюстраціям (малюнкам, листівкам, світлинам, кресленикам, графічним матеріалам тощо), зображенням гербів, що характеризують різні періоди існування малих міст. Значна кількість ілюстрацій використана з негатеки (картотеки негативів) та фонду графічних матеріалів НДІТІАМ, що зберігаються у фонді ДНАББ ім. В. Г. Заболотного і характеризують малі міста України XIX – першої половини XX ст.

У рамках виконання науково-дослідних розробок на основі досліджених матеріалів складено короткі історичні довідки про кожне мале місто. Під час написання історичних довідок акцентувалася увага на природно-кліматичних особливостях досліджуваних міст, уточнювалися дати заснування окремих міст або першої згадки про них, фіксувалася площа, досліджувалися питання демографічного стану міст, адміністративно-територіального підпорядкування. Була розроблена структура письмових довідок, що включила такі підрозділи: загальна характеристика; географічне розташування; природно-кліматичні особливості; походження назви; опис герба;

віхи історії; видатні особистості; основні пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, культури; перелік видань, з яких використано інформацію.

У результаті опрацювання матеріалів на базі бібліотечного інтегрованого програмного забезпечення «IRBIS-64» створено електронний галузевий ресурс бібліографічних даних з питань будівництва, архітектури, соціальної географії досліджуваних малих міст, де відображено інформацію про документальні джерела у форматі анотованих бібліографічних записів. У базах даних міститься інформація про авторів видань, назви, роки видання, відповідна анотація до кожного запису. В базах даних також описано частини документів (статті, розділи тощо). Електронний ресурс дає можливість пошуку за ключовими словами, предметними, хронологічними та географічними рубриками. Електронні бази даних відкриті для доступу широкому загалу користувачів як у режимі on-line, так і off-line.

Наукова цінність проведених робіт полягає в систематизації матеріалу, що поєднує в собі опубліковані й неопубліковані фактографічні та ілюстративні дані про кожне з малих міст України, що є базовим підґрунтям для подальших наукових студій.

На підставі проведених досліджень зроблено висновки про новизну та наукову цінність виконуваних робіт, а також про необхідність підготовки серії бібліографічних видань з історії малих міст України, згрупованих за адміністративно-територіальними одиницями, що сприятиме активізації науковців, громадськості, місцевого населення до вивчення історії архітектури, будівництва і культури малих міст, архітектурних пам'яток, розвитку регіонального краєзнавства, туризму, збереження історико-архітектурної спадщини малих міст України, створення теоретико-практичних передумов для розробки фундаментальних і прикладних програм розвитку на місцевому та державному рівнях для кожного з малих міст за участі владних структур і громадськості цих міст.

Також з метою активізації розвитку та популяризації інформації про населені пункти України, в т.ч. малі міста, назріла практична необхідність перевидання «Історії міст і сіл Української РСР», де буде вміщено незаангажовану інформацію про історію та сучасний стан населених пунктів України, приділено значну увагу їх архітектурній та історико-культурній спадщині. Матеріали, напрацьовані в процесі реалізації соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України», можуть бути базовою основою для створення сучасного видання про міста і населені пункти України.

Важливого значення для збереження архітектурної та історико-культурної спадщини наразі набуває проведення інвентаризації, систематизації та каталогізації наявних архітектурних, природних, технічних та інших пам'яток в усіх регіонах України.

У планах роботи бібліотеки передбачається ще один краєзнавчий проект – «Шляхами промислової спадщини Тернопілля». З пропозицією долучитися до реалізації цього проекту до ДНАББ ім. В. Г. Заболотного від імені громадського об'єднання «Триба» звернулася державна бюджетна установа «Тернопільський регіональний центр з інвестицій та розвитку». Метою даної ініціативи є розроблення серії друкованих матеріалів для збереження та дослідження об'єктів промислової спадщини Тернопілля та популяризації промислової культури серед мешканців та гостей регіону на підставі вивчення бібліотечного фонду ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Запрошуємо до співпраці й представників інших регіонів України.

До 350-річчя набуття Гадячем статусу гетьманського міста

УДК 940(474)(05)«16»

Тарас Чухліб (м. Київ)

Гадяч – гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663–1668 рр.

У статті висвітлюється історія міста Гадяча як гетьманської резиденції Івана Брюховецького. Наголошується на тому, що протягом 1663 – 1668 рр. у місті зосереджувалася вища адміністративна та військово-політична влада Української козацької держави. Особлива увага звертається на зовнішньополітичні заходи гетьманського уряду І. Брюховецького.

***Ключові слова**: Гадяч, гетьманська резиденція, Іван Брюховецький, Московське царство, Гадяцький полк, Лівобережна Україна, Запорозька Січ, українсько-російські відносини.*

Українська історіографія якось обійшла увагою минуле міста Гадяча саме як гетьманської резиденції кошового отамана Запорозької Січі та гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького. Хоча протягом 1662 – 1668 рр. уряд як Гетьманщини, так і Січі разом з військовою канцелярією та іншими установами зосереджувався в Гадячі, який вже задовго до того був центром Гадяцького полку як адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького – Української козацької держави. Поза тим, окремі свідчення про цей важливий період в історії цього міста Полтавщини зустрічаємо у виданнях енциклопедичного [4, 11, 18, 19] та краєзнавчого [15, 17] характеру. Сторінки гетьманування І. Брюховецького висвітлювали у своїх працях М. Костомаров [14], С. Єгунова [12], В. Ейнгорн [13], К. Стецюк [21] В. Смолій та В. Степанков [20], В. Горобець [6 - 10], З. Вуйцик [30], В. Маєвський [29], Т. Таірова-Яковлєва [28], автор цих рядків [25, 26] та інші історики.

Документальний матеріал, який висвітлює сторінки історії Гадяча як гетьманської резиденції І. Брюховецького, було опубліковано у збірниках джерел XIX та XX ст. [1, 2, 3, 5, 16, 22, 23]. Багато документів і матеріалів з історії Гадяча козацької доби зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві: фондах № 72 «Гадяцька полкова канцелярія», № 121 «Гадяцька сотенна канцелярія» та № 1501 «Генеральна військова канцелярія», однак потрібно зазначити, що, головним чином, вони стосуються XVIII ст.

* * *

У вересні 1661 р. одного із сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького, вихователя і радника гетьмана Юрія Хмельницького, впливового старшину Війська Запорозького Івана Брюховецького (нар. бл. 1623 р.) було обрано гетьманом Запорозької (Чортомлицької) Січі. Свої тогочасні універсали та листи І. Брюховецький підписував як «Милостію Божіею гетман кошевой верного Войска Е[го] П[ресветлого] Ц[арского] Величества низового» [1, с.97]. У жовтні-листопаді 1662 р. його резиденція була перенесена з миса Чортомлик на Дніпрі до м. Гадяч, що на Лівобережній Україні. З осені 1662 р. у Гадячі почав постійно перебувати місцеблюститель Київської митрополії Православної церкви в Україні єпископ Мстиславський, Оршанський і Могилівський Мефодій (М. Филимонович) [13], що символізувало поєднання військово-адміністративної і церковної влади в Українській козацькій державі.

17 червня 1663 р. на Генеральній раді поблизу м. Ніжина Івана Брюховецького обрали вже повноцінним гетьманом Лівобережної України [26]. Протягом червня 1663 р. – червня 1668 р. на території Гадяча функціонувала Військова канцелярія – по суті, вищий управлінський орган козацької держави. У місті та поблизу нього неодноразово проводилися Генеральні (загальні, «чорні») та Старшинські козацькі ради – тогочасні вищі законодавчі органи [21]. У 1665 р. згідно з т. зв. Московськими статтями між Лівобережною Україною та Московським царством

місто Гадяч було надане царем Олексієм Михайловичем гетьману І. Брюховецькому «на Булаву» [8].

Протягом 1663 – 1668 рр. у м. Гадячі видавалися гетьманські універсали, які були актами розпорядчого характеру, регулювали адміністративний, військово-політичний та соціально-економічний устрій Лівобережної України. Ці нормативні документи вищої влади були направлені на возз'єднання різних частин Української козацької держави, надання маєтностей та сприяли розвитку церкви, міст, культури, освіти, торгівлі, господарства тощо. На сьогодні відомо близько трьох десятків текстів «гадяцьких» універсалів І. Брюховецького, зокрема:

— за 1663 рік: 18. 10 (до українців Правобережжя із закликом про об'єднання), 24. 10 (про передачу млинів Прилуцькому Густинському монастиреві), 31. 10 (до жителів Правобережної України про об'єднання під однією владою);

— за 1666 р.: 2. 02. (Ніжинському магістрату на дозвіл горілчаної оренди), 1. 03 (грецьким купцям на торгівлю товарами та захист від поборів), 15. 12 (Прилуцькому Густинському монастиреві на володіння озерами);

— за 1667 р.: 27. 01 (про передачу вдові М. Маковського та її сину млинів), 2. 05 (Лубенському Мгарському монастиреві на володіння озерами), 8. 10 (Київському Пустинному Микільському монастиреві на земельні слободи), 7. 11 (військовому товаришу П. Плоскині на право будівництва млина), 30. 12 (військовому товаришу О. Заруцькому на право будівництва греблі);

— за 1668 р.: 8. 01 (військовому товаришу Г. Козаченку на прибутки від млинів), 13. 01 (чернігівському священику С. Шубі на володіння селами), 10. 02 (до жителів Новгород-Сіверська), 11. 02 (до жителів Колонтаївської, Сумської та Суровської сотень), 14. 02 (до Війська Донського про підтримку антимосковського повстання), 2. 03 (стародубівському обозному Г. Дащенку про володіння селами), 2. 03 (місту Стародубу на магдебургське право), 2. 03 (стародубівській церкві Св. Миколая на прибутки з млинів), 6. 03 (магістрату міста Стародуба на володіння млинами), 12. 03 (військовому товаришу М. Рубцю на володіння маєтностями), 15. 03 (до Новгород-Сіверської сотні), 1. 04 (Лубенському Мгарському монастиреві на володіння млинами), 9. 04 (військовому товаришу Л. Борозні на володіння маєтностями), 10 та 25. 05 (Батуринському Крупицькому монастиреві на володіння селами) [23].

Окрім того, протягом майже семи років, з 1662 до 1668 рр. в Гадячі приймалися дипломати з Московського царства, Кримського ханства, Війська Донського, а також представники Правобережної, Слобідської України і Запорозької Січі. Звідси українські козацькі посольства відправлялися в інші країни світу, в т. ч. до Речі Посполитої та Османської імперії [20, 30, 31].

Місто Гадяч також було адміністративним центром Гадяцького полку (а також Гадяцької сотні) Української козацької держави з 1648 до 1782 рр. 16 вересня 1658 р. у військовому таборі поблизу міста було підписано Гадяцьку угоду між Україною та Польщею. Козаки Гадяцького полку брали участь у багатьох війнах другої половини XVI–XVIII ст., зокрема, відзначилися під час Північної війни 1700–1721, російсько-турецьких війн 1734–1739 та 1768–1774 рр. Гадяцькими полковниками у різні часи були такі видатні особи козацької доби як К. Бурляй, П. Апостол, М. Борохович, М. Милорадович, С. Трощинський, Г. Граб'янка, І. Родзянко, В. Розумовський, І Тарновський та ін. [18] У місті знаходилася Гадяцька полкова канцелярія. Історія Гадяча як міста також пов'язана з діяльністю таких українських гетьманів як Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа, Д. Апостол та К. Розумовський. Місто Гадяч було одним з центрів народних повстань 1668 та 1687 рр. Звичайно, що не можна обійти увагою ту важливу обставину, що саме у Гадячі козацьким старшиною Г. Граб'янкою було написано важливий історико-літописний твір, що увійшов до української історії під назвою Літопис Граб'янки.

Однак, повернімося до висвітлення досить складного та неоднозначного періоду гетьманування І. Брюховецького. Ще восени 1662 р.,

під час боротьби за гетьманську булаву, він заявив, що козацька Україна не потребує уряду гетьмана (?) а Україні необхідно "…Князя Малоросійського від його царської величності, на яке Князівство бажаю Федора Михайловича мати…" [1, с.101]. Тоді ж він оголосив, що усі прибутки, які збиралися в Україні, будуть направлятися в царську скарбницю [3, с.349–350]. Окрім того, кошовий отаман взагалі відмовлявся від претензій на вищу політичну владу в українському суспільстві: "…У Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим… по привілеям королівським і володіли…" [3, с. 349]. Зрозуміло, що після таких заяв, як відзначали дослідники цієї проблеми, політичні акції І.Брюховецького в Москві значно зросли [7, с.387]. Разом з тим, серед тогочасного політикуму Брюховецький використовував образ людини, що має підтримку православного монарха [9, с.242]. Саме тому за сприяння російських воєвод 1–18 червня 1663 р. на загальній ("чорній") козацькій раді поблизу Ніжина його обирають гетьманом «Війська Його Царської Милості Запорозького».

Восени 1663 року в Батурині відбулися українсько-російські переговори у результаті яких 21 листопада з певними застереженнями з боку гетьманського уряду було ухвалено т. зв. Батуринські статті, які регламентували взаємовідносини між московським царем Олексієм Михайловичем та українським гетьманом (який поширював свою владу на Лівобережжя та Запорожжя) І. Брюховецьким. Вони підтверджували та доповнювали Переяславські статті 1659 р. і складалися з п'яти статей. У першій статті гетьманський уряд брав на себе зобов'язання утримувати за свій рахунок московське військо, яке знаходилося в Україні, а також російські гарнізони в містах Лівобережжя. Друга стаття повторювала 16 пункт Переяславської угоди 1659 р. й проголошувала, що гетьман має затримувати й повертати до Москви збіглих до України звідти росіян. У третій статті говорилося про запровадження козацького реєстру й опису прибутків гетьманського уряду. Проте козацька старшина відмовилася затверджувати це положення. Четверта стаття оголошувала заборону продажі хліба "за Дніпро" окрім Києва. Згідно з 5-ю статтею українцям заборонялося продавати росіянам горілку і тютюн [27, с. 82–83].

Таким чином, з цього часу українсько-російські відносини мали опиратися на доповненні у Батурині статті, які були ухвалені ще урядом Ю.Хмельницького у Переяславі. Відразу ж після укладення угоди 1663 р. І.Брюховецький звертається до московського уряду з проханням надати йому право на ведення самостійної дипломатії з австрійським цісарем та кримським ханом. Невдовзі він отримав дозвіл з Москви на переговори з Кримським ханством [13, с.275].

Протягом квітня – травня 1664 р. полки на чолі з І.Брюховецьким взяли участь у кількох битвах з військами великого коронного гетьмана Речі Посполитої С.Чарнецького і правобережного гетьмана П.Тетері, однак не змогли добитися своєї мети, а лише укріпилися в районі Канева. Звідти наприкінці літа – восени вони здійснили ряд безуспішних рейдів з метою оволодіння різними правобережними містами й селищами. Лише в травні наступного року війська Брюховецького разом з російськими й калмицькими підрозділами зуміли здобути перемогу над польською армією С.Яблоновського під Білою Церквою та оволодіти Фастовом, Корсунем і Мотовилівкою. Однак наприкінці червня 1665 р. перед загрозою надходження багатотисячної татарської орди І.Брюховецький відступає на Лівобережну Україну. А вже у вересні він вперше в українській історії очолює представницьке посольство, що виїхало до Москви для укладення договору з царем. Так завершилася спроба цього лівобережного гетьмана, використавши російську протекцію, об'єднати всю територію Українського гетьманату під своїм правлінням.

Навесні 1665 р., до Москви прибув головний політичний суперник гетьмана єпископ Мефодій, який перед тим був призначений місцеблюстителем кафедри Київського митрополита. Під час переговорів у Посоль-

ському приказі він запропонував обмежити не лише повноваження гетьманського уряду, але й скасувати ряд "привілеїв" для українського козацтва. Зокрема, він пропонував: залучити всі податки, які збиралися з українського люду до царської скарбниці задля подальшої виплати козакам за військову службу та на утримання в Україні московських ратників; вивести з-під гетьманського підпорядкування міщанське населення лівобережних міст; збільшити чисельність московських гарнізонів на Лівобережжі [3, с.281–284]. Єпископа Мефодія підтримував також впливовий київський полковник В.Дворецький, який у серпні звертався до воєводи П.Шереметєва: «…Жебы его царское пресветлое величество места все и села, будучие на Вкрайне, на себя взял, жебы большей нами гетманы не владели, бо от того псуются вельми; великих скарбов набывши, не хотят не кому послушными, але хотят быть великими монархами. Лучшей будет, як будут воэводы, жиючие на Вкрайне, владеть всеми маетностями, не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей" [7, с.309]. Властне, пропозиції Мефодія та Дворецького, на думку дослідників, й спонукали московський уряд до майбутніх "реформаторських" заходів стосовно Лівобережної України [9, с.245–248].

Восени 1665 р. між гетьманським і царським урядами, у результаті майже місячного перебування української делегації з 535 осіб, у Москві було укладено новий договір. 11 вересня українці прибули до російської столиці, а вже через декілька днів московський цар поставив перед урядом І.Брюховецького вимогу остаточно вирішити справу щодо надходження українських податків до царської скарбниці. Спочатку гетьман заперечував проти цього і при цьому відзначав, що ніяких грошових зборів з жителів Лівобережжя збирати "отнюдь немочно; да и заводить то ныне ненадобно, потому время воинское и шаткое поставят себе в оскорбление и чаят от того шатости» [2, с.19]. Та через деякий час Брюховецький погоджується на те, щоб грошові і натуральні податки збиралися українськими урядовцями і передавалися до Москви. Однак тут уже не погоджувалися росіяни – вони вимагали, щоб цією важливою справою займалися московські військові воєводи, які перебували у найбільших українських містах. Царський уряд також вимагав від гетьмана погодитися на те, щоб до компетенції воєвод перейшло право упрявляти некозацьким населенням міст і сіл України [5, с.142–144; 7, с.419]. Невирішення цих питань призводило до постійних конфліктів між гетьманським урядом і воєводами. Останні скаржилися до Москви, що Брюховецький залишає їх «злиденними, голими й голодними» [1, с.222]. У свою чергу лівобережний гетьман повідомляв Олексію Михайловичу, що київський воєвода І.Чаадаєв не дозволяє йому відібрати у міщан Києва королівські привілеї, а інший воєвода Г.Ромодановський погано виконує свої військові обов'язки.

Російська сторона під час переговорів у Москві запропонувала Брюховецькому "...ударить челом государю всеми малороссийскими городами". Більшість з політичних ідей Брюховецького про обмеження суверенітету гетьманської влади "дивним чином" збігалися з поглядами на цю проблему царя та його оточення. У даному випадку треба звернути увагу на той момент, що якщо І. Брюховецький у 1665 р. пропонував московському монархові суверенно "володіти" козацькою Україною, то чи не означає це, що до цього часу, починаючи з 1654 р., він не мав на неї таких прав?

Перед укладенням українсько-російського договору, 1 листопада, І.Брюховецький виголосив промову наступного змісту: «…Чтоб Великий Государь… пожаловал их, велел Малороссийские городы принять и с них всякие доходы имать в свою государеву казну, и послать в них своих, Великого Государя… воєвод и ратных людей…" [5, с.155–156]. Т. зв. Московські статті 1665 р. передбачали заборону гетьманському урядові проводити самостійну зовнішню політику. Та чи не найголовнішим обмеженням державних прав Українського гетьманату було положення про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові та висвячення на митрополичу кафедру російського церковного ієрарха. Очевидно, що ідея російського представництва на кафедрі Київської митрополії

належала самому Брюховецькому і була спричинена його протистоянням з колишнім «блюстителем» Мефодієм [28, с.470].

Історик права А. Яковлів оцінював Московські статті як такі, що в значній мірі змінили характер попередніх правних відносин між Українським гетьманатом та Російським царством, а саме, обмежили внутрішню автономію Війська Запорозького [27]. Розвиваючи такі висновки свого попередника, дослідник В. Горобець відзначав, що тиск промосковськи налаштованої внутрішньої опозиції, в умовах несприятливої міжнародної кон'юнктури, змусили гетьмана прийняти невигідні для справи зміцнення політико-соціального статусу козацтва умови Московського договору 1665 р., за якими Військо Запорозьке втрачало права адміністративної автономії, понижуючи свій статус до автономії станової [7, с.218].

Перед самим від'їздом до України І. Брюховецький вже не тільки як гетьман, але й московський боярин подав на ім'я царя пункти-прохання, які не увійшли до Московських статей і включали також ряд запитань до царського уряду: 1) про військову допомогу (запитуючи про кількість московських військ, які прийдуть в Україну і терміни їхнього прибуття); 2) щоб цар дав йому (а також його дружині та дітям) грамоту на вічне володіння Шептаківську сотню у Стародубському полку з усіма селами; 3) підтвердив магдебургзьке право м. Гадячу; 4) надати по одному селу Переяславському, Ніжинському, Київському, Лубенському, Чернігівському, Прилуцькому, Полтавському, Миргородському, Стародубському і всім, які "під рукою государською на цій і на тій стороні Дніпра" полковникам; 5) видати царську грамоту війтам і міщанам, які були членами українського посольства; 6) щоб наданий гетьману двір у Москві "осібно" був; 7) чи будуть постійно належати Війську Запорозькому Низовому мельниці на р.Ворскла?; 8) щоб мельниця його зятя, яка стоїть на Переяславській загаті належала до гетьманського двору; 9) дати дозвіл на стосунки з Калмицькою ордою; 10) щоб цар наказав розшукати "німчина" Якова Тура і полковника Грана, які чинять побутові розбої у Гадяцькій волості; 11) щоб була вчинена царська милість по чолобитним від козацької старшини і черні, яка перебувала у складі посольства; 12) не посилати з Києва (?) до Переяславського монастиря ігуменів, які мали б призначатися за дозволом "гетьмана і Війська Запорозького" [2, с.16–18].

Разом з тим, лівобережний гетьман подав до Малоросійського Приказу список, де вказувалося про потрібну кількість московських "ратних людей" в таких українських містах: у Києві росіян мало бути 4 000 чоловік, Чернігові – 1 000, Переяславі – 1 000, Ніжині – 300, Новогородку – 300, Острі – 300, Полтаві – 500, Кременчуку – 300, Кодаку – 300, Каневі – 500. Окрім того, при гетьманському дворі мало постійно перебувати 100 ратників. Також обговорювалося питання допомоги цих гарнізонів військам І.Брюховецького під час "воєнної нужди" [2, с.18]. У відповідь цар Олексій Михайлович видав указ, кількість царських військ значно збільшувалася: у Києві, окрім 4 000 піших, мало бути ще 1 000 кінних, Чернігові – 1 000 піших і 200 кінних, Переяславі – 1 700 піших і 300 кінних, Ніжині – 1 000 піших і 200 кінних, Полтаві – 1 000 піших і 500 кінних, на Запорожжі – 1 000 чоловік, а при гетьмані – 300 ратників [2, с.19].

20 березня 1666 р. гетьман І.Брюховецький надіслав з Гадяча до Москви т. зв. Гадяцькі статті, які, на нашу думку, започатковували новий етап у відносинах між українським та московським урядами. Тепер, незважаючи на існування Переяславських 1659 р., Батуринських 1663 р. та Московських 1665 р. статей, які окреслювали кардинальні питання взаємовідносин, гетьман звертався до свого покровителя з проблемами більш дрібного та поточного характеру. Отже, у 1-й та 2-й статтях було викладено наступне: скарга на "злі задуми" лубенського полковника Г. Гамалії, неправомірні дії якогось К. Давидовича, який привіз до України дитину (?) московського патріарха Никона та перебування під арештом овруцького полковника Децика. Відзначалося, що всі вони перебувають в ув'язненні в очікуванні указу з Москви. Царська резолюція щодо цього пункту була такою: "которые люди у него гетмана сидят за караулом в каких своих винах, и он бы тех людей судил и карал по их

войсковым правам; а буде виноватым по их войсковым правам будет свобода, а от них чаят впред какого дурна, и тех бы людей присылал к нему великому государю в Москву” [2, с.86]. У 3-й статті говорилося “Мефодій, єпископ Мстиславскій и Оршанскій, со всем Кіевским духовенством писал к нему (Брюховецькому. – *Т.Ч.*), чтоб из них обран был митрополит на Кіевскую митрополію. И он писал к нему: без воли государской учинить того не может, да и не время тому быть” [2, с.86]. Натомість цар схвалював таку поведінку гетьмана.

4-та стаття містила пункт-прохання щодо ініціативи київського духовенства та полковника В. Дворецького відкрити в Києві “латинські” школи. Відповідь з Москви на диво була такою: “буде им против их вольностей будет не в оскорбление, и тех бы школ не заводить; а буде им против их вольностей то будет в оскорбление, и Великий Государь их пожаловал, велел им в Кіеве школы заводить и людей в них учить Кіевских жителей; а из непріятельских городов (Правобережної України. – *Т.Ч.*) в те школы никого не пускать и не учить, чтоб от них смуты и всякого дурна не было» [2, с.86]. У 5-й статті говорилося про “об’яву” гетьмана І.Брюховецького оженити сина єпископа Мефодія на “Дубягівні, в якої два рідних сина служило у короля”. За це гетьмана хвалили й застерігали оберігати нареченого від “усякого дурна”.

Повідомлення про укладення мирної угоди між Кримським ханством і Ногайською ордою, напад калмиків на татарські землі та польсько-татарський наступ на прикордонні міста Миргородського полку містилися в 6-й, 7-й і 8-й статтях, за що у царській резолюції було наказано похвалити гетьмана. У 9-й статті гетьман повідомляв про відомості, що надійшли до нього і які свідчили про можливість відходу Запорозької Січі від царської зверхності та їхній перехід на сторону турків та П. Дорошенка. На що І. Брюховецький послав до запорожців своїх представників вмовляти їх не робити цього. З огляду на це царська резолюція знову була похвальною.

10-та стаття містила питання щодо дозволу посилати “хлібні запаси” на Запорожжя. У відповідь було сказано: “хлебные запасы в Запороги по весне посылать, также и в городы в Кіев и в иные государевым ратным людем на корм, по Батуринским статьям, покаместа опищики городы не опишут и по описке воеводы примут» [2, с.87]. Царський дозвіл був даний українському гетьману і щодо 11-го пункту, в якому Брюховецький прохав Олексія Михайловича звернутися до калмиків, щоб вони весною прийшли на допомогу в Україну. «Своеволных собраные, которые начала своего не смотря и не повинующеся, покинув домы свои, в розных городах и деревнях купами и досады людем чинят; также и Ивана Донца прибралось было из Белгородских полков с человек пехоты в повете Гадяцкой; и он сослався писанием со бояриным со князем Борисом Александровичем Репниным, розогнати их велел и ныне не осталось нигде» [2, с.87] – відзначалося в 12-му пункті. «Гетмана за то похвалить», – такою була чергова відповідь. Скарга на те, що у полку російського воєводи Ф. Протасьєва, який перебував в Україні, залишилося менше ніж 300 чоловік, а останні розійшлися, складала 13-ту статтю. Царська реакція була категоричною: «переменить» цей полк разом з Протасьєвим. У наступній статті І. Брюховецький знову скаржився на російських воєвод, які забирали «військові армати» в тих містах, куди були призначені. Натомість гетьман відзначав, що артилерійські арсенали належали полковникам, а воєводи мали «прийняти наряд» на місто. Царська резолюція підтверджувала бажання гетьмана. Відносно проблеми перебування та утримання в Україні поблизу Глухова 500 молдаван у складі хоругви райці Митрашка говорилося у 15-й статті. «Говорить гетману, чтоб он его с полком взял к себе и послал бы его в Заднепрские городы, где пристойно, чтоб от них непріятелем был; а куда его с полком пошлет, о том бы писал к нему великому государю и в Киев к боярину и к воєводе» [2, с.87], – давали розпорядження з Москви. Щоб московський цар дав наказ переяславському воєводі надіслати 500 ратників до Канева, який “нині малолюдний”, – відзначалося в 17-й статті. Олексій Михайлович погоджувався це зробити, але через деякий час. У 18-й статті повідомлялося, що згідно з свідченнями захопленого на Правобережжі

"язика", там 20 лютого відбулася козацька рада. На ній П. Дорошенко разом з старшиною вирішив усіх поляків вислати з Правобережної України до Польщі, а самим "приклонитися" до кримського хана, з яким весною наступати на Лівобережжя. І знову Брюховецький отримував подяку за вчасне повідомлення. Остання, 19 статття, також свідчила про події, що відбувалися на іншому "березі Дніпра": київський воєвода вивів з Димера козаків, які оборонялися полякам, які за допомогою своїх підрозділів у Білій Церкві понищили це містечко і багато жителів взяли в полон. У резолюції цар наказував розібратися у цьому питанні.

Таким чином, можемо стверджувати, що українсько-російські Гадяцькі статті 1666 р. висвітлювали той механізм взаємовідносин між гетьманом і царем, який встановлювався з огляду на положення попередніх Московських статей 1665 р. Відтепер цар перетворювався з протектора на суверена козацької держави та мав право ухвалювати рішення щодо майже кожного більш-менш важливого питання, яке стосувалося майже усіх сфер політичного, економічного та соціального життя Українського гетьманату. Інша справа, що такі рішення він повинен був приймати на прохання гетьмана, або ж ставлячи його до відома. Це засвідчувало те, що політична автономія на Лівобережній Україні все ж таки зберігалася.

Вже через місяць у листі до Олексія Михайловича від 15 квітня 1666 р. гетьман Брюховецький дякував за затвердження Гадяцьких статей та присилку до українських міст "ратних людей". Одночасно він відзначав, що московських солдат прийшла дуже мала кількість, якої не вистачить для відбиття ворожих нападів на прикордонну територію України. Знову наголошувалося на проханні щодо царського указу (п.11 Гадяцьких статей) для приходу Калмицької орди на допомогу козацьким військам та повторно вимагалося заборонити воєводі Протасьєву (п.13) чинити "насильства" в Україні. Також Брюховецький скаржився цареві на присланого ним для різних судових розслідувань стольника П. Ізмайлова. Але той, згідно з словами гетьмана, "ніякої ні малої справи не учинив кінця" [2, с.109].

Хоча потрібно зазначити, що частина козацької старшини не сприймала багатьох ініціатив свого гетьмана. Так, єпископ Мефодій у своїй травневій розмові з воєводою П.Шереметєвим повідомляв, що велике невдоволення діями Брюховецького, який "учал делать своєнравством", висловлюють козаки Запорозької Січі та Полтавського полку. Зокрема, провина гетьмана полягала в тому, що він призначив полковників у Полтаві, Переяславі та Миргороді без проведення козацької ради, а миргородського полковника Гамалію, лисянського полковника Височана, військового суддю Незамая, "не сыскав за ними вины", відіслав до Москви. Окрім того, до російської столиці без козацького суду відсилалися й інші козаки й старшини, а "…в Малоросійских де краях люди таковы, что им легче смерть принять, нежели их к Москве отсылать» [2, с.99]. Окрім того, єпископ Мефодій разом з іншими священиками був невдоволений тим, що у Московських статтях був пункт щодо призначення на Київську митрополію росіянина і тим самим українське духовенство начебто визнавалося невірним московському царю.

Опозиція, яка сформувалася до гетьманського уряду І.Брюховецького в рядах православного духовенства була представлена не лише єпископом Мефодієм, але й впливовим архімандритом Києво-Печерського монастиря Інокентієм Гізелем. Той теж повідомляв до Москви, що козацтво не сприймає владу Брюховецького, заявляючи, що «у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и волности наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек" [2, с.101; 28, с.485].

У той же час лівобережний гетьман виправдовувався перед російським воєводою П.Шереметєвим у тому, що сам повільно впроваджує податкову систему згідно з Московськими статтями. Це аргументувалося тим, що "великі побори" можуть викликати невдоволення серед українського населення, а тому треба "імати з них по невелику" [2, с.102].

19 червня 1666 р. гетьман у черговий раз листовно звертається з Гадяча до Олексія Михайловича у Москву. Цей лист, очевидно, був викликаний звісткою про початок засідань російсько-польської комісії, яка мала б виробити

умови майбутнього мирного договору між Московською державою та Річчю Посполитою. Це стало "мало жаданою новиною" для Брюховецького, який з огляду на це відкликав свої війська від Гомеля та з інших прикордонних міст. Він також повідомляв про те, що надіслав до Москви курінного отамана Л.Селецького Він мав дізнатися від царя як у зв'язку з постановами російсько-польської комісії лівобережний гетьман "… мав отчину вашої пресвітлої царської величності від всіляких неприятелів оберігати…" [2, с.111]. У листі зазначалося, що гетьман згідно з царськими настановами розіслав у всі міста універсали, в яких українським купцям Лівобережжя дозволялося торгувати і на Правобережній Україні. Окрім того, І.Брюховецький писав про прийом російських урядовців, які мали проводити перепис в Лівобережній Україні – їм у допомогу надавалося по два чоловіки, призначені гетьманом. Одночасно Брюховецький скаржився на одного з московських перепищиків, стольника К.Хлопова, який його "обезчестив" не прибувши на аудієнцію й приславши замість себе помічника С.Скриплєєва, що передав гетьману царську грамоту з обірваною печаткою.

22 червня того ж року московський цар Олексій Михайлович послав до Гадяча свого представника "жильця" Я.Болотнікова, а 7 липня – стряпчого І.Свіязєва. Болотніков передав гетьману Брюховецькому дві царські грамоти. У першій з них зазначалося, щоб він не посилав своїх військ проти поляків і литовців (йшлося про проблему Гомеля). Друга грамота містила подяку лівобережному гетьману за сприяння під час перепису московським урядовцем К.Хлоповим жителів Глухова. А стряпчий І.Свіязєв мав провести переговори з гетьманським урядом щодо недотримання Брюховецьким царських указів та своїх донесень в Москву відносно відводу козацьких військ з території Великого князівства Литовського. 5 липня російські дипломати, що брали участь в андрусівській комісії, опираючись на свідчення польських комісарів, повідомляли: "Черкаскіе полки опять задоры и зацепки почали чинить и подступают под Кричев около Слуцка, Глуска, Турова и Пинска… против великих и полномочных послов с Польскими и Литовскими комиссары договор чинят противно…» [2, с.121]. Саме тому цар через свого стряпчого наказував гетьману розібратися у цій ситуації і «смертною карою» покарати винуватців. Після цього І. Брюховецькому наказувалося прибути до Андрусова для доповіді щодо білоруського конфлікту, а також скласти для царя спеціальний «статейний список».

Можливо, що дії українського гетьмана у тій ситуації були свідомо направлені на зрив російсько-польських переговорів, а може й справді він не міг керувати Чернігівським, Ніжинським і Стародубським полками, які були під Гомелем (перед тим він говорив, що відправив їх до Білорусії, побоючись за їхні можливі антигетьманські та антимосковські виступи), але під час розмови з Свіязєвим гетьман виправдовувався й говорив, що свої війська з Великого князівства Литовського він відкликав, а натомість на Лівобережжя у цей же час здійснювали напад правобережні козаки Дорошенка разом з поляками і татарами. У зв'язку з активізацією П.Дорошенка та антиросійським повстанням у Переяславському полку, Брюховецький звертався через російського посла до Олексія Михайловча про присилку йому на допомогу «ратних людей» [29].

17 липня 1666 р. гетьман знову скаржився до Москви на дії «зрадника» Дорошенка, який переманював до себе лівобережних полковників. А в тому його начебто підтримували поляки. Знову висловлювалося прохання щодо надання військової допомоги у вигляді надіслання московських гарнізонів до Переяслава, Кременчука, Канева, Миргорода, Лубен – тих міст, які вже перейшли, або ж збиралися перейти під владу П.Дорошенка. 22 липня у черговому листі до царя Брюховецький вже відвертіше висловлювався про підступність Польщі, яка, на його думку, може укласти мир з Кримським ханатом проти Московської держави. У цьому теж проглядався певний спротив лівобережного гетьмана майбутньому російсько-польському перемир'ю.

На початку серпня того ж року, з огляду на розвиток повстання у Переяславському полку, Олексій Михайлович відправляє до України

І.Леонтьєва, який мав передати царські грамоти П.Шереметєву, а також усім московським воєводам в українських містах. Їх зобов'язували: повідомляти про "всякі козацькі справи" гетьману (отже, до того вони цього не робили) та надсилати до нього бунтівників. Російський урядовець від царського імені мав такі завдання: подякувати Брюховецькому за дії щодо придушення повстання; сказати йому, що надалі козакам забороняється жити в Переяславі й переселити їх за місто – у слободи; щоб лівобережний гетьман написав листа до кошового отамана Запорозької Січі, аби він не піддавався до повсталих, а воював проти царських ворогів. Також Леонтьєв мав пояснити гетьману невиконання його прохань щодо присилки російських гарнізонів та повідомити, що замість воєводи Ф.Протасьєва до України надсилається Д.Ліхачов з путивльськими "ратними людьми". Окрім того росіянин мав взнати, чи не вводилися гетьманом нові податки, адже, як повідомляли царю, щодо цього скаржилися польському королю запорожці. Гетьман у розмові з І.Леонтьєвим відзначав, що поки що неможливо виселити козаків з Переяслава, адже це може викликати повстання в інших полках. "…А се де еще с Малоросійских городов на великого государя податей никаких по се время не сбирано и вновь никаких податей не наложено" [2, с.145], – так відповідав Брюховецький на питання щодо введення нових податків.

У свою чергу лівобережний гетьман знову скаржився до Москви на поведінку російських воєвод і пояснював, що саме з-за цього в українських містах починаються антиросійські повстання. "…Воєвода Федор Протасьев и иные начальные люди как сами чинили, так и ратных людей, под начальством их будучих, допускали неправды, обиды, утеснения и насильства и неизносные беды людем, в ключе Гадяцком в городех будучим, чинити…» [2, с.149], – писав Брюховецький у листі від 30 вересня до царя Олексія Михайловича. Про це йшлося і в наступному зверненні гетьмана до Москви, де, зокрема, говорилося, що воєвода Г.Вердеревський «зятя его Михеенка (Брюховецького – *Т.Ч.*)… бить велел, в тюрму сажал безвинно.., тот Ивашка (представник російського воєводи Фірсов – *Т.Ч.*)… несказаные обиды переяславским жителям чинит…" [2, с.153]. Але, незважаючи на це, І.Брюховецький у тому ж листі вже вкотре просив у російського монарха терміново посилити гарнізони у багатьох містах Лівобережної України.

Наприкінці січня 1667 р. до Москви з Гадяча прибувають українські посли Я.Лизогуб та К.Мігалевський. Згідно з дипломатичною інструкцією, отриманою ними від гетьмана, було укладено чергові статті: 1) українці повідомляли царя про те, що, незважаючи на його укази, до України так і не надійшла військова допомога, а тому вони знову просили вирішити цю проблему. Царська резолюція: "…ратные люди по указаным статтям в Малоросійскіе городы присланы вскоре будут»; 2) віддати в Малоросійський приказ лист від запорозьких козаків до гетьмана. Резолюція: "…посланы были в Запороги одни сукна: 50 половинок…"; 3) передати двох "язиків", які були взяті у сутичці з "ляхами чигиринськими" під Чигирином, а також розповісти про ситуаю на Правобережній Україні. Резолюція: "За службу похвалить его (Брюховецького – *Т.Ч.*) и за языки. И о том написать, что с великим государем у короля Польского учинился мир и войны на обе стороны не будет; и он бы гетман на тое сторону Днепра войск и подьездов не посылал…»; 4) «О клятвопреступному изменнику Дорошенку обьявить, что ныне он королю Польскому изменивши, на верность хану Крымскому и всем ордам со всеми своими тамобочными изменниками присягу совершивши, хотя себе, что Волоский воєвода, воеводство себе удельное укрепить, подлинно бити ляхов на Украйне…». У царській резолюції на цю статтю було сказано, щоб Брюховецький не посилав на Правобережну Україну своїх військ і постійно повідомляв про те, що там відбувається; 5) з огляду на те, що гетьманському урядові стало відомо, що кримський хан пропонує цареві укласти мирний договір, повідомити Олексія Михайловича, що це «його нового хана явная обмана бусурманская». З цього приводу мав бути виданий царський указ; 6) повідомити царя про наказ турецького султана молдавському і

волоському господарям «йти війною на Україну». Також мав бути виданий указ щодо цього; 7) об'явити, що всі українські жителі дуже бояться наступу турецьких військ, а тому просити царя прислати допоміжні війська. Резолюція: написати про це в «доповіді»; 8) розповісти про те, що в Києві, Каневі, Переяславі «малолюдно», а також, що у прикордонних містах «ратних государевих» людей немає та повідомити, що всі «ратні люди» воєводи Протасьєва розбіглися. Відносно цього мав вийти царський указ; 9) сказати про випуск грошей Дорошенком, який він налагодив у м. Тарговиці. У резолюції була похвала гетьману та наказ писати до Москви про всі новини; 10) повідомити про наступ поляків на Чернігівський і Стародубський полки і про те, що ніжинський протопоп Симеон обманув царя, повідомивши про облогу татарами Чигирина. Про це царю було відомо, говорилося в резолюції; 11) запропонувати цареві спільний військовий похід з метою відвоювання Чигирина. Резолюція: «отнюдь не ходить и не посылать"; 12) повідомити, що Дорошенко вигнав з багатьох правобережних міст польських комендантів, а його брат Андрій звільнився з полону; інформувати про напад двох польських корогв з Білої Церкви на населені пункти Переяславського полку. Резолюція: «ведомо.., похвалить»; 13) поінформувати, що царські урядовці не мають книг для переписування і звертаються по них до гетьмана; лише один К.Хлопов вірно зробив перепис. Резолюція: похвалити К.Хлопова, послати до перепищиків указ та видати їм потрібні книги; 14) просити про видання царського указу щодо ніжинського полковника М.Гвинтовки, який був арештований гетьманом. Тут резолюції, по суті не було; 15) повідомити про будівництво гетьманом під Конотопом церкви Сорока Мучеників на честь загиблих росіян та просити царя про фінансування відлиття дзвонів та надання двох гармат «з казни». Резоцюція царя: «За строение похвалить; а о споможенье указ впредь будет. А о пушках отписать: где они лежат и какие?»; 16) обговорити питання щодо різних «безчинств» українського духовенства, а також «бити чолом» відносно присилки Московським патріархом митрополита на Київську митрополію. Резолюція: «Написать в докладе»; 17) просити про надання Магдебургзького права для Стародуба та Погара. У резолюції говорилося про видання необхідного указу; 18) повідомити про переїзд до Києва з Правобережної України дружини Б.Хмельницького та доньки Г.Гуляницького, які оселилися в Києво-Печерському монастирі. Резолюція: «В доклад»; 19) запропонувати московському цареві щоб наказав воєводам в українських містах не дозволяти «мужикам» виробляти і продавати вино, що могли робити лише козаки. Царська резолюція: «Выписать из договорных статей (Московських 1665 р. – *Т.Ч.*) против того и написать»; 20) повідомити про взяття у листопаді 1667 р. полками Брюховецького правобережного містечка Мошни. Надалі цар зобороняв посилати війська на Правобережжя; 21) пояснити цареві що подільський полковник К.Мігалевський не хотів їхати до Москви добровільно і перед тим хотів учинити в Україні «самовільство»; передати арештованих гетьманом прибічників подільського полковника – полкового обозного Гудиму і зятя Т.Носача та спитати що робити з іншими «свавільниками». У резолюції Олексія Михайловича висловлювалася подяка Брюховецькому та говорилося про видачу царського указу щодо К.Мігалевського; 22) прохати про надання повторної царської грамоти на дворянство і маєтності канівському полковнику Я.Лизогубу (попередня згоріла під час Переяславського повстання) та військовому канцеляристу К.Мокрієвичу на маєтності у Чернігівському повіті. Резолюція: «Полковнику дать грамоту с прежнего отпуску, взяв у него сказку, за рукою; а о канцеляристе допросить: какая ему грамота?»; 23) наприкінці наказувалося «бити чолом» цареві щодо видачі спеціальних указів по кожній з статей [2, с.159–163]. 15 лютого, відпускаючи українських послів з Москви Олексій Михайлович дав їм листа до гетьмана та «всього Війська Запорозького», у якому писалося щодо вирішення більшості обговорених питань. Разом з тим, окремі статті потребували додаткового обговорення з гетьманським урядом, для чого до Гадяча окремо висилався стольник І. Телепнєв.

Стольник І.Телепнєв, після прибуття у середині лютого до Гадяча, оголосив укладені перед тим у Москві статті. Під час його переговорів з І.Брюховецьким останній говорив, що він задоволений царськими резолюціями. Разом з тим, він оголосив ще ряд окремих прохань до царя, які не увійшли до затверджених статей. Зокрема, він хотів би отримати дозвіл царя на перенесення гетьманської резиденції з Гадяча до якогось іншого міста. Це аргументувалося великим «опустінням» тогочасної українскької столиці. Знову передавалося прохання щодо якнайшвидшої присилки московських ратників. У листі від 2 лютого 1667 р., який перед тим направив до царя лівобережний гетьман, він також просив російського монарха не приймати у Москві послів від Запорозької Січі без його відома.

У червні того ж року Брюховецький відіслав до Москви осавула Ф.Донця, який мав звітувати про проведене ним за царським і гетьманським наказом розслідування щодо вбивства запорожцями російського посла до Криму Є.Лодиженського разом з супроводжуючими його татарами. Він також передав Олексію Михайловичу лист від гетьмана, в якому нагадувалося про неодноразове прохання щодо військової допомоги та зазначалося, що з цього приводу так і не було царського указу. У цьому листі, який датувався 5 червнем вперше зустрічаємо відкрито (хоча й певним чином завуальоване) висловлене Брюховецьким занепокоєння щодо результатів російсько-польської комісії в Андрусові. Гетьман начебто виправдовувався перед царем, щодо якогось Миколи Сподоби, який «…нестаточные из уст своих плодил речи перед посланым моим канцеляристом войсковым, перед Лаврентием Касперявым, на Москве, будто вы, великий государь, ваше царское пресветлое величество, через великих и полномочных своих послов при учиненьи любезно всем нам пожелаемого с королевским величеством покою, и на том приговорили и тайными статьями закрепили, чтоб с обоих рук Украину разорить…» [2, с.203].

У відповідь, на це у листі до Брюховецького від 26 червня, Олексій Михайлович пояснював, що російсько-польське перемир'я було укладено для «избавы народов христіянских» та, вже з свого боку, висловлював занепокоєння подіями в Україні: "Да такіе же преступники в Малоросійских городех злые советы составливают о сборах по переписке денежных и хлебных доходов, и в тягость себе ставят, что на их же оборону наши великого государя ратные люди в городах живут, чем бы им быть сытым, спокойно… А те переписчики были посланы не на раздраженіе в Украине народом» [2, с.205–206]. Також цар обіцяв надіслати необхідну військову допомогу.

22 липня 1667 р., перебуваючи в Гадячі, гетьман І.Брюховецький надіслав чергове «чолобиття» до Москви, яке традиційно було оформлене у вигляді статей, на які мав дати свою резолюцію російський монарх. У шести статтях були такі пункти: прохання зняти «побори» з полтавських козаків, яких занесли у переписні книги, але вони проживають на Запорожжі; щоб українських посланців не затримували у Москві й вчасно видавали укази відносно присланих статей; щоб московський цар пожалів запорожців, які були безпідставно затримані за звинувачення у вбивстві московського посла Ладиженського; запитання щодо арештованого переяславського козака, якого вимагає відпустити Дорошенко, а також відносно козацької вдови Суховія (батька запорозького писаря Петра), яку помилково записали до переписних книг «мужичкою»; щоб цар видав указ аби київський російський воєвода П.Шереметєв радився у всіх важливих справах з гетьманом. Резолюція відносно цих статей була такою: «Против сих статей о казаках и о казацкой жене Суховееве указ послать, податей с них против реестру, каков прислан он из Полтавы, имать не велено, и беглого человека Переяславского полку казака, Дорошенкову писарю, до указу великого государя не давать» [2, с.207].

Однак накопичення невдоволення представників усіх станів українського населення владою І.Брюховецького набуло загрозливих форм і вилилося у невдоволення царською протекцією та конфлікти з московськими воєводами. Про це, опираючись на донесення своїх урядовців в Україні, писав 6 лютого Олексій Михайлович до лівобережного геть-

мана та звинувачував його у недотриманні порядку: "…О сборе хлебных и денежных доходов на роздачу нашым служилым людем казаки не дают сбирати… и ты (Брюховецький – *Т.Ч.*)… от своевольства казаков не сдержываешь…"[3, с.32]. Окрім того, російський монарх, очевидно отримавши певну інформацію щодо незадоволення Брюховецького умовами Андрусівського перемир'я (а воно, на нашу думку, виникло у лівобережного гетьмана під тиском політичних обставин: наступу Дорошенка на Лівобережжя та антиросійськими настроями українських жителів) й, говорячи про Дорошенка, попереджав лівобережного гетьмана з допомогою православної риторики: "А как мы великий государь нынешнюю казацкую шатость слышим, что возненавидев согласной христіанской мир, взволновались на Восточную церковь. Іюдейскими сонмищи, яко на Христа, и такіе страшные несогласія, кторые праведному суду Божію подлежат, нам же свойственнейшими всенадежное упованіе возложа на всесилную Божію помощь, заступленіем надежды христіянскіе Богородицы и Кіевопечерских чюдотворцев всечасные молитвы, и которые истинные христіяне сыны Восточные матери церкви в верном постоянстве обращутца, и за тех учнем, яко наше царское величество, так и брат наш, его королевское величество, и обоими нашими государствы стоять и оборонять всеми силами, сколько милосердный Господь Бог помощи подаст» [3, с.32–33].

Щоб не було ніяких чуток і невдоволень московський цар надіслав до гетьмана у Гадяч через І.Желябужського текст Андрусівського договору. Його, як відомо, було укладено 30 січня 1667 р., а до свого українського підданого Олексій Михайлович послав ці положення аж через рік – 6 лютого 1668 р. Саме це, на нашу думку, й стало основною причиною поступового відходження І.Брюховецького від московської протекції. У лютневому листі цар також виправдовувався, що ніколи не відасть ворогові Київ (чомусь це були «турецькі бусурмани», а не поляки, до яких, згідно з андрусівськими домовленостями у 1669 р. мало відійти головне українське місто), а також говорив про відсилку в Україну військ та дозвіл Запорозькій Січі «случно» розпоряджатися «малоросійськими» податками. Однак цей царський лист було відправлено до Брюховецького з великим запізненням – лівобережний гетьман на початку лютого вже відмовився від російської протекції.

10 лютого 1668 р. І. Брюховецький у листі з Гадяча до жителів Новгород-Сіверська підписався як "гетман с вірним Військом Запорозьким", але вже без згадування про належність "царській величності". Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: "***Коли посли Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну Вітчизну нашу милую розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути…***(виділ. – Авт.)" [3, с.39]. З огляду на вищевикладене, лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: "…від якої на нас задуманої погибелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. – *Т.Ч.*), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною. – *Т.Ч.*), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити..." [3, с.39]. Так кардинально, порівнюючи хоча б з 1667 р., змінилися погляди Брюховецького. Але, як видається, з його боку це було всього-на-всього черговим політичним ходом задля збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до П. Дорошенка. У даному випадку І. Брюховецький запозичив радикальні положення політичної програми правобережного гетьмана, які той намагався впроваджувати ще з 1666 р.

У другому листі до жителів Новгород-Сіверської сотні з Гадяча, який був датований 15 березнем 1668 р., І. Брюховецький збагатив

арсенал власної аргументації щодо відмови від "високої руки" московського царя. Він писав, що "за особливим Божим захистом, ми взнали і побачили, що ***Москалі з нами хитро поводяться, а з Ляхами помирившись, з двох рук, се є Московське і Лядське, нас Військо Запорозьке і весь народ християнський Український вигубляти і Україну Вітчизну нашу до основи розорювати постановили***… (виділ. – Авт.)" [3, с.40]. Гетьман повідомляв сіверських жителів про з'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх українців: "у багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про цілість України вітчизни не бажаючи... чи зручна та справа неприятеля у вітчизні маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, виганяти…" [3, с.41].

Листи подібного змісту також були направлені на Слобідську Україну, зокрема до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. "…На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоєм, оголосивши і обманувши християн, щоб Україну Вітчизну милу і усіх християн, у слобідських містах проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати…" [3, с.41], – говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

Отже, проаналізувавши тексти вищеназваних листів гетьмана І.Брюховецького, можемо відзначити, що основним мотивом, який штовхав його до розриву з Москвою, було укладення московським царем невигідного для України договору з Річчю Посполитою. До цієї аргументації додавалася ще й інша важлива причина, а саме – "свавільна" поведінка в українських містах російських воєвод.

Також, у лютому 1668 р. Брюховецький направив листи до усіх царських воєвод, які перебували у багатьох містах Лівобережжя. Московським урядовцям пропонувалося вивести свої гарнізони за кордони України, залишивши гармати і рушниці. "…Понєваж великі людям кривди і незабутні образи вчинили" [3, с.43], – писав у цей час Брюховецький до московського воєводи А.Толстого і наказував звільнити Чернігів. У відповідь на такі дії свого колишнього підданого, "холопа Івашки", цар Олексій Михайлович наказував своїм воєводам збирати й негайно відправляти до Москви інформацію щодо причин поширення антиросійських настроїв серед українців, а також не підкорятися гетьманським універсалам і протидіяти різними засобами намірам Брюховецького. Знаючи про фактичне об'єднання правобережного і лівобережного козацтва, московський монарх вирішив зберегти під своєю протекцією хоча б запорожців. Для цього він посилає до кошового отамана І.Білковського та всього товариства спеціальну грамоту, в якій всіляко хвалить низовиків за вірну службу та відмовляє їх від союзу з Брюховецьким. "И нам Великому Государю ведомо учинилося, что гетман Брюховетцкой богоотступную свою нехрістиянскую мысль всчав, без всякіе причины, невинное над московскими служилыми людьми, кторые в Гадяче его же богоотступника оберегали, кроворазлітие учинил и смертоносной свой яд всем явно излил, которым смрадом невинное заповетривает в Малоросійских городех христіянство и горши бусурманского гонит, Восточную нашу христіянскую церковь хотя в запустеніе предати, а в злых своих отступных делах хочет бусурманов себе на оборону взяти…» [3, с.49], – у грамоті від 8 березня страхав запорожців володар Московського царства, який перед тим, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я, домовився з польским королем про спільну протекцію над Запорожжям. Січовикам посилалося велике «жалування» й наказувалося протидіяти усім «свавільникам» та «бусурманам».

Протягом першої половини 1668 р. з багатьох українських міст було витіснено російські військові гарнізони. Під час цього постійно відбувалися бойові дії. Так під час витіснення з Чернігова ратників воєводи Толстого місцеві козаки на чолі з полковником І.Самойловичем "…в малом городке… осадили накрепко, и покопали кругом шанцы, и из пушек и из мелкого ружья стреляют безпрестанно» [3, с.42]. Гадяцькі козаки на чолі з

самим Брюховецьким убили 70 московських стрільців з гарнізону Гадяча і лише 30 росіянам вдалося втекти. Під час цих подій були арештовані Сосницький і Батуринський воєводи, а російських урядовців у Глухові та Новгород-Сіверському було вбито.

Для кращої протидії Московській державі гетьман І.Брюховецький звертається до Війська Донського. У листі від 26 квітня він розлого викладає усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності російського царя: "…Таковый обман людцкой и злоба развращенная правоверных бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанные сети разпростерши, не уловили… Аще, праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному християнству, Ляхами, побратався, уставили сице: чтоб православных християн, на Украине живущих, всякого возраста и малых отрочать мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити… ***Яко и сего времене те Московские царики на нас бедных невинных, которые ему были добровольно без насилія поддалися, не для чего иного, токмо ведаючи его, православного царя, но бояр безбожная лукавая мучительная злоба усоветовала присвоити себе в вечную кабалу и неволю***… (виділ. – Авт.)» [3, с.60–61]. У цій частині листа говорилося про згадувані раніше причини антиросійського виступу, які полягали у поганому поводженні московських воєвод та розподільчому характері Андрусівського договору. Читаючи далі звернення Брюховецького до донських козаків, зустрічаємо й аргументацію проти Москви трохи іншого, релігійного характеру: «…А нашу братію православных християн никакими мерами, хотя единой матери нашіе Божіе церкви дети, свободити никогда не хотят, так яко и поганцов Жидов и иных иноверцов, но еще в большую кабалу и беду ведут… Ныне же не токмо штоб не присовокупитись, но и сами (росіяни. – *Т.Ч.*) приняли унею и ересь латинскую, егда и ксендзом в церквах служити произволили, и самая Москва уже не руским, но латинским письмом писати начала. Городы також, которые казаки храбростію своєю, не щадя здравія своего, саблею взяв, Москве под державу поддали были, те все Москва Ляхом в руки отдала, в которых городех, где ляхи учинили великіе смятенія церкви Божіей и православію святому, а православным людем утесненіе и гоненіе содеваетца; понеже православным церквам насиліе, егда повелевают церкви обращати на унеяцкіе костелы…» [3, с.61]. Брюховецький застерігав донських козаків не вірити московському цареві, який не дотримав своїх зобов'язань перед Україною, а отже не буде їх виконувати й щодо Війська Донського.

Велика прихильність І. Брюховецького до російської влади, яку він демонстрував протягом 1661–1662 рр. на посаді кошового отамана та у 1663–1667 рр. у статусі володаря булави Лівобережної України, різко змінилася такою ж великою ненавистю до "московських цариків". Цікаво, що так само негативно на Андрусівське перемир'я та політику Москви щодо Українського гетьманату, реагував й довголітній противник Брюховецького і палкий провідник усього російського єпископ Мефодій. Зокрема, він попереджав свого, тепер вже колишнього суперника, що Росія і Польща "...про нас торгуються" й радив гетьману остерігатися московських військ та укріплювати стосунки із запорожцями [3, с.63].

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку собі кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. посли з Гадяча прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть "бути під султановою рукою у вічному підданстві" і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території козацької держави турецьких військ для захисту від російських воєвод і, по-друге, султан не повинен брати з України данину.

Султан Османської імперії Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан брав І. Брюховецького під свій захист і посилає

йому на допомогу війська кримського хана. Окрім того, на Лівобережну Україну було відправлене турецьке посольство, яке мало укласти з Брюховецьким договір про підданство [14, 114]. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а, можливо, й закономірно) обірвалася, а гетьманом "обох сторін" Дніпра обрано П. Дорошенка.

Таким чином, проросійська політика Івана Брюховецького завершилася крахом. Незважаючи на те, що останній погодився передати московському цареві суверенні права на володіння Лівобережною Україною, російський монарх та його воєводи зіштовхнулися з великим опором усіх станів українського суспільства, які не хотіли втрачати революційних здобутків доби Богдана Хмельницького. Усвідомивши свою політичну помилку, гетьман, так само як і його попередники, намагається знайти для себе іншого сюзерена, який би зміг забезпечити цілісність України та дотримання усіх "прав і привілеїв" Війська Запорозького. Але бажання змінити російського царя на турецького султана не вберегло цього українського правителя не тільки від втрати булави, але й власного життя.

7 червня 1668 р., І. Брюховецького під час проведення козацької ради було вбито поблизу с. Диканьки на Полтавщині. За наказом П. Дорошенка його було поховано у м. Гадячі з усіма гетьманськими почестями в місцевій соборній церкві Богоявлення Господнього, яка була перед тим побудована на кошти вбитого гетьмана. Епітафію на смерть лівобережного гетьмана І. Брюховецького написав видатний церковний та культурний діяч, чернігівський архієпископ Лазар Баранович:

...От земного краю
Прошу всіх посполу
В земном лежа долу,
Не стався сурово.
Тоє дай ми слово:
"Вічна єму буди
Память от всіх людій" [24, с.229].

* * *

Отже, слід визнати беззаперечне існування протягом листопада 1662 – червня 1668 рр. у місті Гадячі (суч. Полтавська обл.) резиденції гетьмана Запорозької Січі та Лівобережної України Івана Мартиновича Брюховецького. Майже сім років Гадяч був адміністративною столицею лівобережної та південної частини Української козацької держави, а також одним із визначних політичних, економічних, церковних та культурних центрів України другої половини XVII–XVIII ст.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею. – Т. V. – Санкт-Петербург, 1867.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею. – Т. VI. – СПб, 1869.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею. – Т. VII. – СПб., 1872.

4. Бажан О. Гадяч // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К.,2004. – С.16.

5. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – Москва, 1858, Ч. 2. – Москва, 1859.

6. Горобець В. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. – 1997. – №38/39.

7. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001.

8. Горобець В. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – №6.

9. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць /Відп. ред. В. Смолій. – К.,2003.

10. Горобець В. «Хочу… поняти б за себя московського народу вдову…» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.2. – К.,2003. – С.149 – 164.

11. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – №1.

12. Егунова С. Гетманство Брюховецкого // Киевская старина. – 1885. – №8.

13. Эйнгорн В. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899.

14. Костомаров Н. Собрание сочинений. – Кн.6. – Т.XV: Руина. Гетьманства Брюховецького, Многогришного и Самойловича. – СПб., 1905.

15. Костюк В. Гадяч. Краєзнавчі розвідки. – К., 2010.

16. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т.CCXXXIII. – Львів, 1997. – С.360–397.

17. Панасенко А. Гадяч. Путівник. – Харків, 1985.

18. Панашенко В. Гадяцький полк // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2004. – С.15.

19. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – К.,1992.

20. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. – К., 2009.

21. Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. – К., 1960.

22. Судиенко М. Материалы для отечественной истории. – К.,1853. – Т.1.

23. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К., 2004.

24. Чернігівські архіви. До 300-річчя з дня смерті Лазаря Барановича / Упоряд. А. Макарова. – К., 2002.

25. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. (видання третє). – К., 2009.

26. Чухліб Т. Гетьмани України-Русі. – Донецьк, 2012.

27. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. – Варшава, 1934.

28. Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667). – К., 2003.

29. Majewski W. Podstawy rekonstrukcji przebiegu wyprawy Czehrynskiej Brzuchowieckiego (maj 1664 r.) // Sdudia i materialy do historii wojskowosci Polskiej. – T. XVIII. – Cz. II. – Warzsawa, 1972. – S. 271–294.

30. Wójcik Z. Między traktatem Andrusowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667 – 1672. – Warszawa, 1968.

31. Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejów moznowładczej polityki (maszynopis pracy doctorskiej). – Warszawa, 1949.

Тарас Чухлиб

Гадяч – гетманская резиденция Ивана Брюховецкого в 1663 – 1668 гг.

В статье освещается история города Гадяча как гетманской резиденции Ивана Брюховецкого. Подчеркивается, что в течение 1663 - 1668 годов в городе сосредоточивалась высшая административная и военно-политическая власть Украинского казацкого государства. Особое внимание обращается на внешнюю политику гетманского правительства Брюховецкого.

***Ключевые слова**: Гадяч, гетманская резиденция, Иван Брюховецкий, Московское царство, Гадяцкий полк, Левобережная Украина, Запорожская Сечь, украинско-российские отношения.*

Taras Chukhlib

Gadyach - Hetman Ivan Briukhovetsky residence in the 1663 - 1668 years

The article highlights the history of the city as Gadyach Hetman Ivan Briukhovetsky residence. It is emphasized that during 1663 - 1668 were concentrated in the city's highest administrative, military and political power of the Ukrainian Cossack state. Particular attention is drawn to the foreign policy of the Hetman's government Briukhovetsky.

***Key words**: Gadyach, the residence of Hetman Ivan Bryukhovetskiy, Muscovy, Gadyachskij Regiment, Left-bank Ukraine, Zaporozhye, Ukrainian-Russian relations.*

УДК 334.711:94(477.53)«16-17»

Оксана Коваленко (м. Полтава)

Джерела з історії ремісничих цехів Гадяча XVII-XVIII століть

Публікується огляд джерел з історії цехового ремісництва міста Гадяча – полкового центру Гетьманщини, рангового гетьманського володіння.

Ключові слова: *Гадяч, цех, місто, замок, населення, ремісники, джерело, ревізії.*

На сьогодні, попри понад столітні студії з історії ремісництва, цехи Лівобережної України XVI-XVIII століть, за незначним винятком, залишаються малодослідженими. Окремі аспекти функціонування цехів Гетьманщини та Києва, на прикладі певних територій чи професійної спрямованості, досліджувалися П. Клименком [1], К. Лазаревською [2], А. Єршовим [3], І.Єрофіївим [4], І. Гуржієм [5], О. Компан [6], Л. Пляшко [7], В. Дядиченком [8], В. Борисенком [9], О. Пошивайлом [10], В. Балушком [11], П. Кулаковським [12], П. Пирогом [13], С. Щербиною [14] тощо. Проте, історія ремісничої організації навіть в полкових містах фактично не висвітлена. Історики не багато уваги приділяли ремісничим спільнотам, адже ті мали низький соціальний статус, їх представники не впливали (за поодинокими виключеннями) на політичні, військові події [15, с. 15]. Це ж стосується і окреслення джерельної бази проблеми. Ремісничі осередки міста Гадяча, центру полку, гетьманського рангового володіння, спеціально не вивчалися, хоча джерельна база наявна. Охарактеризуємо її.

Джерелом для реконструювання історії цехів та ремесел XVII–XVIII ст. можуть бути цехові книги, акти, надання, привілеї та їх підтвердження, гетьманські універсали, джерела статистичного чи фіскального характеру, метричні книги, судові справи, тощо. Для міст Гетьманщини існує проблема із збереженістю певних видів джерел. Так, Г. Швидько в огляді джерел з історії Гетьманщини констатувала вкрай обмежене коло джерел з історії економічного розвитку міст, зокрема вказуючи на повну відсутність документів з історії цехового ремесла Миргородського полку. Наголосила, що відносно трьох південних полків (Гадяцького, Миргородського, Лубенського) немає жодного гетьманського універсалу, який би надавав чи охороняв певні права і економічні інтереси міст. Хоча пояснення цього явища дослідниця вбачає не лише у втраті джерел, але у різному розвитку окремих полків Гетьманщини – її північної та південної частин, спричиненому багатьма факторами, в тому числі і співвідношенням сили міської і козацько-старшинської влади [17, с. 276].

Про значну втрату джерел йдеться на шпальтах відомого часопису «Київська старовина» (1884 р.). Дослідник М. Бакай помістив невелику розвідку із інтригуючою назвою «Любопытный сборник документов в Гадяче», в якому окрім коротких відомостей із історії міста та характеристики родинних відносин козацької старшини, навів долю архіву Гадяцької полкової канцелярії [17]. Зокрема, автор відзначив, що коли у 40-х рр. XIX ст. архів переїжджав (у зв'язку із ліквідацією магістратського управління) знадобилося 15 волових возів. Вивезені документи розтягли на завертання товарів у лавках, переплітання книжок, тощо. Він також навів дані про 400 аркушів документів початку XVIII ст., які зберігалися в Успенському соборі. Місцезнаходження цих документів нині невідоме. На сьогодні, повністю відсутні описи Гадяча та містечок Гадяцького полку [18, с. 54].

Законодавчі й актові джерела, себто нормативні документи, санкціоновані верховною владою, та документи юридичного характеру, які фіксують правові відносини між двома й більше контрагентами. Документи цього типу регулювали взаємовідносини між цехами та владою, цехами та іншими мешканцями міст.

Хронологічно першими є опубліковані О. Лазаревським два цехові акти шевців міста Гадяча 1642 та 1645 рр., наданих коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським [19]. Перший з них, 7 жовтня 1642 р., – має дозвільний характер, дає право створення цехової корпорації шевців у місті. Він регулює правила вступу до цехового братства: «хто до цеху їх буде належати або в інший побажає вписатися, тот повинен дати до скриньки півзолотого і по фунту воску». В XVII–XVIII ст. достатньо поширеними були зловживання влади щодо цехів, яке полягало, як в привласненні понаднормових виробів так, і залученні до різних робіт. Тому, оборонні універсали містили чітко окреслені повинності, які мали нести цехові об'єднання по відношенню до полкової та міської влади [14, с. 163]. В документі 1642 р., чітко визначені умови роботи на гадяцький замок, кожен швець мав вичинити одну шкіру, яку надали від замкового державці, та пошити з неї взуття. Все, що вимагалося понад це – було незаконним, і мало оплачуватися. Цеховики звільнялися від всіх повинностей, які виконували інші міщани, окрім «шарварків» – тобто гатіння греблі та її утримання. До обов'язку цеху входило несення сторожової служби, утримання зброї та допомога в обороні фортеці під час нападів. В ході військових дій цеховики мали зайняти відповідне місце на мурах за розпорядженням замкового державці. За даними О. Шафонського, також С.Конєцпольський універсалом від 13 листопада 1643 р. дозволив організувати в Гадячі різницький цех. Цей же рік вважався часом заснування кравецького, калачинського, ткацького, ковальського, гончарського цехів [20, с. 629–631].

Через три роки, 6 листопада 1645 р., С. Конєцпольський надав гадяцьким шевцям ще один фундуш, за взірцями інших міст. У ньому більш деталізований внутрішній порядок корпорації: «волно им будет с между себя цехмистров обирать, учеников содержать, обучать, візволять и их в майстри и товариство призводить и всякого доброго порядка в разсуждені художества и обрядов духовних наблюдать». Натомість, питання врегулювання відносин цеху і замку достатньо невизначені: «они все те повинности до замку по своему художеству отдавать повинни будут, кои в других городах шевци отдают до замку» [19].

З другої половини XVII ст. провідними джерелами такого характеру стають гетьманські універсали й розпорядження Генеральної військової канцелярії. Дослідниця Г. Швидько відзначила, що з історії цехів Лівобережної України XVII-XVIII ст. важливе місце посідають гетьманські універсали. За типами поділяються на ті, що надають певні права та привілеї; розпорядження, дозвільні чи заборонні, універсали, повідомлення [21, с. 43].

До джерел нормативного типу належать і *судові акти*, які знаходилися на розгляді у полковій канцелярії, а пізніше були передані до Генеральної військової канцелярії. У 1901 р. на шпальтах «Київської старовини» була надрукована замітка «К истории Гадяцкого полка» [22], в якій із посиланням на О. Шафонського наведені дані про міські книги Гадяча (актові книги, що велися в ратуші) від 1645 до 1786 рр. На жаль, пізніше, записи XVII ст. були втрачені, проте більшість справ наступного століття збереглися: в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), де сформовані окремі фонди Гадяцької полкової канцелярії (ф. 72, це переважно справи XVIII століття, наприклад справа 1 містить судові рішення за 1743–1766 роки; Гадяцький міський магістрат (ф. 784, 1797 р.); Гадяцький міська ратуша (ф. 1524, 1730 р.); Гадяцький полковий суд (ф. 74, 1702-1766 рр.); Гадяцький гродский суд (ф. 795, 1766–1780 рр.).

Ці матеріали ніколи не публікувалися, водночас вони є джерелом для багатьох історичних реконструкцій, в тому числі цехового ремісництва, адже цеховики нерідко виступали фігурантами судових справ.

Діловодні матеріали, призначені для документального обслуговування різних керівних систем (доношенія, рапорти, промеморії, чолобитні, звіти). Розпочала характеристику джерел подібного типу замітка «Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII столетия, ея состав и содержание» [23], яка є цікавою у розрізі досліджуваної нами теми тим, що виступає джерелом реконструювання взаємовід-

носин полкової влади середини XVIII століття із міським соціумом, в тому числі цеховими міщанами. Адже полкова влада, у середині XVIII століття активно підпорядковувала собі цехові з'єднання, позбавляючи їх самоуправління, примушуючи до понаднормових видатків, відпрацювань, узаконених хабарів. Не втратили свою цінність у цьому аспекті «Списки старшин Гадяцького полку» – виписки В. Модзалевського із документів XVII–XVIII ст. із датою згадки про ту чи іншу особу, полковників, сотників, міських війтів, що дозволяє відтворити склад владного прошарку міста, на різних хронологічних етапах [24, ф.II, спр. 18138–18197, 18803]. Частина роботи була використана сучасним дослідником В. Кривошеєю для створення ґрунтовної узагальнюючої праці [25].

Матеріали фіскального, адміністративного і господарського обліку. Всі джерела цього типу, що включали облік населення, об'єктів промислового виробництва й сільського господарства походять з XVIII ст. Це ревізії, компути, податкові відомості, описи, перечневі табелі тощо. Ще 1992 р. Г. Швидько вказувала на те, що масові джерела, абсолютно проігноровані дослідниками, тоді як, їх джерелознавчий аналіз показує значну потенційну інформаційність [16, с. 277]. І хоча, в більшості, розумілися акти канцелярського діловодства (донесення, рапорти, промеморії), це ж стосується і облікових матеріалів. Стан справ у царині дослідження цехового ремісництва з того часу не змінився – означені джерела продовжують залишатися виключно джерелом кількісних показників.

Важливе місце в цій групі, безумовно, посідає "Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.", більш відомий як "Румянцевський опис Малоросії", оскільки включає в себе опис усіх домогосподарств та їхніх мешканців, а відтак дає детальне та повне уявлення про місто як систему й уможливлює ретроспективну локалізацію нерухомої власності. Проте, як відзначає В. Кривошея, матеріали, які раніше вважалися Генеральним описом Гадяцького полку [26, с. 13], насправді не є такими. Архівна справа не є описом, в ній зосереджені відомості про збір коштів на утримання служителів і сотенної старшини 1735, 1746, 1748 і 1749 рр. та розгляд справи у 1746 р. про неповний розрахунок у 1735 р. з деякими сотенними старшинами [25, с. 21]. В тому числі до фонду Румянцевського опису включено зведені відомості по цехам Гадяча 1732 р. [27, ф. 57, оп. 3, спр. 4050]. Із самого ж опису збереглися лише кілька окремих документів по Гадячу, які зберігаються в ІР НБУ [24, ф. І, спр. 58461–58463].

За таких умов, провідними для з'ясування персонального складу ремісників того часу та їх динаміки є ревізії полків. Ці обліки населення переслідували мету збору певної соціальної інформації, тому до своєї структури вони включали: списки старшини, перелік козаків за майновими категоріями, списки міського населення "купецьких та торгових міщан", посполитих. Вказані статистичні джерела послуговуються цінним джерелом для з'ясування економічних аспектів розвитку міста, дозволяють встановити кількість, суспільний стан та фінансове положення ремісників. На жаль, на сьогодні основними відомостями, які визначаються за такими видами джерел – це чисельність населення та, рідше, їх майновий стан.

Компути та ревізії Гадяцького полку складали у XVIII столітті кілька разів, на сьогодні відомі ревізії таких років: 1723, 1726, 1731 [27, ф. 51, оп. 3, т. 12, спр. 19363], 1736 [24, ф. І, спр. 54334], 1739 [27, ф. 51, оп. 3, спр. 19323], 1740 [27, ф. 51, оп. 3, спр. 19332, 19335], 1741 [27, ф. 51, оп. 3, спр. 19327], 1747 [27, ф. 51, оп. 3, Спр. 19347], 1750 р. [27, ф. 51, оп. 3, спр. 19382], 1751 [27, ф. 51, оп. 3, т. 12, спр. 19682]. Жодна з них не публікувалася. Цеховики переписувалися або окремо, або включалися до інших категорій. У кожному наступному компуті чи ревізії поглиблюється соціальний чинник, що характерно і для ревізій інших полків [28, с. 328]. Так, у 1720-х роках увагу приділяли належності козаків та посполитих тій чи іншій особі. У документах 1730-х рр. з'явився подвірний опис, підраховано кількість та вказано належність шкіл, шинків, хуторів тощо. В останніх цеховики вже не виділені в окрему категорію. Наприклад, ревізія 1736 р. фіксує населення Гадяча за категоріями козаки,

«міщане средним небольшим купечеством бавлячиеся» та посполиті. Цеховики вірогідно включені до останньої групи. В категоріях посполитих «ніщетні весьма убогі, удови которіе в единой хате живут, не імеют нічого» вказані цехмістри ткацького цеху Тимош Карпенко, гончарського – Микола Бут, «малогрунтових посполитих … которіе могут служить і какіе повинності отбувать» – шевського Василь Лаврик, калачинський – Стефан Зайко, тощо [24, ф. І, спр. 54334, арк.. 193 зв. – 196]. До середини XVIII ст. деталізація майнового стану в фіскальних документах поглиблюється.

Наведені дані є свідченням неоднозначності соціального стану міщанства в Гетьманщині означеного часу, в тому числі розмитості прошарку ремісників. У 60-х рр. XVIII ст. правовий «міщанський» статус в усіх десяти полках Гетьманщини мали лише 34 тис. осіб [29]. Специфіка Гадяча полягала у тому, що воно, окрім того, що було центром полку, було ще й «замком», ранговою маєтністю, де мешкали піддані не магістрату, а власника маєтності. Попри те, що ревізії фіксують до середини XVIII ст. «міщан» у Гадячі, в 1766 р. зафіксована ситуація, що коли в містах Гетьманщини обирали депутатів до комісії по складанню нового Уложення, за свідченнями генерального обозного В. Кочубея, виявилося, що там взагалі не було міщан, а тільки шляхта та селяни, крім того вони перебували під юрисдикцією козацької адміністрації і не мали самоврядування [29].

У 1749 р. царський уряд порушив перед Генеральною військовою канцелярією питання про те, кого можна вважати міщанином, які його права та обов'язки. За роз'ясненням з цього питання Генеральна військова канцелярія звернулася до адміністрації в полках. За відповіддю-"рапортом" Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р., міщанином міг називатися той, хто живе в містах і містечках «малороссийских» і підпорядковується ратушам або магістратам, які мають жалувані грамоти, «особих урядников, яко-то войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов». При цьому підкреслювалося, що міщан треба відрізняти від людей «простого стану, яко-то слуг поданих владельческих, положа им навязку большую, нежели простому тяглому человеку». Крім того, ремісникам і різного роду «промысленным обивателям», котрі мають у містах і містечках свої двори, «торговыя промысли и сидят с большими и мелкими товарами в лавках или не имеют лавок», їздять торгувати по інших містах, також «должно быть мещанами, яко подсудственним особому над ими управлению» [30]. За аналогічним донесенням, в Полтавському полку до категорії міщан потрапляли "обиватели з давних временъ те, кои имеютъ торговіе промисли в лавках всякими товарами, ходят в кримскую и шленскую дороги з своими товари", натомість тих, хто "торг имеют солю, рыбою, також и содержут в домах своих шинки, а иніе имеютъ пропитаніе толко з полевих своих земель", вважали посполитими, а ремісників записували в ревізіях "ремесними цеховими" [31].

Цехові ремісники, які традиційно вважалися міщанами, підлягали магістрату, козаки – полковій владі, що викликало прагнення полкових канцелярій у першій половині XVIII ст. обмежити категорію міщан виключно купецьким елементом та суперечки за юридичне підпорядкування. За відсутності власного міщанського самоуправління в Гадячі міщани, як стан, не були представлені, хоча міське населення було. На це свого часу вказував О. Шафонський – «Правда, что жители Гадяча назывались мещанами, но сие происходит от польского слова место, то есть такое селение, в котором торги собираются и ремесленные люди живут, что во всех частного владения местечках и поныне в Польше употребляется» [20, с. 628–629]. І хоча, той же О. Шафонський навів дані, що станом на 1786 р. у Гадячі було 1688 міщан із 3850 мешканців міста, однак це було вже після скасування полково-сотенного устрою (1781 р.), та після купівлі міста у Кирила Розумовського й поширення дії «Жалуваної грамоти городам» (1785 р.) [20, с. 629]. Серед цих мешканців міста на той час було: кравців – 11, шевців та кушнірів – 8; ковалів – 6 (12 кузень), ткачів – 2; гончарів (горшечників) – 3, калачників – 6, срібник – 1, олов'яник – 1, римар – 1, тесля – 1 [20, с. 629–630].

Єдиним джерелом, яке містить опис таких цехових атрибутів як поховальне сукно (тканина із написами і зображеннями для вкривання поховальних носилок, які називалися мари) та цішка (мініатюрне зображення характерного для ремесла виробу чи інструменту, яке слугувало символом влади та комунікації), є вже цитований опис О. Шафонського [20, с. 630–631].

Насамкінець зауважимо, що ще на початку XX ст. в Гадячі діяло 11 об'єднань, які називались гадяцькими цехами. Це об'єднання міщан різних професійних занять певного кутка Гадяча, які повністю втратили ремісничий характер, але зберегли окремі елементи колишньої цехової організації, зокрема, допомогу при похованні померлого цеховика. Ці цікаві територіальні цехові об'єднання, що діяли в нових економічних та історичних умовах, були описані А. Козаченком у 1926 р. [33].

Таким чином, наявна джерельна база з історії цехового ремісництва Гадяча XVII - XVIII ст. відкриває простір для дослідження цієї цікавої теми, дозволить розкрити незнані аспекти функціонування ратушного та полкового міста та його соціуму. Більша частина джерел із історії цехів Гадяча, його полку ще не введена до наукового обігу. Проте, залучаючи методи мікроісторичних досліджень, їх можна використовувати більш широко. За таких умов лише залучення всіх типів джерел, в тому числі «детальне прочитання» матеріалів фіскального, адміністративного й господарського обліку, дозволить з’ясувати окремі аспекти цехового життя: процес закріплення прізвищ різних категорій населення; доповнюють картину цехового ремісництва; показують майновий стан окремих груп ремісників; соціальне положення вдів у суспільстві, дозволяють з'ясувати родинні зв'язки всередині організації, прослідкувати зв'язок магістратських сіл та міста [33], кількісного складу ремісників та його динаміки, історії різних категорій населення, територіальної та станової плинності, діяльності цехової адміністрації, історії жінок; відкривають можливості для розгляду ремісничої антропонімії, родинних зв’язків в середині цеху, дозволяють простежити видаткову діяльність цехів.

Джерела та література

1. Клименко П. Місто й територія за Гетьманщини 1654-1764 / Пилип Клименко. – К.: З друкарні УАН, 1926. – 63 с.

2. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. / Катерина Лазаревська – [Б.м.], 1926. – С. 276-308.

3. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII в. / А. Єршов // Записник Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин : [Б.м.], 1929. – Кн. IX. – С.123-136.

4. Єрофіїв І. Де-що про цехи. / Ів. Єрофіїв // Знаття. – 1924. –№ 8. – С. 10.

5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій / АН Української РСР. Інститут історії. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 205 с.

6. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1963. – 388 с.

7. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. / Людмила Андріївна Пляшко. – К.: Наукова думка, 1980. – 148 с.

8. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К. : Наукова думка, 1959. — 532 с.

9. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В.Й Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 262 с.

10. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / Олесь Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 395 с. : іл.

11. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балушок. – К. : Наукова думка, 1993. – 120 с.

12. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / Петро Кулаковський – К. : Темпора, 2006. – 496 с. : 2 іл.

13. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII ст. / Петро Пиріг // Київська старовина. – 1999. – №5. – С.155–163.

14. Щербина С. В. Універсали гетьманів та полковників як джерело з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII–XVIII ст.. / С. В. Щербина // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів : Вид-ня Центру пам'яткознавства та УТОПІК, 2012. – Вип. 5. – С. 162–165.

15. *Цю думку, вільно застосовану автором до цехів Гетьманщини, висловив Мирон Капраль у блискучому дослідженні шевської громади Львова.* Див.: Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський

цех у XVII–XVIII ст. / Мирон Капраль. – Львів : Простір, 2012. – 552 с.

16. Швидько Г. К. Джерела з історії Гетьманщини / Г. К. Швидько // Український археографічний щорічник.– К.: Наукова думка, 1992.– С. 274–277.

17. Бакай Н. Любопытный сборник документов в Гадяче / Николай Бакай // Киевская старовина. – 1884. – № 12 . – С. 735–739.

18. Швыдько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.). / А. К. Швыдько – Днепропетровск, 1986. – 84 с.

19. Лазаревський А. М. Цеховые акты Левобережной Малоросии (1622-1645 гг.) // ЧИОНИЛ. – К.: Типография М.М. Фиха, 1901. – Вып. 15. – С. 202–214. Кілька із згаданих цехових актів входять до архівної книги «Малороссийские акты XVI–XVIII вв.», яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України (далі – ІР НБУ) (ф.І, спр. 767–922).

20. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. – К. : В университетской типографии, 1851. – 752 с.

21. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії Українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42–46.

22. [М. П.] К истории Гадяцкого полка // Київська старовина. – 1901. – № 4. – С. 7–15.

23. [Л. П.] Гадяцкая полковая канцелярия 40-х гг. XVIII в., ее состав и содержание // Київська старовина. – 1887. – № 8. – С. 780–783.

24. ІР НБУ.

25. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

26. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К., 1959.

27. ЦДІАК України.

28. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. / упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2007. – Т. І : Компут 1649 р. Компут 1718 р. – 400 с.

29. Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. / Зенон Когут – К., 1996. Режим доступу : http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm

30. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна / Олександр Гуржій, Тарас Чухліб // Україна крізь віки". – К. : Альтернатива, 1999. – Т. 8. Режим доступу : http://exlibris.org.ua/hetman/r2-p2.html/

31. Єкстракт з присланих з сотен рапортов по силе полученого в полковой полтавской канцелріи з войсковой генеральной канцеляріи Ея Императорского Величества указу 1749 году декабря 14 дня // Записки Наукового товариства в Києві, історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924 / [ред. М. Грушевський]. – К. : Державне видавництво України, 1925. – Т. XIX. – С. 161.

32. Козаченко А. Пережитки цехової організації в м. Гадячі // Науковий збірник за рік 1926. Записки наукового товариства а Київі. – К. : Держ. Вид-во України, 1926. – Т. XXI. – С. 146-156.

33. *Приклади використання матеріалів ревізій інших територій для реалізації цих завдань див.:* Коваленко О. Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку початку XVIII ст. (за матеріалами переписної книги 1723 року) / Оксана Коваленко // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні – Київ: Часи козацькі, 2005. – Вип. 14. – С. 182–189; Коваленко О. В. Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття / О. В. Коваленко // Історична пам'ять. – Полтава, 2012. – Вип. 28. – С. 32–45.

Оксана Коваленко

Источники по истории ремесленных цехов Гадяча XVII–XVIII вв.

Публикуется обзор источников по истории цехового ремесленничества города Гадяч – полкового центра Гетманщины, рангового гетманского владения.

Ключевые слова: *Гадяч, цех, город, замок, население, ремесленник, источник, ревизии.*

Oksana Kovalenko

The Sources in the Workshops' history of the Gadyach XVII–XVIII cc.

In the article are published the overview of sources in history of the workshops of the Gadyach XVII–XVIII cc. Gadyach was the regimental center in the Hetmanschyna, the hetmans' ranking city.

Key words: *Gadyach, workshop, city, fortress., population, ,sources, craftsman, revisions.*

УДК 940(474)(05)«16»

Володимир Маслак (м. Кременчук)

Гадяцькі акти другої половини XVII століття у серійному виданні "Універсали українських гетьманів"

У статті на основі універсалів розкривається місце і роль міста Гадяча в процесі українського державотворення як рангової маєтності українських гетьманів.

Ключові слова: *універсал, гетьман, документ, гетьманська держава.*

Місто Гадяч з моменту заснування було приречене на насичену багату історію. Розташоване на родючих ґрунтах, в мальовничому місці, де річка Грунь впадає до Псла, оточене лісами, забезпечене природними ресурсами. Придатність до проживання та оборони була оцінена ще в давнину, першими поселенцями, які уподобали цю місцевість, починаючи з V століття до н.е. [1, с. 158].

З розвитком господарства, поселення, зростаючи багатіє, і стає об'єктом міждержавних суперечок. Двічі ми подибуємо згадки про Гадяч: вперше, це Полянівський «вічний договір» між Річчю Посполитою і Московською державою (1634 року, ратифікований у 1635 році) про лінію кордону – Ромен – Жидке – Ведмеже – Липове – Красне – Гадяч – Сарське [2, с. 18]; наступного разу, в період розвитку українсько-російських стосунків, коли окреслювалась територія Гетьманщини – Ямпіль – Чернівці – Мурахва – Красне-Вінниця – Пилявці – Полонне – Овруч – Чернігів – Стародуб – Новгород – Сіверський – Глухів – Конотоп – Ромни – Гадяч – Полтава – Кременчук – Чигирин [2, с. 115].

За доби Богдана Хмельницького Гадяч стає полковим центром Лівобережної України, а згодом трансформується в центр староства, стає ранговою гетьманською маєтністю [1, с. 156].

У період середньовічних воєн правителі, окрім столичних центрів, мали ще й резиденції з особливим статусом, де можна було за необхідності унебезпечитись, перечекати лиху годину, зібрати військо, прийняти послів, відпочити, врештірешт. Задля цих потреб в Гадячі зберігаються гетьманські кошти (скарбниця), накопичуються припаси, місто стає значним політичним центром. Для задоволення духовних потреб Богдан Хмельницький гетьманським універсалом закріпив привілеї Гадяцького монастиря [3, с. 185].

Прикордонне розташування робить Полтавщину об'єктом активного втручання московського уряду і вписує в історію краю низку визначних та кривавих подій козацько-гетьманської доби. Використавши амбітні, провладні намагання полтавського полковника Мартина Пушкаря, царський уряд спровокував громадянську братовбивчу війну, в якій загинули десятки тисяч українців. Гетьман Іван Виговський, у пошуках противаги московським впливам, зміцнює зв'язки з Польщею, які оформились у Гадяцькому трактаті 1658 року [4, с. 9]. Місто Гадяч і його жителі здобули світової слави, завдяки польсько-литовсько-української унії.

Найчисельніша група документів гадяцького походження була в часи гетьманування Івана Брюховецького. Хронологічно це період з 2 лютого 1666 року і до 25 травня 1668 року. Останній універсал Брюховецького побачив світ за кілька днів до його смерті. Тематично гетьманські універсали мали такі спрямування. За традицією, започаткованою Богданом Хмельницьким, і, як глибоко віруюча людина, Іван Брюховецький стає на захист православної церкви. Універсалом від 15 грудня 1666 року Прилуцький Густинський монастир отримав у володіння озера при Вовчих Лозах [4, с. 346], 2 травня 1667 року Лубенський Мгарський монастир «для помноження хвали Божої» одержує Чигрин-Дубровські та Воронинські озера [4, с. 348]. За Київським Пустинним Микільським монастирем було закріплене право осаджувати слободи на спустошених землях зруйнованої Пивської обителі для її відбудови [4, с. 349].

Чернігівський священик Степан Шуба, гетьманським універсалом від 13 січня 1668 року отримав у власність села Орлівку, Грабівку та Вершину Муравейську [4, с. 352–353]. Прибуток з млинів на річці Плоска було виділено на будівництво Стародубівської церкви святого Миколая [4, с. 361]. Ще один універсал отримав від гетьмана Брюховецького Лубенський Мгарський монастир 1 квітня 1668 року, яким йому поверталися два млини лубенської греблі, відібрані раніше

московським воєводою [4, с. 364]. Батуринський Крупицький монастир отримав у маєтність села: Обмачів, Хмелів, Любитів, Заболотів та Озаричі (10 травня 1668 року) [4, с. 366–367], а Батуринський жіночий монастир – Батуринський перевіз, Жуківські грунти, село Отюш, два млини на річці Осоті (25 травня 1668 року) [4, с. 367].

Призначення цих універсалів було щоб «отчина его царского пресветлого величества… малым нашим старанием… в покою розширялася, а места святые, монастыри и церкви Божие… помножине брали » [4, с. 349].

Кілька законодавчих актів було спрямовано на захист прав міщан, права і привілеї яких намагалася обмежити козацька старшинська адміністрація.

Так Ніжинський магістрат 2 лютого 1666 року отримує право на шинкування горілкою. В універсалі були означені умови і об'єми гуртової і роздрібної торгівлі [4, с. 349].

2 березня 1668 року місто Стародуб було обдароване магдебурзьким правом, а за чотири дні, стародубівський магістрат, як орган міського самоврядування для економічної підтримки одержав два млини – на річках Бабинці та Ваблі [4, с. 362].

Осібне місце займає документ від 1 березня 1666 року, де мова йде про захист прав грецьких купців. Гетьман, що був зацікавлений у збільшені обсягів імпорту, запроваджує разовий податок до державної скарбниці на ввезені товари [4, с. 345], унебезпечуючи греків від сваволі місцевої адміністрації, своєрідного «середньовічного рекету».

Збереглося декілька універсалів, присвячених майновим правам окремих осіб. Вдова Миколи Маковського та її син стали власниками млинів у Кролевці та Бистрику (27 січня 1667 року) [4, с. 347]. Військовий товариш Прокіп Плоскиня (небіжчик Іоникія Силича – чернігівського полковника), був обдарований млином на річці Свинлі [4, с. 350], Олексій Заруцький – греблею і млином на Занківських криницях [4, с. 351], Гнат Казаченков – млином на річці Циблі [4, с. 351]. Стародубівський обозний Гаврило Дащенко з гетьманської ласки став власником села Литовського та млина на Цитві [4, с. 359]. 12 березня 1668 року військовий товариш Михайло Рубець і його брат Ілля отримали дуже щедрий подарунок: 16 населених пунктів (села, слобідки, селища) поля, сіножаті, млини [4, с. 363]. Гетьманським універсалом від 9 квітня 1668 року підтверджено права на маєтки і Лавріна Борозни [4, с. 365].

Універсали яскраво ілюструють як змінилися зовнішньополітичні погляди Івана Брюховецького. Він першим із українських гетьманів їздив «на поклон» до московського царя, отримав титул боярина і перші законодавчі акти демонструють потужні проросійські настрої.

В універсалі від 18 жовтня 1663 року гетьман Брюховецький закликає населення Правобережної України об'єднатися під скіпетром московського царя, роз'яснюючи, що «братья наша милая… в явной слепоте и обмане видимом пребываете, когда русское имя на себе от предков своїх нося, не к тому монарху, прибегаете, но отступив от единоверного православного монарха дедичного ... , Русью будучи, уклоняетесь до иноверния, именем и верою несоглашающияся, обороны лятцкия», наводячи як аргумент прислів'я: «Донеле свет светом, дотоле лях (поляк – В.М.) русину братом быти не может» [4, с. 302]. Піддано жорстокій критиці діяння Івана Виговського та правобережного гетьмана Павла Тетері, які вели Україну до «загибелі» [4, с. 303]. Брюховецький запевняє в готовності разом із своїми козаками загинути за «вольності стародавні, за жінок і дітей наших, а найбільше за гідність православного монарха нашого…»[4, с. 309].

Обдаровуючи Прилуцький Густинський монастир озерами, гетьман робить своєрідне замовлення про щоденні мотиви «за царское пресветлое величества благородных наследников, многолетние здоровье и за всё Войско Запорожское» [4, с. 346].

Зовсім інші настрої подибуємо в гетьманських документах після укладення Андрусівського миру (20 січня 1667 року) між Річчю Посполитою та Московією, коли король і цар дійшли згоди.

Лютневий 1668 року універсал містить заклик до жителів Новгорода-Сіверського про допомогу у звільненні України від московського війська тому що «москали очень хитро поступают, а с ляхами помирясь» [4, с. 354].

З аналогічним закликом звертається Іван Брюховецький до жителів Колонтаєва (11 лютого 1668 року), розкриваючи зміст російсько-польських домовленостей, спрямованих на нищення української держави [4, с. 356].

Український гетьман прагнув створити Союз Війська Запорізького і Війська Донського, наголошуючи на братстві православних християн та звинувачуючи Москву у зраді, прогнозуючи сумні наслідки Андрусівського договору: розорення і занепад України і Дону,іноземне панування,

поширення латинського письма та ереси латинской «(католицької віри – В.М.) [4, с. 358]».

Івану Брюховецькому не вдалося зберегти не лише владу, а й власне життя, він загинув на Сербиному полі (поблизу Диканьки – В.М.) в червні 1668 року, забитий прихильниками гетьмана Петра Дорошенка [4, с. 367].

За Івана Самойловича вивершується місто Глухів і ми маємо лише кілька документів гадяцького походження: універсал від 2 липня 1673 року про права Чернігівської, Новгородської та усього Сівера архиєпископії на маєтності у Ніжинському, Чернігівському та Стародубському полках [4, с. 672]. Цього ж дня, але іншим наказом, писар ніжинського полку Павло Михайлович отримав млин [4, с. 673]. Переяславський і гадяцький протопоп Григорій Бутович був пожалуваний правом відбирати «повинності» від жителів сіл Сари і Крутки [4, с. 673–674].

За Івана Мазепи гетьманською столицею був Батурин. А ще одне піднесення Гадяча відбулося на початку XVIII століття, коли місто і полкові маєтності, в якості компенсації за відмову від гетьманської булави у листопаді 1708 року перейшли у власність Павла Полуботка розпорядчими грамотами Петра І [5, с. 373].

На скільки ці землі були привабливими для перших осіб козацької держави, можна судити за російським описом, конфіскованим у Павла Полуботка: у Гадячі два двори з будівлями, сад, левада, погріб з медами, посіви тютюну, ярові. У полку село Хицях (з левадами, посівами тютюну, гаєм), села Густі Могили, та Жалобни (з «пашней на 5 дней») [5, с. 484].

Ми маємо і цілу низку гадяцьких актів Полуботка, але вони є об’єктом іншої студії [5, с. 88–483].

Підсумовуючи, необхідно зазначити наступне: гетьманські універсали, незважаючи на розлогу історіографію, потребують подальшого ретельного дослідження та аналізу з оприлюдненням результатів; існує нагальна потреба в сучасній, оновленій «Історії міст і сіл» [6]; завданнями історичного краєзнавства є створення повної історії регіонів, серед яких Полтавщина займає чільне місце.

Джерела та література

1. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: УЕ,1992. – 1024 с.

2. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.

3. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / [упоряд. І. Бутич] – К.: Альтернатива, 1998. – 414 с.

4. Універсали Павла Полуботка (172-1723) / [упоряд. В. Ринсевич]. – К, 2008. – 720 с.

5. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тисленко]. – Київ-Львів:НТШ, 2004. – 1087 с.

6. Гугляк В. Суботів Хмельницьких / В. Гугляк. – К., 2008. –64 с.

7. Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д. С. Вирський – К., 2004. – 436 с.

8. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик. – К., 2002. – 187 с.

9. Мицик Ю. А. Царичанка козацька. До 400-річчя заснування Царичанки / Ю. А. Мицик. – К.: Генеза, 2004. – 88 с.

Владимир Маслак

Гадяцкие акты второй половины XVII века в серийном издании «Универсалы украинских гетьманов»

В статье на основе универсалов раскрывается место и роль города Гадяча в формировании украинского государства как рангового имения украинских гетманов.

Ключевые слова: *универсал, гетман, документ, гетманское государство.*

Volodymyr Maslak

Gadyatski acts of the second half of XVII century in the serial edition «Universals of Ukrainian hetmans»

In the article on the basis of universals the place and role of town of Gadyach in the process of the Ukrainian state formation as a rank of Ukrainian hetmans’ ownership have been studied.

Key words: *universal, hetman, document, hetman state.*

УДК: 94(477.53):929.522

Петро Баранець (м. Полтава)

Історія козацько-старшинського роду Бороховичів

У статті розповідається про старшинський рід гадяцького полковника Михайла Бороховича.

Ключові слова: *історична регіоналістика, археологічна експедиція, заповіт, гадяцький полковник, ктитор, обозний, сотник, народні думи.*

В українській історичній регіоналістиці вже давно назріла потреба створення окремих історій полків Гетьманщини. На жаль ця робота, започаткована на початку XX ст. Олександром Лазаревським та Вадимом Модзолевським, нині лише набуває свого розмаху.

Дослідження історії цього козацького роду у новітній час було започатковано спільними археологічними експедиціями Полтавського краєзнавчого музею та Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Очолювані Оксаною Коваленко та Романом Луговим дослідження у 2009-2010 рр. виявили фамільну усипальницю Бороховичів, що знаходилася в зруйнованій радянською владою Успенській церкві с. Лютенька Гадяцького району [2].

Найяскравішим представником роду був Михайло Борохович, який очолював Гадяцький полк у 1687-1704 рр. Він зміг накопичити великі статки, які успадкували його дружина та діти. Цей рід відзначився і своєю меценатською діяльністю, зокрема Михайло Борохович був ктитором релігійної громади, а ще за його кошт збудовано величну церкву на честь Успіння Пресвятої Богородиці в якій і знайшов останній притулок [6].

Хоча рід бере свій початок від Андрія Бороховича, найдавнішу згадку про старшинського діяча з таким прізвищем ми знаходимо в народній думі під назвою "Хмельницький та Барабаш", де згадується багато сподвижників Богдана Хмельницького, а дія відбувається на самому початку Визвольної війни (1648-1657 років).

"...Кров їх лядську у полі
з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської
у поругу вічні часи не подайте!»
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького
живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам,
до рук подав, –
Ще б нас могли ляхи, мостивії пани,
за білозорів почитати».
От тогді-то Хмельницький
як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша
велике пересердіє мав,
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого повіреного
з собою забирав,
От тогді-то припало йому
з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковниче –
Максиме Ольшанський,
А другий полковниче –
Мартине Полтавський,
Третій полковниче –
Іване Богуне,
А четвертий –
Матвій Бороховичу.
От тогді-то вони на славну Україну
прибували,
Кролевські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.
Тогді-то у святий день,
у божественний, у вовторник

Хмельницький козаків
до сходу сонця пробуждає
І стиха словами промовляє:
«Ей, козаки, діти, друзі, молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський оченаш читайте,
На лядські табори наїжджайте,
Лядські табори на три часті
розбивайте,
Ляхів, мостивих панів,
упень рубайте...”

Покищо ми не можемо сказати чи мав якесь відношення згадуваний у народній думі Матвій Борохович до роду Михайла Бороховича, але й не виключаємо такої можливості.

Власне одні з перших згадок про рід Бороховичів стосуються батька Михайла Бороховича – Андрія. В свій час Вадим Модзалевський згадував Андрія Бороховича у своїй праці [4]. Проте, це лише згадки. Відомо лише, що Андрій Борохович також як і його син був гадяцьким обозним.

Михайла Бороховича на посаду гадяцького полковника призначив Іван Самойлович 1687 р., проте, того ж року сам втратив гетьманську булаву, але ці зміни на нового гадяцького полковника не вплинули, адже Іван Мазепа завжди прихильно ставився до здібних старшинських вождів [1, С. 340].

Сам Михайло Борохович плідно дбав про збільшення своїх земель та власної казни. Це йому вдавалося завдяки вірній службі гетьману та умілому використанню свого статусу. Відомо, що його часто обдаровували, як гетьман, так і государ російський. Михайло Борохович, одного разу, навіть був послом до Москви, куди він доправляв військовополонених, де отримав винагороду від царя. Отримував він винагороди і за походи до Криму та на Азов. Варто також зазначити, що на період полковництва Михайла Бороховича Гадяцький полк становив досить велику адміністративну одиницю, тож вимагав ведення багатьох заходів для подолання наслідків Руїни, захисту від зовнішньої загрози та налагодження господарства [5], [7].

Резиденція Михайла Бороховича знаходилася в сотенному містечку Лютенька. Перенесення резиденції до Лютеньки імовірно було здійснене не лише тому, що містечко належало полковнику, а він був лютенським сотником, а й тому, що Гадяч ще з часів визвольної війни Богдана Хмельницького завжди належав гетьманському домену. Полковник фактично не міг керувати полковим центром.

Відкритим залишається і питання про іншу посаду, яку паралельно займав Михайло Борохович. Ми зустрічаємо, що 1687 року він, крім посади полковника, на яку його призначено, займає і посаду лютенського сотника. Але чи був він сотником до цього року свідчень немає [4].

Взагалі Михайло Борохович був діячем, що виконував покладені на нього обов’язки у складний для Гетьманщини час. Йому вдалося подолати наслідки Руїни на території гадяцького полку, і це в час, коли йшла війна із Кримським ханством та Османською імперією, коли Гетьманщину охоплювали селянські повстання Петрика та Палія.

Найбільш достовірні дані про родину Бороховича довідуємося із заповіту його вдови, який був написаний в 1724 році [3].

У цьому заповіті вказано, що у сім’ї полковника було багато дітей. Деякі з них померли ще за життя Михайла Бороховича, їхніх імен полковниця, нажаль, не згадує. Інші, Максим, Федір, Іван, Феодосія і Марія, залишилися живі і після смерті батька.

Згідно до заповіту, рід Бороховичів був досить заможним. Деякі маєтності дісталися Бороховичам в спадок, а інші були отримані “своими трудами” [3]. Сотенне містечко Лютенька з присілками, містечко Борки з присілком Загрунівкою, с. Будища з двома присілками, с. Тарасівка – були закріплені за Бороховичами царською грамотою. Ця грамота була схована у вівтарі Успенської церкви в Лютеньці, але пізніше викрадена звідти коли Полтава знаходилась в облозі шведами. Олена Борохович із доньками була тоді в Полтаві. Михайло Борохович залишив по собі досить значні грошові збереження: “Денегъ мы не дѣлили ни межъ сыновьями, ни межъ дочерями, потому что тѣ деньги были у насъ спрятаны въ погребі, въ дворі лютенскомъ. А было тѣхъ денегъ въ одномъ суденці пять тысячей и чотириста червоныхъ золотыхъ; другое суденце насыпано было талярами битыми, въ

якое вмѣщается четыре гарнца меду; третье суденце насыпано было копѣйками сребрними старыми въ якомъ вмѣщается меду семь или и больше гарнцовъ, того не упомню, только то знаю, что два человѣка тое судно едва понести могли. Кромѣ того два суденца насыпаны были разными деньгами: талярами, левами, полталярками, чвертками. А когда мужъ мой отъежалъ послѣдний разъ въ походъ, въ Польшу, то приказалъ мнѣ (и тую заповѣдь клятвою – анаема утвердилъ), что если бы тамъ имѣлъ судомъ божимъ преставиться; то я должна била тѣ денъги раздѣлить поровну межъ сыновьями и дочерями, говоря, что "одной руки равные пальцы". А одну такую часть должна была я оставить себѣ и на молитву; за душу мужа..." [3].

Що стосується його дружини, то вона всіма силами намагалася виконати посмертну волю свого чоловіка, і розділити нажиті чоловіком багатства порівну між їхніми дітьми. Але син її Федір у боротьбі за полковницький пернач умовив матір дати йому із неподіленого тоді ще скарбу "тысячу червоныхъ и четырета талеров битыхъ" [3]. Гадяцького полковництва Федір добитися від Мазепи так і не зміг, а гроші всі витратив, не повернувши матері й копійки. Аналізуючи заповіт полковниці можна припустити, що її син Федір за пернач гадяцького полковництва взагалі не змагався, адже крім заповіту Олени Борохович інших згадок про це немає, а хотів лише обманути матір. У заповіті згадується, що поїхавши до Мазепи, Федір випросив у нього універсал на маєтності матері – на село Борки із Загрунівкою, та на Червону Луку.

Невдовзі Олену Борохович спіткало нове лихо, шведські війська увійшли на Полтавщину і вона з дітьми (очевидно з доньками) відправилась до Полтави і знаходились там до самої Полтавської битви, в облозі. А син Федір, знаходився тоді при гетьмані Скоропадському. Навесні шведи вийшли із Лютеньки, а Федір із своїм сином Романом, відправились до сотенного містечка і забрав із сховища в батьківському маєтку весь той скарб, який мати мала порівну поділити між своїми дітьми. Про це Олена Борохович і не не знала б якби він, не зжалівшись на її старість, не повернув їй тисячу п'ятсот золотих червінців [3].

По смерті Федора його дружина Тетяна показувала Олені Борохович скриню із мілкою срібною монетою і пропонувала забрати ті гроші, але мати покійного відмовилася їх взяти, так як вважала, що решту грошей (золотих червінців) невістка приховала від неї. А потім і Тетяна не поспішала віддавати свекрусі вкрадені гроші. Невдовзі вона одружилася із бригадиром слобідських полків Федором Осиповим і висватала свого сина Романа за дочку генерального писаря Семена Савича, а по тому померла. Роман же потрапив під вплив свого тестя і пішов таким же неправедним шляхом як і його батьки. Після смерті гетьмана Івана Скоропадського, Роман поїхав із тестем до Москви і, без відому Олени Борохович, після чолобитної Семена Савича, виправив монаршу грамоту на села Тарасівку, Борки із Загрунівкою, а також на половину сотенного містечка Лютенька. Цієї зміни онук не оголосив ні Олені Борохович, ні своєму брату Максиму [3].

Після смерті Романа Бороховича, його дружина Марія Савичівна показала Олені лише список до тої грамоти. Далі, бездітна вдова Романа, заволоділа майже всім майном, що колись належало Бороховичам.

У своєму заповіті Олена описує майно та статки, які їм належали і стверджує, що мало було таких полковників, які могли б зрівняти своє господарство із господарством її покійного чоловіка. Вдова полковника пише в заповіті як їй жаль, що, кровною працею, заслужені маєтності розтрачає Романова, бездітна, дружина разом зі свої братом Федором Савичем. Олена намагалася її зупинити, не дозволити далі розтрачати маєтності і захотіла їх повернути назад, але Марія Савичівна нічого їй не повернула, натомість двічі наказувала своїм людям напасти на полковницю.

Коли померла Олена Борохович точно не відомо, знаємо лише, що заповіт був написаний нею 1724 року. Імовірно, наприкінці життя вона тяжко хворіла, про що свідчать антропологічні дослідження її останків, тому і вирішила скласти заповіт. Ми можемо припустити, що дружина Михайла Бороховича, на той час покійного гадяцького полковника, померла того ж 1724 року, оскільки, імовірно складаючи заповіт уже була хворою, а її поважний

вік тільки сприяв погіршенню стану здоров'я (близько п'ятдесяти років). Спосіб її життя, очевидно, був досить неспокійним і пов'язаним із постійною нервовою напругою, адже Олена весь час після смерті чоловіка тільки те й робила, що боролася за чесний поділ його спадщини між їхніми дітьми, що їй не завжди вдавалося.

Після смерті полковниці та частина Лютеньки, яка належала їй, була відписана "на Ея Величество", як виморочна. Інша частина дісталася останньому її племіннику – Івану Івановичу Косагову, який був лейтенантом Семенівського полку. Маєтки, що належали внуку Михайла Бороховича – Роману, перейшли до власності майора Юрія Федоровича Єропкіна. Незаселені володіння відійшли до родів Рощаковських, Бугаєвських та Левенців, із яких перші два були зятями старого полковника, а Левенець був одружений на сестрі Романа Федоровича Бороховича [4]. Старшим сином Михайла Бороховича був Максим. Він йшов слідами діда та батька і обіймав посаду гадяцького полкового обозного до 1720 року. Але далі цієї посади Максим Борохович дійти не зміг, і на цьому його просування по кар'єрних сходах закінчилося. Ще будучи живим, Михайло Борохович відділив від своїх маєтностей с. Будище з двома присілками на користь Максима. Універсалом від 15 жовтня 1709 року Максим Борохович отримав підтвердження на володіння селами Будище, Троянівка та Хлопчівка. Точна дата смерті Максима Бороховича невідома. У В. Модзолевського ми знаходимо дату 1720 рік, після запису про те, що М. Борохович займав посаду полкового обозного. Імовірно, саме 1720 рік і є роком його смерті. Максим Борохович був одружений із Тетяною Косаговою, якій, станом на 1730 рік, належало сім дворів у с. Тарасівка, десять дворів у с. Хлопчівка та шістдесят дворів у с. Будище. Про дітей Максима та Тетяни Бороховичів нічого невідомо [3].

Іншим сином Михайла Бороховича був Федір. Як уже згадано вище, він не відзначився за життя нічим крім того, що обманював матір, незаконно привласнив собі більшу частину батькової спадщини та розтратив маєтності, які Михайло Борохович отримав за час своєї старшинської служби. Питання чи вів Федір Борохович боротьбу за гадяцьке полковництво досі не є закритим. Його мати Олена Борохович у своєму заповіті пише, що він випросив у неї кошти із батьківського спадку на боротьбу за полковницький пернач. Бажаної посади Ф. Борохович так і не добився. Натомість він розграбував материну частину батьківського спадку, коли шведські війська покинули Лютеньку. Федір також перебував при гетьмані Івані Скоропадському під час Полтавської битви. Федір Борохович помер 1709 року.

Його дружина Тетяна вдруге вийшла заміж за Федора Осипова, бригадира російських Слобідських полків. А спадок Федора Михайловича Бороховича перейшов до його сина Романа. Він служив у війську впродовж 1709-1718 років, зміг дослужитися до посади полкового бунчужного. Гетьманським універсалом від 9 травня 1709 року за ним підтверджено маєтності в с. Красна Лука, с. Борки з присілком Загрунівкою і с. Тарасівку Зіньківської сотні. Пізніше в 1717 році отримав універсал на маєтності с. Лютенька. Усі володіння Романа Федоровича Бороховича були закріплені за ним царською грамотою від 7 липня 1718 року. Після 1718 року згадки про Романа Бороховича відсутні. Відомо лише, що на момент написання заповіту Оленою Борохович, а це 1724 рік, її онука вже не було серед живих. Відомо також, що помер він бездітним, а одружений був на Марії Семенівні Савич – дочці генерального писаря. Вдруге вона вийшла заміж у 1724 році за Юрія Федоровича Єропкіна, відставного майора, якому в 1730 році належали майже всі маєтності, що колись були здобуті Михайлом Бороховичем [3], [4].

Наймолодшим сином Михайла Андрійовича Бороховича був Іван. Очевидно він також був військовим, адже після смерті батька Іван Мазепа за добру службу видав йому універсал на с. Красну Луку. Більше відомостей про цього сина Михайла Бороховича невідомо. Мати у своєму заповіті зазначає, що після смерті Івана у 1709 році с. Красна Лука перейшло у її володіння.

Виходячи із заповіту Олени Борохович нам відомо про двох доньок Михайла Бороховича: Феодосію та Марію. Вони обоє були заміжні та мали дітей. Старша донька Феодосія була одружена із Павлом Миколайовичем Рощаківським

(помер до 1711 року), якому ще за життя Михайла Бороховича було передане с. Лисівка Лютенської сотні. Інша дочка Марія, була одружена з Семеном Леонтієвичем Бугаєвським, що пізніше став Опішнянським сотником [3].

Козацький рід Бороховичів проіснував чотири покоління, однак і цього часу вистачило, щоб залишити по собі вагомий історичний відбиток.

Насамкінець, характеризуючи родину пана полковника не можна оминути увагою його дружину – Олену. Вона, залишаючись вірною Михайлу, навіть після його загибелі, не лише зберегла про нього добру пам'ять, але й відстоювала волю чоловіка, за якою його спадок мав бути порівну поділений між дітьми та дружиною.

Джерела та література

1.Величко С. Літопис / [Переклад з книжної укр. мови Валерія Олександровича Шевчука] – К.: «Дніпро», 1991. – Т.2. – 642 с.

2. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про охоронні археологічні дослідження на місці Свято-Успенської церкви в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області у 2009 році. Машинопис. — Полтава, 2009 // Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею. – Ф.: 4: ІДС. – 234 арк.

3. Лазаревский А. Борохович Михайло, Гадяцький полковник. 1687–1704 гг. / Александр Лазаревський // Киевская старовина. – 1890. – № 3. – С. 547–551.

4. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский. – К.: Типография т-ва Г. Л. Фронцкевича и Ко, 1908. – Т. 2. – С. 84.

5. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с.

6. Павленко В. Свято-Успенська церква в с. Лютенька Гадяцького району // Валерій Павленко / Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: «Дивосвіт», 2006. – С. 95–119.

7. Сушинський Б. І. Михайло Борохович // Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичне есе у 2-х томах / Богдан Сушинський. – Одеса: «ЯВФ», 2006. – Т.ІІ. — С. 355–356.

Петр Баранец

История казацко-старшинского рода Бороховичи

В статье рассказывается о старшинском роде гадячского полковника Михаила Бороховича. Данная работа является актуальной, поскольку период слома XVII – XVIII вв. в истории Гадячского полка еще слабо исследован и требует изучения.

Ключевые слова: *историческая регионалистика, археологическая экспедиция, завещание, гадячский полковник, ктитор, обозный, сотник, народные думы.*

Petro Baranets

The history of the Cossack family Borohovych

The article is about the Cossack family of the Gadyach Colonel Michael Borohovych. This work is relevant because during XVII - XVIII centuries the history of the regiment Gadyackiy is still poorly investigated and needs further study.

Key words: *historical regionaism, archeological expedition, testament, Hadiach Colonel, churchwarden, obozny, centurion, folk ballads.*

УДК 908:94 (477)

Володимир Крот (м. Кременчук)

Історія Гадяча в творчості Михайла Грушевського

У статті аналізується історія Гадяча в інтерпретації Михайла Грушевського. Основна увага приділена подіям Української національної революції середини XVII століття та добі Руїни, коли місто відігравало провідну роль в українській історії.

***Ключові слова**: Гадяч, М. Грушевський, козаки, унія, Руїна.*

Помітне місце в історії України займає Гадяч. Виникло містечко в 30-х роках XVII століття під час інтенсивного заселення Лівобережжя. У період Української національної революції середини XVII століття та Руїни Гадяч відіграв помітну роль: був полковим центром, другою резиденцією Богдана Хмельницького, столицею козацької держави за часів гетьманування І. Брюховецького. З Гадячем пов'язано підписання І. Виговським унії з Польщею в 1658 році. У період Руїни місто не раз ставало об'єктом боротьби між претендентами на гетьманську булаву. Чимало з вказаних подій знайшли відображення в історичних джерелах.

Серед перших дослідників історії Гадяча за козацьких часів був полтавський краєзнавець В. Бучневич. На шпальтах часопису «Киевская Старина» він помістив невелику замітку «Гетманский город», в якій виклав основні події, пов'язані з історією міста в XVII–XVIII століттях [1]. Названа публікація була відповіддю на вміщене раніше повідомлення М. Бакая «Любопытный сборник документов в Гадяче», де автор, описуючи козацький архів, майже зовсім нічого не сказав про історію міста [2]. Отже, в другій половині XIX століття були зроблені перші кроки в дослідженні історії Гадяча.

М. Грушевський, також, сприяв вивченню минулого цього славного міста. У процесі підготовки до друку козацьких томів «Історії України-Руси» вчений провів значну пошукову роботу. У Львівському архіві давніх актів він знайшов цінний документ-договір коронного гетьмана С. Конецпольського зі своїм слугою М. Длуським на оренду Гадяцької волості та міста Гадяча від 15 липня 1643 року. Це унікальне джерело не тільки з економічної історії Гадяча, але і всієї Лівобережної України. Знайдений документ став підставою для написання статті вченого «Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною». Вперше вона вийшла в 1908 році в «Записках Українського наукового товариства», згодом публікувалася в «Студіях з економічної історії України» (1918). Названа стаття ввійшла у п'ятидесятитомне зібрання творів М. Грушевського, яке видається в наш час [3].

Автор подав до опублікованого джерела обширний коментар, а також, помістив оригінал договору польською мовою. Вчений виклав власне бачення подій, пов'язаних з колонізацією Лівобережної України. Він не погоджується з думкою польських колег, що шляхта відіграла ключову роль в освоєнні Наддніпрянщини, відкидає М. Грушевський і твердження про культурну місію Польщі на українських землях.

Вчений доводить, що основною причиною переселення українців на вільні землі стало поширення кріпацтва в Галичині та на Волині. Саме селяни, на його думку, ризикуючи власним життям, почали освоювати Задніпров'я, а потім шляхта випрошувала в короля право на володіння «пустинними землями» [3, с. 77].

Економічну політику польського панства на Наддніпрянщині характеризує згаданий контракт. За оренду Гадяча і Гадяцької волості М. Длуський повинен був сплачувати

С. Конецпольському 13 тисяч польських злотих, але готівкою лише 4 тисячі, решта поташем по ціні значно нижчій від ринкової. Для себе магнат залишив такі доходи з податків, як поволовщину, десятинну, пчільну, відумерщину, одбігщину, заруки, вини кримінальні. Орендар отримував прибутки від гарячих напоїв. Власник гарантував, що за час його тимчасового володіння ніхто не буде курити горілки по селах без оплати чиншового доходу. У самому Гадячі міщани зберігалим право варити пиво ситити мед за спеціальну оплату, а варення горілки Потоцький залишав як монополію для себе, що обумовлювалося в додатковому контракті [3, с. 79].

М. Длуський отримував доходи з млинів, які вже стояли на річках Псел і Груня, а також з тих, що будуть поставлені орендарем. У договорі наводиться перелік повинностей місцевих селян перед паном. Вони зводилися до наступного: нажати дві копи збіжжя, змолоти і звести його; сіно косити один день; привести два вози дров; від диму дати курку, від чотирьох димів – гуску; возити поташ з гадяцьких буд. Гадяцькі міщани були зобов'язані, також, возити поташ, борошно до буд, ремонтувати греблі та міські укріплення [3, с. 80].

З відомостей, наведених в контракті, можна зробити висновки про соцільно-економічні відносини, які панували в Гадячі та навколишніх селах в середині XVII століття. Кріпосного права і панщини тут ще не було, але селяни сплачували поміщику податки, змушені виконувати на його користь повинності. Він володів монополією на виготовлення горілки.

М. Грушевський звернув увагу на варварські методи господарювання польської шляхти в Гадяцькій волості. Вони зводилися до експлуатації природних багатств краю, вирубки лісів, а зі спалюваної деревини виробляли поташ та селітру. Названі дії, на думку вченого, характеризували перші кроки панського господарства на Україні в XVI–XVII століттях. «Палення лісів на попіл, з якого робився поташ – це перший акт в трагедії насаджування великопанської культури» – зазначав з цього приводу історик. Наступні кроки вели до розвитку фільварків і насадження панщини [3, с. 81].

Однак, у середині XVII століття до цього ще не дійшло в нашому краї. У сфері експлуатації місцевої людності шляхта вдовольнялася непрямими податками. Основне місце в її прибутках займали вироблення і продаж спиртних напоїв, «сей перший краєугольний камінь панського хозяйства, там де мало в будучності розвинутися фільваркове господарство». Корчма – доходи з варення пива, меду, горілки, їх шинкування – становили головну рубрику панських доходів, половину й більше від загальної суми доходу старости. До них згодом прилучився дохід від тютюну [3, с. 82].

Другий важливий чинник становило млинське право, кожен підданий повинен молоти збіжжя на млині свого пана. Третя категорія доходів припадала на різні судові кари, заруки, прибутки від спадщини.

Аналізуючи вище приведений контракт, М. Грушевський приходить до висновку, що господарство Гадяцької волості було мало інтенсивним. Воно спиралося на експлуатацію природних багатств в досить примітивній формі, без будь-яких значних капіталовкладень. З другого боку, воно полягало в економічній експлуатації селянського господарства без великого накладу. Варення меду, пива і горілки велося в формі дрібного промислу, так само як і гути та руди, де вони існували. Все це слугувало незначним додатком до рільничого господарства. Джерелом млинського доходу була виключно поміщицька монополія. Нерідко шляхтич дозволяв селянинові будувати млин, а потім забирав в нього дві третини доходу. [3, с. 83].

«З вище приведеного виходить, – зазначає М. Грушевський, – що це була експлуатація суха без значних вкладів. Головні доходи давала корчма, млин, побори з пасік і вироби з лісових товарів. Культури вносилося, також, мало як і капіталу. Панське господарство грабунково нищило природні ба-

гатства краю, накладало руку на продукти селянського господарства, не приносячи ніяких покращень брали тільки, нічого не даючи взамін» [3, с. 83].

Отже, на переконання вченого, у середині XVII століття в Гадячі формувався феодальний уклад господарства. Діяльність шляхти зводилася до хижацької експлуатації природних багатств та поборів із селян та міщан.

У часи козацької революції Гадяч фігурує як прикордонне містечко. Його неодноразово згадували в донесеннях московських агентів. М. Грушевський наводить одне з них, від 11 січня 1651 року, де повідомляється про настрої козаків щодо перспектив нової війни з Польщею. «Ляхи в зборі і просять з козаками поля, а козаки між собою говорять, що мусить гетьман і вони, козаки, сеї зими останній обрахунок з ляхами зробити», – такі вісті привезли білгородці з Гадяча, Рашівки, Хоролу [4, с. 157]. У донесені білгородського станичного голови Кузьми Чорного згадується гадяцький отаман Кузьма Гарбар у зв'язку із загрозою ногайської орди, яка прикочувала на Полтавщину, «аби тих татар стереглися» [4, с. 204].

М. Грушевський, аналізуючи переговори Б. Хмельницького з московським царем про умови входження України до складу Російської держави, окремо розглядає клопотання гетьмана передати йому у володіння Гадяч. «Цілком несподівано, після всіх наших дотеперішніх відомостей, послам було сказано: Гетьман переказав своє прохання, щоб йому і дітям його віддано на власність город Гадяч, що давніше був за Конецпольским – що він хотів би там поставити собі двір, і часом приїздити туди і проживати» [4, с. 811].

Клопотання Б. Хмельницького цар задовольнив окремою грамотою. Уривок з її тексту наводить М. Грушевський. «І ми його, Богдана Хмельницького, за його вірні служби нам і війську нашому пожалували: звеліли йому і потомкам і потомкам його володіти тим городом Гадячем, так як він належав попереднім власникам, з усіма приналежностями. Так от за нашим наданням Б. Хмельницький, діти і потомки його володітимуть тим городом Гадячем, так як володіли попередні власники і ніхто більше не матиме до нього права» [4, с. 826].

Неодноразово Гадяч фігурує як прикордонне місто, через яке проходила дорога у володіння російського царя. В одному з листів гетьман повідомляв, що втікачі вчинили заколот в Гадячі і Веприку, наробили там багато лиха, а потім перебралися за московський кодон. Він просить государя, аби той віддав наказ своїм воєводам ловити і вішати тих бунтівників [5, с. 954]. Проте, той ігнорував прохання гетьмана. Царю було вигідно, що українці заселяють його землю. Таким чином, вони зміцнювали Російську державу і позбавляли людського ресурсу Військо Запорозьке.

Згодом, гетьман на свій страх і ризик організував похід проти переселенців, серед яких було чимало колишніх козаків. Його військо перейшло московський кодон і погромило втікачів. У листі Б. Хмельницького до царя, який був написаний в Гадячі 7 червня 1656 року, він виправдовується перед Олексієм Михайловичем за свої дії. Наступний лист гетьмана до царя, також, написаний ним в Гадячі 8 липня 1656 року [5, с. 1235]. У ньому крім повідомлень про дипломатичні дії Польщі, висловлюється занепокоєння антигетьманськими виступами козаків-дезертирів.

Таким чином, М. Грушевський в дев'ятому томі «Історії України-Руси» неодноразово згадує Гадяч як прикордонне місто, через яке лежав шлях до Росії, звідки московські агенти черпали відомості про стан справ в Україні. Після Переяславської ради місто переходить у власність гетьмана, де він інколи проживав, про що свідчать його листи до царя.

Наступний етап в історії Гадяча пов'язаний з Руїною. Події в цьому місті послужили прелюдією до конфлікту між гетьманом І. Виговським і полтавським полковником М. Пушкарем. Як зазначав з цього приводу М. Грушевський, – «Виговський в Гадячі, після з'їзду з Зюзіним: скарав там смертю

кількох значних військових і урядників гадяцьких, у котрих підозрював неприязнь до себе, а потім послав Тимоша, намісника гадяцького, до Пушкаря, намовляючи до приязні, але Пушкар, мовляв, відповів іронічно: Чи не хоче Виговський мене з собою погодити, як погодив у Гадячому братію нашу – лучших від себе товаришів Війська Запорозького, повтинавши їм голови? Але не діжде того! І пригадавши тому Тимошеві різні попередні вчинки, велів забити його в кайдани і відправив до Колонтаївського воєводи. Розгніваний Виговський зібрав козаків, послав їх під проводом Богуна на Пушкаря» [6, с. 136]. Однак цей похід не приніс йому успіху. Повстаня поширювалося по всьому Лівобережжю. М. Грушевський вказує, що полтавська голота погромила гадяцькі маєтки Б. Хмельницького, при чому заарештованих нею урядників услужливо прийняли пограничні московські воєводи. Отже, місто знаходилося в руках бунтівників. Про що свідчать відомості, наведені послом від Пушкаря до московського царя – Петраша Яковенка, якого було вислано з товаришами 8 (18) лютого з Гадяча, після погрому гетьманської адміністрації [6, с. 155].

Далі вчений вказує, що назад вони поверталися разом з московським піддячим Фірсом Байбаковим, що мав завдання розвідати настрої в Україні. М. Грушевський окремо зупинився на його перебуванні в Гадячі. Там йому оповіли про наміри І. Виговського приборкати Пушкаря і розпочати війну з Москвою [6, с. 169]. Вчений вказує на суспільні настрої, які панували тоді: «Роменщина і Гадяччина в днях 23-25 березня н.с. пробувала в панічнім очікуванні наступу війська Виговського: не спали по ночам, боячись, що «гетьманові полки» нападуть, випалять і вирубають «полковників (Пушкарів) край», сотники з коней не ссідають, по городах і селах шлють накази, щоб стереглися» [6, с. 169-170].

У Гадячі, як пише М. Грушевський відбулася зустріч московського піддячого з І. Іскрою, який очолював посольство М .Пушкаря до Росії. Той запросив Ф. Байбакова на вечерю і повідомив, що Виговський замирився з Ордою, ввійшов в союз з мунтянами, волохами, уграми, ляхами. Однак, реальних доказів «зради» гетьмана не привів. «Очевидно – були це просто агітаційні балачки, щоб робити настрій», – констатував з цього приводу вчений [6, с. 171].

У період боротьби між І. Виговським і М. Пушкарем Гадяч входив до Полтавського полку, тобто знаходився в опозиції до гетьмана. Після розгрому основних сил заколотників під Полтавою розпочалася розправа з прихильниками М. Пушкаря. «В Гадячу, – повідомляє М. Грушевський, – козаки і міщани пробували боронитися уже після погрому Полтави». Історик наводить текст їхньої «слізниці» до воєводи Ромадановського, де зокрема мовиться: «Б'ємо чолом і слізно просимо: Гаврило Рибинський, Василь Богун, Лукаш Климович, полковники війська його царської величності – пожалуй нас, слуг твоїх, і подай нам поміч якнайскоріше, бо вже не можемо з ними нічого зробити. Вже три дні б'ємося з ними, теперішнюю часу прийшли під місто і обложили нас неприятелі, що не тільки нас «дерзають», на жінок і дітей наших, а й на пресвітлу величність» – кілька разів на різні способи повторене благання помочі [6, с. 240]. Гадяч був здобутий полковником Гуляницьким, який зробив з ним те, що раніше І. Виговський в Полтаві.

З гадяцьким погромом пов'язана вістка про скарання на смерть корсунського полковника Оникієнка та переяславського Сулименка. М. Грушевський наводить оповідання чигиринця Грицька Фомина, де він свідчить, що гетьман послав їх під Гадяч ловити бунтівників і до нього відставляти, а гадяцьких міщан їм брати і рубати не велів; а ті полковники Гадяч узяли, міщан вирубали і майно їх заграбили. Тепер гетьман розшукує те майно і віддає назад тим людям, у котрого що взято [6, с. 240]. За іншою версією Супрієнко страчено за те, що той не ходив зі своїм полком придушувати заколот. Проте, безсумнівно можна стверджувати, що Гадяч сильно постраждав під час

боротьби між І. Виговським та М. Пушкарем.

Окреме місце в десятому томі «Історії України-Руси» приділив М. Грушевський підписанню Гадяцького трактату. Він наводить опис польським істориком Коховським козацької ради, що передувала унії. Яскраву промову Беньовського і схвальні вигуки на неї козаків вчений вважав літературною вставкою. Історик проаналізував два тексти Гадяцької унії і прийшов до висновку, що вона була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна [6, с. 375].

Гадяцьким трактатом закінчується останній десятий том «Історії України-Руси» М. Грушевського. На сьогоднішній день залишається невідомою доля рукописів вченого в яких він розробляв подальші сторінки минулого України.

Аналізуючи, творчу спадщину М. Грушевського варто наголосити, що він значну увагу приділяв історії окремих міст України, у тому числі й Гадяча. Наведені вченим документи і свідчення, що стосуються цього міста безперечно будуть використані при написанні фундаментальної історії Гадяча. Він як одна з гетьманських столиць, батьківщина М. Драгомонова заслуговує на більш грунтовні дослідження з власного минулого.

Джерела та література:

1.Бучневич В. Гетманский город / В. Бучневич // Киевская Старина – 1885 – № 3 – С. 578–580.

2. Бакай Н. Любопытный сборник документов в Гадяч / Н. Бакай // Киевская Старина. – 1884. – № 12. – С. 735–740.

3. Грушевський М. С. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною. «Історія України-Руси»: У 50-томах. Т.8: Серія «Історичні студії та розвідки» (1906-1916) / М. Грушевський / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. – Львів : Світ, 2007. – С. 76–89.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. У 11 т, 12 кн. Т. 9. Ч. 1. /М. С. Грушевський / [Редкол.: П.Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1996. – 880 с.

5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 11 т, 12 кн. Т. 9. Ч. 2. /М. С. Гушевський / [Редкол. П.Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1997. – 776 с.

6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. У 11 т. 12 кн. Т. 10 / М. С. Грушевський / [Редкол.: П.Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1998. – 408 с.

Владимир Крот

История Гадяча в творчестве Михаила Грушевского

В статье анализируется история Гадяча в интерпретации Михаила Грушевского. Основное внимание уделено событиям Украинской национальной революции середины XVII века и эпохе Руины, когда этот город играл ведущую роль в украинской истории.

Ключевые слова: *Гадяч, Грушевский, козаки, уния, Руина.*

Volodymyr Krot

History gadyach in creativity Michael Hrushevsky

The article examines the history of interpretation Michael Hrushevsky. The main attention is paid to the events of Ukrainian national revolution middle of XVII century and the ruins of the times when the city played a leading role in Ukrainian history.

Key words: *Gadyach, M.Hrushevskyi, Cossacks, union, Ruin.*

УДК 355.018(477.53): 94 «1914/18»

Віктор Саранча (м. Кременчук)

Гадяцький повіт під час Першої світової війни

У статті висвітлюються соціокультурні процеси, які відбувалися у Гадяцькому повіті Полтавської губернії під час Першої світової війни. Визначено вплив війни на соціально-економічний розвиток регіону і діяльність органів місцевого самоврядування; досліджено участь населення повіту в мобілізаційних заходах і динаміку суспільних настроїв у 1914-1917 рр.

Ключові слова: *Гадяцький повіт, Полтавська губернія, Перша світова війна.*

Кожний новий етап розвитку цивілізації має свою точку відліку. Падіння Західної Римської імперії ознаменувало кінець історії Стародавнього світу, а Велика французька революція ліквідувала пережитки «довгого Середньовіччя». Генезис сучасної цивілізації щільно пов'язаний із соціокультурними процесами, поштовх яким дала Перша світова війна. «Історія ще не знала таких збройних конфліктів, які б за масштабами, глибиною впливу на суспільства воюючих держав і за непередбаченими наслідками мали доленосне значення не для однієї чи кількох країн, а для світу в цілому», − так охарактеризував Велику війну відомий український історик О.П.Реєнт [31, с.138].

Перша світова стала каталізатором трансформацій і зрушень у менталітеті й соціальній поведінці різних верств населення Російської імперії. Війна увійшла в усі сфери життя українського соціуму, сприяла «пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості» [30, с.6]. Варто відзначити той факт, що дослідження даної проблематики на тлі сучасних кризових явищ у національно-культурному розвитку України мають важливе практичне значення. У той же час особливої наукової цінності набувають регіональні студії з проблематики Великої війни, без яких відтворення об'єктивної картини життя українського населення уявляється не можливим.

Серед сучасної вітчизняної історіографії Першої світової найбільшої уваги заслуговує фундаментальна праця О.Реєнта та О.Сердюка [32]. Доробок українських вчених у сфері історичної регіоналістики можна поділити на дві групи. Дослідження життя районів, які максимально відчули вплив бойових дій, представлені роботами Бернадського Б.В. [1], Кучери І.В. [19], Заповського В.М. [17], Кліщинського П.В. [18].

Другу групу складають студіювання специфічної для Великої війни проблематики на регіональному рівні. Біженство Першої світової досліджується Жванко Л.М. [16], депортаціям єврейського населення присвячені статті Білоус Л.В. [2], останнім часом з'являються роботи щодо військового полону [20], благодійництва тощо.

Відсутність у вітчизняній історіографії комплексних досліджень життя населення Наддніпрянщини під час Першої світової визначає актуальність обраної теми. Метою даної статті є висвітлення соціокультурних процесів, які відбувалися у Гадяцькому повіті Полтавської губернії на тлі подій Великої війни.

Відповідно до мети роботи сформульовані її основні завдання:

– охарактеризувати соціально-економічний розвиток регіону у 1914-1917 рр.;

– дослідити участь мешканців Гадяцького повіту в мобілізаційних заходах;

– визначити специфічні напрями діяльності органів місцевого самоврядування, викликані війною;

– прослідкувати динаміку суспільних настроїв населення Гадяцького повіту у 1914-1917 рр.

Полтавська губернія початку XX ст. являла собою унікальний соціокультурний простір, сформований під впливом історичних і соціально-економічних чинників, а Гадяцькій повіт був її найбільш органічною складовою. Буржуазні реформи середини XIX ст., поява залізниць і революційні події 1905-1907 рр. внесли кардинальні зміни у традиційний уклад життя краю.

Під впливом загальноімперських соціокультурних процесів колишня гетьманська столиця − Гадяч перетворюється на типове провінційне місто, у якому напередодні Першої світової мешкало 10926 осіб. У той же час населення Гадяцького повіту нараховувало 164284 особи*. В адміні-

* Частка осіб працездатного віку серед сільського населення складала 48,5% у жінок і 46,9% у чоловіків. Загальне статеве співвідношення населення повіту: 51,5% жінок і 48,5% чоловіків.

стративному плані повіт поділявся на 16 волостей, 4 поліцейських стани, 3 призовних військових дільниці, 5 благочинств і 60 церковних приходів.

Наприкінці XIX-поч.XX ст. дерев'яна хата з сіньми й коморою була домінуючим типом житла на Гадяччині. Власні помешкання мала переважна більшість мешканців сіл і лише 5,8% орендували житло. Відповідний показник для Гадяча складав 39,6%, тоді як у інших містах губернії частка орендованого житла становила: Кременчук − 74,9%, Ромни − 69%, Лубни − 60,9% [37, с. 25-27].

Конфесійний склад сільського населення повіту був майже тотожним із національним: 98,9% – православні українці; 0,8% − юдеї. У той же час частка євреїв у населенні Гадяча була достатньо великою − 25,6%. Окрім того на Гадяччині мешкали 395 старообрядців (найбільший показник на Полтавщині) і 24 католики. Розподіл за станами мав наступний вигляд: 54% − селяни, 30% − козаки, 11% − запасні та відставні чини армії, 3,2% − міщани 1,4% − дворяни [21].

Традиційне для Полтавщини домінування аграрного сектору економіки визначало структуру трудової зайнятості населення повіту. Характерною особливістю Гадяччини була наявність порівняно великої частки населення, яка відійшла від хліборобства. Подібне явище знайшло поширення у волостях з низьким рівнем забезпеченості землею і серед козаків. Основними професійними заняттями були: поденний найм − 14,1%; ремесла (у першу чергу − ткацтво) − 8,3%; торгівля − 6,3%; служба − 2,7% [34, с.20].

З останньої чверті XIX ст. важливим джерелом існування для населення Полтавщини стає відбуття на сезонні заробітки до інших регіонів. Так, у 1910 році на віддалені заробітки з Гадяцького повіту відправилося 6818 осіб [36, с.192]. В умовах аграрного перенаселення імперський уряд заохочував переселення селян на Схід. З кінця XIX ст. Полтавщина займала лідерські позиції у даному русі: тільки у 1908 році бажання переселитися до Сибіру виявили 1,17% селян губернії [29, с.68].

Основний промисловий потенціал Гадяччини – підприємства з переробки зернових культур і цукрового буряка було зосереджено у сільській місцевості (таблиця 1). Напередодні Першої світової на Веприкському цукровому заводі працювало 264 робітників, а на усіх промислових підприємствах Гадяча лише 258 осіб. Найбільш продуктивними підприємствами повітового міста були цегляні заводи, фабрики з виробництва цукерок і масла, слюсарно-механічні й колісні майстерні та миловарні.

Якщо гуральне виробництво повіту мало велику прибутковість, то продуктивність млинарства знаходилася на низькому рівні. Валовий річний оборот 62 млинів Гадяччини складав лише 77 685 крб., тоді як, наприклад, відповідний показник 15 млинів Лубенщини сягав 2 181898 крб. [21].

Діяльність органів місцевого самоуправління: Гадяцької міської думи і повітового земства визначали динаміку суспільно-політичного життя повіту. Пріоритетними напрямами в їх роботі у довоєнний період були народна освіта, медицина, підвищення агрономічної культури населення тощо.

Таблиця 1.

Великі промислові підприємства Гадяцького повіту

<table>
<tr><th>№ з/п</th><th>Підприємство</th><th>Місце розташування</th><th>Володар</th><th>Оціночна вартість підприємства у 1913 р., крб.</th><th>Загальна вартість виробленої у 1914 р. продукції, крб.</th></tr>
<tr><td>1</td><td>Пісочно-цукровий завод</td><td>мст. Веприк</td><td>Веприцьке товариство на паях</td><td>520573</td><td>1900000</td></tr>
<tr><td>2</td><td>Винокурний і ректифікаційний завод</td><td>х. Гути</td><td>дворянка О.І.Мельникова</td><td>119137</td><td rowspan="5">159695</td></tr>
<tr><td>3</td><td>Винокурний і ректифікаційний завод</td><td>с. Берестівка</td><td>Дворяни М.Л. і М.В.Астаф'єви</td><td>101876</td></tr>
<tr><td>4</td><td>Винокурний завод</td><td>мст. Лютенька</td><td>А.Х. Зорохович</td><td>38710</td></tr>
<tr><td>5</td><td>Винокурний завод</td><td>м. Ковалевщина</td><td>Б.Х. Зорохович</td><td>27803</td></tr>
<tr><td>6</td><td>Винокурний завод</td><td>х. Веселий</td><td>І.Я.Гречук</td><td>25722</td></tr>
</table>

За даними Всеросійського перепису населення 1897 року лише 14,6% селян-українців Полтавщини були грамотними [26, с.30]. На подолання цієї проблеми була спрямована земська програма розбудови початкових шкіл на селі. Варто зазначити, що за ступенем забезпеченості школами (1 на 1478 осіб) Гадяччина займала останнє місце у губернії. На початку 1914 р. у повіті працювали 120 початкових шкіл у яких навчалося 6148 учнів [35, с.224], але близько 20% з них не закінчували повного курсу навчання. У той же час у Гадячі функціонували жіноча й чоловіча гімназії, вище початкове училище з дворічними педагогічними курсами й сільська реміснича учбова майстерня [24, с.145-146].

Система земської медицини повіту налічували 7 лікарень, в яких працювали 10 лікарів, 34 фельдшери й 10 акушерок. Забезпеченість населення повіту медичною допомогою знаходилася на середньому рівні: на одну лікарську дільницю припадало 20,7 тис осіб, тоді як у Кобеляцькому повіті даний показник сягав 28,7, у Прилуцькому – 26,8, а у Лохвицькому – 10,9 [35, с.227-229].

Питання щодо поширення агрономічних знань, створення сільськогосподарських, споживчих й кредитних товариств завжди знаходилися у центрі уваги губернського земства, яке за даними напрямами співпрацювало із Полтавським товариством сільського господарства. З метою розповсюдження агрономічних знань і новацій з 1896 р. Полтавське товариство сільського господарства випускало щотижневий часопис «Хуторянин».

Зусиллями агрономічного персоналу Гадяцького повіту у 1914 році було проведено 277 лекцій, присвячених обробці ґрунтів, культурі сільськогосподарських рослин, кооперації тощо, які відвідали 9273 слухачів [36, с.216]. На території повіту функціонували показові поля й дільниці з високою урожайністю, дослідний тваринний двір, прокатні пункти сільськогосподарського реманенту, 28 сільськогосподарських і 12 споживчих товариств. Засноване у 1869 році Гадяцьке позиково-ощадне товариство було одним із найстаріших у Російській імперії.

Перша половина червня 1914 року запам'яталася хліборобам Полтавщини небувалою спекою й засухою. Жнива розпочалися на тиждень раніше ніж у попередні 10 років. У цей період експерти хлібного ринку відмічали відмінний стан озимини й незадовільний стан ярової пшениці у селянських господарствах.

Постріли Г.Принципа у Сараєві не викликали резонансу в провінційному суспільстві, адже за Балканами міцно закріпилася слава «порохового льоху» Європи, підтвердженням чого були війни 1912-1913 рр. У той час, коли Європа й світ рухалися до катастрофи, полтавський часопис «Хуторянин» розповідав своїм читачам про майбутній високий урожай яблук, груш та абрикосів.

Зливи середини червня змінили липнева спека, суховії й випадіння граду. Жнива переходили до завершальної фази коли до інформаційного простору Гадяччини увірвалися слова: «маніфест», «мобілізація», «війна». Вони замайоріли на шпальтах газет, залунали у церквах і приватних розмовах, створивши атмосферу тривожного очікування.

Внаслідок мобілізації запасних нижніх чинів, яка розпочалася 18 липня 1914 р. до Російської імператорської армії було призвано 3115000 чоловіків у віці 25-39 років [33, с.18]. Даний контингент було спрямовано на формування військових підрозділів другої черги (піхотних полків, артилерійських бригад тощо). Під час мобілізацій було порушено екстериторіальний принцип поповнення військових підрозділів Російської армії. Таким чином ймовірність потрапляння мешканців Гадяцького повіту до піхотних полків, сформованих на території губернії була достатньо високою. Так, з кадрового резерву 9 піхотної дивізії й мобілізованих запасних було сформовано 60 піхотну дивізію (табл.2), яка увійшла до складу 3 армії Південно-Західного фронту.

Таблиця 2.

Формування 60 піхотної дивізії

№ з/п	Підрозділи першої черги	Місце дислокації	Підрозділи другої черги
9 піхотна дивізія			60 піхотна дивізія
1	33 піхотний Єлецький полк	м. Полтава	237 піхотний Грайворонський полк
2	34 піхотний Севський полк	м. Полтава	238 піхотний Ветлузький полк
3	35 піхотний Брянський полк	м. Кременчук	239 піхотний Костянтиноградський полк
4	36 піхотний Орловський полк	м. Кременчук	240 піхотний Ваврський полк
5	9 артилерійська бригада	м. Полтава	60 артилерійська бригада

У інтелігентському середовищі великих міст і серед панівних верств населення початок війни викликав так званий «настрій 1914 року, характерними рисами якого були піднесення імперського патріотизму, підтримка воєнних зусиль уряду, об'єднання політичних сил навколо ідеї перемоги над підступним ворогом. У якості ретранслятора цього «настрою» виступали журналісти центральних газет, письменники ліберального табору і служителі церкви.

До Полтавщини дійшов лише відгомін від хвилі гучних столичних патріотичних маніфестацій. У православних храмах і синагогах відбулися молебні «В славу російської зброї», в урочистій обстановці були відправлені на фронт військові підрозділи. Тисячі полтавських селян відправилися на війну, цілі якої їм були не ясні, але про які їм так багато розповідали журналісти й священики.

Селянин «йшов на призив тому, що звик виконувати те, що від нього вимагала влада; він терпляче, але пасивно ніс свій хрест» [3, с.372]. Таку думку підтверджує той факт, що під час першої мобілізації до військових начальників з'явилося 96 % запасних, що на 15 % перевищило заплановану кількість[3, с.371].

Одночасно з мобілізаціями запасних почалися дії щодо виконання військово-кінської та військово-візної повинностей. Війна відбирала у селян робочі руки, тяглову силу й необхідний реманент, перетворюючи їх на новий економічно-вразливий прошарок − сім'ї призваних запасних.

Держава обіцяла компенсувати відсутність годувальника виплатою щомісячної грошової допомоги. Вирішення проблеми відсутності робочих рук намагалася вирішити й місцева влада. Наприкінці липня губернатор О.К.Багговут закликає сільські товариства Полтавщини надати допомогу сім'ям запасних, призваних на війну: звезти й змолотити хліб, підготувати та засіяти поля озиминою [38, с.867].

У липні-листопаді 1914 року на території Російської імперії відбулася мобілізація ратників ополчення I розряду призовів 1903-1913 рр. На обліку Гадяцького повітового військового начальника знаходилося 3188 осіб [8, арк. 5, 35] даної категорії, але у означений вище період до армії їх не призивали. У зв'язку з катастрофічною нестачею людських ресурсів протягом 1914-1915 рр. було проведено один черговий і три дострокових призовів новобранців.

Механізм призову мав наступний вигляд: складання призовних списків, медичний огляд осіб, які не мали право на звільнення від військової служби або на відстрочку, після чого придатних до служби осіб на короткий термін відпускали до дому **(Додаток 1).**

За спостереженнями керівництва губернії «Призов й відправлення до військових частин новобранців відбулися зовнішньо спокійно. Призовники з'являлися охоче. Ніяких помилкових чуток не було. Настрій населення Полтавської губернії *поки* (курсив наш − В.С.) сприятливий й скрізь дуже патріотичний» [4, арк.37].

Статистичні дані щодо участі мешканців Гадяцького повіту у призовах новобранців 1914-1915 рр. наведено у таблиці 3.

Таблиця 3.

Участь мешканців Гадяцького повіту у призовах новобранців у 1914-1915 рр.[9, 10, 11, 12]

Початок призову	Вік призовного контингенту, років	Кількість осіб, які проходили медичний огляд під час призову	Відправлено до війська		
			осіб	% від кількості	
				призовників повіту	призваних по губернії
01.10.1914 р.	21	1492	1065	71,4	5,2
15.01.1915 р.	21	1289	785	60,9	4,6
15.05.1915 р.	20	1090	729	66,9	4,4
07.08.1915 р.	19	1501	1080	71,9	4,7

Дані таблиці 3 дають можливість говорити, що протягом першого року війни Гадяцький повіт давав відносно стабільний контингент новобранців. Найбільший відсоток у 1914 році можна пояснити суспільним настроєм і очікуванням швидкого закінчення війни («до Різдва»). Підґрунтям таких очікувань були успішні військові дії у Галичині у серпні-вересні 1914 року.

«Великий відступ» весни-літа 1915, поява великої кількості біженців, поранених і загиблих вояків роблять значний зсув у суспільній свідомості населення тилу. Війна втрачає свій лубочний

вигляд, сподівання на її швидке закінчення зникають; поступово домінуючими словами на шпальтах місцевих газет стають «дорожнеча товарів».

Поповнення військового контингенту у 1916 році відбувалося за рахунок повторного медичного огляду «білобілетників», дострокового призову новобранців* і ратників І й ІІ розрядів. Тільки унаслідок призовів новобранців 1914-1915 рр. з Гадяччини до війська було відправлено 4,3% чоловіків**. Якщо у 1914 році лише 6,4% дворів повіту не мали чоловіків працездатного віку, то перепис 1917 року визначив, що внаслідок військової служби своїх робітників втратили 29,2% дрібних селянських господарств [37, с.7]. Щодо загальногубернських показників, то протягом війни з Полтавщини було мобілізовано 49,4% чоловіків працездатного віку [33, с.21].

Високий бойовий дух українських вояків, особливо вихідців з козачих регіонів є феноменом для істориків Великої війни. На її полях загинув 17421 уродженець Полтавщини, що перевищує разом узяті втрати Петроградської, Московської, Ярославської і Ставропольської губерній [3, с.199-201]. Не зважаючи на пропаганду СВУ і достатньо пристойні умови, створені для українців у таборах Австро-Угорщини, вони потрапляли до полону рідше ніж росіяни, білоруси й представники інших національностей. Відомий дослідник Першої світової М.М.Головін вважав різницю у бойовій стійкості між росіянами й українцями «цікавим соціальним питанням» [3, с.193].

Під впливом війни знижуються темпи зростання населення повіту: якщо у 1912 р. природний приріст становив 3046 осіб, у 1914 р − 3797, то у 1916 р. мало місце збільшення лише на 1350 мешканців. Однією з причин зниження даного показника було зменшення кількості шлюбів. Якщо у 1914 році на Гадяччині їх було зареєстровано 1287, то у 1916 р. лише 388. Відповідні показники для Полтавщини: 1913 р. − 27718, 1914 р. − 21351, 1915 р. − 8957, 1916 − 9045. Загалом на початку 1917 року у повіті мешкало 187 421 осіб, з яких 13071 − у Гадячі і 174350 у сільській місцевості [37, с.4].

З другої половини XIX ст. на Полтавщині збільшуються темпи демократизації земельної власності − переходу дворянських володінь у власність козаків і селян. Так, у 1898-1909 рр. дворяни втратили 28829 дес. землі, а у 1909-1917 рр. 20345 десятини. Протягом війни частка безземельних дворів у повіті залишається незмінною − 4% від загальної кількості дрібних господарств [37, с.39, 42].

З початком війни уповільнюються темпи переселення мешканців Полтавщини до Сибіру й на Далекий Схід. Усього за січень-липень 1914 р. у пошуках кращого життя губернію залишило 21277 осіб, у той же час з Сибіру повернулося 5350 переселенців [36 с.191]. У свою чергу зниження на 10-14% орендної плати за землю та підвищення поденної платні сільськогосподарським робітникам (у 1916 р. − на 70-90%) вплинули на зменшення інтенсивності руху селян на далекі заробітки [23, с.3].

Варто відзначити, що на тлі кризових явищ в економіці зменшується середня урожайність основних хлібів та більше ніж удвічі підвищуються ціни на них. Якщо у 1910-1913 рр. у дрібних господарствах Гадяччини збиралося 70,8 пудів з десятини землі, то у 1914-1917 рр. цей показник сягав 62,3. У той же час відмічається зростання поголів’я коней і корів і зменшення кількості волів, бугаїв, овець і свиней [37, с.62, 66, 121].

Війна вносить корективи у роботу земств: скорочуються витрати на освіту, на покращення тваринництва й облаштування показових полів, на проведення сільськогосподарських виставок. Новими статтями земських витрат стають виплата допомоги сім’ям військових, облаштування шпиталів й харчувальних пунктів для біженців тощо. Структура витрат Гадяцького земства на потреби військового часу у 1915 р. наведено у табл.4.

Таблиця 4.

Витрати Гадяцького повіту на потреби військового часу у 1915 р., крб. [22, с.4]

Виплата допомоги сім’ям військових, призваних до армії	Допомога населенню Польщі, Галичини, Сербії, Холмщини	Організація лікування поранених	Інші потреби військового часу
25160	100	500	4440

* Вік новобранців цього призову складав 19 років, т.зв. «клас 1918 року». Останній призов новобранців у Російській імперії відбувся 3 лютого 1917 року − тоді також призивалася молодь 19 років, т.зв. «клас 1919 року»

** Власний розрахунок на основі загальної кількості чоловічого населення та кількості мобілізованих у 1914-1915 рр.

Ще з серпня 1914 р. земства Полтавщини беруть активну участь у постачанні вівса, ячменю, житнього борошна, сала і овочів для потреб діючої армії. Активну участь у заготовці сала для армії брав завідувач Гадяцьким дослідним тваринним подвір'ям, що вплинуло на зменшення інтенсивності роботи даного закладу.

За перші п'ять місяців війни Гадяцьке повітове земство закупило та відправило на потреби армії 90000 пудів вівса й 100899 пудів житнього борошна [13, с.332]. Напрями відправлення цих вантажів зі станції Гадяч були наступними: Київ, Броди, Дубно, Жлобин Полоцьк або Великі Луки. Всього за період з 14.08.1914 р. по 15.05.1915 р. Гадяцькою земською управою на замовлення військового відомства було поставлено різних продуктів на суму 445838 крб. [5, арк.22 об., 23].

Зростання обсягів державних закупівель цукру для армії зумовило підвищення продуктивності цукрових заводів Полтавщини. Так, за три роки посіви цукрових буряків на полях Веприкського заводу збільшуються на 369 десятин, а кількість виробленого цукру з 368433 пудів у сезоні 1914/15рр. [36, с.166-167] до 379056 пудів у сезоні 1916/17 рр. [37, с.141]. Закупівлю цукру на потреби армії на Веприкському заводі здійснювали Гадяцьке, Зінківське й Роменське повітові земства [6].

Розвиток земської медицини у 1914-1917 рр. був пов'язаний із обставинами військового часу: відправленням на фронт персоналу лікарень і наявністю поранених та хворих вояків. Уже на початку вересня 1914 р. на лікування до Гадяцької земської лікарні прибувають вояки, поранені у боях під Львовом, Равою-Руською, Червоним тощо. Переважна більшість з них були уродженцями Київської, Подільської, Волинської губерній, але були й місцеві жителі [7].

У 1917 р. медичний персонал повіту складався з 9 лікарів, 34 фельдшерів, 15 акушерок і 5 сестер милосердя. До позитивних зрушень слід віднести збільшення лікарняних ліжок у повіті з 60 до 115, але у той же час відбувається зростання кількості населення, що обслуговувалося на одній медичній дільниці. За відсутності власного санітарного лікаря боротьбу зі спалахом епідемічних захворювань у Гадяцькому повіті проводив спеціальний загін, відряджений Полтавським медико-санітарним бюро [37, с.181,185].

Не зважаючи на загальне зменшення земських видатків на освіту у повіті збільшується кількість навчальних закладів і учнів. За станом на 01.01.1917 р. на Гадяччині функціонувало 127 початкових шкіл, у яких навчалося 10885 дітей, з яких лише 6,9 % закінчували повний курс навчання. Переважна більшість даних закладів (94,2%) були розташовані у власних будівлях, а їх середня завантаженість становила 85,7 осіб. Поза системою початкової освіти залишалося 40,1% дітей повіту [37, с.170-172].

Головною причиною низької успішності учнів на селі прогресивні земські діячі Полтавщини вважали складність сприйняття українськими дітьми підручників на російській мові. Питання про необхідність переведення початкових шкіл на українську мову викладання було включено до порядку денного чергових Гадяцьких земських зборів 1915 р.

Однією з найбільш болючих проблем початкової освіти був низький освітній ценз вчителів. Окрім того, складна економічна ситуація і призови до армії призвели до зменшення відсотку вчителів-чоловіків, частка яких у Гадяцькому повіті, при загальній кількості 218 осіб, складала 31,6%.

Для підвищення професійного рівня освітян зусиллями Полтавського педагогічного бюро з осені 1914 року випускався «Педагогічний журнал» і проводилися щорічні літні курси. Стан позашкільної освіти у Гадяцькому повіті знаходився на дуже низькому рівні: уроки для дорослих не проводилися, а недільні школи були відсутніми [37, с.179].

Поява великої кількості біженців із зони бойових дій, транспортні проблеми й спекуляції призвели до стрімкого зростання вартості товарів широкого ужитку. Таксація цін, яку запроваджували міські думи, не дала бажаного результату. Єдиним дієвим заходом у боротьбі із дорожнечею було визнано створення союзів споживачів. Створення подібних спілок повинно було відбуватися шляхом об'єднання існуючих на Полтавщині споживчих кооперативів, а головною метою їх діяльності − закупівля необхідних товарів безпосередньо у виробника для реалізації у спеціальних крамницях.

Відступ російської армії з Галичини і Польщі навесні 1915 року не тільки посіяв моральну зневіру в армії й суспільстві, а й сколихнув цілу хвилю біженців, яка незабаром досягла території Полтавської губернії. Одними з перших, у серпні 1915 р., на Полтавщину прибули біженці духовного сану з Варшавської, Волинської, Холмської та інших західних губерній, допомогу яким почали надавати спеціально створені губернський та повітові єпархіальні комітети. При створенні

фонд Гадяцького повітового комітету допомоги біженцям отримав 500 крб. від прибутків єпархіального свічного заводу; пізніше до нього стали надходити благодійні внески [27, с.1513].

На вирішення проблем біженців були спрямовані дії відділень Тетянинського комітету, Земського та Міського союзів і різних національних комітетів. Для допомоги біженцям у серпні 1915 р. було створено спеціальний Полтавський губернський комітет, до складу якого увійшли представники адміністративних і громадських установ і земств. Незабаром було створено відповідні повітові комітети під головуванням предводителів дворянства, до яких також входило багато земських діячів. Першочерговим завданням цих комітетів було будівництво мережі харчувальних пунктів для забезпечення належних умов транзиту біженців гужовими шляхами губернії.

За підрахунками спеціальної комісії протягом 25-30 днів восени 1915 року через Полтавщину мали пройти 300000 біженців і 75000 голів домашньої худоби. З огляду на це на побудову харчових пунктів для біженців у Гадяцькому повіті губернським земством було виділено 6000 крб. Варто зазначити, що ще до початку цього «великого виходу» багато біженців розселилося на теренах губернії й щодня «осаджували повітові земства», тому на губернському рівні було прийнято рішення виділяти на їх благоустрій додаткові кошти [14, с.167-170].

Статистика біженства − достатньо складна річ, але можна говорити про постійне зростання кількості вигнанців на Полтавщині: від 23970 осіб у кінці грудня 1915 р. до 48551особи улітку 1917 р. [15]. За даними перепису 1917 р. у Гадяцькому повіті було зареєстровано 191 біженець [37, с.4].

Дострокові призови новобранців й ратників ополчення у 1915 р. загострили й без того складну ситуацію у сільському господарстві. Відсутність людей на селі давалася взнаки навіть узимку, коли виконувалися незначні види робіт. Ще восени 1914 р. почали циркулювати чутки про можливість залучення до польових робіт військовополонених, яких вважали баластом, на утримання якого уряд витрачає значні кошти. На початку 1915 р. ці чутки набувають реальних форм: Полтавська губернська земська управа клопоче перед військовим міністерством про можливість залучення військовополонених-галичан на сільськогосподарські роботи на умовах добровільної угоди [13, с.231-233].

До більшості повітів Полтавщини військовополонені прибули ще влітку 1915 р. і були спрямовані в економії й господарства заможних селян. Вдалий Брусиловський прорив (червень-серпень 1916 р.) призвів до значного збільшення контингенту полонених у губернії. Так, у липні 1916 р. у сільських господарствах Полтавщини працювало 27451 бранців, у тому числі 1241 особа − у Гадяцькому повіті [28].

Протягом війни суспільно-політичне життя Гадяччини характеризувалося відносною стабільністю. Поліцейські спостерігачі відмічали відсутність, аграрного, профспілкового й робітничого рухів; демонстрацій і маніфестацій. Особлива увага у поліцейських зведеннях приділялася чуткам щодо можливого перерозподілу землі після закінчення війни. На початку 1915 р. у Гадяцькому повіті такі чутки були відсутні.

За спостереженнями поліції «Газета Гадяцького земства» (1906-1917 рр.) мала репутацію «самої поміркованої», а інтелігенція міста й повіту поділялася на 2 партії − монархічну й прогресивну. До останньої відносилися службовці земських і міських управлінь та різних громадських установ (табл.5). Ознаки діяльності «Бунду» [39, арк.24] та інших сіоністських партій не спостерігалася. Настрої в учбових і урядових закладах, в управлінні військового начальника і конвойній команді характеризувалися як «спокійні» й «добрі» [4, арк. 12 об.].

Таблиця 5

Громадські, благодійні та приватні заклади Гадяцького повіту у 1916 р. [18, с.123,124]

№ з/п	Назва організації	Голова
1	Гадяцьке громадське 1-ше зібрання	П.О.Новіков
2	Гадяцьке громадське 2-ге зібрання	М.М.Голов
3	Гадяцьке товариство допомоги бідним	Є.А.Капніст
4	Гадяцьке товариство допомоги учням	Ф.І.Мельников
5	Веприцьке товариство допомоги бідним	Ф.І.Свержевський
6	Гадяцьке товариство допомоги бідним євреям	О.З.Чериковський
7	Товариство взаємної допомоги	Г.І.Хаймович

Продовження таблиці 5

№ з/п	Назва організації	Голова
8	Повітовий комітет піклування про народну тверезість	В.К.Свістунов
9	Гадяцьке сільськогосподарське товариство	Ф.І.Мельников
10	Гадяцьке музично-вокально-драматичне товариство	П.К.Базиченко
11	Гадяцьке товариство взаємного кредиту	Ф.І.Мельников
12	Гадяцьке кредитне товариство	П.М.Купчинський
13	1-ше позиково-ощадне товариство (м. Гадяч)	П.Ф.Коваленко
14	2-ге позиково-ощадне товариство (м. Гадяч)	С.І.Бородовский

У розпал боротьби зі шпигунством й «внутрішнім ворогом» до поля зору Полтавського губернського жандармського управління (ГЖУ) потрапляє К.-В.І.Грюнфельд, який мешкав у Гадячі з 1892 р. Лютеранська віра й неслов'янське прізвище дали підстави для перевірки його на приналежність до німецької спілки «Добра година», але наявність православної дружини, трьох дітей та позитивної характеристики знімають з К.-В.І.Грюнфельда усі підозри [40, арк.2, 12, 18].

Посилення українського національного руху під час війни викликає занепокоєння у правлячих колах. Серед українських партій найбільший вплив на Полтавщині мала УСДРП, яка створила у губернському центрі філію «Спілки визволення України» під назвою «Центральний комітет Полтавського району». Зусиллями цього комітету у Гадячі організовуються гуртки, куди залучалися робітники, селяни, шкільна молодь. У липні 1916 р. до Полтавського розшукового пункту при ГЖУ надходять агентурні дані про те, що «у Гадячі мешкає лікар, відомий в українській літературі як «Василенко», який керує там різними гуртками» [40, арк.91].

Таким чином, напередодні Першої світової війни Гадяцький повіт являв собою сільськогосподарський регіон з низьким рівнем розвитку промисловості. Війна вплинула на інтенсивність демографічних процесів у повіті, змінила статеву структуру населення, призвела до появи на Гадяччині нових соціальних груп: сімей фронтовиків і загиблих воїнів, інвалідів війни, біженців й депортованих осіб, військовополонених тощо.

В умовах війни відбуваються зміни в економіці краю: зростають ціни на товари широкого вжитку, знижується орендна плата за землю, збільшується поденна оплата праці; за браком власної робочої сили на сільськогосподарські роботи залучаються військовополонені й біженці. Під час війни майже припиняється переселення з Полтавщини до Сибіру й на Далекий Схід і зменшується кількість робітників, які вирушали на заробітки до інших регіонів.

Населення повіту бере активну участь в мобілізаційних процесах 1914-1917 рр. і у бойових діях.

Зусиллями земства й сільськогосподарських товариств Гадяцький повіт займав лідерські позиції у розповсюдженні агрономічної й тваринницької культури. Під час війни більшість цих програм було згорнуто, новим напрямом діяльності стає постачання продовольства для діючої армії.

Під час війни скорочуються земські витрати на освіту, рівень якої на Гадяччині був достатньо низьким. Зростання кількості епідемічних захворювань й поранених вояків оголили проблеми, які існували у земській медицині. Протягом 1914-1917 рр. частина земських коштів витрачалася на грошові виплати сім'ям військових, на допомогу біженцям і постраждалому від війни населенню Галичини, Холмщини тощо.

Настрої провінційного суспільства періоду Першої світової мали широкий спектр і амплітуду коливань, пов'язані із ситуацією на фронті. Дослідивши їх динаміку у 1914-1917 рр., можна виокремити наступні усталені періоди.

І період (липень 1914 – літо 1915). Його характерною ознакою є ідеологічний пресинг з боку центральної влади, спрямований на формуванням позитивного образу російсько-німецької війни (справедлива, за звільнення слов'янства, Друга Вітчизняна тощо). Для провінційного соціуму це «час великих очікувань». З помітною консолідацією політичних і суспільних сил, які розраховували на позитивні зміни в

житті після переможного закінчення війни. «Горизонт сподівань» духівництва містив у собі «пожвавлення» приходського життя і остаточну заборону на вживання алкоголю. Селянський – вирішення земельного питання; інтелігенція очікувала розв’язання національного та низки соціальних питань.

II період (літо 1915 – осінь 1916). Поразки на фронті й нові явища у повсякденному житті (біженство, дезертирство, величезна кількість поранених воїнів, проблеми економічного характеру тощо) руйнують ілюзії й очікування перших місяців війни. На зміну їм приходить «нова реальність» – соціокультурні умови, викликані військовим часом.

III період (осінь 1916 – лютий 1917). Криза «нової реальності». Росія знаходиться в точці біфуркації. Майже серед усіх соціальних груп губернії поширюється песимізм щодо можливості післявоєнного вирішення протиріч, притаманних імперському суспільству. Період закінчується подіями, пов’язаними з Лютневою революцією, підтримка якої спостерігається серед духівництва, інтелігенції й селянства губернії.

Таким чином, процеси, які відбувалися у Гадяцькому повіті під час Першої світової війни, були частиною соціокультурних зрушень, які відбувалися в українському суспільстві у передреволюційний час. Їх більш ґрунтовне студіювання й глибоке осмислення дасть можливість краще зрозуміти сутність трансформацій, притаманних сучасному етапу в розвитку нашої країни.

Джерела та література

1. Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 197 с.

2. Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни. // Український історичний журнал. – К: «Дієз продукт», 2011. – Вип. 2, (№ 496). – С.65-79

3. Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне / Н. Н. Головин. – М.: Вече, 2006. – 528 с.

4. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.83, оп.1, спр.144.

5. ДАПО, ф.532, оп.1, спр.1.

6. ДАПО, ф.532, оп.1, спр.3.

7. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.48, 843 арк.

8.ДАПО ф.977, оп.1, спр.51, 118 арк.

9. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.50, 221 арк.

10. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.54, 184 арк.

11. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.55, 139 арк.

12. ДАПО, ф.977, оп.1, спр.56, 189 арк.

13. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 50 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1914. – 345 с.

14. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 51 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1915.

15. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр): монографія / Л. М. Жванко. – Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

16. Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. – С. 218-224.; Жванко Л.М. Допомога духовенства Полтавщини біженцям Першої світової війни. – С. 245-249; Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни на Полтавщині // П’ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. 3-4 грудня 2003. – Полтава: Б. в., 2003. – С.113-118

17. Заполовський В. М. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – 213 с.

18. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. В. Кліщинський; Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам’янець-Поділ., 2010. – 20 с.

19. Кучера І.В. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / І.В. Кучера; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с.

20. Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2. – С.92-97.; Саранча Віктор. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому районі // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С.82-92.

21. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916.

22. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1915 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1916.

23. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1916 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1918.

24. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. − Полтава: Типография Губернского правления, 1914. – 432 с.

25. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. − Полтава: Типография Губернского правления, 1916.

26. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: ЦСК МВД,. 1904. – Т.XXXIII: Полтавская губерния. − 315 с.

27. Полтавские епархиальные ведомости. − 1915. − № 19.

28. «Полтавский день» за 29.07.1916.

29. Полтавский земский календарь на 1910 год. − Полтава: Электрическая типо-литография «Дохман». −1909. − 156 с.

30. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.) / О.Реєнт, О.Сердюк // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. / НАН України, Інститут історії України. − К., 2004. − Вип. VII. − С.5-47.

31. Реєнт О.П. Вплив Великої війни 1914-1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні / О.П.Реєнт // Сучасна цивілізація: Гуманітарний аспект: Збірник наукових праць. – К.: Видавничий Дім «Академперіодика» НАН України, 2004. − С. 138-146.

32. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. − К.: Генеза., 2004. − 472 с.

33. Россия в мировой войне 1914-1918 (в цифрах). – М.: Центральное статистическое управление, 1925. − 103 с.

34. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1919.

35. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1914. − 240 с.

36. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. − 239 с.

37. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918-19рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – 185 с.

38. «Хуторянинин». – 1914. – №№ 30-31

39. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі − ЦДІА України), ф.321, оп.1, спр.217, 47 арк.

40. ЦДІА України), ф.321, оп.1, спр.220, 125 арк.

Виктор Саранча

Гадячский уезд во время Первой мировой войны

В статье рассматриваются социокультурные процессы, происходившие в Гадячском уезде Полтавской губернии во время Первой мировой войны. Определено влияние войны на социально-экономическое развитие региона и деятельность органов местного самоуправления; исследованы участие населения уезда в мобилизационных мероприятиях и динамика общественных настроений в 1914-1917 гг.

Ключевые слова: *Гадячский уезд, Полтавская губерния, Первая мировая война.*

Viktor Sarancha

Gadiats'kyi uyezd during the Wold War I

The socio-cultural processes which have taken place in the Gadiats'kyi uyezd of the Poltava province during the World War I are displayed in the article. The influence of war on the social and economic development of region and on the activity of Institutions of local government is determined. The paticipation of the population of uyezd in mobilization actions and the dynamics (changes) of public mood in 1914-1917 is investigated.

Key words: *Gadiats'kyi uyezd, Poltava province, the World War I.*

УДК 355.018(477.53): 94 «1920/23»

Віктор Ревегук (м.Полтава)

Отамани повстанців Гадяцького краю (1920-1923 рр.)

Стаття висвітлює збройну боротьбу за державність України на теренах Гадяцького повіту Полтавської губернії протягом 1920-1923 років. Предметом дослідження є отамани повстанських загонів Л. Христовий, Ф. Буховецький, О. Коваль, І. Крупський та В. Тяло.

Ключові слова: *більшовицький режим, Гадяч, повстанці, отамани, червоний терор.*

У кінці 1919 р. на Гадяччині остаточно силою зброї була встановлена більшовицька диктатура у формі радянської влади, а разом з нею і політика воєнного комунізму: контрибуції, конфіскації, націоналізації, продовольча розкладка, яку комуністи намагалися забрати водночас з урожаїв 1919 і 1920 років. У зв'язку з тим, що в Гадяцькому повіті зменшилися посівні площі і знизилася врожайність, а частину хліба вивезли мішечники та реквізували червоноармійці, у селян надлишків продовольства не було. І це визнавали продовольчі органи радянської влади, але продрозкладку потрібно було виконувати за будь-яку ціну. На її виконання були мобілізовані чисельні агенти продовольчих органів, надіслані з Росії продовольчі загони, міліція, внутрішні війська і регулярні частини Червоної армії. Гадяцьким повітовим продкомісаром було призначено Ю. М. Цільдермана, який одночасно обіймав посаду голови Особливої продовольчої комісії Першої запасної армії. Надіслані з Росії продовольчі працівники українських селян вважали куркулями, а села – контрреволюційними і ворожими радянській владі. Тому і ставлення до них було відповідним.

Основними методами вилучення хліба було насильство, яке супроводжувалося реквізиціями всіх продовольчих запасів і фізичними розправами над селянством. Репресивний апарат радянської влади вдавався до розорення селянських господарств і виселення їх мешканців за межі Полтавської губернії. Зважаючи на масовий опір селянства, більшовики відмовилися від проголошеного Леніним класового принципу стягнення продрозкладки і перейшли до подесятинного обкладання всіх без винятку категорій селян, не приймаючи до уваги їх майнове становище. На практиці це означало, що хліб для «голодуючої Півночі» брали там, де його можна було взяти силою. Стягнення продрозкладки перетворювалося на поголовний грабіж селян. З цього приводу В. Г. Короленко писав: «Середняк при кожних розкладках так само приховує хліб, так само в нього знаходять, так само каральні загони грабують його, як і «куркуля», і хата середняка так само згорає, коли випалюють цілі села» [1]. За невиконання продрозкладки і збройний опір носіям більшовицького режиму були спалені села Лютенька, Сари і Красний Кут.

Зважаючи на чисельні факти насильства над селянами і зловживання владою з метою особистої наживи, згідно з рішенням Гадяцького парткому і повітвиконкому у травні 1920 р. довелося заарештувати і ув'язнити Ю. М. Цільдермана разом із групою надісланих з Росії продовольчих агентів, проте грабежі селян продовжувалися і надалі [2].

Документи свідчать, що більшість населення Гадяцького краю не сприймала більшовицького режиму. Радянську владу воно розглядало як чужу, незрозумілу і ворожу, нав'язану українцям силою зброї. Протягом літа 1920 р. продрозкладка в Гадяцькому повіті через відсутність достатньої кількості збройної сили проводилася, та й то частково, лише в трьох волостях: Сарській, Рашівській і Веприцькій. На кінець року приступили до її стягнення ще в десяти волостях, але зібрали лише 1,5 відсотка планового завдання. Як зазначалося в інформації Гадяцького повітового парткому КП(б)У, волосні і сільські виконкоми відмовляються від виконання

своїх обов'язків «через повний над ними терор бандитів», а селяни «починають виступати з вилами і граблями проти радвлади» [3].

Навесні 1920 р. села повіту заполонили листівки із закликом до повстання. У одній із них, що мала підпис «Фесенко» (її текст затухає), говорилося про тяжке становище українського люду: примусові мобілізації молоді до Червоної армії, грабежі селян російськими продзагонами, відсутність всього необхідного: гасу, цукру, солі, дьогтю тощо. Замість обіцяного комуністичного раю, говорилося в листівці, «ми бачимо поголовне вилучення хліба, худоби, одягу і всякого добра, яке переправляється в Росію, а на додачу до цього тривають поголовні арешти, ув'язнення і розстріли українців». Вихід із тяжкого становища патріоти бачили у звільненні України від чужоземного ярма: «Тільки тоді, коли ми, українці, здобудемо собі самостійну державу, зовсім відокремившись від Росії, і поставимо жидів на своє місце, тільки тоді ми зможемо здобути собі всі ті багатства, яких позбулася Україна завдяки російському і жидівському засиллю».

Листівка закінчувалася закликом: «Шановне селянство! Кінчається зима, йде весна і несе поклик до повстання. Повинні встати всі як один, хто тільки вважає себе українцем, і боротися доти, доки жодного комісара не зостанеться тут, на Україні, доки наш рідний край не буде називатися Українська Народна Республіка» [4].

Іншим визначальним фактором у розгортанні масового повстанського руху була насильницька мобілізація української молоді до Червоної армії. Вона перетворювалася на справжнє полювання на юнаків, які не бажали брати участь у розв'язаній більшовиками братовбивчій громадянській війні, а тому перебували на становищі дезертирів і переслідувалися радянською владою. Протягом 1920 р. в Полтавській губернії під час облав було затримано 21515 дезертирів і 34781 тих, що переховувалися від мобілізації і добровільно з'явилися на призивні пункти. За цей же час із частин Червоної армії, розташованих на Полтавщині, втекло 16530 чоловік [5]. Крім того, сотні юнаків не були обліковані й перебували на нелегальному становищі. Допризовну молодь найбільше хвилювало, що їх можуть відправити служити до Росії і вони там помруть з голоду. Побоювання були не безпідставними, адже юрби мішечників з «голодуючої Півночі» заполонили Гадяцький повіт.

У квітні 1920 р. лідери української партії боротьбистів піддалися на пропозицію комуністів і в обмін на «теплі» місця в системі партійно-радянської номенклатури оголосили про саморозпуск своєї партії і входження її членів в індивідуальному порядку до КП(б)У. Основна ж маса боротьбистів, що залишилася на ідеологічних засадах своєї партії, боротьбу за незалежність України продовжувала зі зброєю в руках. Саме вони стали основними організаторами і керівниками повстанських загонів.

Першими учасниками протибільшовицьких виступів були партизанські загони, які виникли в період боротьби з білогвардійцями і після приходу більшовиків в Україну не побажали вливатися до Червоної армії або роззброюватися. Усіх учасників збройної боротьби за незалежність України комуністи називали «петлюрівцями», позаяк їхньою метою було відновлення Української Народної Республіки, а прапором боротьби – Головний отаман армії УНР Симон Петлюра.

Одним з визначних керівників повстанського руху на Гадяччині був Леонтій (Левко) Христовий, який більше року наводив жах на представників радянської влади. У звіті Полтавського губвиконкому за 1920 р. зберігся його словесний портрет і короткі біографічні дані. Л. Христовий – «середнього зросту, красивий брюнет, за характером енергійний, підприємливий, край самолюбивий, сміливий, тямущий, в загальному розвитку недалекий, слабо грамотний» [6].

Народився Л. Христовий 1897 р. на хуторі Скажениковому поблизу Лютеньки в заможній селянській родині козацького походження. У дитячі й юнацькі роки був задерикуватим і любив верховодити серед сільської молоді. У роки Першої світової війни добро-

вільно вступив до російської армії, служив у кавалерійському полку, в часи Української держави гетьмана П. Скоропадського був півсотенним командиром комендантської сотні в Зінькові. У Червоній армії командував ескадроном і один час очолював Зіньківську Чека. На початку травня 1920 р. з невідомих причин (можливо тому, що був боротьбистом і не пішов на компроміс з комуністами) був заарештований, але з-під арешту втік і почав готувати повстання проти радянської влади.

Поштовхом до повстання стало пограбування лютеньських селян російськими продовольчими загонами. Загін Л. Христового, який станом на 6 липня налічував не більше 50 чоловік, спершу роззброював непрошених гостей і відпускав з наказом забиратися геть з України. Зрештою терпець у повстанців увірвався і після чергового набігу продзагону на Лютеньку, який супроводжувався спаленням хат, селяни повстали і розстріляли близько 40 продармійців. Після цього село почало швидко озброюватися. До 18 липня в загоні Л. Христового вже було понад 300 чоловік, з них 15 кінних, при двох кулеметах. Орієнтація повсталих, як зазначалося в донесеннях радянської військової розвідки, була «петлюрівською».

Протягом 18 липня – 5 серпня в Лютеньці та навколишніх селах і хуторах відбувалося інтенсивне формування повстанських загонів, які за давньою козацькою традицією поділялися на курені й сотні. Водночас був створений і штаб повсталих, до складу якого ввійшли колишні офіцери російської армії і вчителі. Начальником штабу Л. Христовий призначив Бориса Пошивайла. Оголошена на сільському сході мобілізація чоловіків дала змогу збільшити лави повсталих до 4-6 тисяч. Одночасно всі жителі Лютеньки, від старого до малого, вийшли на жнива, щоб якомога швидше зібрати і заховати хліб. Молотарки працювали цілодобово.

26 липня партійно-радянське керівництво Гадяцького повіту (М. Кузьменко, А. Шуб, П. Мусієнко) послало розпачливу телеграму на адресу Полтавського губвиконкому і більшовицького уряду УСРР у Харкові, в якій говорилося: «Увесь повіт охоплений хвилею бандитизму, організованого, петлюрівського, що зростає з кожним днем. Лютеньська, Рашівська, Веприцька, Русанівська, Розбишівська, Липово-Долинська, Берестівська, Поділківська і частина Сарської волостей зайняті бандитами. Концентрація головних сил бандитів у Рашівській і Лютеньській волостях. Бандитами у зайнятих ними волостях проводиться добровільна і примусова мобілізація населення. Сили банд, які на даний час нараховують до 3000 озброєних людей, безперервно збільшуються мобілізованими і бандитськими озброєними загонами із сусідніх повітів, що долучилися до них. Половина повіту таким чином цілком під владою бандитів; у другій половині радянської влади також не існує... Радянської влади в повіті немає [7]. Телеграма закінчувалася проханням негайно надіслати до Гадяча регулярні частини Червоної армії.

Практично все чоловіче населення Лютеньки влилося до загонів Л. Христового, але хіба що половина з них мала різнокаліберну вогнепальну зброю. Решта озброювалася хто чим міг: сокирами, косами, ціпами, киями. Красномовним є той факт, що після розгрому основних сил Л. Христового у створеному в Лютеньці загоні самооборони із 25 чоловік лише п'ятеро не брало участь у повстанні.

Певний час повстанці трималися пасивно, але пильно стежили за пересуванням червоних військ. Із вступом на терени Полтавщини армії Н. Махна повстанці активізували свої дії і оточили Гадяч щільним кільцем повстанських загонів. 7 серпня спільними силами вони захопили місто. 220-й батальйон ВОХР разом з місцевою радянською владою втекли до Лохвиці. На складах залізничної станції повстанці захопили великі запаси шкіри, мануфактури, солі, цукру, сірників та інших товарів, які були роздані учасникам штурму та жителям навколишніх сіл. Фактів мародерства і насильства над мирними жителями не спостерігалося.

9 серпня під тиском переважаючих сил Червоної армії, які прибули потягами з Лохвиці, повстянці залишили Гадяч і відійшли до Лютеньки. Того ж дня до Зінькова всту-

пила Повстанська армія Н. Махна і отамани місцевих повстанських загонів звернулися до нього з проханням про допомогу. Під час зустрічі з Н. Махном Л. Христовий одержав мандат на право формування Особливого загону Повстанської армії України (махновців). Н. Махно також передав повстанцям Л. Христового кількасот гвинтівок, кілька кулеметів з обслугою і набої. Після захоплення Гадяча повстання почало швидко ширитися селами Гадяцького, Миргородського і Зіньківського повітів. У одному з листів до більшовицького керівництва Гадяча Л. Христовий писав: «Зв'язок з рештою повстанських загонів на території шести повітів я маю і вони повністю у моєму підпорядкуванні» [8]. Згідно з даними радянської військової розвідки, сили повсталих досягали 13 тисяч чоловік, але їм бракувало військового вишколу, дисципліни, вогнепальної зброї. Документи свідчать, що селяни охоче підтримували повстанців, які захищали їх від грабежів продзагонів, насильницької мобілізації юнаків до Червоної армії, повертали вилучений за продрозкладкою хліб.

Одержавши підкріплення, червоні війська з Миргорода і Гадяча перейшли в наступ у напрямку Лютеньки. 29 серпня вони захопили Рашівку і провели арешти учасників протибільшовицького повстання та заможних селян («куркулів»). 15 з них на острах присутнім розстріляли посеред села, а 30 заарештованих відправили до концтабору в Полтаві. Наступного дня на острах присутнім розстріляли посеред села, а червоне командування мобілізувало більше 600 селян з вилами та лопатами і погнало їх на Лютеньку. Прикриваючись селянами, як живим щитом, за ними рушили регулярні частини Червоної армії.

Потіснивши дрібні селянські загони, червоні війська підійшли до Лютеньки, де зосередилися основні сили повсталих у кількості 2-2,5 тисячі чоловік з п'ятьма кулеметами і після жорстокого бою 31 серпня увірвалися до села. Розправа над бунтівним селом була жорстокою: червоні спалили 803 селянських хати. «Лютенька за винятком бідняцьких халуп вся знищена», – телеграфував до Полтави голова Гадяцького повітвиконкому А. Кузьменко [9]. Під час штурму Лютеньки в результаті вуличних боїв загинуло більше 150 повстанців і мирних жителів села. Сотні жінок, дітей і стариків, рятуючись від розправи, втекли до лісу. Залишена в селянських обійстях худоба була конфіскована на користь радянської влади. Повстанці відійшли за річку Лютенька в напрямку Бірок і укріпилися в лісі.

Не встигли основні сили червоних залишити Лютеньку, як повстання розгорілося з новою силою. Дрібні загони повсталих розійшлися по Гадяцькому, Зіньківському і Миргородському повітах, підіймаючи селян на боротьбу з більшовицьким режимом. У Груньській волості повстанський загін чисельністю близько 500 чоловік очолив Пилип Масюта – син сторожа Воскресенської церкви в Зінькові. Помічником у нього був георгіївський кавалер Посяда – в минулому вахмістр кавалерійського полку, який приєднався до повстанців разом з двома синами. У Куземенській волості діяв загін Данила Степенка (Дороша), у Бірках – Максима Мандика.

5 вересня повстанці Л. Христового розпочали рейд селами Миргородського повіту і пройшли через Великі Сорочинці, Зуївці і Остапівку, але зазнали відчутної поразки від об'єднаних сил Миргородського гарнізону і 226-го батальйону ВОХР. Згідно з даними червоного командування їх втрати становили майже 200 чоловік убитими і пораненими. Червоні захопили також три кулемети і частину обозу. 9 вересня загони Л. Христового знову зібралися в Лютеньці. Під впливом поразок значна частина повстанців розійшлася по селах і хуторах, очікуючи кращих часів для продовження боротьби, або розчарувалася у можливості перемоги. На середину вересня 1920 р. у Л. Христового залишилося не більше 100 чоловік піхоти та 30-40 імпровізованих кавалеристів, які не мали шабель, а замість сідел використовували подушки. 16 вересня один із загонів Л. Христового напав на обоз і, розігнавши охорону, забрав 140 підвід солі, яку з Гадяча перевозили до Зінькова. Серед жителів

Лютеньки до цього часу зберігаються перекази, як Л. Христовий солдатським котелком розподіляв сіль між селянами.

19 вересня об'єднані загони Л. Христового і Д. Степенка (Дороша) вступили до містечка Грунь, де до них приєдналися дрібні повстанські загони з різних кінців Зіньківського повіту і частина махновців під командою Ковальова, які відбилися від основних сил Н. Махна. Загалом повстанців зібралося більше 600 чоловік. Отамани збиралися захопити Зіньків, але через брак зброї і чисельну залогу червоних цей намір довелося відкласти. У Груні Л. Христовий захопив значні запаси зібраного за продрозкладкою збіжжя. Повстанці перемололи зерно на борошно і вивезли на свої бази в лісах [10].

8 жовтня повстанці під тиском червоних військ, щоб уникнути жертв з боку цивільного населення, знову залишили Лютеньку і відійшли до лісу. Дрібними групами по 10-15 вершників вони робили раптові напади на міліцейські пости і дрібні підрозділи Червоної армії, які вилучали в селян хліб. 15 жовтня загін Л. Христового у кількості більше 80 чоловік несподівано увірвався до села Комиші і розгромив міліцейську дільницю. Повстанцям дісталися коні, сідла і зброя. 19 жовтня кінний загін Л. Христового напав на міліцейську заставу в Бірках. Під час короткої сутички кількох міліціонерів було вбито і поранено, решта втекла.

Проте наближалася зима. Осіння негода не сприяла швидкому пересуванню повстанських загонів, а голий ліс демаскував їх. Повстанці терпіли велику скруту. 8 листопада Л. Христовий у листі звернувся до представників радянської влади в Гадячі й заявив про припинення воєнних дій проти більшовицького режиму та запропонував укласти тимчасове перемир'я. Свої наміри він мотивував тим, що між Махном і радянською владою існує угода про спільну боротьбу проти Врангеля, а Л. Христовий є командиром одного з підрозділів махновської армії. В успіх своєї ініціативи Л. Христовий не вірив, але це був шанс виграти час і зберегти сили повстанців у зимовий період, щоб протриматися до весни.

Наступного дня пропозиція Л. Христового обговорювалася на спільному засіданні президії Гадяцького повітвиконкому і командування 64-го полку ВНУС. Певного рішення учасники наради не прийняли, але маневр Л. Христового розгадали. 10 листопада командир 22-ої бригади ВНУС Воронін, він же – командуючий червоними військами на Полтавщині, повідомив гадяцьких можновладців, що припинити воєнні дії проти Л. Христового можна лише за умови повного роззброєння повстанців. Одночасно він наказав блокувати охоплені повстанням села і не допускати контактів повстанців з червоноармійцями.

Для ведення переговорів з повстанцями до Гадяча прибув комбриг Воронін, а від Л. Христового – Борис Сидоренко і Олексій Дегтярьов. Як і слід було очікувати, переговори ні до чого не привели і 15 листопада були перервані [11]. Загін Л. Христового під час переговорів перебазувався з Лютеньки до Рашівки.

Переговори з Л. Христовим радянське командування використало для концентрації сил і блокування охоплених повстанським рухом сіл та хуторів. Каральну експедицію очолив особисто комбриг Воронін. До неї були залучені 64-й полк ВНУС (командир – Дмитрієв) з кавалерійським ескадроном 24-ої бригади Червоної армії. Все тугіше стягувалося кільце червоних військ. Нарешті настала розв'язка. 18 листопада поблизу села Млини, що за чотири кілометри від Рашівки, червоні оточили і притиснули до Псла, який тільки-но почав братися кригою, активну частину загону Л. Христового у кількості близько 60 чоловік. Під час жорстокого бою 9 повстанців було вбито. 26 вдалося прорвати кільце оточення, але під час переходу під вогнем противника через Псел крига провалилася і більшість з них потонуло. Л. Христовому з декількома повстанцями вдалося переправитися через Псел і врятуватися. До останнього їх прикривав кулеметник-махновець, який загинув.

Протягом 18-26 листопада 1920 р. в Лютеньці, Рашівці, навколишніх селах і хуторах йшли повальні облави і пошуки активних

учасників селянського повстання. Під час каральної операції було заарештовано або здалося на милість радянської влади більше 300 чоловік. «Добровільна» явка повстанців зводилася до того, що їхніх батьків або рідних заарештовували і тримали доти, доки вони не з'являлися з повинною. У сім'ях повстанців червоноармійці конфісковували майно, розорювали або спалювали господарства, виймали серед зими вікна в хатах тощо. Молодь силою забирали на службу до Червоної армії.

Значну частину повстанців, які з настанням холодів вийшли з лісу і склали зброю, без суду і слідства розстріляли в Гадячі. Їх знищення набрало такого небажаного для більшовиків розголосу, що стало предметом обговорення на засіданні президії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету 12 лютого 1921 р., яке зобов'язало голову Полтавського губвиконкому В. Порайка розслідувати ці ганебні факти і свої висновки подати більшовицькому керівництву УСРР [12]. Результати розслідування невідомі, але в будь-якому випадку життя українським юнакам уже не можна було повернути.

На ліквідацію залишків загонів Л. Христового радянське командування залучило особовий склад 22-ої бригади ВНУС. Каральною операцією командував уже новий комбриг Самойлов. За звинуваченням у сприянні повстанцям на жителів Лютеньки та навколишніх сіл була накладена контрибуція продуктами харчування і одягом, а також взяті заручники з числа заможних та впливових селян. Під час широкомасштабної каральної операцій було затримано 30 повстанців, декого зі зброєю. На острах селянам їх публічно розстріляли [13]. Л. Христовий з 15 повстанцями переховувався в лісі в околицях Лютеньки.

Тільки-но червоноармійці залишили Лютеньку, повстанці відразу ж дали про себе знати. У середині січня в загоні Л. Христового вже налічувалося 15 кінних і 85 піших повстанців. Після Різдвяних свят вони активізували боротьбу проти радянської влади. Ночами повстанці з'являлися в селах, тримали в постійному страху й жорстоко розправлялися з носіями більшовицького режиму, а Л. Христовий навіть по телефону зв'язувався з радянським військовим командуванням у Гадячі.

Протягом зими 1921 р. червоне командування посилало декілька каральних експедицій проти загону Л. Христового. Населення Лютеньки попередили про колективну відповідальність за переховування або надання допомоги повстанцям, але всі зусилля червоних були марними, позаяк селяни не видавали свого отамана. Командир батальйону Бабич, вояки якого прочісували ліси навколо Лютеньки і Бірок, доносив своєму начальству, що операція із знищення Л. Христового «ніяких результатів не дала» [14].

З настанням весни 1921 р. повстанці Л. Христового, користуючись підтримкою селянства, розпочали справжню партизанську війну. В офіційних документах радянської влади вказувалося, що по селах вони розповсюджують листівки «петлюрівського змісту», в яких закликають до боротьби за волю України. На початку березня повстанці напали на продовольчий загін у Бірках, який під охороною міліції «викачував» у селян хліб, і гнали його впродовж шести кілометрів.

У ніч з 3 на 4 квітня Л. Христовий, незважаючи на присутність у Лютеньці регулярних частин Червоної армії, вчинив напад на село, під час якого повстанці вбили місцевого комуніста Андрія Солодовченка і червоноармійця. Інша група повстанців на іншому кінці села запалила хату радянського активіста Андрія Перевали. Під час перестрілки було вбито його матір і поранено брата Йосипа. Користуючись темрявою, А. Перевала втік.

Протягом квітня-травня 1921 р. Л. Христовий здійснив ще кілька несподіваних нападів на Лютеньку, Рашівку, Свинарне та інші села Гадяцького, Зіньківського і Миргородського повітів, під час яких чинив розправи над надто ревними носіями більшовицького режиму. Так, у хаті лютенського міліціонера С. Дирявки на Великодні свята повстанці забрали паску, сало і одяг, а у «радянських службовців» Передерія, Кири-

ченка і Широколави спалили хати і забрали майно. 24 травня в надвечірній час Л. Христовий з 18 повстанцями з'явився на сільському сході Обухівки Миргородського повіту, на якому виступив із закликом до боротьби з комуністичним режимом. Тим часом повстанці зарубали голову сільвиконкому Антоненка, голову місцевого комнезаму Фургаса та роззброїли і роздягли трьох червоноармійців. У Панасівці вони спалили дев'ять садиб «радянських службовців», у Баранівці вбили двох червоноармійців і поранили завідуючого волосним військовим відділом Дерію [15].

1-го липня 1921 р. відбулося чергове засідання Гадяцької повітової військової наради, на якій вкотре постало питання про ліквідацію отамана Л. Христового. Зважаючи на його підтримку населенням Лютеньки, учасники наради дійшли висновку, що «лише червоним терором можна гарантувати спокій і недоторканість особи радпрацівників». На виконання рішення наради знову було розстріляно 8 жителів Лютеньки та взято 19 заручників, яких також пообіцяли розстріляти, якщо напади на представників радянської влади продовжуватимуться [16].

Влітку 1921 р. села і хутори Гадяцького повіту окупували червоні війська. Їхнє утримання лягло важким тягарем на плечі селянства. До боротьби з повстанцями були залучені підрозділи 7-ої Володимирівської стрілецької дивізії, 21-а бригада 25-ої (Чапаєвської) дивізії, «маневрена група до боротьбі з бандитизмом» К. Матяша, 489-й полк ВНУС, загін чекістів під командою уповноваженого Всеукраїнської Чека К. Максимовича та ін. Наближалася трагічна розв'язка.

15 липня рано вранці карателям «маневреної групи» в лісі між Лютенькою і Малою Загрунівкою вдалося оточити загони Л. Христового і М. Мандика і витіснити їх на заболочені луки. Прориватися вирішили невеликими групами і в різних напрямках. Частина повстанців на чолі з Л. Христовим відходила в напрямку Романівки. Тут між Малою Загрунівкою і Романівкою відбувся вирішальний бій, який для Л. Христового виявився останнім. Куля наздогнала його на околиці Малої Загрунівки. Під час бою загинули помічник отамана Потапенко, помічник М. Мандика Штаменко і дев'ять повстанців [17]. Після загибелі Л. Христового рештки його загону очолили Яцун у Лютенській волості та Іван Сушко – в Бірківській.

Незважаючи на те, що радянська влада в Лютеньці була встановлена остаточно, її прибічників виявилося небагато. У кінці 1921 р. на понад вісім тисяч жителів села був лише один комуніст Іван Перевала та дев'ять співчуваючих більшовикам.

16 лютого 1920 р. повстала караульна сотня Гадяцького військового коменданта і заарештувала комуністичне керівництво міста. Виступ очолив штаб, що складався з колишніх керівників повстанських загонів, які боролися з Денікінським режимом: Олександра Коваля, Федора Буховецького і Олексія Дмитренка. Повстання було стихійним, слабо підготовленим, і через два дні його придушив надісланий з Полтави загін латишів. Керівники повстання пішли до лісу і очолили збройну боротьбу селян.

О. Коваль, вже як отаман повстанського загону, понад два роки боровся за державність України у північно-східній частині Гадяцького повіту. Влітку 1920 р. у його загоні нараховувалося 120 піших і кілька десятків кінних повстанців. У фондах Державного архіву Полтавської області зберігся лист О. Коваля до комбрига Червоної армії Соболева, в якому отаман виклав причини, які спонукали його стати в оборону України від московсько-більшовицьких окупантів: «Ми, українці, гадали, що спільними силами з російськими совєцькими військами виженемо Денікіна з України, розсіємо чорні зграї контрреволюції і збудуємо радянську Україну на федеративних началах з совєцькою Росією. Програма партії боротьбистів (комуністів) цілком відповідала моїм прагненням. Ми, боротьбисти, небагато просили у центрального уряду: мати свою українську Червону армію і свій політичний і економічний центр, і тільки. Але центральний уряд не дав нам, 34-мільйонному населенню, цієї автономності і наказав партії боротьбистів (комуністів) злитися з комуністами-більшовиками.

Миритися з таким розрішенням цієї справи я не міг і одверто зі своїми однодумцями вступив на боротьбу з комуністичним урядом. Довгий час я мріяв, що ми, українці, ще зможемо порозумітися з комуністичним російським урядом, але згодом переконався, що тільки силою і кулею ми, українці, здобудемо для себе право на вільне життя, тільки силою зможемо позбавитися жидівського і російського ярма і так, боротьба з Вами, насильниками і гнобителями українського народу, до кінця, до побіди. Або ви, другі пани над нашим народом (перших панів ми зігнали загальними силами і нажили Вас – других), або ми, вільний український народ з армією вільного козацтва на своїй вільній українській землі, политій кров'ю і потом нашого народу» [18].

Розвінчуючи брехливі твердження у переслідуванні якихось особистих корисливих інтересів, О. Коваль у листі до Гадяцького повітвиконкому (літо 1921 р.) пояснював мету своєї боротьби з більшовицьким режимом в Україні: «Борюся за самостійну Українську Народну Республіку не з особистих інтересів, а з глибокого переконання в необхідності самостійного життя для українського народу» [19].

Авторові цих рядків не вдалося встановити життєвий шлях отамана О. Коваля, окрім того, що за фахом він був студентом і щирим патріотом України. Невідомі й обставини його загибелі.

Про отамана Федора Буховецького відомо лише те, що він був уродженцем Білорусії, за політичними переконаннями – анархо-комуніст (чекісти вважали, що Буховецький – це псевдонім, а справжнє прізвище невідоме). Влітку 1920 р. його загін нараховував близько 100 козаків, озброєних гвинтівками, обрізами і одним кулеметом. Після успішного штурму Гадяча разом з Л. Христовим загін Ф. Буховецького чисельно зріс і накопичив зброю. 16 вересня повстанці залишили постійне місце свого базування в лісах поблизу Липової Долини й до кінця місяця пройшли рейдом через Ціпки, Великі Будища, Московський Бобрик та інші села Гадяцького повіту, ліквідувавши в них радянську владу.

На початку жовтня 1920 р. до Ф. Буховецького приєднався загін отамана Івана Крупського, збільшивши таким чином його чисельність до 200 піхотинців і 30 кавалеристів. З листопада Ф. Буховецький встановив зв'язок з отаманом Кучером, що діяв на теренах Лебединського повіту Харківської губернії. Разом вони вирушили через Максимівку на Берестівку і Коновалівку в напрямку Лебедина, але зустрівши опір 64-го полку ВНУС, відійшли до села Ціпки.

Наприкінці листопада 1920 р. повстанці Ф. Буховецького поширили дії своїх загонів на села Роменського повіту, де до них приєднався загін отамана Голобородька, що базувався в лісах поблизу Гречанівки і Митрофанівки. У зв'язку з тим, що великими силами боротися з регулярними частинами Червоної армії було небезпечно і безперспективно, повстанські загони знову розділилися: отаман Кучер повернувся до Лебединського повіту, І. Крупський пішов до Веприцьких лісів, а Ф. Буховецький – в район Липової Долини. Подальшу його долю з'ясувати не вдалося [20].

І. Крупський народився в селі Максимівці Краснолуцької волості Гадяцького повіту в 1901 чи 1902 році (точної дати він не пам'ятав) у сім'ї бідняка. Закінчив місцеву початкову школу, а коли виповнилося 12 років, перебрався до старшого брата в Харків, де освоїв слюсарну і шоферську справи. Там же вступив до більшовицької партії, під час Гетьманщини партизанив, служив у Червоній армії та в караульній сотні в Гадячі. Після придушення протибільшовицького виступу сотні І. Крупський, вже як ідейний боротьбист, пішов до лісу і очолив кінний повстанський загін чисельністю більше 20 чоловік, який разом з отаманом В. Тялом діяв у Веприцьких лісах до осені 1921 р. Радянська влада в навколишніх селах існувала лише формально і її представники були зв'язані з повстанцями.

Поступове згасання повстанської боротьби змусило І. Крупського перейти на нелегальне становище. У грудні 1921 р. він вийшов з лісу і під вигаданим прізвищем Івана Костенка зумів легалізуватися. Після кіль-

камісячних мандрів (побував у Москві, Харкові, Сумах) повернувся до Гадяча, був затриманий червоноармійцями, але втік з-під арешту і знову перейшов на нелегальне становище.

У листопаді 1922 р. І. Крупський переїхав до Полтави і влаштувався на службу до міліції, але був упізнаний і 5 квітня 1923 р. заарештований. Спочатку його засудили до розстрілу, але 23 жовтня цього ж року Верховний Суд УСРР замінив вирок смерті на 10 років ув'язнення. За добру поведінку І. Крупського достроково звільнили в 1926 р. [21].

Драматично склалася доля вчителя з Веприка Василя Тяла, який більше трьох років вів нерівну боротьбу з комуністичним режимом на теренах Гадяцького і Лебединського повітів. Захоплений революційною ейфорією, він на початку 1918 р. добровільно вступив до Червоної гвардії і у її складі воював проти австро-німецьких окупантів гетьмана П. Скоропадського і білогвардійців. У 1919 р. протягом короткого часу служив у Гадяцькій Чека. Поділяв політичну програму української партії комуністів-боротьбистів (чекісти називали його «ідейним боротьбистом»). Тому коли у квітні 1920 р. партія боротьбистів була ліквідована, В. Тяло організував невеликий повстансько-партизанський загін, щоб зі зброєю в руках боротися за волю України. Воював у Веприцьких лісах.

У березні 1921 р. радянська влада оголосила амністію українським повстанцям і В. Тяло вирішив скористатися нею. Разом з кількома повстанцями він вийшов з лісу і склав зброю. Під конвоєм їх відправили до Лохвиці, де чекісти зобов'язали амністованих повстанців «спокутувати вину» перед радянською владою службою в Червоній армії. Така перспектива не влаштовувала В. Тяла та його побратимів і вони знову подалися до лісу. Згідно з даними чекістів, у загоні В. Тяла було 10-12 чоловік. Протягом короткого часу вони здійснили напади на Веприцький цукровий завод, Бобрицький волосний та кілька сільських виконкомів і розігнали створені з великими потугами органи радянської влади.

Влітку 1921 р. загін В. Тяла за рахунок об'єднання з отаманом І. Крупським зріс до 30 чоловік і, користуючись підтримкою селянства, продовжував боротьбу з радянською владою та її носіями. 29 травня 1922 р. голова Бобрицького волвиконкому Строженко, побоюючись за своє життя та життя інших «радянських службовців», у листі до Гадяцької повітової військової наради просив терміново надіслати до села 20 червоноармійців, тому що кругом бродять «лісовики», а надій на місцеву міліцію мало – вона пов'язана з повстанцями [22].

Після того, як І. Крупський вийшов з лісу і легалізувався, В. Тяло, зважаючи на несприятливі зимові умови, у грудні 1922 р. разом з 8 повстанцями залишив Гадяцький повіт і перебрався до Смоленської губернії, але по його сліду вже йшли чекісти. Після перестрілки В. Тяла разом з кількома повстанцями заарештували і відправили до полтавської в'язниці, де їх мали судити. У березні 1923 р. В. Тялові вдалося втекти з-під арешту. У Гадяцькому повіті він зібрав рештки своїх повстанців і продовжив збройну боротьбу.

Ховаючись по лісах і хуторах, повстанці нападали на органи радянської влади, тримали в постійному страхові її функціонерів, знищували документи радянських установ, особливо ті, що стосувалися стягнення податків.

27 квітня після чергової вдалої операції загін В. Тяла розташувався на відпочинок у Плішивцях. Дізнавшись через секретних інформаторів («сексотів») Чека про його місцезнаходження, секретар Веприцького райкому КП(б)У Сердюков і секретар сільської ради Пінчук зібрали міліцію та мобілізували місцевих комсомольців і напали на повстанців. Незважаючи на те, що напад був несподіваним, повстанці відбилися. Під час перестрілки обидва секретарі були вбиті, а В. Тяло разом із загоном втік.

21 вересня 1923 р. в селі Кам'яному, що на кордоні Роменського і Сумського округів, через зраду чекістам вдалося таки вистежити і застрелити В. Тяла. Рештки його загону очолив учитель Стешенко, але як довго він

воював з більшовиками, достеменно не відомо [23].

До кінця 1923 р. на теренах Гадяцького повіту також діяли дрібні повстанські загони вчителя Вишняківського з Великих Будищ, Василя Воловика, Голобородька, Сибіряка і Кулеби, але реальну загрозу вони становили хіба що для представників місцевої радянської влади.

Втома від багаторічної боротьби, зневіра у можливість перемоги над сильним і підступним ворогом, «червоний терор» і репресії, а також перехід у 1921 р. до менш обтяжливого для селян продовольчого податку призвели до згортання збройної боротьби повстанців.

Сотні, якщо не тисячі, уродженців Гадяцького повіту брали участь у боротьбі за свободу і незалежність України. Більшість із них загинули в нерівній боротьбі й їхні імена, крім знаних отаманів, залишаються невідомими для широкого загалу. Ті, хто вижили, були репресовані в роки «великого терору» другої половини 30-х років минулого століття.

Джерела та література

1. Непретов П. И. В. Г. Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917-1921. – М., 1990 / П. Й. Негретов. – М., 1990. – С. 190.

2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАДО). – Ф. П-7, оп. 1, спр. 51, арк. 73.

3. Ревегук В. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917-1923 рр. / Ревегук Віктор. – Полтава, 2007. – С. 64.

4. ДАПО. – Ф. П-99, оп. 1, спр. 79, арк. 57-58.

5. Там само. – Ф. П-7, оп. 1, спр. 51, арк. 66.

6. Там само, арк. 10.

7. Там само, ф. Р-3123, оп. 5, спр. 2, арк. 7.

8. Там само, ф. П-99, оп. 1, спр. 25, арк. 3.

9. Чайка І. Дзвони над Лютенькою. Документальний роман / Чайка Іван. – Гадяч, 2001. – С. 153.

10. ДАПО, ф. П.-7, оп. 1, спр. 52-А, арк. 8-9.

11. Там само, ф. Р-3123, оп. 5, спр. 7, арк. 32.

12. Чайка І. Вказ. праця. – С. 272.

13. ДАПО, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 504, арк.74.

14. Там само, ф. Р-3123, оп. 5, спр. 7, арк. 7.

15. Там само, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 50, арк. 69.

16. Там само, ф. Р-3123, оп. 1, спр. 29, арк. 25.

17. Ревегук В. Отамани Полтавського краю – борці за волю України / Ревегук Віктор. – Полтава, 2011. – С. 146.

18. ДАПО, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 81, арк. 108.

19. Там само, ф. П-99, оп. 1, спр. 42, арк. 16.

20. Там само, ф. Р-1503, оп. 2, спр. 1, арк. 181.

21. Коротенко В. Отаман Іван Крупський / Коротенко Володимир // Полтавська Петлюріана. Матеріали IV Петлюрівських читань. – Полтава, 1999, с. 80-83.

22. ДАПО, ф. Р-3123, оп. 1, спр. 33, арк. 29.

23. Там само, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 539, арк. 7.

Виктор Ревегук

Атаманы повстанцев Гадячского края (1920-1923 гг.)

Статья освещает вооруженную борьбу за государственную независимость Украины на территории Гадячского уезда Полтавской губернии в течение 1920-1923 годов. Предметом исследования являются атаманы повстанческих отрядов Л. Христовой, Ф. Буховецкий, А. Коваль, И. Крупский и В. Тяло.

Ключевые слова: *большевистский режим, Гадяч, повстанцы, атаманы, красный террор.*

Victor Peveguk

Atamans of insurgents of the Gadyach region /1920-1923/

The article lights up the armed fight for the state system of Ukraine in Gadyach district of the Poltava area during 1920-1923. The article of research are atamans of insurgent detachments of L. Khrystovuy, F. Buhovetskuy, O. Koval, I. Krupskuy and V.Tyalo.

Key words: *bolshevist mode, Gadyach, insurgents, atamans, red terror.*

До 95-річчя Української гетьманської держави

УДК 94(4):930.22:94(477)+94(430) «1918»

Олександр Реєнт (м. Київ)

На чолі Української Держави
(до 140-річчя з дня народження Павла Скоропадського)

У статті розглядається постать визначного українського державного політичного діяча, гетьмана України П. Скоропадського, його спроби утвердити монархічну форму правління в Україні та розв'язати широкий спектр соціально-економічних, національно-культурних, зовнішньополітичних проблем.

Ключові слова: *П. Скоропадський, Українська Держава.*

Історія державотворення українського народу надзвичайно багата подіями й дійовими особами. Нездоланне прагнення наших предків бути господарями власного життя живило визвольну боротьбу, війни, революції, давало наснагу борцям за свободу та незалежність. У пантеоні тих, хто долучився до процесу розбудови національної державності своє помітне місце посідає Павло Петрович Скоропадський.

Велика печатка Української Держави

Павло Скоропадський

Нащадок давнього гетьманського роду, аристократ, який зробив блискучу військову і придворну кар'єру у Російській імперії й героїчно воював за неї, волею долі опинився в епіцентрі боротьби за владу в Україні. Не вдаючись у міркування стосовно того, чого тут було більше – випадковості, певного збігу обставин чи закономірності, відзначимо, що Павло Петрович мав мужність свідомо звалити на свої плечі величезний тягар управління країною, що перебувала в стані перманентної збройної боротьби та економічного хаосу. Успадковані від попередньої влади міжнародні зобов'язання, присутність австро-угорських і німецьких військ, катастрофічні деструктивні процеси у господарському житті вимагали від глави Української Держави рішучих дій та вольових заходів, аби зупинити сповзання країни до економічного колапсу й не втратити тих елементів суверенітету, які вдалося відстояти у тих складних обставинах. Гетьману дорікали сучасники (ці звинувачення лунають і нині) в тому, що він обрав авторитарну форму правління, запровадив монархію замість республіки, знехтував демократичними надбаннями попередників. На ці й інші докори можна відповісти так: у тому калейдоскопі політичних режимів та влад П.Скоропадський і його оточення обрали той шлях, який видавався їм єдино можливим для врятування України від повної анархії. У кожного режиму, що побував при владі, були свій час та свої засоби для досягнення поставленої мети. І в кожного – своя міра відповідальності перед Богом й історією.

З приводу закидів у пронімецькій чи проросійській орієнтації Павла Петровича можна навести цікаву думку В.Потульницького, який вважає, що «Гетьманат 1918 року був не «переворотом», а реставрацією; був не німецькою

інтригою, а результатом розвитку всієї модерної історії української традиційної еліти шляхти, як правобережної, так і лівобережної; не був наповнений російською сутністю, а був закономірним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і її прагнень, що тривали біля півтора століття до реставрації традиційної держави – Гетьманату»[1].

Не глорифікуючи постать П.Скоропадського, слід погодитися з тим, що він далеко не завжди був послідовним у своїх діях, приймав суперечливі, а часом і відверто помилкові рішення, не завжди вірно обирав помічників та виконавців. Однак є обставина, яку не помічали численні критики гетьмана: ступивши в бурхливий потік великої політики, він дедалі більше переймався долею українського народу, бездержавність якого протягом століть спричинила стільки горя, страждань і принижень. У цьому сенсі можна сказати, що сама «українська справа», якій він віддав значну частину свого життя, зробила його українським патріотом. Жоден з його кроків, як би він зовні негативно не виглядав та так само трактувався, не може спростувати цей незаперечний факт.

Те, що вдалося зробити гетьманському уряду протягом короткоплинного перебування при владі, пересвідчує в серйозних намірах Павла Петровича перетворити Україну на державу з розвиненим економічним потенціалом, освітою, культурою, армією, стійкими міжнародними зв'язками.

В. Липинський

Аналізуючи умови, за яких став можливим прихід до влади П.Скоропадського, слід мати на увазі такий важливий чинник як теоретичне оформлення консерватизму, що став ідейним підґрунтям Гетьманату й гетьманського руху міжвоєнної доби. Речником цієї ідеології став В.Липинський, який на українському ґрунті розробляв теорії класократичної монархії. Ідея української державності пов'язувалася ним з наявністю спадкової (дідичної) монархії у формі Гетьманату, християнськими цінностями і корпоративізмом. Ця ідеологія

Гетьманський будинок на Інститутській вулиці

відображала погляди консервативної частини українського політикуму та орієнтувалася на «хліборобів», тобто заможних селян і землевласників, з якими пов'язувалися перспективи економічного відродження й розвитку України. Саме на ці верстви спирався П.Скоропадський під час свого перебування при владі. Однак втілити в життя ідею симфонії держави та «хліборобського» класу не дозволили обставини. Надто вже багато опонентів і відкритих супротивників було у гетьманського режиму.

До загальних оцінок Української Держави гетьмана П.Скоропадського ми ще повернемося. А поки-що підсумуємо викладене вище. Затяжний характер Першої світової війни вкрай важко позначився на всіх ділянках життя Російської імперії, викликав глибоку соціально-економічну та військово-політичну кризу. Революційні події 1917 р. супроводжувалися піднесенням національно-визвольної боротьби, стрімке зростання національної свідомості народів, які населяли колишню імперію. За цих обставин представники колишніх пануючих класів були поставлені перед необхідністю вибору. Для одних «єдина і неподільна» монархічна Росія залишалася ідеалом, який вони боронили до останньої можливості. Для інших цілком очевидною постала необхідність та неминучість змін. Опинившись в епіцентрі драматичних подій, П.Скоропадський обрав свій шлях. Очевидно, мотивацію саме такого вибору слід шукати у переплетінні його особистих амбіцій, прагненні використати власний досвід для припинення загального хаосу й анархії, наявності об'єктивних і суб'єктивних умов, що сприяли перевороту. Щиро бажаючи добра своїй батьківщині, майбутній гетьман все ж не уявляв усієї складності тих завдань, розв'язання яких він звалив на свої плечі. Реалії виявилися набагато жорстокіші, ніж він цього очікував, а люди, на яких він покладався, – не завжди надійними й відданими. Однак, «перейшовши Рубікон», П.Скоропадський прагнув діяти як відповідальний державний муж та політик, вірячи в те, що його зусилля принесуть користь суспільству.

Найскладнішим завданням, яке довелося вирішувати П.Скоропадському, стало формування державного апарату.

Програмою державного будівництва можна вважати Грамоту гетьмана П.Скоропадського, оприлюднену 29 квітня 1918 року. Констатуючи зростання анархії, економічної руїни, безробіття, гетьман наголошував, що саме таке становище у країні змусило його вийти на політичну арену. Єдиним його бажанням при цьому було «негайно збудувати таку державну владу, яка б здатна забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці».

Серед першочергових заходів автор документа вказував на необхідність прийняття закону про вибори до Установчого Сойму. До того часу гетьман перебирав на себе відповідальність за виконання всіх державних розпоряджень та підтримання авторитету влади.

Квінтесенцією соціально-економічного блоку програми став наступний фрагмент Грамоти: «Права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само й тимчасового російського уряду – відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо безпечні права робітничої кляси. Особливу увагу звернеться на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не покидали своєї відповідальної праці. На економічнім і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір для приватного підприємництва й ініціативи».

Одночасно з Грамотою за підписом П.Скоропадського та голови уряду М.Устимовича видано «Закони про тимчасовий державний устрій України», які мали діяти до часу скликання Установчого Сойму. В них знайшли втілення модель державного устрою й організації управління, права населення, законодавча і судова системи. Квазімонархічний характер режиму

виявлявся у тому, що гетьману надавалися вищі владні повноваження: верховне управління всією державою; затвердження законів, їх санкціонування, без чого жоден юридичний акт не міг вступити в дію; призначення голови уряду та затвердження за його поданням членів Ради Міністрів, а також скасування Кабінету міністрів у повному складі; призначення й звільнення інших державних службовців вищого порядку. До виключної компетенції глави держави належали також: право вважатися верховним воєводою збройних сил, оголошувати окремі райони і країну в цілому на військовому, особливому або надзвичайному становищі; здійснення керівництва зовнішньою політикою; помилування засуджених, пом'якшення їм кари або повне прощення злочинних дій, що супроводжувалося звільненням від кримінального переслідування й суду; складення казенних виїмок; дарування милостей та привілеїв окремим особам, коли цим не порушуються законні інтереси і права інших громадян.

Повноваження й компетенцію уряду визначав закон "Про Раду Міністрів і міністрів". На урядовий кабінет покладався обов'язок виробляти основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Української держави. Отаман-міністр (голова уряду) й члени кабінету були підзвітні голові держави за конкретну ділянку роботи зокрема і загальний хід справ у цілому. Керівництво справами голови уряду покладалося на генерального секретаря й очолювану ним державну Генеральну Канцелярію. Згодом ці посади стали називатися: голова Ради Міністрів та державний секретар.

З метою створення чіткої системи адміністративно-територіального устрою та підпорядкування органів самоуправління гетьману і його уряду Українську Державу поділили на губернські староства: Київщину, Катеринославщину, Харківщину, Волинь, Полтавщину, Чернігівщину, Поділля, Херсонщину, Таврію. При цьому губернські старости одержали повноваження колишніх царських губернаторів. Оскільки гетьман не міг розраховувати на підтримку соціалістичних та національних сил, він змушений був призначати на посади губернських старост людей, які часто виявлялися ворогами української державності.

14 травня замість комісарів УЦР почали призначати старост, які очолювали місцеву адміністрацію.

Одним з важливих елементів гетьманського механізму влади стала Державна варта – орган, що виконував функції поліції та жандармерії й був покликаний підтримувати законність і правопорядок, попереджувати антидержавні змови та заколоти, нейтралізувати політичних противників режиму.

Своєрідність становища гетьмана П.Скоропадського, що походила з нелегітимного способу його приходу до влади, визначала форму і до певної міри зміст нормативних актів нового режиму.

Гетьман не брався до створення нової конституції, вважаючи це прерогативою представницького органу – Українського Сойму. Натомість роль конституційних актів відігравали «Грамоти до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України», що склали правове підґрунтя Гетьманської Держави. Ряд документів, які визначили орієнтири життєдіяльності держави на найближчу перспективу, часто мали характер тимчасових.

Судова система Української Держави діяла на базі законодавчих актів, вироблених у Російській імперії, а також на основі новостворених норм і актів, які відбивали тогочасні реалії. Перебуваючи в стадії трансформації, вона, проте, досить ефективно виконувала свої функції.

Посилена увага до нормалізації судочинства та вдосконалення судової системи свідчила про прагнення уряду практичними кроками забезпечити пріоритети законів та їх неухильне дотримання.

Сільське господарство було традиційно головною галуззю економіки України. Невирішеність аграрного питання, яке полягало в суперечності між наявністю великих латифундій і масовим безземеллям та малоземеллям селян, час від часу до межі загострювала соціальну кризу на селі. Центральна Рада посвоєму взялася до його розв'язання, видавиш 31 січня 1918 р. закон про встановлення норм землеволодіння. Вона обмежувалася 30 десятинами, а більші маєтки конфісковувалися і

Молебен на Софійському майдані
після проголошення П. Скоропадського гетьманом України

йшли у земельний фонд, що розподілявся серед неімущих категорій селян. При цьому скасовувалася приватна власність на землю, яка виводилася зі сфери товарно-грошових відносин. Остання оголошувалася загальнонародною власністю. Німецько-австрійська присутність спричинила до нової хвилі невдоволення селян. Свавільні реквізиції збіжжя провокували конфлікти з останніми. Ситуацію ускладнили добровольчі каральні загони, які, прагнучи повернути поміщицькі землі, передані селянам у користування, вдавалися до прямих розправ з ними. Зіткнення на селі набували форми громадянської війни, і до кінця ліквідувати причини, що їх породжували, гетьманському уряду так й не вдалося. Втім, це не означає, що він не надавав цій проблемі достатньої уваги.

П.Скоропадський зізнавався, що його «заповітною мрією» був всебічний розвиток промислового виробництва. Він писав: «Лише розвиток на Україні промисловості у зв'язку з тією аграрною реформою, про яку я казав вище, здатні були встановити порядок у народних масах, що вимагали права на краще життя. Я вважав, що будь-яке сприяння залученню вітчизняних капіталів для розвитку цієї галузі держави – необхідне». Глава Української Держави усвідомлював необхідність додержання пропорцій у розвитку промислового й сільськогосподарського виробництва. Він зазначав: «З одного боку, лише промисловість могла б реально допомогти нашому найбіднішому населенню покращити свій побут, і до цього важко очікувати міцного порядку, з іншого, – промисловість може почати лише тоді серйозно розвиватися, коли в країні існують хоча б примітивні форми особистої та майнової безпеки, симптоми якої почали тільки виявлятися».

Павло Петрович розумів, що налагодження нормальних товарно-грошових відносин і промислового виробництва неможливе без заохочення широкої приватної ініціативи, без якої всі зусилля уряду були б малоефективними. З метою координації зусиль фінансистів та промисловців гетьман санкціонував утворення торгово-промислових об'єднань. У травні 1918 р. в Києві відбувся з'їзд, на якому було започатковано діяльність Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів і сільського господарства (Протофіс). Підприємці

Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Олександрівська й інших промислових центрів створили Спілку товариств заводчиків і фабрикантів України (Сутозіф). Поява цих об'єднань засвідчила необхідність співпраці приватного капіталу з державними органами у напрямі реалізації урядової моделі економічного розвитку та подолання системної кризи [2].

Логічним завершенням «своєрідних взаємовідносин» між гетьманським урядом і пролетаріатом України було звернення генерала Скоропадського до трудящих мас про скликання особливої наради для погодження робітничого законодавства. У «Грамоті гетьмана до всього українського народу», виданій наприкінці жовтня 1918 р., містилася обіцянка розробити ряд заходів для розвитку промислового життя в державі. «Це є, – наголошувалося у ній, – з одного боку, необхідним для того, щоб забезпечити заробітком безземельні класи населення, а з іншого, – для того, щоб дати тим значним грошовим сумам, які є результатом здійснення аграрної реформи, виробниче прибуткове застосування в межах України». Однак вагомими конкретними заходами цей декларативний документ підкріплено не було.

Гетьманський уряд встиг багато зробити у справі військового будівництва. Було вироблено законодавчу базу для мобілізації, реорганізації військових частин, порядку їх постачання амуніцією, зброєю, харчами; забезпечення транспортування, підготовку офіцерського складу тощо. Міністерства військових справ та фінансів визначили видатки на збройні сили в розмірі 1 млрд. 254 млн. крб. на рік. Цих коштів мало вистачити на утримання 175 генералів, 14 930 старшин, 2975 військових урядовців, 221 220 підстаршин і козаків, та 63 тис. коней, а також військово-морського флоту.

Проте брак часу, зовнішні та внутрішні фактори завадили гетьманському уряду створити боєздатну, добре навчену й віддану Українській Державі армію. Інтенсивна агітаційна робота, яку провадили більшовики і представники українських соціалістичних партій, дезорієнтувала молодих новобранців, на яких розраховував гетьман. Галичани-січовики вбачали в ньому москвофіла. Офіцерам з Особливого корпусу була байдужа українська ідея. Вони бажали лише одного – помсти більшовикам, які зруйнували звичний уклад їх життя. Внаслідок цього у критичний момент збройні сили не змогли захистити гетьманський режим.

Геополітичне становище України ставило її в центр трьох основних зовнішньополітичних векторів, які визначилися політикою Центральних держав, Антанти та Росії. Жорсткий зв'язок з Німеччиною й Австро-Угорщиною, обумовлений Брестськими угодами, відчутно зменшував можливості дипломатичного маневру. Однак у цій ситуації Міністерство закордонних справ, очолюване Д.Дорошенком, багато зробило для міжнародного визнання Української Держави, налагодження плідних взаємин з іншими країнами. 2 червня офіційне визнання режиму гетьмана засвідчила Німеччина, трохи згодом – Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, Азербайджан, Грузія, Дон, Кубань, Польща, Румунія, Фінляндія і Швейцарія.

Одним з головних векторів зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду стали контакти з представниками державних утворень на етнічних українських землях – більшовицьким урядом, керівниками Дону і Кубані.

В цілому ж Міністерство закордонних справ протягом 8 місяців діяло досить активно. Україна мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території – 12 дипломатичних та 42 консульських представництва з 24 держав.

Проте міжнародна ситуація розвивалася так, що після втрати одних союзників гетьманат не зміг заручитися підтримкою інших. Відтак, потрапивши в ізоляцію, режим міг розраховувати лише на власні сили.

Надзвичайно плідним і повчальним став гетьманський період у житті православної церкви. Церква відновила соборноправність та виступила не як елемент державної структури, а як суспільна самодостатня інституція. Діалог між Українською Державою і Православною церквою не лише виявив больові точки у

взаєминах, а й вказав на шляхи подолання їх у самій церкві та можливості для її оновленої ролі в національній державі.

Незважаючи на скрутний час, гетьманський уряд та особисто П.Скоропадський виявили розуміння того, що без підтримки науки, освіти, мистецтва не можна успішно вирішувати й інші питання державного будівництва. Саме гетьманській державі належить пріоритет заснування Української Академії наук, про що мріяло кілька поколінь діячів української культури і науки.

Підвищеною увагою гетьманського уряду користувалися навчальні заклади. Міністерство освіти проводило в життя принцип єдиної школи. З його ініціативи Рада Міністрів ухвалила закони про зведення до одного типу різнорідних початкових шкіл та збільшення державної допомоги для них, а також про ліквідацію органів управління колишніми церковнопарафіяльними школами й передачу їхнього майна міським і земським шкільним управам. Ряд заходів спрямовувалися на об'єднання професійних навчальних закладів [3].

Бережливе ставлення до історико-культурної спадщини народу України виявилося в реальній підтримці музейної справи. Держава дбала про життєдіяльність усіх 36 музеїв, заснованих до революції.

Прагнучи, щоб українська театральна й музична культура вийшла на європейський рівень, П.Скоропадський особисто опікувався творчими колективами, які могли знайомити українську публіку з кращими зразками світового мистецтва. В травні уряд виділив 165 тис. крб. Товариству «Національний театр», ініціатором створення якого були трупа М.Садовського, «Молодий театр» Л.Курбаса і Музично-драматична школа ім. М.Лисенка. В серпні було створено Державний драматичний театр, творчий колектив якого склали відомі російські та українські актори й режисери. У жовтні на базі Національного зразкового театру, за рішенням уряду почав діяти Державний народний театр під керівництвом П.Саксаганського, в якому працювали М.Заньковецька Г.Затиркевич-Карпинська, І.Замичковський та інші видатні митці.

Скоропадський, Гінденбург, Людендорф й інші в німецькій головній квартирі. 1918 р.

За активного сприяння Міністерства народної освіти й мистецтва було створено Перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів під керівництвом Г.Хоткевича, про що подбав сам гетьман. Уряд асигнував 66 тис. крб. на заснування Державного симфонічного оркестру ім. М.Лисенка. Він працював під керівництвом А.Горєлова, диригували – Р.Глієр, Ф.Блуменфельд і Ф.Бертьє. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії. В 1918 р. активно творили М.Вериківський, Г.Верьовка, Б.Лятошинський, Л.Ревуцький, П.Демуцький та інші діячі музичного мистецтва.

Українська академія мистецтв, очолена Г.Нарбутом, готувала спеціалістів малярства, різьбярства, гравюри, художніх промислів, будівництва. У той час розпочинає працювати Одеське вище художнє училище.

За доби Гетьманату існували сприятливі умови для розвитку української преси та книгодрукування. В 1918 р. діяло 104 видавництва, тоді як у 1917 р. – 78. Найбільш відомими серед них стали «Час», «Вік», «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Сяйво», «Друкар», «Союз», «Січ» й ін. Протягом 1918 р. видано понад 100 книг для дітей різним накладом, а

всього 1526 книжок (1084 з них – українською мовою) загальним тиражем 10 млн. 260 тис. примірників.

Кількість періодичних видань збільшилася з 106 у 1917 р. до 212 у 1918 році.

У березні 1918 р. було створене Державне інформаційне агентство України, яке у період Гетьманату під назвою УкТА (Українське телеграфне агентство) очолив Д.Донцов.

Увага гетьманського уряду до проблем культурно-мистецького процесу, народної освіти викликала піднесення творчих сил в Україні, сприяла збагаченню духовного потенціалу народу та держави.

Підсумовуючи сказане, слід ще раз окинути оком весь період перебування гетьмана П.Скоропадського при владі. На думку деяких дослідників цей час став кроком назад порівняно з республіканським устроєм УНР доби Центральної ради. Цей постулат виходить з марксистської схеми, згідно з якою монархічна чи авторитарна форма правління є носієм консерватизму, реакції, регресу, а республіканська – демократії та прогресу. Широкий і неупереджений погляд на події виявляє неспроможність вказаних підходів до аналізу конкретних історичних подій. За певних обставин монархічний чи авторитарний режим зовсім не виключають, а часто й забезпечують прогрес у соціально-економічному житті, використовує демократичні механізми управління державою.

Незріле, неструктуроване суспільство, яке не має сталих громадянських і правових інститутів, а також політичних традицій, навіть використання демократичних атрибутів не рятує від анемії влади, охлократії, корупції, економічного занепаду, соціальних потрясінь. Тому на підставі аналізу ситуації, яка склалася в Україні у досліджуваний період, можна припустити, що авторитарний режим, заснований на сильній владі й виконавській дисципліні, давав більше шансів на продовження державотворчого процесу, аніж аморфні структури схильних до безкінечних дискусій та амбіційних представників соціалістичних партій. Інше питання, як цим шансом скористався П.Скоропадський і чи дозволяли йому зробити більше внутрішні й зовнішні обставини.

Джерела та література

1. Потульницький В. Шляхта і консервативна державна ідея в Україні у XIX-XX ст. і проблеми історіографії // Гетьман П.Скоропадський та Українська Держава 1918р. Наук. зб. – К., 1998. – С.66-71.

2. Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української Держави (квітень–грудень 1918 р.): Автореф...дис. канд. іст.наук. – К.,1997.

3. Машевський О.П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень–грудень 1918 року): дис. кандидата іст. наук: 07.00.01 / Машевський Олег Петрович. – К., 1997. – 209 с.

Олександр Реент

Во главе Украинской Державы (к 140-летию со дня рождения Павла Скоропадского)

В статье рассматривается личность выдающегося украинского государственного политического деятеля, гетмана Украины П. Скоропадского, его попытки утвердить монархическую форму правления в Украине и решить широкий спектр социально-экономических, национально-культурных, внешнеполитических проблем.

***Ключевые слова**: П.Скоропадский, Украинская Держава.*

Oleksandr Reyent

Ar the Top of Ukrainian State (in honour 140 years from the day jd birth Pavlo Skoropadsky)

The article represents the outstanding Ukrainian political figure, Hetman of Ukraine P.Skoropadskyi, his attempts to establish the monarchy ruling in Ukraine and to sort out a wide range of social and economic, national, cultural and foreign policy problems.

***Key words:** P.Skoropadskyi, Ukrainian State.*

УДК 94(4):930.22:94(477)+94(430) «1918»

Руслан Пиріг (м. Київ)

Проблеми національної ідентифікації правлячої еліти Української Держави 1918 року

У статті на прикладі вищих державних урядовців аналізуються проблеми національної ідентифікації правлячого класу Гетьманату Павла Скоропадського. Висвітлюється вплив етнічного і соціального походження, партійної належності, російської імперської спадщини на усвідомлення міністрами власної ролі у будівництві самостійної держави чи транзитного утворення на шляху до відновлення Великої Росії.

***Ключові слова**: Українська Держава, Гетьманат, Павло Скоропадський, правляча еліта, національна ідентифікація, міністри.*

Повалення у кінці квітня 1918 р. Центральної Ради і утворення Гетьманату Павла Скоропадського привело до істотної зміни ідеології державного будівництва. В її основу були покладені консервативно-ліберальні цінності, базовані на приматі права приватної власності, а також український територіальний патріотизм, толерантний до російської духовно-культурної спадщини. У виданих гетьманом перших установчих документах «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій України» засади національної політики не були окреслені. Хоч титул «гетьмана всієї України» свідчив про загальнонаціональний та соборницький характер нового державного правління, Грамота завершувалася закликом до «громадян і козаків – без різниці національности і віросповідання – помогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі»[1]. Не містив вказівок на принципи національної політики й звід законів, який фактично слугував конституцією Гетьманату. І це не дивно, адже він був повністю скалькований із Зводу законів Російської імперії (1906 р.).

Задекларована в цих актах консервативно-ліберальна ідеологія державного будівництва значною мірою увібрала в себе положення програми, створеної П. Скоропадським навесні 1918 р. політичної організації «Українська народна громада». Саме з неї були перенесені до

Гетьман П. Скоропадський зі своїм оточенням

гетьманської грамоти такі фундаментальні положення, як право приватної власності, вільна купівля-продаж землі, свобода підприємництва, захист прав робітничого класу тощо [2].

Програма УНГ також включила досить чітко сформульовані принципи національної політики, які були заголовними у документі: «1. Створення твердих основ для досягнення самобутності, розквіту, єдності і самостійності відродженої України. 2. Розвиток ідеї національної єдності всіх українців. 3. У всіх державних установах діловодство повинно вестися українською мовою, як державною. 4. Всі українські громадяни без різниці статі, віросповідання і національності рівні перед законом» [3]. Очевидно, укладачі не включили цей блок до гетьманської інавгураційної грамоти з міркувань його змістової близькості до принципів національної політики Центральної Ради.

П.Скоропадський розпустив Центральну і Малу Ради, земельні комітети, звільнив з посад міністрів і більшість їх заступників. Реалізувати соціально-економічні реформи, а також проводити помірковану політику у культурно-освітній сфері мав новий правлячий клас. Гетьман отримав виключне право затвердження провідних посадовців владної вертикалі від прем'єра, міністрів, сенаторів до глав місцевих адміністрацій – старост. Ставлячи на перше місце ділову репутацію, адміністративний досвід, Гетьман мав враховувати й ступінь «українськості» вищого кадрового ешелону держави. Її основними критеріями виступали українське (малоросійське) етнічне походження та минула праця, територіально пов'язана з Україною.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб

Головою уряду став Федір Лизогуб – виходець з досить відомого козацько-старшинського роду, людина з великим досвідом адміністративної роботи – близько 15 років очолював Полтавське губернське земство і чимало зробив для розвитку в краї української культури. Рід Лизогубів – приклад складної долі української шляхти, інкорпорованої в російську імперську систему. Його рідні знали царську ласку і гоніння. Батько приятелював з Т. Шевченком, рідний брат – народник, один з засновників „Землі і волі", був страчений за підготовку замаху на Олександра II. Сам же Федір Андрійович в 1915-1917 рр. служив радником царського намісника на Кавказі Великого князя Миколи Миколайовича. Належав до партії октябристів, яка на виборах до Установчих зборів передала свій електорат партії кадетів. П. Скоропадський вважав, що прем'єр в „українському питанні" не розібрався і радив спілкуватися з лідерами українських партій. На що той відповідав: „Да я сам украинец, почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок – полковник Лизогуб, а это что за господа?!"[4]

Міністр освіти Української Держави М. Василенко

Міністр освіти, а з липня й віце-прем'єр Микола Василенко, пізніше президент Державного сенату – випускник Дерптського університету, відомий історик права, член ЦК партії кадетів, у 1917 р. був заступником міністра освіти Тимчасового уряду. Він належав до діячів з роздвоєною лояльністю, намагався раціонально поєднати українську та російську ідентичність. Особливо яскраво це проявилося в його підходах до українізації, у ставленні до російської мови. Зокрема він відзначав: „Ні про яку насильницьку українізацію не може бути й мови. Я за своїми переконаннями абсолютно далекий від насильницьких методів у сфері культури. На мій погляд, у питаннях тієї чи іншої мови кожному повинна бути надана повна carte blanshe" [5]. Слід відзначити, що саме такі підходи виявилися досить продуктивними в реалізації культурно-освітньої політики Гетьманату.

Міністр юстиції Михайло Чубинський – син видатного українського етнографа і фольклори-

ста Павла Чубинського, автора слів нинішнього державного гімну „Ще не вмерла Україна", був відомим вченим в області кримінального права, професором Харківського університету, одним з небагатьох міністрів, які володіли українською мовою. Проте відстоював побудову судової влади Української Держави за російським взірцем. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат. Він вважав неможливим українізацію судової системи через нерозвиненість української юридичної термінології. На суддівські і прокурорські посади охоче призначав російських фахівців.

Міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський також належав до відомої родини українських інтелектуалів. Випускник Київського університету, успішний московський адвокат і вузівський професор. Він був близький до одного з лідерів партії кадетів Сергія Муромцева. Водночас співпрацював з українськими діячами, фінансово підтримував редагований Симоном Петлюрою журнал „Украинская жизнь", що однак не завадило МВС заарештувати і протримати того кілька місяців у в'язниці за «антидержавну» діяльність.

Міністр ісповідань Василь Зіньковський мав українське походження. Перебував під впливом ідей Володимира Соловйова і Сергія Булгакова, професор Київського університету, відомий громадсько-релігійний діяч. Він стверджував, що на 7/8 був українцем, але „ по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії і це створювало для мене особисто постійні труднощі на обидва боки" [6]. Він був переконаний у необхідності нерозривного союзу України з Росією на федеративній основі. Відстоював ідею автономії Української церкви, але автокефалію вважав несвоєчасною. Вже в еміграції писав, що бачив свій обов'язок міністра: „послужити облаштуванню України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму та русофобства" [7]. Знаходячись під особистим впливом Павла Мілюкова, проявив себе як активний партієць-кадет.

До давнього українського роду належав й міністр військових справ Олександр Рогоза – генерал-лейтенант Генерального штабу, командувач армією. Він не вирізнявся „українством",

Міністр військових справ О. Рогоза

проте чесно працював над створенням збройних сил Гетьманату. П. Скоропадський характеризував його „у всіх відносинах рицарем без страху і докору". Хоч ліві партії й нападали на нього за відсутність виразної української політики у військовому будівництві.

Міністр шляхів Б. Бутенко

Міністр шляхів сполучення Борис Бутенко – один з активних діячів створеної П. Скоропадським напередодні перевороту Української народної громади, українець за етнічною належністю і за переконаннями. Активно відстоював українізацію відомства, створив курси українознавства, галузеву термінологічну комісію тощо. Етнічними українцями були міністр охорони здоров'я Всеволод Любинський – лікар-фармаколог, активіст УНГ, а також міністр продовольства Юрій Соколовський, відомий полтавський земський діяч, кадет, якого В.Винниченко називав «руським малоросом»

Уособленням ідейного українця в уряді був керуючий Міністерством закордонних справ Дмитро Дорошенко – нащадок гетьманського роду, відомий політичний діяч, комісар Галичини і Буковини часів Тимчасового уряду. Німці були спочатку проти його кандидатури, підозрюючи в австрофільстві. Тільки

Міністр закордонних справ Д. Дорошенко

після письмових запевнень послу А. Мумму в лояльності до Німеччини був призначений не міністром, а керуючим МЗС.

Крім етнічних українців до першого складу уряду ввійшли: два росіянина (міністр земельних справ Василь Колокольцев – поміщик, учений агроном, земський діяч з Харківщини та державний контролер Георгій Афанасьєв – історик, директор Державного банку); поляк – міністр фінансів Антон Ржепецький; єврей – міністр торгівлі і промислу Сергій Гутник; міністр праці професор Юлій Вагнер мав німецькі родові корені. Більшість членів уряду належала до партії кадетів.

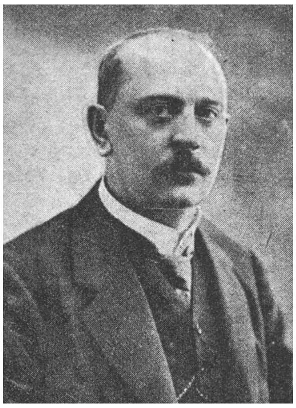
Міністр фінансів А. Ржепецький

Персональний склад Ради Міністрів, сформований переважно з етнічних українців, кадетський у партійно-політичному плані, відповідав уявленням П. Скоропадського про модель Української Держави та завданням ліберальних соціально-економічних реформ. Адже програмні положення партії кадетів допускали наділення землею малоземельних селян, у тому числі й за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу.

Формування уряду було прерогативою гетьмана, хоч в умовах фактичної окупації України німецько-австрійськими військами, а також вирішальної ролі Оберкомандо у його приході до влади, він мав погоджувати кандидатури міністрів з німецькими військовими і дипломатами у Києві. На цей процес намагалися впливати лідери українських опозиційних партій, а також провідні представники російського політичного істеблішменту, які в цей час заполонили Київ, рятуючись від більшовицьких репресій.

З цієї точки зору видається необхідною реконструкція уявлень П.Скоропадського щодо ідейно-політичної сутності різних течій українського національного руху та характеристики провідних діячів. Комплексний аналіз термінології, яку застосовував гетьман у своїх спогадах, подає досить широкий діапазон понять. Найбільш уживане "украинцы" – призначене для кваліфікації антиросійськи налаштованої частини українського політикуму. У такому ж сенсі він розуміє й словосполучення "украинские круги", "щирые украинцы". Зустрічається й термін "узкое украинство", визначене як продукт експорту з Галичини. Самостійників типу Миколи Міхновського П.Скоропадський відносив до "крайне шовинистического украинского направления", підкреслюючи, що навіть "украинцы" попереджували його про небажаність запрошення того на державну службу [8].

Терміни "галичане", "галицийское украинское направление", "галицкая ориентация", "галицкая закваска" та інші, вживаються автором спогадів здебільшого не у сенсі територіальному, а насамперед для характеристики шовіністичного, антиросійського ідейного напрямку. Тому у сенсі політичному до кола галичан він відносив не тільки західноукраїнських політиків, але й В.Винниченка, С.Петлюру, Д.Дорошенка та інших. Отже, на думку П.Скоропадського, "украинцы" "галичане", "украинцы галицкой закваски" були уособленням політичних сил самостійницького спрямування з рельєфною антиросійською налаштованістю.

Яке ж українство П.Скоропадський вважав "чистим", "здоровим"? Відповідь на це запитання знаходимо у міркуваннях щодо походження та сутності його власного українського патріотизму, який був успадкований від батька, діда та формувався під впливом відомих українських діячів П.Дорошенка, В.Горленка, Я.Новицького. Він наголошує, що не дивлячись на відірваність від батьківщини, постійно займався історією Малоросії, палко любив Україну, благодатну землю з славним історичним минулим.

Далі він вказує на докорінні відмінності між ним і "украинскими кругами", які полягають в тому, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію, а у нього цієї ненависті немає. Він любить російську мову, а "украинцы" її не можуть терпіти. Він любить середню Росію, Московщину – вони ж вважають її гидкою. Він вірить у велике майбутнє

Росії – "украинцы" у нього не вірять і т.д. П.Скоропадський робить досить категоричний висновок: "немає жодного пункту, в якому б я з ними в цих питаннях сходився" [9].

Без сумніву, до кола "чистих українців" П.Скоропадський відносив голову уряду Ф.Лизогуба. На його думку, прем'єр "був українець, любив Україну і цілком віддався створенню України, звичайно, без усякої ненависті до Росії" [10]. Такої ж думки притримувався гетьман і про міністра освіти М.Василенка, вважаючи, що той був добре обізнаний з українським питанням, але, як людина чесна, не міг заперечувати значення російської культури і ставився до українства свідомо, без шовінізму і без будь-якої нетерпимості [11].

У спогадах містяться цікаві міркування щодо "українськості" міністра юстиції М.Чубинського: "Чистий українець, його батько написав гімн... "Ще не вмерла Україна". Однак це не завадило тому, що Чубинського-сина "украинцы" не визнавали. П.Скоропадський наголошує, що за їхніми поняттями, необхідно було в міністерство набрати лише людей "крайнього українського-галицького ґатунку, запеклих шовіністів" [12].

Серед членів уряду єдиним, кого П.Скоропадський повністю зараховував до "шовіністично налаштованих українців", був міністр закордонних справ, відомий український діяч Д.Дорошенко. На думку гетьмана, той "вів тільки галицьку політику. Він був там раніше. У нього було багато друзів у Львові, і він постійно возився з цими українськими справами" [13]. Врешті гетьман усвідомив, що занадто згустив фарби в ідеологічному портреті Д.Дорошенка і вніс певну корекцію: "Він був українцем, але дещо пом’якшеного типу в сенсі шовінізму".

П.Скоропадський визнавав, що помилився у Д.Донцові, якого призначив керівником Українського телеграфного агентства, оскільки "фізіономія його при роботі в уряді з'ясувалася зовсім не такою, як я очікував, а головне, що мені у ньому не подобалося, це його крайня галицька орієнтація" [14].

Такі характеристики були обумовлені глибокою переконаністю гетьмана, що серед галичан багато вузьких фанатиків, особливо через сповідування ідеї ненависті до Росії. Саме таких людей, на його думку, й засилала в Україну австрійська влада. Він вважав, що українсько-російські антагонізми, ненависть до росіян розжеврюються уніатськими священиками.

Аналізуючи становище в Україні після приходу німецьких військ, майбутній гетьман прийшов до висновку, що владні політичні сили українських есерів і есдеків у Центральній Раді інтелектуально були безсилі вивести країну на творчий шлях. Головною ж перешкодою був «той шовіністичний галичанський український напрямок, який нашій народній масі зовсім не так подобався, як про це думали сучасні вожді українства» [15].

Ці роздуми привели його до усвідомлення необхідності створити демократичну, зовсім не соціалістичну партію, яка б сповідувала українство, але не крайньо шовіністичне, ставлячи завдання розвитку української культури і не виховуючи ненависті до всього російського. Така партія уявлялася П.Скоропадському «певним компромісом, як справа, так і зліва, в соціальному відношенні й у великоруському й в українському питаннях в сенсі націоналістичному» [16].

Створена навесні 1918 р. П.Скоропадським політична організація виразно консервативного спрямування – Українська народна громада виробила власну програму, яка чітко відображала завдання такої серединної лінії "вести до компромісів між власністю і незаможними, між великоросами і українцями". Як відомо, ця організація не перетворилася в політичну партію, а виконавши роль інструменту державного перевороту, припинила існування.

П.Скоропадський у спогадах пише, що напередодні перевороту згадав про Петлюру, але відкинув таку думку. Мотивує це він тим, що "Петлюра честолюбний, ідеаліст без будь-якого розмаху, а головне – за ним пішли б тільки крайні ліві кола України і галичани, потім він не стільки державний діяч, стільки партійний, а це для творення держави не годиться". Ще раз повернувшись до постаті Петлюри, він резюмує "головне – його галичанська закваска, вона нам не підходить». І тут

же додає, що проти галичан нічого не має і поважає їх за сильну любов до батьківщини [17].

П.Скоропадський також вважав й В.Винниченка політиком з "галицькою орієнтацією, абсолютно нам російським українцям (підкресл. нами – *Р.П.*)) не властивою, з уніатством, з крайньою соціалістичною програмою...". Зауважимо, що визначення "російські українці" у тексті спогадів зустрічаються у сенсі "наддніпрянські" чи "підросійські" [18].

Вже ретроспективно П.Скоропадський намагається окреслити підвалини національної політики. Як і в інших сферах державного будівництва, вона позначена намаганнями провести якусь серединну лінію, а відтак нерідко виглядає досить суперечливою. Зокрема, він вважав, що врятувати Україну можна, "висунувши сильно український націоналізм, але не на шкоду російським культурним починанням і не виховуючи ненависті до Росії, а даючи вільно розвиватися здоровим починанням українства". Він також наголошує, що тяжіння до Галичини і галицького світогляду він не хотів, вважаючи, що це "привело б нас до духовного і фізичного зубожіння" [19].

Відсутність чітко сформульованої національної програми, а також персональний склад Ради Міністрів, в основному кадетів, дали привід лідерам соціалістичних партій звинуватити нову владу в неукраїнському, самодержавному, реакційному характері. З метою спростування цих закидів 10 травня за підписами всіх членів кабінету було опубліковано урядове повідомлення, в якому наголошувалося, що гетьман не бажає стати самодержавцем, а гетьманство – це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній, національно-українській формі. Уряд запевняв, що буде рішуче проводити в життя ідею дальшого і всебічного розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови у школі, державних і громадських установах. Містилося в документі також визнання права всіх національностей, що проживають в Україні, на шанобливе ставлення до їхньої культури та недопущення гніту і нетерпимості до будь-якої частини своїх громадян. Це була перша публічна декларація уряду з національного питання [20].

П. Скоропадський скористався запрошенням на відкриття Українського клубу 19 травня і в короткій промові заявив, що українська політика повинна бути завжди демократичною, щиро народною, а він «прийняв гетьманство для того, щоб будувати вільну, незалежну, самостійну Україну й дати щастя українському народові» [21].

Не дивлячись на заяви Ради Міністрів та гетьмана, опозиційні партії, які об'єдналися в Український національно-державний союз, 21 травня опублікували меморандум з різкою критикою уряду. У ньому наголошувалося: «Кабінет міністрів не є українським ні за своїм складом, ні по своїй політичній орієнтації». Вказувалося, що в уряді немає членів українських політичних партій, а до нього увійшли російські кадети, октябристи і взагалі представники неукраїнських груп, вороже налаштованих до українського руху та української державності. Персональні звинувачення адресувалися міністру юстиції М. Чубинському за допущення в судочинстві двомовності, міністру освіти М.Василенку – за належність до кадетської партії. Містилися й голослівні заяви про те, що міністр фінансів А. Ржепецький – «свідомий ворог української ідеї», міністр торгівлі і промисловості С. Гутник – «добре відомий ворог української державності» тощо [22].

Слід відзначити, що подібні оцінки давали й деякі німецькі експерти. Так, професор П. Рорбах, який на початку травня відвідав Київ, доповідав канцлеру Г. Гертлінгу: „нинішній (гетьманський) кабінет орієнтується на Велику Росію і намагається привести Україну в лоно Москви. Йому просто не можна довіряти, поскільки він складається в основному з кадетів". Одна з німецьких газет писала: „Гетьман покликав до кабінету кадетські духи – „Kadetischen Geiste" – а вони синонімічні з російською приязню та німецькою ненавистю". [23] У той же час посол А. Мумм заспокоював МЗС: „У політичному відношенні більшість міністрів, вірогідно, не дуже далекі від великоруської ідеї, проте не слід сприймати це дуже трагічно, враховуючи, що кабінет міністрів є чисто робочим і знаходиться під постійним контролем моїм та верховного командування" [24].

Безперечно, дані оцінки були зроблені лише на підставі персонального складу Ради Міністрів, яка була сформована переважно з етнічних українців, але членів кадетської партії. Однак такий уряд відповідав уявленням П. Скоропадського про тимчасову модель держави та завдання ліберальних соціально-економічних реформ. Адже програмні положення партії кадетів допускали наділення землею малоземельних селян, у тому числі за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу.

Якщо етнічна та партійна належність основної частини Ради Міністрів була цілком визначеною, то проблема національної ідентифікації, глибинної свідомісної «українськості» була набагато складнішою. Прем'єр Ф. Лизогуб, міністри М. Василенко, М. Чубинський, О. Рогоза, вищі чини гетьманської адміністрації В. Дашкевич-Горбацький, М. Ханенко та інші були вихідцями з козацько-старшинсько-гетьманських родів. Їхні предки в процесі тривалого входження в державні і громадські структури Російської імперії значно русифікувалися. Разом з тим саме це середовище продукувало певний прошарок людей з роздвоєною лояльністю, які вважали себе одночасно і малоросами (українцями) і великоросами (росіянами). З одного боку вони здобули освіту і робили кар'єру на російській державній службі, з іншого – зберігали сімейні традиції, сприяли розвитку української культури. Відречення царя від престолу, динамічний розвиток українського національного руху активізували у їх дихотомній свідомості український компонент.

Прикладом такої трансформації свідомості був й сам П. Скоропадський як людина двох культур – української та російської. З першою його пов'язувало родове походження, виховання і сімейні традиції. З другого – блискуча військова кар'єра, належність до царської аристократії. Після падіння імперії, революціонізації армії, він не без внутрішнього спротиву береться за українізацію свого корпусу, йде на співпрацю з Центральною Радою, але залишається для її керманичів «класово чужим». І врешті стає на шлях її повалення. Як бачимо, Павло Скоропадський – представник одного з

**Кайзер Вільгельм II
та гетьман П. Скоропадський**

найбільш шляхетних малоросійських родів, давно інкорпорованих до вищих верств Російської імперії, зробив блискучу військову кар'єру і, за визначенням А.Каппелера, належав до кола «вірних слуг династії». Пізніше у спогадах гетьман прямо писав: «Моя вся сім'я була глибоко віддана російським царям». Водночас він наголошує, що у всьому підкреслювалося «ми не великороси, а малоросіяни, як тоді говорилося, знатного походження» [25]. Термін „малоросійство" сучасні тлумачні словники визначають як комплекс провінційності серед українців, обумовлений їх тривалим перебуванням в складі Російської імперії. Це поняття пройшло суттєву смислову трансформацію. У XVIII ст. і пізніше „маросійський" і „український" були синонімами. Для доби революції термін „малоросійство" містив етнічну і ментальну складові, набувши дещо принизливого відтінку. Не випадково гетьман робить застереження – «як тоді говорилося».

П.Скоропадський вважав, що усвідомлення ним етнічної окремішності було навіяно у домі його діда, де всюди висіли портрети гетьманів, зображення козака Мамая, постійно співали українських пісень, бандуристи виконували думи, виписувався журнал "Киевская старина", читалися й обговорювалися книги М. Костомарова та інших українських письменників. Він кваліфікував це як "перші українські враження", розкриваючи їх сутність: "Україна уявлялась як славне рідне минуле, але аж ніяк не пов'язувалася з теперішнім, іншими словами, ніяких політичних міркувань, пов'язаних з відновленням України, не було" [26]. Начальник гетьманського штабу генерал Б.Стелецький у досить цікавих і, на жаль, досі не опублікованих спогадах наводить міркування П.Скоропадського про те, що до революції він не уявляв можливості відділення України від Росії. Тільки після відречення царя від престолу, коли "долею російських народів оволоділи якісь різночинці, він вважає себе більш ніж управі, і за своїм станом, і за походженням взяти участь у долі Батьківщини" [27].

Не бажаючи приходу в уряд українських есерів і есдеків, і не спромігшись залучити найліберальніші елементи українських соціалістів-федералістів, гетьман пішов на тісну співпрацю з місцевими кадетськими діячами. Становище міністрів-кадетів в уряді ускладнювалося тим, що основоположні гетьманські документи "Грамота до всього українського народу" і "Закони про тимчасовий державний устрій України» задекларували будівництво суверенної держави, в той час як програмні положення партії кадетів базувалися на федералістських принципах устрою нової Росії. У зв'язку з прийняттям кадетами міністерських портфелів вже 2 травня Київський обласний комітет партії спробував знайти вихід з цієї колізії. Домовилися, що кадети входять до уряду як приватні особи, а не представники партії. Таку ж позицію М. Василенкові та іншим вдалося відстояти й на територіальному з'їзді кадетської партії. Він проходив 8-11 травня в Києві за участю близько 130 делегатів. Його ухвала визнавала за можливе участь кадетів у державній роботі, зокрема й персональне входження до складу Ради Міністрів. Характерно, що з'їзд прийняв резолюцію про доцільність функціонування в Україні двох державних мов – української і російської [28]. Цю принципову позицію розділяла більшість міністрів-кадетів. Адже вільно володіли українською мовою лише кілька членів уряду. Водночас двомовність стала одним з суттєвих „каменів спотикання" у їхній діяльності та джерелом звинувачень в неукраїнськості з боку соціалістичних партій.

Національно орієнтовані українські діячі вбачали суттєву загрозу українській самостійності у такому складі уряду. Зокрема, відомий український громадський діяч Є. Чикаленко вважав, що влада попала в руки російських кадето-октябристів, які тягтимуть до „єдиної, неділимої Росії" [29]. Однак треба мати на увазі певну еволюцію поглядів лідерів українських кадетів на питання державного будівництва в Україні, яка сутнісно відрізняла їх від загальноросійських однопартійців.

На травневому з'їзді кадетів України більшість делегатів визнала неминучість української державності перед загрозою анархії, не зрікаючись ідеалів відновлення єдиної Росії. Зокрема, міністр освіти М. Василенко заявив на з'їзді: "Україна може і повинна творитися як самостійна держава". Його підтримав й міністр фінансів А. Ржепецький, висловивши думку, "що можемо існувати тільки відокремившись від Росії" [30]. Безперечно, головним фактором необхідності такого відокремлення був більшовицький режим в Росії. З'їзд також обрав головну крайову управу, формально незалежну від ЦК Партії народної свободи, яку очолив відомий київський правник, один з провідних діячів партії кадетів Д. Григорович-Барський.

На процес автономізації українських кадетів суттєвий вплив справив В.Вернадський. За його ініціативи ще у середині квітня у Полтаві, де він мешкав, місцевий комітет офіційно порвав з загальноросійською партією кадетів. Повідомляючи про це М.Василенка, академік В.Вернадський 17 квітня писав: «Треба б з'їхатися. Тут ми вважаємо необхідним створити окрему українську партію народної свободи з незалежним центральним комітетом у

Києві і новою платформою» [31]. В.Вернадський був одним із співголів київського зібрання і в щоденникові занотував: «Учора прийняли доповідь про конструкцію партії на Україні. Фактично самодостатня організація, але з'їзд боїться відділення і не йде так далеко, як Полтавський комітет» [32].

Керівництво ЦК скликало у свою чергу в Києві партійну конференцію кадетів, яка підтвердила незмінність курсу на відновлення єдиної Росії, а членам партії було заборонено вступати до урядових структур гетьманату, оскільки державна самостійність України партією не визнавалася. І все ж пропозиція засудити кадетів-міністрів не набрала достатньої кількості голосів. Лише у кінці червня ЦК висловив несхвалення з приводу їхньої участі в «організації влади, яка опирається на німецьку силу” [33].

У самій партії кадетів влітку 1918 р. велася полеміка з приводу ставлення до самостійності Української Держави. Один з її лідерів П.Мілюков у кінці травня прибув до Києва “шукати більш широких перспектив організації антибільшовицького руху”. Він встановив контакти з німецькими військовими і дипломатами, цілком позитивно оцінював прихід до влади в Україні генерала П.Скоропадського, а на Дону – генерала П.Краснова. П.Мілюков з цього приводу писав: “І у тому і другому факті я побачив явище одного порядку – і явище позитивне – у тому розумінні, що і там і тут ми маємо справу з відродженням російської державності”. Він вважав, що самостійність областей, які звільнилися від більшовизму раніше за Москву є неминучою перехідною стадією до відродження демократичної Росії [34].

Не дивлячись на відсутність у міністрів-кадетів твердих переконань у перспективності самостійної України, вони сумлінно працювали у відповідних сферах державного будівництва. Найбільш помітні і плідні результати були досягнуті у сфері національного освітньо-культурного будівництва. Політика міністерства освіти і мистецтва була виваженою і послідовною. Міністр М. Василенко – відомий учений, член ЦК партії кадетів намагався раціонально поєднувати українську та російську ідентичності. Особливо рельєфно це проявилося у підходах до українізації, ставленні до російської мови. Зокрема, він зазначав: «Ні про яку насильницьку українізацію не може бути й мови. Я за своїми переконаннями абсолютно далекий від насильницьких методів у сфері культури» [35].

Вважаючи малоефективним адміністративний тиск у справі українізації освітньої галузі, М. Василенко намагався провести насамперед реформування нижчої початкової школи, де значна кількість учителів знали українську мову і вже були створені примірники відповідних підручників. Міністр видав спеціальний наказ, у якому наголошувалося: «не можна допустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу має бути обов'язково»[36].

Плануючи масове відкриття у 1918-1919 навчальному році українських шкіл, уряд законом від 2 червня виділив міністерству освіти 2 млн. 185 тис. крб. для організації літніх учительських курсів з українознавства [37]. Один з таких випусків курсантів у повному складі (близько 200 осіб) запросив до себе на обід гетьман. Вітаючи вчителів, він між іншим заявив, що Україна 250 років була під гнітом Росії. Це викликало значне обурення у місцевих російських колах [38].

1 серпня Рада Міністрів ухвалила закон про обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії та географії України у всіх середніх школах (загальноосвітніх, професійних, комерційних, учительських семінаріях та інститутах). Він набував чинності з 1918-1919 навчального року [39].

З огляду на те, що викладацький склад і батьківські комітети багатьох гімназій і вищих шкіл виступали проти українізації, міністерство пішло шляхом утворення нових українських навчальних закладів. Зокрема, восени вже діяло близько 150 українських гімназій. З літа почалася організація українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, а у жовтні відбулося їх урочисте відкриття. В установчих документах цих вузів зазначалося, що «викладовою мовою в університеті є мова українська, проте в окремих випадках на прохання факультетів та з дозволу

міністра можливо читання лекцій і російською»[40].

Уряд встановив 20 стипендій (5-7 тис. крб.) для професорів та викладачів вузів з українською мовою навчання. Протягом двох років стипендіати мали скласти іспит на науковий ступінь або підготувати дисертацію. За окремим законом усі бажаючі отримали право подавати та захищати дисертації на здобуття наукових ступенів магістра і доктора українською мовою.

Оскільки міністерство освіти та мистецтва перебрало на себе значну частину функцій ліквідованих національних міністерств, то поряд з організацією українських освітніх закладів воно опікувалося й проблемами єврейських, польських і німецьких шкіл. Через міністерство велося фінансування літніх курсів для єврейських та польських учителів. Загалом у кінці 1918 р. в Україні діяло близько 2, 8 тис. єврейських початкових шкіл і 700 класів в українських або російських школах, функціонували технічні училища, учительські семінарії, працювали також 998 польських початкових та 39 середніх шкіл [41].

З належним розумінням гетьман, уряд поставилися до утворення Української академії наук. Завдяки державній підтримці, зусиллям міністра освіти М. Василенка, академіка В. Вернадського та інших науковців увінчалися успіхом. 14 листопада наказом Гетьмана П. Скоропадського були затверджені перші дванадцять академіків. Президентом УАН став видатний учений В. Вернадський [42].

Важливу роль в розвитку національної культури і мистецтва відіграло утворене у складі міністерства освіти Головне управління мистецтва, яке функціонувало на правах відомства, маючи окремий бюджет. Його очолив відомий український діяч, людина близька до гетьмана – Петро Дорошенко [43]. Уряд виділяв значні кошти на придбання для музеїв предметів національної старовини, охорону пам'яток історії і культури, підтримку театрів тощо. Саме в добу Гетьманату було створено Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Державний історичний архів, Українську національну бібліотеку, театр драми і опери, хорову капелу, симфонічний оркестр та інші заклади культури. За ухвалами уряду під державну опіку було взято могилу Т. Шевченка у Каневі, офіційно відзначили ювілей композитора М. Лисенка, персональну пенсію отримала акторка М. Заньковецька.

На загальному фоні соціально-економічної реставрації дореволюційних відносин здобутки Української Держави в освітньо-культурній сфері видаються дещо парадоксальними. Хоч мають цілком логічне пояснення. По-перше, гетьманський уряд використав напрацювання у цій царині попередньої влади; по-друге, мав зважати на критику з боку українських опозиційних партій щодо недостатньо твердої національної політики; по-третє, цього домагалися німці, побоюючись посилення проросійського курсу гетьманського правління. І нарешті, це поміркована, але послідовна політика українізації, провідниками якої були урядовці М.Василенко, П.Дорошенко, В. Науменко та інші.

Початок розпаду Четверного союзу, прогнозована поразка Німеччини у Світовій війні і перемога Антанти реанімували у свідомості кадетів надію на відновлення Великої Росії. 17 жовтня 1918 р., побоюючись радикалізації самостійницького курсу гетьмана, десять міністрів-кадетів подали прем'єру Ф. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Вони зводилися до бажання „бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і зокрема Великоросії". Фактично йшлося про федерування України з іншими частинами небільшовицької Росії для "скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії" [44]. Ця політична позиція міністрів-кадетів довела, що визнання самостійності України для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної парламентської чи монархічної Росії. У кризовій ситуації в їхній роздвоєній свідомості гору взяв русофільський вектор.

Прикметно, що вже 20 жовтня Головний комітет партії кадетів в Україні за участю П. Мілюкова цілком солідаризувався з позицією десяти міністрів. У резолюції зазначалося, що з огляду на "близьке об'єднання Росії на нових

основах" перебування кадетів у кабінеті міністрів є недопустимим.

Та пройшло кілька тижнів і вже сам П. Скоропадський у середині листопада проголосив курс на федерацію з небільшовицькою Росією. В гетьманській грамоті наголошувалося, що Україні «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відродження Великої Росії» [45]. Це був найбільш суперечливий крок глави Української Держави за весь нетривалий час її функціонування. Він був детермінований низкою надзвичайно складних факторів міжнародного і внутрішнього характеру. І по суті означав відмову від державної самостійності України. На нашу думку, крім несприятливого збігу обставин, федераційна грамота була уможливлена роздвоєною лояльністю П.Скоропадського, в якій співіснували українські і російські ментальні засади. Останні у конкретній ситуації взяли гору і навіть диктували колишньому царському аристократові потребу очолити рух за відновлення Росії.

Відповідно до цих завдань гетьман 14 листопада сформував й новий уряд. До його складу увійшли лише діячі правих, проросійських поглядів. Прем'єром став кадет С.Гербель – херсонський поміщик, колишній царський чиновник, гофмейстер. Вже наступного дня в інтерв'ю кореспондентові газети "Вечер" він задекларував програму нового уряду, визначивши найголовнішим завданням вперту і дружну роботу над відтворенням Великої Росії. Саме в цьому й полягала суть змін в уряді і відтепер всі помисли повинні бути спрямовані саме у цей бік. Голова уряду наголосив, що настав час здійснення ідеї, до якої ми прагнемо давно, але розпочати реальне втілення з'явилася нагода лише тепер.

Міністри-кадети А. Ржепецький, Г. Афанасьєв, С. Мерінг та інші отримали можливість відкрито демонструвати свої антантофільські симпатії, вбачаючи у приході до України союзницьких військ не тільки можливість відновлення Росії, а й власний порятунок. Проте надія на Антанту, як і попередня ставка на Четверний союз, не справдилася.

В умовах масового антигетьманського повстання, організованого Директорією, у владного режиму не виявилося внутрішніх захисних сил. Спроба гетьмана зіпертися на російське офіцерство завершилася невдачею. П.Скоропадський був змушений 14 грудня 1918 р. зректися посади.

Отже, державне утворення у формі Гетьманату, яке постало в Україні після квітневого перевороту 1918 р., потребувало кардинальної зміни правлячої еліти, особливо її вищого ешелону. Формування персонального складу Ради Міністрів забезпечило прихід у владу етнічних українців, нащадків української шляхти, які здебільшого сповідували територіальний патріотизм і ліберально-консервативні цінності. Ще до революції частина з них не сприйняла радикалізм як російських соціалістів, так й промонархічних об'єднань, знаходячи своє місце в лавах ліберальних партій, типу кадетів. Це діячі з роздвоєною лояльністю, для яких будівництво української держави було невідривно від загальноросійського контексту. Керівники місцевої адміністрації – губернські та повітові старости, призначені в основному з кола поміщиків, були людьми далекими від усвідомлення необхідності національної державності, вбачали у ній загрозу своїм власницьким інтересам і тяжіли до відновлення єдиної Росії.

Джерела та література

1. Державний вістник. – 1918. – 16 травня

2. Там само.

3. Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – 2000. – №1. – С.208.

4. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – С.165.

5. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С.120.

6. Зеньковский В., протоирей. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995. – С.11.

7. Там само.

8. Скоропадський П. Спогади. – С.128.

9. Там само. – С.48.

10. Там само. – С.165.

11. Там само. – С.165-166.

12. Там само. – С.169.

13. Там само. – С.169.

14. Там само. – С.129.

15. Там само. – С. 123.

16. Там само. – С. 124.

17. Там само. – С.133-134.

18. Там само. – С.183.

19. Там само. – С.132.

20. Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

21. Скоропадський П. Спогади.. – С.213.

22. Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2.1918-1919. – К.,2004. – С.38-41.

23. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – С.71.

24. Там само. – С.87.

25. Скоропадський П. Спогади. – С.387.

26. Там само.

27. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – С.27; ЦДАВО України. – Ф.4547. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 146

28. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.32-33.

29. Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.37

30. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.32-33; Киевская мысль. – 1918. – 12 травня.

31. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 452. – Оп. 1. – Спр.20. – Арк.7-8.

32. Вернадский В. Дневники. 1917-1921. – К., 1994. – С. 83

33. Деникин А. Очерки русской смуты. – С.54.

34. Милюков П. Дневник. 1918-1924. – С.30.

35. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – К.,1991. – С. 140.

36. Державний вістник. – 1918. – 6 вересня.

37. Там само. – 9 червня.

38. Скоропадський П. Спогади. – С. 230 – 231.

39. Державний вістник. – 1918 – 8 серпня.

40. Там само. – 29 серпня.

41. Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917-1920 рр.). – К., 2010. – С.88.

42. Державний вістник. – 1918. – 22 листопада.

43. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 54.

44. Киевская мысль. – 1918. – 18 жовтня.

45. Державний вістник. – 1918. – 16 листопада.

Руслан Пыриг

Проблемы национальной идентификации правящей элиты Украинской Державы 1918 года

В статье на примере членов правительства анализируются проблемы национальной идентификации Гетманата Павла Скоропадского. Освещается влияние этнического и социального происхождения, партийной принадлежности, российского имперского наследия на осознание министрами собственной роли в строительстве самостоятельного государства или транзитного образования на пути восстановления Великой России.

***Ключевые слова**: Украинская Держава, Гетманат, Павел Скоропадский, правящая элита, национальная идентификация, министры.*

Ruslan Pyrih

Problems of Ruling Elite's National Identification of Ukrainian State in 1918-ies

Researching the activity of governmental officials, the problems of national ruling elite's identification of Pavlo Skoropadsky's government (Hetmanat) have been analyzed in the article.There have been illustrated how ethnical and social origin, party membership, Russian Imperia heritage influenced the ministers' awareness of their own role in constructing an independent state or a transient formation towards renovating Great Russia.

***Key words:** Ukrainian State, Hetmanat (government), Pavlo Skoropadsky, ruling elite, national identification, ministers.*

УДК 94(4):930.22:94(477)+94(430) «1918»

Павло Гай-Нижник (м. Київ)

Боротьба спецслужб П. Скоропадського з антигетьманським підпіллям в Україні

В статті висвітлюються заходи спецслужб Української Держави (Гетьманату П. Скоропадського) у боротьбі з антигетьманським підпіллям у 1918 році, зокрема діяльність Осібного відділу Власного Штабу гетьмана та департаменту Державної Варти Міністерства внутрішніх справ. Вказано на заходи щодо запобіганню діяльності більшовицького підпілля в Україні, окремих угруповань білого руху та опозиційних українських соціалістичних партій тощо.

Ключові слова: *Українська Держава, спецслужби, Гетьманат, Осібний відділ, Державна варта, Штаб гетьмана.*

29 квітня 1918 р. в Києві стався державний переворот. Владу Центральної Ради було повалено, а Українську Народну Республіку змінила новопроголошена Українська Держава у формі Гетьманату П. Скоропадського [1]. Українські соціалісти з перших же днів перевороту перейшли у жорстку опозицію до нового режиму й розпочали підпільно готувати повалення влади гетьмана. В свою чергу більшовицька Росія (соціалістична РСФРР), яка ще нещодавно здійснила агресію проти соціалістичної УНР, але змушена була залишити терени України під тиском 450-тисячних німецько-австро-угорських військ, яких Центральна Рада запросила на допомогу проти більшовицьких окупантів, також готувалася до реваншу. Більшовицьке керівництво, уклавши вимушене перемир'я з Україною, встановило контакти із учорашніми ворогами (українськими соціалістами) й спрямувало на територію Гетьманату цілу армію саботажників і терористів. Почалася нова, підпільна, війна, мета якої була – повалення влади гетьмана, а згодом (як показала історія) – й знищення української державності.

Гетьманські спецслужби (Особливий (Осібний) відділ Власного Штабу пана гетьмана та Департамент Державної Варти Міністерства внутрішніх справ) розпочали справжню війну із більшовизмом в Україні, яка тісно переплі-

талася із протистоянням з вітчизняним соціалістичним підпіллям, російськими есерами й «білими» агресивними організаціями та з протидією німецького військового командування.

Головну увагу агентів Осібного відділу було спрямовано на боротьбу з більшовицькими агентами, що відряджалися на територію Української Держави для антиурядової і антинімецької агітації, проти українських соціалістичних діячів, які стояли на чолі антигетьманського руху, та єврейських агітаторів, що сіяли розбрат серед населення. Для налагодження цієї роботи начальник Особливого відділу Д. Бусло вже 25 липня 1918 р. подав начальникові гетьманського Штабу Б. Стеллецькому рапорт, у якому зазначалося, що у столицю проникло багато "агентів Радянського уряду", що мали за мету організацію протигетьманської та протинімецької агітації й мали безпосередній контакт з місцевими підпільними більшовицькими осередками та радянською мирною делегацією*. У рапорті також вказувалося на потенційну не-

* Запропонував радянській Росії розпочати мирні переговори ще 30 березня 1918 р. уряд УНР. Упродовж тривалого часу уряди не могли дійти згоди стосовно місця переговорів. Тим часом в Україні відбувся державний переворот й було встановлено гетьманську владу П. Скоропадського. Мирна делегація РСФРР прибула для ведення переговорів з Москви до Києва 22 травня 1918 р. У її складі було майже 40 осіб. Делегацію очолювали Х. Раковський та його заступник Д. Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був професор С. Шелухін, заступником І. Кістяківський, а з 10 серпня – П. Стебницький.

безпечність як діячів українських соціалістичних партій, так і політичних емігрантів – російських монархістів, а також різного роду політичних авантюрників та злочинців.

Начальник Осібного відділу пропонував застосувати такі оперативні заходи: перенести мирні переговори з більшовицькою делегацією у невеличке прикордонне містечко, або поселити її членів в одному готелі Києва, де встановити за ними цілодобовий нагляд; посилити охорону кордонів і встановити спеціальні перепускні пункти на кордоні з Росією; у всіх потягах, що прямують з Росії, здійснювати перевірку документів, а в разі виникнення підозри – багажу і речей; у потягах російсько-українського сполучення призначити таємних агентів Державної Варти; посилити кадровий потенціал контррозвідки та органів правопорядку за рахунок залучення до роботи колишніх царських жандармів та поліцейських; запровадити обов'язкову прописку на мешкання протягом 24 годин, за порушення якої притягати до високої грошової відповідальності; адресний стіл передати до відання столичного отамана і встановити нагляд за його урядовцями; підпорядкувати двірників і швейцарів Державній Варті; посилити режимність на телефонних вузлах, що обслуговували правоохоронні органи [2].

Як відомо, перенести переговори з делегацією РСФРР з Києва в інше місце не вдалося. Начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький згадував, що "поза сумнівом, що уся ця Радянська делегація була одна лише комедія, але більшовики нею користувалися заради агітаційних та інформаційних цілей... Були хвилини, коли остаточно приймалися рішення перервати усі зносини з цією делегацією й запропонувати їй виїхати, але у ту рішучу хвилину дипломатичного розриву виступала гладка фігура Мумма і він наполегливо рекомендував не робити цього ризикованого кроку, який може призвести до відкриття військових дій між Україною та Радянською Росією, до якої Україна не була підготовлена, а німецькі війська на Україні знаходяться зовсім не для того, аби вести війну з Росією через самостійність України. Мумм нагадував що в Москві знаходиться німецький посол, відповідно Німеччина вважає Радянську Росію в числі своїх друзів, а не ворогів" [3].

24 вересня 1918 р. начальник гетьманського Штабу надіслав повідомлення про інформацію, що отримав від агентури, директору департаменту Державної Варти, київському губерніальному старості, начальникові Освідомчого відділу при полтавському губерніальному старості, комендантам німецьких залог майору Ґассе і обер-лейтенанту Вальке. В ньому зазначалося, що в Золотоноському і Канівському повітах існують готові до виступу проти Гетьмана озброєні селянські дружини загальною чисельністю до 10 тис. осіб, які через кур'єрів (брати Герасим і Пилип Ворона) отримували вказівки з Москви і влаштували зв'язок з єврейськими підпільними організаціями в Києві. Агенти Осібного (Особливого) відділу встановили місце переховування однієї зі столичних груп, що вчиняла терористичні акти з метою здобуття коштів. Бойовики на чолі з Б. Моргулісом, членом більшовицької партії, збиралися для акцій у приміському районі Києва Деміївка [4].

У вересні 1918 р. було успішно закінчено агентурну операцію, в результаті якої заарештували колишніх червоногвардійців О. Сухарєва, В. Демиртаєва, Г. Дудмера, Ф. Садовського, І. Олександрова, Ф. Денисенка, М. Дергаманщика, В. Курпатого, М. Курпатого, М. Усаєва, Б. Дем'янюка, П. Білоусова, Д. Грицаря, котрі у січні 1918 р. розстрілювали російських офіцерів і українських козаків. Під час попереднього слідства урядовці юридичного відділення довели провинність заарештованих [5]. Арешту було піддано й більшовицького консула в Одесі.

Водночас вже 30 липня Рада міністрів ухвалила Статут "Про облік населення в містах і міських оселях Української Держави" [6]. За місяць, 30 серпня, гетьман затвердив Статут "Про кордонні пункти і їх штати" [7], а 18 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ І. Кістяковський видав таємну інструкцію, в якій наказав урядовцям Державної Варти контролювати цілодобове чергування двірників біля воріт [8].

В жовтні 1918 р. з наказу І. Кістяковського були заарештовані члени двох викритих крупних більшовицьких організацій в Києві та Одесі. Допит затриманих, труси та обшуки в цих організаціях і навіть у самих делегатів, виявили тісний зв'язок між більшовицькою

мирною делегацією Х. Раковського, українськими соціалістичними діячами та радикальними терористичними організаціями, а також посередництво між ними представників німецької влади [9]. У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ були неспростовні докази того, що члени більшовицької делегації ведуть посилену більшовицько-революційну агітацію в Україні, не шкодують мільйонів рублів на організацію залізничних страйків та на організацію збройного повстання тощо, але німці всіляко заважали приборканню цих дій та усіляко прикривали лєнінських агентів [10]. Тим не менш І. Кістяковський без вагань арештував більшовиків Єгорова, Дибенко та інших, наказав здійснити трус в приміщенні мирової делегації РСФРР та більшовицького консульства. Під час обшуків і там було знайдено докази підривної діяльності більшовицьких делегатів, їхні таємні антидержавні зносини з українськими соціалістами та представниками німецького штабу. Віддав наказ арештувати більшовиків Х. Раковського та Д. Мануїльського після зриву делегації РСФРР мирових переговорів з Україною. Наслідком була вкрай різка вимога заступника німецького посла барона А. Мумма, радника Тіля, негайного звільнення арештованих, повернення вилучених при обшуці документів і відставки І. Кістяковського. Це призвело до урядової кризи, коли 19 жовтня 1918 р. 9 міністрів (Василенко, Ржепецький, Романов, Колокольцов, Гутник та ін.), вступившись за міністра внутрішніх справ, демонстративно подали у відставку [11].

Крім того, агентура Осібного відділу чітко відстежувала діяльність більшовицьких агентів щодо: таємної Всеукраїнської конференції більшовиків та підпільної партійної наради Ю. П'ятакова у Києві 31 серпня; переховування в Києві колишнього командувача 3-ї радянської армії Лазарєва та його зміну зовнішності й плани переїзду до Одеси (рапорт від 25 вересня); Гімельфельда, який керував Московськими інструкторськими курсами з підготовки агітаторів для України та зв'язків із закордонним комітетом РСДРП(б) членів ВНК у Москві Яковлєва і Рижкова (рапорт від 12 жовтня); зборів столичних комуністів для зустрічей з кур'єрами із провінцій, які щоденно о сьомій вечора відбувалися в київській кооперативній їдальні на Подолі, а також щодо таємного складу забороненої літератури, що розташовувався на розі столичних вулиць Межигірської і Хоревої, у будинку №18 (агентурні повідомлення від 16 листопада) тощо.

Водночас спостереження провадилося й за деякими російськими політичними діячами. Так, зокрема, із приїздом до Києва П. Мілюкова та Б. Савінкова за ними було встановлено негласний нагляд, причому особливої уваги було надано пересуванню та діяльності Б. Савінкова [12].

Під ретельним наглядом Особливого відділу перебували й провідні діячі українських соціалістичних партій, зокрема соціал-демократичної та соціалістів-революціонерів. Агентурні заходи провадилися й серед військовиків – колишніх старшин УНР та в збройних підрозділах держави. Арештам було піддано лідерів соціалістичної опозиції щодо гетьманського режиму В. Винниченка та С. Петлюру та інших, яких, втім, згодом було звільнено. Так, було заарештовано М. Порша, В. Винниченка та інших. Наступного дня В. Винниченка було звільнено з-під варти за особистої вказівки П. Скоропадського й увесь інцидент було піддано забуттю [13]. В. Винниченко та його колеги по соціалістичним партіям перебували під постійним наглядом як агентів Державної Варти (поліції), так і Особливого відділу особистого Штабу гетьмана [14].

Втім, не минуло й двох тижнів, як Штаб гетьмана отримав нове повідомлення про нараду соціалістів в околицях Вінниці, але й цього разу не вдалося захопити її учасників. Варто з цього приводу зауважити, що, як засвідчував начальник Штабу гетьмана Б. Стеллецький, начальник Осібного (Особливого) відділу Д. Бусло, після того як П. Скоропадський з байдужістю поставився до арешту В. Винниченка, втратив бажання вистежувати радикальних опозиціонерів.

Через певний час агенти Осібного відділу повідомили, що С. Петлюра, вірогідно через німецького посла в Україні А. Мумма, увійшов у зносини з майором Оберкомандо Ґассе й пропонував йому влаштувати новий переворот аби повалити кадетський уряд. Передбачалося, що Рада міністрів буде сформована з представників національно-соціалістичних партій, а

П. Скоропадський не матиме жодних важелів влади й виконувати лише представницькі функції. Переворот мав бути тихим і мирним. Такі відомості обурили гетьмана й він, після відповідних консультацій з політичним відділом німецького військового Штабу в Києві, наказав здійснити арешти низки провідних діячів крайніх лівих українських соціалістичних партій, в тому числі й С. Петлюру, а для врівноваження політичного розголосу (заспокоєння громадської думки) – арештувати на нетривалий час й кількох правих проросійських діячів (Ґіжицького, Кумбарта та ін). При цьому гетьман власноручно склав список з 15–20 осіб [15]. Відтак 27 липня 1918 р. було заарештовано й С. Петлюру, який утримувався у в’язниці майже 4 місяці, й був звільнений 12 листопада напередодні протигетьманського виступу Директорії та Січових стрільців на категоричну вимогу німців.

Осібний відділ працював досить плідно. Зокрема відомі його рапорти про контрреволюційні вірші М. Левітського, про діяльність директора Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ та інших осіб, спрямованих проти гетьманського режиму, а також пропозиції щодо заходів боротьби з ними [16]. Д. Бусло також відповідним рапортом повідомляв П. Скоропадського й в просоціалістичних переконаннях начальника Генерального штабу О. Сливинського та про наміри останнього усунути (і навіть убити) головнокомандувача Румунським фронтом генерала Д. Щербачова, чому, до речі, гетьман не повірив [17].

29 липня 1918 р. начальник Осібного відділу подав рапорт начальникові Штабу гетьмана, в якому доповідалося про розкриття підривної діяльності начальника Загального департаменту Міністерства внутрішніх справ, члена партії соціалістів-революціонерів (есерів) Тоцького. Він, користуючись своїм службовим становищем (займався кадровими питаннями), намагався “протягти” до центральних і місцевих підрозділів МВС своїх однодумців і “товаришів по партії”, а також перешкоджав затриманню осіб, які вели антидержавну пропаганду [18]. З метою ефективної протидії особам, що прибували з російського боку, й які провадили шпигунську та диверсійну діяльність, а також мали завдання підтримувати антигетьманське підпілля, вести підривну пропаганду та здійснювати терористичні акти, ще в червні 1918 р. було розроблено відповідну інструкцію комісарам українських прикордонних пунктів. Однак Тоцький, причетний до розробки цієї інструкції, вніс до неї положення, за яким усі зносини комісарів з Радою міністрів та міністром внутрішніх справ повинні були здійснюватися через нього. Відтак Тоцький фактично мав у своєму розпорядженні усю оперативну інформацію й таке його втручання, як зазначалося в рапорті, фактично позбавляло директора департаменту Державної Варти можливості “здійснювати догляд за всіма злочинними елементами, що потрапляли на територію України” [18].

2 серпня 1918 р. за наказом Осібного відділу було заарештовано одного з відомих отаманів Вільного козацтва М. Ковенка (до кінця 1917 р. – український соціал-демократ, потім – соціаліст-самостійник), який був звинувачений, щоправда без якихось суттєвих доказів, у підготовці протигетьманського повстання [19]. Очевидно спецвідділ Штабу гетьмана був занепокоєний надмірною активністю М. Ковенка в козацьких справах у Києві та губернії та у його неприхованому прагненні потрапити до складу нової Козачої Ради, яку прагнув створити П. Скоропадський. У Лук’янівській в’язниці М. Ковенко пише листа до німецького командування, в якому запевняє у своїй німецькій орієнтації та стверджує про своє членство в партії хліборобів-демократів [20], що вочевидь було неправдою. Як наслідок, вже 8 серпня його було звільнено з в’язниці. Цей випадок не лише ще раз свідчить про вагу окупаційної влади у внутрішньому житті України у 1918 р., але й спонукає до думки, що більшість тогочасних арештів було здійснено з візії німецьких та австро-угорських окупаційних властей (як то короткочасні арешти вільнокозачих отаманів І. Луценка, С. Гризла, М. Ковенка, М. Малашка, О. Чорнобая, Г. Горобця та інших [21]), а їхня нетривалість – про профілактично-залякувальну мету таких дій та прагненні зберігати внутрішню напругу в Українській Державі й, відтак, можливість смикати за військово-політичні мотузки нестабільне й

наелектризоване українське суспільство, а надто – тримати у підвішеному стані самого гетьмана та його оточення.

Борис Стеллецький– начальний Власного штабу гетьмана

Отже, Осібний відділ Штабу гетьмана провадив тотальне стеження й аналіз діяльності не лише усілякого роду та спрямувань партій і організацій, а й державних службовців вищого урядового та військового рангу і іноземних агентів. Згодом, вже в еміграції, один з начальників Штабу гетьмана Б. Стеллецький визнав, що Особливий (Осібний) відділ насправді являв з себе "таємну поліцію та розвідку політичного характеру" [22].

Зауважимо, що зрештою гетьманські спецслужби знали, що українськими соціалістами готувалося повстання проти діючого режиму. Про антигетьманські настрої серед стрілецтва та серед військовиків в особистому Штабі глави держави було відомо вже давно. Ще влітку (рапорт ад'ютанта Штабу гетьмана від 2 серпня 1918 р.) Осібний відділ отримав інформацію про "антиурядову діяльність" Січових стрільців та вояків Запорозької дивізії [23]. 7 листопада начальник Осібного відділу повідомив начальника гетьманського Штабу, що "в найближчому часі має намір видаватися нова газета "Трибуна", в якій будуть приймати участь міністр праці Славинський під псевдонімом Стависький, міністри Стебницький під псевдонімом Смутке і Лотоцький під псевдонімом Білоус" [24].

В. Станкевич, колишній комісар при головній команді російської армії за часів О. Керенського, згадував, як він разом з членами "лівих організацій", готував змову проти гетьмана. Метою цієї змови було скинути з влади і вбити П. Скоропадського, "передати владу кругам, що купчилися коло Союза Відродження Росії, який мусив координувати свою діяльність з Уфімською Директорією". Для цього вже було сформовано спецвідділ саботажників, що мали всіма засобами розвалювати залізничний рух, і навіть створено Кабінет міністрів на чолі з колишнім міністром Центральної Ради з великоруських питань Г.Одинцем. М. Стахів з цього приводу згадував: "Підготовка до майбутнього повстання розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П. Скоропадського та генерала П. Краснова, завдяки зусиллям полковників П. Болбочана, В. Павленка, представників Стрілецької ради Є. Коновальця та А. Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними – А. Галіп, а також П. Дідушок, як секретар "керівного гурту" [25]. Зрозуміло, що ці обидва угруповання розгорнули спільні заходи з підготовки збройного виступу проти П. Скоропадського. За словами одного з військових діячів цього другого (соціалістичного) перевороту Є. Коновальця, В. Винниченко ще 7 листопада "заявив, що все готове для повстання" [26].

Переворот підтримало й інше угруповання українських старшин, що раніше служили в українському війську за УНР, – "Український офіцерський союз – "Батьківщина" (організатор і голова – товариш військового міністра УНР за Центральної Ради генерал О. Греков; помічник голови – І. Андрущенко). Практична діяльність "Союзу", за свідченнями самого О. Грекова, головним чином зводилася до обліку офіцерського складу, ведення протигетьманської пропаганди та ухилом старшин від служби в армії П. Скоропадського. За мету ставилося збереження й згуртування старшинських кадрів до часу, коли Гетьман опиниться без підтримки німців й відтак не зможе втримати владу. Наприкінці жовтня 1918 р. О. Греков, за наполяганням та за сприяння членів цієї офіцерської організації, очолив Головний штаб гетьманської армії, але пробув на посаді його голови лише п'ять днів. На початку листопада О. Греков дізнався від першого генерал-квартирмейстера Генштабу Армії Української Держави генерала В. Сінклера про свій майбутній арешт й виїхав зі столиці до Полтави, а за тиждень – через Казатин, де мав зустріч з С. Петлюрою, до Вінниці, де запропонував свої послуги вже створеній Директорії, зокрема її голові В. Винниченку [27].

Одночасно діяли в Україні російські терористичні організації, які ставили за мету

викликати паніку в Україні, розсварити німців з українцями. Першим терористичним актом був вибух 6 червня 1918 р. порохових складів у передмісті Києва, в Звіринці. Сила вибуху була така велика, що близько 10 тисяч людей залишилися без притулку, а майже 1.000 було поранених та забитих. 14 червня в Києві загорілось 35 дров'яних складів, наслідком чого було знищено у вогні паровий млин, спиртовий завод, фанерна фабрика і близько 10 тисяч людей залишилися без даху над головою. 31 липня в Одесі стався вибух на складі набоїв.

Між тим, 7 жовтня 1918 р. начальник контррозвідувального відділу Штабу російської Південної (Южної) армії передав українським спецслужбам отримані ним таємні відомості, що Радою народних комісарів РСФРР іще на початку серпня під виглядом дипломатичного представника було відряджено до Києва спеціального радянського чиновника-агента, на якого покладалося керівництво терористичними актами в Україні. Основним його завданням було організація замаху на Гетьмана П. Скоропадського та донського отамана П. Краснова, на що Л. Троцьким було виділено близько 4 млн. рублів. Терористи повинні були прибути з Росії до Києва й зустрітися з вищевказаним дипломатом-агентом у столичному готелі "Марсель" і отримати від нього відповідні директиви.

Перш за все мав бути вчинений замах на П. Скоропадського, а вже потім – на П. Краснова. Однак плани було зкореговано. За вказівкою голови більшовицької мирової делегації на переговорах між Українською Державою та РСФРР Д. Мануїльського, вбивство П. Краснова було скасовано, позаяк замах міг негативно вплинути на козацтво і ще більш посилити антибільшовицькі настрої на Дону. Він наполіг на тому, аби шляхом підкупу та агітації лівої частини Кругу Всевеликого війська Донського влаштувати перевибори донського отамана і таким чином знешкодити П. Краснова. З метою улаштування перевиборів активно працювали із донським командним складом дехто Богучарський та лікар-більшовик Попов, проте їхній задум зазнав невдачі. Відтак ставку знов було зроблено на терор.

6 жовтня члени терористичної організації зібралися в одному з готелів Харкова, куди з Курська прибув член головної військової ради підосавул Поздняков (справжнє прізвище невідоме). Членами організації були: зять Гермогена студент Тарараєв (розпорядник розстрілів), його сестра Марія Тарараєва (секретар трибуналу), осавул Шурупов (новочеркаський чоботар, що мешкав на вул. Платонівській й видавав адреси), такий собі Васільєв (що жив у Новочеркаську поміж вулицями Отаманською та Московською), а також ще якийсь новочеркаський чоботар, прізвище якого не було встановлено, машиніст Іван Волгін (мешкав у Борисоглібську), Черемухін та Понєдєлєїн (що мешкали на станції Євстратовка) [28].

27 вересня 1918 р. департамент Державної Варти по лінії Освідомчого відділу МВС цілком таємно повідомляв київському міському отаманові, що ще у серпні начальник Осібного (Особливого) відділу Д. Бусло спеціальним рапортом (№ 920) повідомив начальникові гетьманського Штабу Б. Стеллецькому, що відповідно із "цілком достовірними агентурними відомостями" 15 вересня 1918 р. група із 28 осіб ухвалила убити П. Скоропадського. Виконавців замаху було обрано шляхом жереба, який випав на таких собі Івана Андрійовича Смірнова та Афанасія Степановича Барклаєва. Задля виконання теракту вбивці мали 17 вересня виїхати до Німеччини і там здійснити замах. Ліквідація гетьмана мала стати не просто політичним убивством, а сигналом для загального повстання в Україні [29]. Саме цим обумовлюється втаємничення від'їзду П.Скоропадського до Німеччини для зустрічі з Вільгельмом ІІ і таке ж повернення гетьмана в Україну. Як відомо, терористам не вдалося втілити в життя свій намір і глава держави, що змінив свій графік поїздки до кайзера, залишився живим, але важливим у цій розробці є те, що вона означено вказує принаймні на два важливих факти: взаємозв'язок убивства П. Скоропадського із початком повстання проти його режиму та взаємодію групи заколотників в Україні з російськими більшовиками.

Крім того, більшовики через свою агентуру в Україні створювали підпільну (т. зв. "соціалістичну") армію. Так, у терміновому цілком

таємному донесенні (№ 6178) Освідомчого відділу Державної Варти до столичного отамана від 19 жовтня 1918 р. повідомлялося, що 16 жовтня у Чигирині Київської губернії було заарештовано такого собі Івана Михайловича Мацака, який на допиті зізнався, що в серпні 1918 р. він разом з іншими агентами був доправлений головним комісаром Москви з Росії в Україну для формування соціалістичної армії. Арештант показав, що головним більшовицьким агентом по Київській губернії є офіцер-літун Павел Іванович Петров (що мешкав у столиці по вул. Фундуклеївській 68 в кв.14), по Черкаському повіту – Олександр Смірнов, по Звенигородському – Семен Іванович Якушевич, по Уманському – Феофан Пилипович Іванов, по Чигиринському – Павло Пастій-Пастушенко. У терміновому донесенні також повідомлялося, що в ніч з 19 на 20 жовтня на квартирі П. Петрова відбудеться з'їзд усіх цих агентів [30].

Відтак більшовицька Росія формувала в Україні армію терористів, які мали за мету фізичне усунення гетьмана й здіймання військового заколоту, що мав розбурхати масштабне повстання проти існуючої влади. Отже, водночас із планами збройного повстання, який організовували українські соціалісти, існував й план фізичного усунення гетьмана, який готували більшовицькі агенти. У спецслужб РСФРР (на відміну від українських опозиційних діячів) було достатньо відповідних кадрів терористів та практичного досвіду, але вони спиралися і на більшовицьку кооперацію із планами заколоту українських соціалістів (т.зв. групою Винниченка – Шаповала).

Здійснити державний переворот в Україні прагнули й деякі несоціалістичні російські угруповання, зокрема, "Спілка відродження України", яка планувала заарештувати П. Скоропадського та проголосити в Києві нову російську владу.

14 листопада 1918 р. В. Винниченко підписав відозву до населення, в якій Директорія оголосила початок всенародного повстання проти "антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського" і закликала всіх чесних громадян, як українців, так і не українців, "стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу" [31].

Ударною силою заколотників став Окремий загін Січових стрільців, що базувався у Білій Церкві, та інші військові підрозділи [32]. Наступного дня (тобто 15 листопада), саме коли Є. Коновалець висував гетьманові умови почесної капітуляції під гаслами компромісу, С. Петлюра, оголосивши себе головним отаманом (головнокомандуючим) Республіканського війська, власним Універсалом скасовував усі накази гетьмана по війську, армійським частинам пропонував перейти на бік заколотників, а самого П. Скоропадського було визначено як узурпатора та зрадника й поставлено "поза законом за головний державний злочин проти самостійної Української Народної Республіки" [33]. Того ж дня повстанцями було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян [34]. Чи міг Є. Коновалець, у випадку згоди П. Скоропадського, виконати свої зобов'язання перед ним за таких умов, та й чи мав намір їх виконувати? От і гетьман розумів, що – ні.

В Україні склалася патова ситуація, позаяк ніхто вже не був в змозі зупинити маховик хаосу та свавілля. У повітрі повіяло запахом крові та смородом трупів, від яких у вождів та вождиків, отаманів й отаманчиків та й просто горлорізів і авантюристів з'явився прикус влади та присмак наживи. То був вітер громадянської війни. Його завивання так терпляче чекали й ті, хто звик бенкетувати на чужому пожарищі: червоні росіяни – на півночі, білі росіяни – на сході, поляки – на заході, румуни – на півдні.

17 листопада 1918 р. за рішенням ЦК РКП(б) і Ради народних комісарів РСФРР було утворено революційну військову групу військ, завданням якої було "визволення" України. А 28 листопада в Курську був утворений маріонетковий "український" радянський уряд, на допомогу якому й мала прийти вище згадана російська група військ.

На заклик до розгрому гетьманщини відгукнулися усі: ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики, російські монархісти й "єдинонеделимці", робітники та селяни, різного штибу отамани і просто ватаги волоцюг.

В цей час П.Скоропадський з кожним днем відчував, що ґрунт вислизує з-під його ніг. Гетьманське оточення покидало його й він чим далі залишався і без підтримки, і без захисту:

"Все російське йшло наперекір мені, усі ті діячі, які ще так нещодавно обговорювали зі мною усі справи й тулилися у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. В моєму штабі, за винятком моєї найближчої свити, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. З одного боку, Директорія та співчуваючі їй успішно розповсюджували відомості, що я зрадив Україні, з іншого боку, серед російського офіцерства розповсюджувалися перемови, що я входжу у таємні перемовини з Петлюрою, аби зрадити офіцерство" [35].

Чому П.Скоропадський сам не очолив опір заколотникам? Відповідь полягала у переконаннях, які згодом він виклав у спогадах: "По-перше, у міжосібній війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї сторони, по-друге, тому, що, на жаль, я [тобто Скоропадський – *П.Г.-Н.*] вже з перших днів [гетьманства] помітив ті інтриги, котрі велися проти українського уряду і мене серед офіцерства, і офіцерство цьому вірило. Я боявся, що будь я на чолі війська, це могло б послабити офіцерське єднання, настільки необхідне у той момент. Нарешті, я думав спочатку, що ще можна припинити усі ці повстання умовляннями однієї та другої сторони, а для цього я був пов'язуючою ланкою двох таборів" [36].

Гетьман так і не зрозумів, що збройний виступ заколотників був не проти якогось там відстороненого від нього табору, а проти нього та влади й політики, яку він уособлював; решта – було лише маневрами та пусканням диму у очі. Надто різну мету та завдання мали він та його опоненти, коли йшлося про українське державотворення; надто протилежні погляди мали вони на шлях її економічного розвитку й, врешті, аж надто суперечливі світогляди були у гетьмана та лідерів крайньої лівої опозиції, як, власне й у крайніх правих кіл, щодо моделі національного розвитку та соціальної справедливості.

У другій половині дня 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський зрікся влади власноручним актом [37].

Тим не менш варто зазначити, Штаб гетьмана відігравав одну з ключових ролей в державотворчій роботі за часів гетьманування П.Скоропадського і являв свого роду службу безпеки, розвідки, контррозвідки та охорони голови держави водночас. Цілком вірогідно, що через такі широкі (особливо силові) повноваження Штабу гетьмана й зокрема його Осібного відділу, П. Скоропадський намагався створити власний уряд і, за сумісництвом, силову структуру, які (в тіснішому полі найближчих і довірених йому особисто осіб) надав би гетьманові можливості діяти більш самостійно в управлінні державою, уникаючи тотального контролю окупаційної німецької влади та політичних галасів своїх противників. Втім, сили Штабу гетьмана не могли замінити армії, а відтак, передбачаючи антигетьманський заколот, об'єктивно не могли протистояти організованим військовим підрозділам опозиції, що під проводом Директорії стали в авангарді протигетьманського виступу, а тим паче хвилі збройного повстання народних отаманських формувань, які восени 1918 р. почали діяти скоординовано й під єдиним воєнно-політичним керівництвом, про що засвідчили події жовтня–грудня 1918 р. й, врешті-решт, призвели до повалення Гетьманату П.Скоропадського.

Джерела і література:

1. *Гай-Нижник П. П.* Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – №4. – С.132–164.

2. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 7, арк. 2, 4-6 зв.

3. ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 2, арк. 133-135.

4. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 88, арк. 113-114.

5. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 87, арк. 12-25, 38-46.

6. ЦДАВО України, ф. 1064, оп.1, спр. 294, арк.1-4.

7. ЦДАВО України, ф. 1064, оп.1, спр. 181, арк.1-4.

8. ЦДАВО України, ф. 57, оп. 2, спр. 246, арк.17-18.

9. *Деникин А.И.* Гетманство и Директория на Украине// Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л., 1930. – С. 145.

10. *Могилянский Н.М.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. – Л., 1930. – С. 131.

11. *Деникин А.И.* Гетманство и Директория на Украине// Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л., 1930. – С.150.

12. ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 2, арк. 124-126.

13. ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 2, арк. 106–107.

14. *Гай-Нижник П.* Ув'язнення Симона (арешт та звільнення С. Петлюри за Гетьманату П.Скоропадського) // Час і Події (Чикаго, США). – 2012. – 25 грудня; *Гай-Нижник П.* Арешт, тривалістю в добу. Ким і чому було затримано та звільнено В.Винниченка влітку 1918 р. // Час і Події (Чикаго, США). – 2012. – № 37. – 13 вересня.

15. ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 2, арк. 107-110.

16. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

17. *Скоропадський П.* Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 181.

18. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 7, арк.1, 2 зв. – 3.

19. *Лободаєв В.М.* Революційна стихія. Вільнокозачий рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – С. 220.

20. ДАКО, ф.р.2793, оп.1, спр.407, арк.7–13 зв.

21. ЦДАВО України, ф. 2207, оп. 1, спр.504, арк. 5–5 зв.; спр.550, арк.2–3; спр.1164, арк.3–3 зв.; Вперед (Катеринослав). – 1918. – 13 червня; *Амосов И.* Под сапогом немецкой оккупации // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний и статей. – Днепропетровск, 1927. – С.239.

22. ЦДАВО України, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 125.

23. ЦДАВО України, ф. 2469, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 2-6.

24. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 89, арк. 100.

25. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. – Т. 1. – Скрентон, 1967. – С. 20.

26. *Коновалець Є.* Причинки до історії Української революції. – Прага, 1927. – С. 13.

27. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62149-ФП, арк. 88-98.

28. ДАКО, ф. р-2793, оп. 2, спр. 25, арк. 15-16.

29. ДАКО, ф. р-2793, оп. 2, спр. 25, арк. 19-21.

30. ДАКО, ф. р-2793, оп. 2, спр. 10, арк. 37.

31. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Зб. док. і мат. – К., 2006. – Т. 2. – С. 374-375.

32. *Гай-Нижник П.П.* Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) // Гілея. – 2011. – № 47 (5). – С. 18–29; – № 48 (6). – С. 88–99; – № 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

33. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Зб. док. і мат. – К., 2006. – Т. 2. – С. 375.

34. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5, спр. 6, арк. 12.

35. *Скоропадський П.* Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 317-318.

36. *Скоропадський П.* Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 312.

37. Відродження. – 1918. – 15 грудня; Наш путь. – 1918. – 15 грудня; Мир. – 1918. – 15 грудня.

Павло Гай-Ныжнык

Борьба спецслужб П. Скоропадского с антигетманским подпольем в Украине

В статье показаны действия спецслужб Украинской Державы (Гетманата П. Скоропадского) в борьбе с антигетманским подпольем в 1918 г., в частности деятельность Особого отдела Собственного Штаба гетмана и департамента Державной Варты Министерства внутренних дел. Указано на мероприятия по упреждению деятельности большевистского подполья в Украине, отдельных групп белого движения и оппозиционных украинских социалистических партий и т.п.

Ключевые слова: *Украинская Держава, спецслужбы, Гетманат, Особый отдел, Державная варта, Штаб гетмана.*

Pavlo Hai-Nyzhnyk

A fight of the special services of P. Skoropadsky is against an antihetman underground in Ukraine

The article highlights the intelligence activities of the Ukrainian State (Hetmanate Skoropadskiy) in controlling antyhetmanskym underground in 1918 particular activity apart Department Own Staff Hetman State Guard and the Department of the Interior Ministry. Specified on measures for the prevention of the Bolshevik underground in Ukraine, some groups of white movement and opposition Ukrainian socialist parties and more.

Key words: *Ukrainian State, special services, Get'manat, Osibniy department, State guard, Staff of hetman.*

Регіональні аспекти історичної демографії

УДК 355 (477)“1648/179”

Олександр Сакало (м. Полтава)

Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст.

У статті на основі статистичних даних сповідних розписів п'ятнадцяти українських сіл Лубенського полку за період з 1758 по 1782 роки аналізується типологія і структура домогосподарств козаків Гетьманщини другої половини XVIII століття.

Ключові слова: *козаки, сповідний розпис, домогосподарство, нуклеарне домогосподарство, розширене домогосподарство, мультифокальне домогосподарство, населеність, покоління.*

Впродовж останніх років в Україні все більшого поширення набувають дослідження в галузі соціальної історії, історичної демографії, локальної та мікроісторії. Такі тенденції безумовно слід вітати, оскільки зазначені напрями історіописання давно й добре відомі на Заході, натомість на вітчизняних теренах вони лише починають привертати увагу науковців й торують шлях крізь широке захоплення політичною та економічною історіями.

Зазначимо, що основу предмету історико-демографічних досліджень становить вивчення статево-вікового складу населення, міграційних процесів, шлюбного ринку, структури та поколінного складу домогосподарств, загальної та середньої населеності. Головна увага нашої розвідки буде приділена аналізу структури козацьких домогосподарств Лубенського полку другої половини XVIII століття, а також їхня типологізація на цій основі.

Джерельну базу дослідження становлять сповідні розписи за різні роки 15 типових українських сіл, що входили до складу п'яти сотень Лубенського полку, а саме: Митченки (1758, 1770, 1782 рр.), Савинці (1758, 1770, 1782), Грабарівка (1758, 1768, 1778) Пирятинської першої сотні; Золотухи (1765, 1775, 1781), Остапівка (1765, 1770, 1777), Карпилівка (1758, 1772, 1778) Яблунівської сотні; Мелехи (1765, 1775, 1782), Поставмуки (1767, 1775, 1781), Крутий Берег (1767, 1775, 1782) Городиської сотні; Луговики (1775, 1777, 1779), Нехристівка (1765, 1772, 1779), Сухоносівка (1766, 1775, 1781) Курінської сотні [1]; Бацмани (1765, 1773, 1778), Сологубівка (1759, 1768, 1777), Ведмеже (1765, 1770, 1772) Роменської сотні [2]. Критеріями для вибору саме цих документів стали: наявність повного, непошкодженого тексту і, як наслідок, можливість отримати всю необхідну для історико-демографічних досліджень інформацію. Вибір сіл та сотень обумовлений географічними ознаками – по три з кожної сотні, що репрезентували всю територію Лубенського полку. Вибір трьох розписів по кожному селу зумовлений, по-перше, необхідністю запобігти отриманню випадкових даних (наприклад, якщо розпис припадав на роки, що йшли одразу після посух, епідемій, тощо), по-друге, він дозволяє прослідкувати досліджувані явища і процеси у динаміці впродовж певного часового проміжку й, відповідно, дає можливість визначити певні тенденції та зробити узагальнення. Детального джерелознавчого аналізу цих документів здійснювати не будемо, лише зауважимо, що їхня репрезентативність, зважаючи на мету й завдання дослідження, нас цілком влаштовує [3].

Необхідно зауважити, що в історичній науці існує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII ст. (на думку Б. Миронова, це правило діє стосовно періоду XVII – початку XX ст.) на теренах усієї Європи поняття “сім'я” (“родина”) та “домогосподарство” (“двір”, “домова спільнота”) були тотожними [4]. Тогочасна сім'я або домогосподарство являло собою сукупність людей (близьких родичів й не тільки), що мешкали разом (у одному дворі), вели одне господарство під керівництвом однієї особи – господаря двору, який, водночас, був главою сім'ї. Отже, в основу такої спільноти були покладені як родинні, так і господарські зв'язки (на відміну, скажімо, від сучасної сім'ї) [5]. На нашу думку, останні мали першість над родинними зв'язками, тобто сім'я була скоріше господарсько-економічним осередком. Відповідно, й у нашому дослідженні терміни “сім'я” та “домогосподарство” вживаються синонімічно.

Перш ніж безпосередньо перейти до реалізації поставленої мети та завдань, зазначимо, що в досліджуваній нами сільській місцевості козаки, поряд із селянами (посполитими), становили найчисельнішу соціальну групу. Ще однією повсюдно поширеною соціальною спільнотою було

сільське духовенство, втім чисельно воно суттєво поступалося як козацтву, так і селянству. Згідно з даними перепису 1719 р. козаки поділялися на “конних”, “тяглих” і “піших”. Укладачі перепису 1732 р. виділяли козаків “грунтових”, “малогрунтових”, “убогих” і “весьма убогих”. Козацьку громаду сільського поселення (нас цікавить саме цей рівень) очолював курінний отаман. У структурі місцевого самоврядування саме на нього покладались обов’язки врядування козацьким товариством відповідної базової одиниці [6]. Традиційно за козаками були закріплені певні права та привілеї. Насамперед слід підкреслити, що це були юридично вільні люди, котрі мали закріплене законодавчо право спадкового володіння землею. Вони сплачували податки, проте звільнялися від деяких державних повинностей. Мали право займатися промислами, ремеслами, торгівлею, полюванням, рибальством тощо. Козаки перебували під юрисдикцією військового суду. Згідно царського указу від 24 квітня 1735 р. козацтво поділялося на дві великі групи – “виборні” та “підпомічники” [7]. В основу такого поділу був покладений принцип матеріальної забезпеченості кожного окремого козака. Число виборних козаків у всій Гетьманщині дорівнювало 20 тисячам осіб. Виборні козаки звільнялися старшиною від сплати державних повинностей. Головним їхнім обов’язком була військова служба із власним озброєнням, спорядженням і кіньми. До функцій підпомічників входили: доставка до війська продовольства та фуражу, обробка землі виборних козаків у той час, коли останні перебували у військовому поході [8]. Існував ряд обмежень щодо купівлі-продажу козацьких земель та щодо переходу посполитих до козацької спільноти та навпаки, але в цілому дана соціальна група відрізнялася високою соціальною мобільністю (звісно, зважаючи на реалії традиційного ранньомодерного українського суспільства).

Отже, зазначимо, що загальна кількість домогосподарств козаків у досліджуваних селах Лубенського полку за всі, розглянуті нами, роки дорівнювала 1881 (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість та частка домогосподарств козаків

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Крутий Берег	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацмани	Сологубівка	Всього
Кількість	79	132	125	146	74	128	275	52	34	158	34	61	161	242	180	1881
Частка, %	33	64	62	78	80	80	49	21	15	44	26	28	76	72	87	

Бачимо, що найбільше козацьких домових спільнот нараховувалося у Мелехах та Бацманах – 275 та 242, відповідно. Найменше число таких сімей було зафіксовано у Нехристивці та Крутому Березі – по 34. Частка родин козаків від загальної кількості домогосподарств у селі також суттєво різнилася. Так, найбільшою вона була у Сологубівці – 87%, а найменшою – у Крутому Березі – 15%.

Важливим завданням нашої розвідки є визначення загальної та середньої населеності домогосподарств козаків. За результатами підрахунків встановлено, що загальна населеність цих домових спільнот становить 22702 особи (11539 чоловіків та 11163 жінки). Таким чином, показник середньої населеності козацьких сімей по полку загалом складав 12,1 особи.

Більш детальний аналіз засвідчив, що лише у двох випадках (села Мелехи та Крутий Берег Городиської сотні) показники середньої населеності були нижчими за 10 осіб. Тільки в одному випадку вона була порівняно невисокою й складала 6,5 особи (село Крутий Берег). У 12 випадках з 15 середня населеність перевищувала 11 осіб. У двох селах (Сухоносівка Курінської сотні, Ведмеже Роменської сотні) вона була дуже високою – 16,0 і 17,2 особи відповідно (див. табл. 2).

Серед аналогічних показників по окремих сотнях найменш населеними виявилися села Городиської сотні – 9,5 особи, а найбільшу середню кількість мешканців мали козацькі родини Роменської сотні – 13,5 особи. У жодному з досліджуваних сіл тенденція до поступового постійного зменшення середньої населеності не простежується. У деяких випадках результати останнього зрізу даних, у порівнянні з першим, дійсно вказують на зменшення числа мешканців домогосподарств. Проте, динаміка зміни цього показника, зазвичай, мала подібний вигляд (за прикладом села Карпилівка Яблунівської сотні): 1758 р. –

Таблиця 2

Середня населеність домогосподарств козаків Лубенського полку

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Крутий Берег	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацмани	Сологубівка
Середня населеність	11,6	12,5	11,6	12,9	11,8	10,7	9,3	12,3	6,5	12,0	11,1	16,0	17,2	12,5	12,9

10,6 особи, 1768 – 12,1, 1778 – 9,6. Вочевидь, така ситуація була пов'язана з епідемією чуми 1770 р. та посухами 1772, 1773 і 1774 рр., що суттєво зменшували врожайність і призводили до голоду [9]. На відміну від зазначеної вище, тенденція до постійного поступового зростання середньої населеності була зафіксована нами у п'яти селах: Ведмеже (Роменська сотня), Нехристівка (Курінська сотня), Мелехи та Поставмуки (Городиська сотня), Савинці (Пирятинська перша сотня).

Граничні межі населеності одного домогосподарства були доволі широкими. Так, домові спільноти Клима Момотенка (Сухоносівка, 1775 р.) та вдови Олени (Бацмани, 1773 р.) нараховували лише по одній особі [10]. Найбільше число мешканців – 58 осіб, було зафіксовано у родині Миколи Семича (Ведмеже, 1770 р.) [11].

Порівняння отриманих нами даних із аналогічними розрахунками інших дослідників (за виключенням даних Д. Казімірова по козацьких домогосподарствах м. Мени Чернігівського полку, всі інші цифри стосуються всього населення в цілому) дає, на наш погляд, підстави обґрунтовано стверджувати, що населеність домогосподарств козаків Лубенського полку була доволі високою (див. табл. 3) [12]. За цією ознакою досліджуваний регіон, як бачимо, суттєво відрізнявся від Західної Європи XVIII ст., де середня населеність домогосподарств була значно меншою. Таке співвідношення опосередковано підтверджує концепцію Д. Хайнала про розподіл європейського континенту на дві умовні зони – західну та східну, зі своїми моделями шлюбної поведінки та домінуючими типами домогосподарств [13].

Таблиця 3

Середня населеність домогосподарств (порівняльна таблиця)

Регіон	Села Лубенського полку	Села Стародубського полку	м. Мени, Чернігівського полку	Села Житомирського повіту	Села Ярославського повіту, Росія	Прибалтика	Абтенау, Австрія	Корф Кастл, Англія	Лонгнесс, Франція	Колорно, Італія	Аросс ін. Мюль, Швейцарія	Іокущі, Японія	Таегу, Корея
Роки	Друга пол. XVIII ст.	XVIII ст.	1765-69 рр.	1791 р.	XVIII ст.	кінкць XVIII ст.	1790 р.	1790 р.	1778 р.	1782 р.	1779 р.	1746 р.	1789 р.
Середня населеність	12,1	8,9	9,3	6,6	5,2	15,4	7,7	4,8	5,1	4,2	5,3	5,5	4,7

Ще однією важливою історико-демографічною характеристикою домогосподарств є їхній поколінний склад. За цим показником джерела фіксують чотири типи сімей: одно-, дво-, три- та чотирипоколінні. За нашими розрахунками найменші частки припадали на долю однопоколінних та чотирипоколінних домових спільнот: перших нараховувалося всього 21 (1,1%), других – лише 3 (0,2%). Відповідно, найбільший відсоток складали дво- та трипоколінні сім'ї із незначною перевагою перших: 940 (50,0%) проти 917 (48,7%) (див. рис. 1). Констатуємо, що у чотирьох селах

Рис.1. Поколінний склад родин козаків Лубенського полку

з п'ятнадцяти джерела не зафіксували жодної однопоколінної козацької родини. Лише двічі частка таких домових спільнот перевищувала 3% (Сухоносівка – 4,9%, Крутий Берег – 11,7%). В усіх інших випадках цей показник коливався у межах 0,4–2,1%. Частка двопоколінних домогосподарств охоплювала діапазон від 33,3 (Золотухи) до 70,6% (Нехристівка). Але слід зазначити, що у 12 випадках з 15 ця цифра вкладалася в межі 40–60%. Найменша частка трипоколінних родин складала 26,5% (Крутий Берег), найбільша – 66,7% (Золотухи). У 12 випадках з 15 на долю подібних домогосподарств припадало від 39 до 57%.

Перш ніж розпочати аналіз типології та структури козацьких домогосподарств, відмітимо, що ще у XIX ст. історики та етнографи зазвичай описували козацькі родини як великі складні домові спільноти. Так, наприклад, зазначалося, що дорослі сини й навіть одружені тільки в особливих випадках відокремлювалися від батьківської сім'ї й проживали окремо. Переважно ж до смерті батька всі жили разом, працюючи на одне господарство [14]. Втім, жодних підрахунків, які б підтверджували або спростовували зазначене твердження, дослідники не здійснювали. Отже, спробуємо дати відповідь на це питання, здійснивши аналіз структури козацьких домогосподарств обраних сіл Лубенського полку. Також, на нашу думку, буде доцільним назвати основні чинники, котрі мали визначальний вплив на формування структури домогосподарства. Більшість сучасних дослідників у галузі соціальної історії визначають наступні основні структуроутворюючі фактори, притаманні усім соціальним групам тогочасного суспільства в цілому: територіально-географічні, соціально-економічні та ментально-релігійні [15]. Безумовно, всі вони так чи інакше пов'язані між собою й потребують комплексного вивчення. Так, до першої групи слід віднести обширність земельних угідь, що колонізовувалися та потребували обробки. Це сприяло регенерації складних форм сімейної організації, гальмувало виокремлення особистості з системи сімейно-родинних зв'язків, а також виокремлення приватної власності з власності сімейної. Якщо в Західній Європі порівняна обмеженість (особливо в деяких регіонах) придатних до ведення господарства земель сприяла формуванню приватної власності та індивідуалістських повсякденних життєвих стратегій, то на наших теренах були наявні протилежні тенденції. Сюди ж можна віднести й повільний (у порівнянні із Західною Європою) процес урбанізації, що сприяв збереженню аграрного суспільства, гальмував модернізаційні процеси й, відповідно, консервував усталені форми сім'ї. До чинників соціально-економічного характеру насамперед віднесемо економічну необхідність. Для заснованого на натуральному господарстві аграрного суспільства, в якому була мало поширена наймана праця, повільно розвивалися товарно-грошові відносини та не існувало ніякої системи соціального забезпечення, економічно доцільними були багатодітні складні сім'ї. Економічна ефективність традиційної родини (домогосподарства) засновувалася на: єдиновладді господаря (принцип патріархальності), жорсткому розподілі соціальних ролей, об'єднанні в "економічному осередкові" великої кількості людей та міцності сім'ї (зокрема, й через обмежені можливості розлучення). Економічну та територіальну обумовленість переважання й збереження складних форм домогосподарства підтримували суспільна свідомість і релігійні цінності ранньомодерного українського соціуму. На думку багатьох дослідників саме релігійні цінності були визначальними для формування менталітету й суспільної свідомості людей тієї епохи. А вони, зокрема, сприяли розвиткові колективних форм життя та консервації складної сім'ї. Саме на сім'ю були покладені завдання мінімізувати життєві ризики, гарантувати "прожитковий мінімум", забезпечити соціальний захист, психологічний комфорт та підтримати соціальний статусу її членів. Це також відрізняло наш регіон від Західної Європи, де соціальними цінностями й нормами здавна були економічний успіх, індивідуалізм та персоналістська трудова етика.

Говорячи про соціальну групу козаків та звертаючи увагу на другий із зазначених чинників – соціально-економічні умови, слід зауважити наступне. Дані ревізій 1743 і 1751 рр. свідчать, що рівень заможності козаків Лубенського полку був, у порівнянні з іншими полками, доволі низьким. Це підтверджує той факт, що, за даними 1743 р., саме цей регіон посідав перше місце за кількістю дворів "мало грунтових" та "нищетних" виборних козаків – їх нараховувалося 3376. Аналогічна ситуація була й серед підпомічників. Свідчення 1751 р. підтверджують, що такий стан речей зберігся, а гірша ситуація була лише у Ніжинському полку [16].

Крім того, представники цієї соціальної групи були зацікавлені у великих родинах через мож-

ливість деякого ухилення в такий спосіб від виконання військових повинностей: згідно тогочасного законодавства родичі, що проживали разом у спільному домогосподарстві, самостійно визначали зі свого складу тільки одну особу, яка буде нести військову службу, інші ж дорослі чоловіки (теж козаки) могли уникнути цього обов'язку.

В основу типологічного аналізу козацьких родин нами була покладена найбільш поширена в сучасній історичній демографії класифікація форм сімейної організації (домогосподарств) П. Ласлетта, заснована на так званому "методі діагностичних груп", розробленому кембриджською групою з історії народонаселення та соціальної структури. Зауважимо, що у разі використання такого підходу особливо важливого значення набуває дотримання однакових методик підрахунку. На жаль, мусимо констатувати, що однією з перешкод на шляху розвитку та поширення історико-демографічних студій на теренах колишнього СРСР, за нашими міркуваннями, є відсутність єдиних уніфікованих підходів до аналізу сімейної структури – в першу чергу це стосується класифікації домогосподарств.

Отже, згідно класифікації П. Ласлетта всі домогосподарства розподілялися на три основні типи в залежності від структури сім'ї, а саме: прості (нуклеарні), розширені та мультифокальні. Розширені та мультифокальні сім'ї у свою чергу утворюють спільну групу складних домогосподарств. Окрім названих трьох основних типів існують також домогосподарства, які складаються з однієї особи й такі, що не утворюють сімей [17].

Здійснений нами типологічний аналіз домових спільнот козаків засвідчив суттєву перевагу складних сімей (див. табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл домогосподарств козаків за типами

Села	Одинаки/ Без структури		Нуклеарні		Розширені		Мультифокальні		Загалом	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Митченки			15	19,0	5	6,3	59	74,7	79	100,0
Савинці			21	15,9	8	6,1	103	78,0	132	100,0
Грабарівка			28	22,4	4	3,2	93	74,4	125	100,0
Мелехи			93	33,8	9	3,3	173	63,9	275	100,0
Поставмуки			9 1	7,3	3	5,8	40	76,9	52	100,0
Крутий Берег			15	44,1	2	5,9	17	50,0	34	100,0
Золотухи			21	14,4	3	2,0	122	83,6	146	100,0
Карпилівка			24	18,7	8	6,2	96	75,1	128	100,0
Остапівка			14	18,9	1	1,3	59	79,7	74	100,0
Луговики			19	12,0	5	3,2	134	84,8	158	100,0
Нехристівка			6 1	7,6	3	8,8	25	73,6	34	100,0
Сухоносівка	1	1,6	19	31,1	1	1,6	40	65,7	61	100,0
Ведмеже			23	14,2	8	4,9	130	80,9	161	100,0
Сологубівка			48	26,7	10	5,5	122	77,8	180	100,0
Бацмани	1	0,4	43	17,8	11	4,5	187	77,3	242	100,0
Загалом	2	0,1	398	21,2	81	4,3	1400	74,4	1881	100,0

З трьох основних категорій домогосподарств найменше представництво мали сім'ї розширеного типу. В кількісному вимірі їхнє число коливалося в межах від 1 родини (Остапівка, Сухоносівка) до 11 (Бацмани) й, відповідно, у відсотковому – від 1,3 (Остапівка) до 6,8% (Нехристівка). У загальному типологічному розподілі на долю 81 розширеної родини припадало 4,3%. Отже, визначального впливу на класифікацію даних домових спільнот в цілому сім'ї цього типу не мали.

Друге місце в наших розрахунках зайняли нуклеарні (прості) домогосподарства. Їхня кіль-

кість у різних селах також суттєво різнилася: від 6 родин (Нехристівка) до 93 (Мелехи). Найменша частка домових спільнот даного типу була зафіксована нами у Луговиках – 12,0%. Найбільша – у Крутому Березі – 44,1%. Загалом, на долю 398 нуклеарних домогосподарств припадало 21,2% від загальної кількості родин козаків.

Переважна більшість домових спільнот була віднесена нами до мультифокального типу – 1400. Найменше таких родин у кількісному та відсотковому вимірах проживало у Крутому Березі – 34 (50,0%). Найбільше: кількісно – у Бацманах – 187, відсотково – у Луговиках – 84,8%. В загальному розподілі частка мультифокальних домових спільнот становила 74,4%.

Сума розширених і мультифокальних домогосподарств становить загальну групу складних сімей, частка яких у середовищі козаків складала 78,7%, тобто переважну більшість (див. рис. 2).

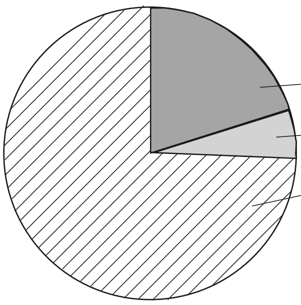

Рис. 2.Співвідношення сімей козаків Лубенського полку за типами

Також, аналіз продемонстрував, що домогосподарства одинаків у досліджуваних нами селах були майже відсутні. Зокрема, серед дворів козаків таких було лише два, а їхня частка, відповідно, дорівнювала 0,1%.

Таким чином, здійснений типологічний аналіз родин козаків Лубенського полку засвідчив, що в їхньому середовищі в другій половині XVIII ст. переважали складні форми сімейної організації.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 801, оп. 1, спр. 7, арк. 1–14; спр. 10, арк. 1-10; спр. 15, арк. 1-17; спр. 20, арк. 21-29; спр. 59, арк. 1-14; спр. 67, арк. 1-18; спр. 69, арк. 1-12; спр. 70, арк. 1-10; спр. 74, арк. 1-7; спр. 106, арк. 1-12; спр. 150, арк. 1-11; спр. 155, арк. 1-19; спр. 158, арк. 1-16; спр. 202, арк. 1-16; спр. 210, арк. 1-12; спр. 254, арк. 1-12; спр. 255, арк. 1-13, 34-41; спр. 256, арк. 26-41; спр. 259, арк. 66-77; спр. 307, арк. 1-12; спр. 309, арк. 13-20; спр. 411, арк. 1-11; спр. 417, арк. 1-13; спр. 426, арк. 1-14; спр. 428, арк. 1-23; спр. 433, арк. 1-17; спр. 543, арк. 65-78; спр. 544, арк. 49-56; спр. 575, арк. 1-14; спр. 576, арк. 1-12; спр. 632, арк. 19-30; спр. 634, арк. 1-14; спр. 635, арк. 14-21; спр. 706, арк. 44-57; спр. 711, арк. 16-31; спр. 713, арк. 35-46; спр. 738, арк. 13-23; спр. 740, арк. 1-24, 43-56; спр. 742, арк. 33-48.

2. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 960, оп. 3, спр. 21, арк. 27-39, 210-234, 325-338; спр. 184, арк. 157-169, 232-244зв., 269-287зв.; спр. 276, арк. 1-15, 80-89, 143-151зв.

3. Див. докладніше: Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової намісній 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових [Електронний ресурс] / Любов Захарівна Гісцова. – Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/giscova_spovidna.htm.; Романова О. Сповідальні книги Київської метрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / Оксана Романова // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С. 122–148; Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис / Олександр Сакало // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск: "Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації". Книга 1. – К., 2009. – С. 379–386.

4. Волошин Ю. Населення домогосподарств "государевых малороссийских описных раскольничьих слобод" (за матеріалами "Генерального опису Лівобережної України 1767-1769рр." / Юрій Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.2. – С. 118.

5. Миттерауер М. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ / Михаэль Миттерауер, Александр Каган // Семья, дом и узы родства в истории [под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; Отв. ред. О.Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой]. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С.44-45.

6. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 132.

7. Василенко Н. П. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 19 частей. Собрано в правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года / Николай Петрович Василенко. – Чн.: 1902. – 10, С. 240. – Материалы для истории экономического, общественного и юридического быта старой Малороссии, издаваемые Н.П.Василенко, т. 2.

8. Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. – 2009. – С. 91.

9. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Едуард Сергійович Острась. – Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. – С. 11.

10. ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 21, арк. 210.

11. Там само, спр. 184, арк. 244.

12. Для порівняння використані дані з наступних джерел: Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 220; Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. / Дмитро Казіміров // Краєзнавство. – К., 2011. – №4. – С. 218. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. / Микола Крикун // Україна модерна. – Львів, 2001. – № 6. – С. 27; Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / Питер Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: [сб. статей / под. ред. Вишневского А. Г., Кона И. С.]. – М.: Статистика, 1979. – С. 152–156; Миттерауер М. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ / Михаэль Миттерауер, Александр Каган // Семья, дом и узы родства в истории [под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; Отв. ред. О.Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой]. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С. 46–47; Kuen-tae Kim, Different paterns of marriage between a city and villages in 18th century Korea: The cause of Taegu Area / Kuen-tae Kim // History of the Family, 14 (2009). – P. 74.

13. Див. докладніше: Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе / Джон Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: [Сборник статей под ред. Вишневского А. Г., Кона И. С.]. – М.: Статистика, 1979, – С. 14–70; Шолтычек М. Семья и домохозяйство в Центральной Европе / Миколай Шолтычек // Историческая демография. Сборник статей / Под ред. Денисенко М.Б., Троицкой И.А. – М.: МАКС Пресс, 2008. – ("Демографические исследования", выпуск 14). – С. 240–276; Носевич В. Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. [Електронний ресурс] / Вячеслав Носевич. – Режим доступу: http://www.vln.by/node/116; Hajnal J. Two kinds of preindustrial household formation system / John Hajnal // In: R. Wall (ed.), in collaboration with J. Robin and P. Laslett. Family Forms in Historic Europe. – Cambridge, 1983. P. 65–104.

14. Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / Александр Матвеевич Лазаревский // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Т.11, отд.2. – К., 1896. – С. 45.

15. Носкова А. В. О влиянии различных факторов на сохранение до XX в. расширенной структуры семьи в России / Антонина Вячеслововна Носкова // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 18. Социология и политология. – 2005. – №4. – С. 157.

16. Гуржій О. Вказ. праця. – С. 92–93.

17. Про класифікацію домогосподарств П. Ласлетта див. докладніше: Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / Питер Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: [сб. статей / под. ред. Вишневского А. Г., Кона И. С.]. – М.: Статистика, 1979. – С.136–138; О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории [под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; отв. ред. О.Е. Кошелева; пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой]. – Спб.: Евр. ун-т; Алетея, 2004. – С.270–271.

Александр Сакало

Домохозяйства козаков Лубенского полка второй половины XVIII века

В статье на основе статистических данных исповедных ведомостей пятнадцати украинских сёл Лубенского полка за период с 1758 по 1782 года анализируется типология и структура домохозяйств козаков Гетманщины второй половины XVIII века.

Ключевые слова: *казаки, исповедная ведомость, домохозяйство, нуклеарное домохозяйство, расширенное домохозяйство, мультифокальное домохозяйство, населённость, поколение.*

Olexandr Sakalo

Cossack's households of the Lubens`kyi regiment of the second half of 18th century

In the article on the basis of statistical data of fifteen Ukrainian village's of the Lubens`kyi regiment confession registers from 1758 to 1782 years the typology and structure of Hetmaschyna of cossack's households of the second half of 18th century is analyzed.

Key words: *cossacks, confession register, household, nuclear household, extended household, multiple household, density of population, generation.*

УДК 94 (477. 53): 314 (1 – 22)

Юрій Ночовний (м. Полтава)

Структура населення сотенного містечка Пирятина: історико-демографічний аналіз за матеріалами Румянцевського опису 1765-1769 рр.

У статті за матеріалами Румянцевського опису досліджується населення сотенного містечка Гетьманщини Пирятина. Визначається чисельність та статевовікова структура його мешканців.

Ключові слова: *Румянцевський опис, містечко, демографія, населення, стать, вік, місто Пирятин.*

У сучасній урбаністиці значний інтерес викликає не лише феномен міста, а й сформована ним специфічна міська культура. Носіями цієї культури є самі міські жителі, а тому дослідження функціонування населення, його побут, світогляд, звички є пріоритетними і першочерговими. Традиційною базою для таких досліджень у європейській історіографії є розробки в галузі історичної демографії і соціальної історії, спрямовані на вивчення демографічної поведінки населення та його структури [1]. У вітчизняному історіописанні, навпаки, основна увага приділяється міському поселенню та його розвитку [2], проведенню забудови і створення архітектурних ансамблів [3], формування топоніміки і еволюції органів влади та самоврядування. Населення виступає лише фоном, на якому відбувається еволюція самого міста, на такому тлі інколи здається, що міський механізм функціонує самостійно, без участі самих жителів, лише однією волею адміністративних органів.

Зауважимо, що в останні роки в Україні значно зріс науковий інтерес до соціальної історії та історичної демографії, вивчаються різноманітні аспекти функціонування як міського, так і сільського соціумів. У цьому зв'язку слід відмітити дослідження Н. Білоус [4], В. Дмитренка [5], Д. Казимірова [6], Н. Пилипенко[7], М. Яременка [8], О. Сакала [9], праці Ю. Волошина [10] та І. Сердюка [11].

Проте, сучасна історична наука знаходиться на початку шляху дослідження історії ранньомодерного соціуму Гетьманщини. На нашу думку, саме зараз, коли виявлено значний масив облікових джерел, документів церковно-метричного обліку, стали доступні сучасні методики їх обробки, а також кращі здобутки світової історіографії, створилися всі умови для всебічного вивчення соціальної історії.

Серед облікових джерел XVIII століття (компути, ревізії, описи тощо) одним з найважливіших для вивчення міського населення Гетьманської України є Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. [12]. Він проводився за наказом імператриці Катерини II і охоплював усі 10 полків Гетьманщини та містив докладну інформацію про міста й містечка, їх географічне положення, топографію, а також відомості про кількість дворів і чисельність населення із зазначенням майнового стану; коронні, урядові, монастирські, поміщицькі, рангові (старшинські) та козацькі маєтності. У історичній літературі ревізія отримала назву Генеральний (Румянцевський)* опис Малоросії. За своїм змістом і обсягом він є унікальним джерелом інформації, оскільки містить 969 книг, у яких зосереджені відомості про 3,5 тис. населених пунктів Гетьманщини [13].

Матеріали опису зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву

---

* Безпосередню реалізацію наказу імператриці здійснював президент II Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросії Петро Румянцев, саме тому Румянцевський.

України у місті Києві (Ф. 57). Але документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад, з 19 міст і містечок Лубенського полку найгірше збереглися описи: міст Глинськ [14], Лохвиця [15], Ромни [16]; містечок: Горошине [17], Городище [18], Оржиці [19], Жовнина [20], Костянтинова [21], Лукоми [22], Сенчі [23], Хмеліва [24], Вереміївки [25], Чигрин-Дуброви [26], Чорнух [27], Яблунівки [28]. Краще збереглися описи міста Лубен [29] та містечок: Курінька [30], Пирятин [31], Сміла [32].

Зважаючи на це, ми будемо користуватися матеріалами Румянцевського опису сотенного містечка Пирятина Лубенського полку. Вони знаходяться у книзі 425а, датовані вереснем – жовтнем 1767 р., складаються з відомостей, поданих ревізорами, складених місцевою канцелярією, копій універсалів, грамот, купчих, тощо [33]. Усі справи, написані скорописом другої половини XVIII ст., місцями складні для читання через пошкодження та згасання тексту і індивідуальних особливостей почерку особи, що вела записи. Читання полегшується тим, що записи робилися за визначеним шаблоном.

У даній розвідці спробуємо проаналізувати лише один історико-демографічний аспект – статево-вікову структуру населення міста, оскільки вік і стать є основними демографічними характеристиками [34]. Крім того, в історичний демографії статевою структурою населення прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок [35]. Демографи, аналізуючи статеву структуру, визначають три основні показники: абсолютну чисельність чоловіків і жінок, віковий поділ і співвідношення статей, як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах [36]. Саме за такими параметрами й в даній послідовності ми будемо аналізувати структуру населення Пирятина.

Перепис розпочався у жовтні 1765 р. і тривав до лютого 1769 р. У зв'язку з початком російсько-турецької війни П. Румянцев наказав припинити ревізію, хоча в більшості полків ця робота не була закінчена [37].

Для проведення опису в кожному полкові створювали спеціальну комісію, яку очолював офіцер із розквартированих тоді в Гетьманщині російських полків. Для допомоги йому призначався представник козацької старшини. Сама ж комісія складалася з нижніх чинів російського офіцерства та місцевих українських урядовців [38].

У Лубенському полку комісію з проведення перепису очолив підполковник Старооскольського піхотного полка Микола Огарьов. Для допомоги йому були призначені представники старшини – значковий товариш Василь Губчиць та писар Борсук, пізніше полковий писар Іван Шнурчевський.

У своїй роботі комісія керувалася планами, формами та інструкціями проведення опису, розробленими II Малоросійською колегією за безпосередньої участі Румянцева. Крім того, використовувалися попередні ревізії за 1712 – 1764 рр. для зіставлення отриманих даних про кількість населення, станову належність, земельну власність. Власники земельних ділянок повинні були надати в комісію відомості про свої володіння та за яких умов вони були отримані, а ревізори повинні були на місцях перевірити ці дані.

Як відомо, було чотири форми переписних листів, одна з яких (перша) була спеціально розроблена саме для міст і містечок [39]. Вона вимагала від ревізорів вказування географічного положення населеного пункту, опису його укріплень, споруд, ярмарків та базарів, прибутків та подвірного перепису господарств. Відмітимо, що не передбачалося отримання таких відомостей від дворян, чиновників та духовенства через те, що дані про них уже мали знаходитися у полкових канцеляріях [40].

Двори кожного населеного пункту переписувалися у певному порядку. Записувалися назва вулиці або за її відсутності «*по улице в правою сторону*» [41, арк. 3], «*по переулку в правую сторону*» [42, арк. 17], номер двору. Потім йдуть графи для будівель: число покоїв, людських хат, комор для поклажі, конюшень і сараїв. Позначалися способи зведення: рублені чи плетені. Про кожен двір повідомлялося: хто в ньому живе, його прізвище та ім'я, звідки родом, звання, вік, стан здоров'я – такі ж відомості подавалися про дружину і дітей.

Діти записувалися так, спочатку хлопчики, а потім дівчата. До форм вносилися відомості не лише про родичів, а й про всіх людей, що мешкали у дворі. Підсусідки та робітники повідомляли про їх вік, стан здоров'я, походження і умови найму («*в оном живет работница его Агафья Денисова, девка, уроженица местечка Пирятина, звания посполитого*» [43, арк. 1]).

За нашими підрахунками в описі міститься відносно повна інформація про 974 жителів Пирятина, з них – 473 чоловіки і 501 жінка. Дослідження статево-вікового складу розпочнемо поділом усіх мешканців на великі вікові групи. Для цього скористаємося методикою французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма. Вони виділяють два способи такого поділу. Перший передбачає розподіл на молодих (0-19 років), дорослих (20-59 років) та літніх (60 і старші). Другий – поділ на дітей(0 – 14 років), осіб активного віку (15-64 роки) та літніх (65 років і старші) [44]. Але зважаючи на особливості джерела і тогочасні уявлення про дитинство і старість, сучасний дослідник Ю. Волошин пропонує наступний поділ: діти (0-14 років), активне населення (15-59 років), літні (60 і старші) [45].

Розподіл на великі вікові групи необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. І. Сердюк, посилаючись на тогочасне законодавство* Гетьманщини вказує на вік 13-14 років як на межу між дитинством і активним віком. Основна частина молоді починала активну й постійну працю в 14-16 років (хоча в описі Пирятина зустрічаємо дані про робітників і молодшого віку «*работница Варвара, звания козачого, 9 лет, здорова*» [46, арк. 494]). Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років і старші [47]. Відповідно до цього розподілимо населення містечка Пирятина за запропонованими критеріями, результати представлені в таблиці *(див. табл. 1)*.

Таблиця 1.

Розподіл населення міста Пирятин за великими віковими групами

Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	415	217	198	527	239	288	32	17	15

З'ясуємо рівень демографічної старості населення містечка, для цього використаємо методику польського вченого Е. Россета. Потрібно підрахувати частку осіб віком 60 років і старших. Демограф Е. Россет вважав населення молодим, якщо частка літніх людей не перевищує 8% [48]. А експерти відділу демографії ООН в 1959 р. прийняли вік 65 років як межу для визначення процесів старіння і запропонували три рівні характеристики демографічної структури населення:

1) наявність 4% людей старших 65 років – молоде населення;

2) від 4% до 7% – структура зрілого населення;

3) більше 7% – старе населення [49].

Як з'ясувалося серед населення Пирятина, частка літніх людей становила 3,3% *(див. мал. 1)*. Таким чином населення містечка було молодим, що в цілому притаманне традиційному доіндустріальному суспільству.

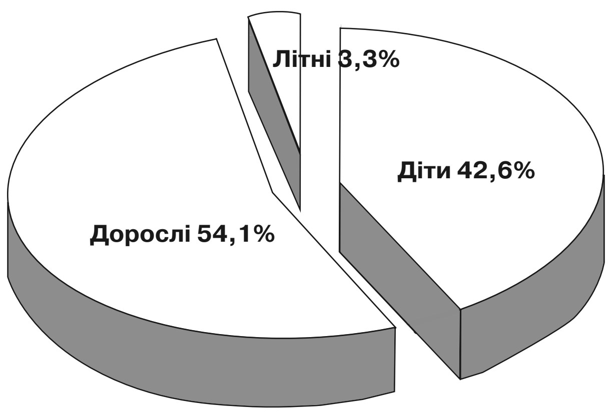

Малюнок 1.
Структура населення міста Пирятин за даними Генерального опису (%)

* У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зерцало.

Основну масу мешканців містечка становило активне населення – 54,1%. Цей досить високий показник пояснюється, очевидно, високим рівнем трудової міграції до Пирятина. Діти (0 – 14 років) становили 42,6%.

Населення Пирятина мало порівняно збалансований статевий склад *(див. таб. 2)*. За даними Румянцевського опису, у містечку проживало 48,5% чоловіків і 51,5% жінок. Незначна перевага хлопчиків (52,3%) над дівчатками (47,7%) в дитячій групі змінюється перевагою жінок (54,6%) над чоловіками (45,4%) у активній. Це можна пояснити впливом трудової міграції, зокрема тим, що в описі знаходимо велику кількість робітниць – жінок і традиційним вищим рівнем смертності серед чоловіків. Та відновленні переваги чоловіків (53,1%) над жінками (46,9%) у старшій віковій групі.

Таблиця 2.

Статеве співвідношення населення міста (%)

0–14		15–59		60 і старші		Все населення	
чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
52,3%	47,7%	45,4%	54,6%	53,1%	46,9%	48,5%	51,5%

Однак, побудовані нами таблиці відображають лише загальні характеристики статево-вікового складу населення Пирятина. Дані наведені в них є відносними тому, що ми характеризували населення на великих вікових проміжках. Щоб виправити це, використаємо таблицю «необроблених даних» *(див. таб. 3)* запропоновану Л. Анрі та А. Блюмом [50]. У ній усіх жителів розподілимо за віком, статтю, сімейним станом, коли не можна визначити сімейний стан дані заносилися в графу не з'ясовано. За основу поділу взяті п'ятирічні вікові групи.

Таблиця 3.

Розподіл населення Пирятина за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сімейний стан не з'ясовано	разом	холості	заміжні	вдови	сімейний стан не з'ясовано	разом
0-4	78				78	73				73
5-9	74				74	67				67
10-14	64				64	58				58
15-19	46				46	63	2		1	66
20-24	9	7		3	19	8	22		1	31
25-29	1	18	1	1	21	2	33	2	5	42
30-34	1	26		3	30	2	45	6	1	54
35-39	1	27	3	2	33		24	6	3	33
40-44	1	32	3	1	37		29	7		36
45-49	1	23			24		6	3		9
50-54		19	2	2	23		4	6		10
55-59		6		1	7	1	4	1	1	7
60-64		8	1	1	10	1		7		8
65-69		2			2		1	3		4
70 і ст.	3	1	1	5			3	3		
Разом	276	171	11	15	473	275	170	44	12	501

Спочатку з'ясуємо частку чоловіків у загальному складі населення (чоловічий коефіцієнт) і число чоловіків на 100 жінок (співвідношення статей). Чоловічий коефіцієнт Пирятина дорівнює 0,486 (473/974), що свідчить про перевагу жінок. Співвідношення статей дорівнює 94,4 (100×473/501).

Показник розподілу за статтю використовується значно частіше, ніж чоловічий коефіцієнт і в даному випадку є доволі низьким. У випадку переваги чоловіків, дослідник Ю. Волошин говорить про можливість недообліку жінок, бо вони не сплачували податки й часто залишалися поза увагою ревізорів [51].

Докладніше статеве співвідношення спробуємо отримати, розглянувши ситуацію в різних вікових категоріях. Для цього застосуємо формулу для кожної вікової групи окремо *(див. таб. 4)*. Для порівняння буде корисним долучити дані типової таблиці ООН для закритого населення [52].

Таблиця 4.

Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах

Вікова група	Співвідношення статей	
	Пирятин	Типова таблиця
0–4	106,8	102,3
5–9	110,4	102,4
10–14	110,3	102,8
15–19	69,6	103,3
20–24	61,2	103,9
25–29	50	104,7
30–34	55,5	105,6
35–39	100	106,2
40–44	102,7	105,8
45–49	266,6	104,0
50–54	230	101,1
55–59	100	97,2
60–64	125	92,9
65–69	50	88,5
70	166,6	78,8

Отримані результати ілюструємо за допомогою графіка *(див. мал. 2)*, де вік позначений на абсцисі, а статеве співвідношення на ординаті.

За допомогою графіка та таблиці розглянемо відповідність статевого співвідношення населення Пирятина класичній динаміці. У наймолодшій віковій групі (0-4 роки) показник становить 106,8 при нормі 102,3. У наступних категоріях (5-9 років) і (10-14 років) він становить 110,4 і 110,3 відповідно. Графік показує низьку чисельність чоловіків 15-19, 20-24, 25-29, 30-34 і 65-69 років та жінок віком 45-49 і 50-54 років.

Отже, крива графіку, що характеризує статеве співвідношення населення містечка Пирятина кардинально відрізняється від показників типової таблиці ООН. Це можна пояснити тим, що «таблиця ООН» створена для закритого населення, а населення ранньомодерного міста було відкритим, воно зазнавало впливів міграцій, участі чоловіків у військових діях, різна смертність тощо. Поєднання різних чинників сформувало і відповідне співвідношення статей сотенного містечка.

Малюнок 2. Вікове співвідношення за статтю

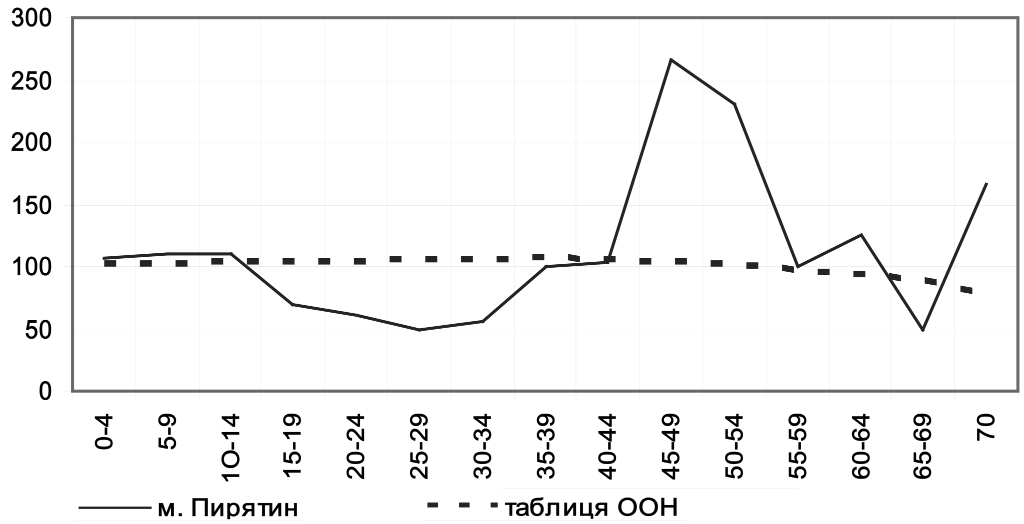

Для докладнішого пояснення процесу формування статево-вікових структур населення Пирятина, звернемося до побудови статево-вікових пірамід. Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів [53]. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею пропорційною чисельності даної групи (*див. мал. 3*).

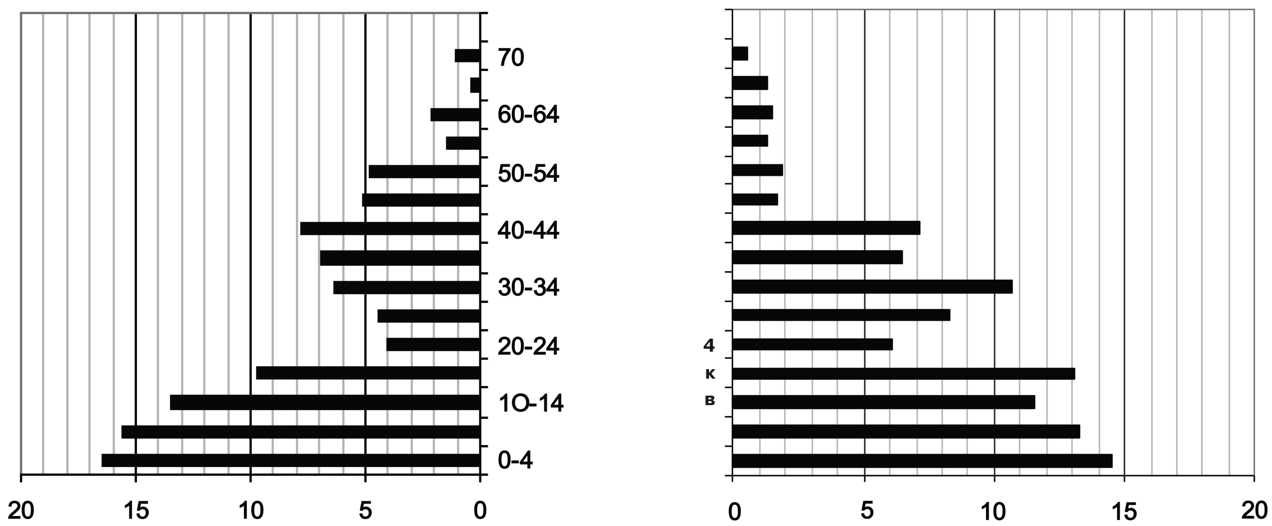

Малюнок 3. Статево-вікова піраміда населення м. Пирятина

Обидві конструкції мало схожі на класичні піраміди і демонструють різкі коливання чисельності обох статей. Сама ж форма пірамід, на думку дослідника І. Сердюка, характерна для традиційного молодого населення з високим рівнем народжуваності і смертності [54].

Отож можемо зробити висновок, що матеріали Румянцевського опису Пирятина є досить інформаційним джерелом для визначення статево-вікової структури населення містечка. Дані опису дають нам можливість використовувати обрані методики історико-демографічного аналізу.

Ми виявили, що у містечку домінували особи працездатного віку, їхня частка становила (54,1%), діти становили (42,6%) і найменше було осіб літнього віку (3,3%). Отже, за рівнем демографічної старості населення Пирятина було молодим, оскільки частка людей похилого віку на перевищувала норму.

Населення мало порівняно збалансований статевий склад між чоловіками (48,5%) та жінками (51,5%). Це можна пояснити впливом трудової міграції, зокрема тим, що в описі знаходимо велику кількість робітниць – жінок і традиційним вищим рівнем смертності серед чоловіків. Найбільший дисбаланс між статями спостерігається у наступних вікових групах: 45-49, 50-54 років (перевага чоловіків) та 15-19, 20-24, 25-29, 30-34 і 65-69 років (перевага жінок). У категоріях 0-4, 5-9, 10-14, 35-39 і 40-44 навпаки бачимо майже ідеальний баланс між статями.

Тобто, перед нами постає місто з молодим суспільством, відкритим для міграційних процесів, які істотно впливали на структуру його населення. Ці особливості, поряд з характерною рисою містечка – порівняно високою часткою осіб активного віку, були зумовлені дією природних і механічних чинників, відповідною демографічною поведінкою населення Пирятина.

Джерела та література

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К. Основи, 1995. – С.413-483; Город в средневековой цивилизации западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма. – М.: Наука, 1999. – С.9-11.

2. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 388 с.; Пляшко Л. Подорож до міста XVIIIст. – К., 1980. – 152 с.

3. В.В. Історіографія архітектури і містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Том CCXLI. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 18-53.; Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII-XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3, част. 1. – К.: Українознавство, 1996. – С.105-121.

4. Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві у XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. – Вип.5. – С. 107-125.

5. Дмитренко В. Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятенської протопопії Київської єпархії // Краєзнавство. – 2009. – №3 – 4. – С. 202-207.

6. Казиміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765 – 1769 рр. // Краєзнавство. – 2011. – №4. – С. 216-222.

7. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 69-82.

8. Яременко М. Ціна міщанської любові, або Скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів// Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. – Вип.5. – С. 95-104.

9. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку)// Краєзнавство. – 2008. – №1 – 4. – С. 168 – 174.

10. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

11. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – 304 с.

12. Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини//Історична пам'ять. – 2008. – №2. – С. 145.

13. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. Архів УРСР в м. Києві, 1959. – С.11.

14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.57, оп.1, спр.424, арк. 105-112.

15. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 83 – 85.

16. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 292-293.

17. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 192-198.

18. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 212-214.

19. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк.40, 190-191.

20. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 40, 218-221.

21. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 174-175, 260.

22. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 179-183.

23. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 135- 141.

24. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 262, 290-291.

25. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.421, арк. 40 зв., 41.

26. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.420, арк. 69-70, 76=79; спр. 424, арк..40 зв., 225 – 226.

27. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 77-80; спр. 426б, арк. 188 – 203.

28. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 117-119.

29. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.148, арк. 1-289; спр. 424, арк. 1-27.

30. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 166-169; спр. 426а, арк. 1-563; спр. 426б, арк. 1-187, 204 - 213, 223- 249, 252-397.

31. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.424, арк. 126-128; спр. 425а, арк. 1-119, 162-534, 543-574; спр. 425б, арк. 1-912.

32. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.142, арк. 3-726, 752-757, 880- 895, 904; спр. 424, арк. 262, 275.

33. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр. 425а, арк. 1 119, 162-534, 543-574.

34. Дорошенко Л. Демографія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2005. – С.31.

35. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – С.62.

36. Там само.

37. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. Архів УРСР в м. Києві, 1959. – С.5.

38. Волошин Ю. «Для точнаго исчисленія и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцивського опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С.59.

39. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. Архів УРСР в м. Києві, 1959. – С.5.

40. Багалей Д.И. Генеральная опись Малороссии // Киевская Старовина. – 1883. – № 11. – С.406.

41. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр. 425а.

42. Там само.

43. Там само.

44. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С.23.

45. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 112.

46. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр. 425а.

Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – С.85-86.

47. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – С.72.

48. Сапожникова Т. Демографическое старение: прогнозы, причины, последствия//http://ej.kubagro.ru/2007/01/pdf/10.pdf

49. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С.16-17.

50. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 116.

51.Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С.28.

52. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – С. 92.

53. Там само, С. 94.

Юрий Ночовный

Структура населения сотенного города Пирятина: историко-демографический анализ по материалам Румянцевской описи 1765-1769 гг.

В статье исследуется население сотенного города Гетьманщины по материалам Румянцевской описи Пирятина. Определена численность и поло-возрастной состав его жителей.

Ключевые слова: *Румянцевская опись, город, демография, население, пол, возраст, Пирятин.*

Yury Nochovniy

Population structure centesimal town Hetmanate: the materials Rumyantsev describe Piryatin Lubensky Regiment (historical and demographic analysis)

The article examines the population centesimal town Hetmanate the materials Rumyantsev describe Piryatin. Determine the size and sex-age structure of its inhabitants.

Key words: *Rumyantsevskyy description, small town, demography, population, sex, age, Pyriatyn.*

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

УДК 271.222 (477.51) – 86 «17–19»: 2–584

Сергій Таранець (м. Київ)

Стародубщина як один з провідних духовних центрів старообрядців у другій половині XVIII – на початку XX століття

У статті досліджено основні віхи історії одного з провідних духовних центрів старообрядців у другій половині XVIII – на початку XX століття – Стародубщини. Встановлено, що в 50–70-х роках XVIII ст. тут виникла низка старообрядських монастирів, а з 1788 р. російський уряд запровадив єдиновірство та ліквідував більшість монастирів, скитів і пустинь.

Ключові слова: *старообрядство, Стародубщина, провідний духовний центр, монастирі.*

Одним з провідних всеросійських центрів попівщини, котрий існував у Чернігівській губернії, була Стародубщина. Його заснували в 60-х роках XVII ст., найімовірніше, вихідці з Москви. Авторитет цього центру зростав після вигнання старообрядців з Вєтки, яке збільшило їхню чисельність у десять разів, а кількість слобод виросла до 16 поселень. У другій половині XVIII ст. Стародубщина стає впливовим центром старообрядства. У часи Катерини II чільне місце посідають посади Злинка, Климів, Зибка та Воронок.

У роботі досліджуються основні віхи історії старообрядської Стародубщини, як одного з провідних духовних центрів старовірів у другій половині XVIII – на початку XX століття. Автор намагатиметься довести, що в 50–70-х роках XVIII ст. тут виникла низка старообрядських монастирів, серед яких деякі набули всеросійського значення, вкаже на причини конфлікту з московськими старообрядцями, що призвели до розриву відносин та падіння Стародубщини, а також розгляне політику російського уряду стосовно запровадження єдиновірства.

У 1735 р. після першого вєтківського вигнання за дві версти від стародубської слободи Клинці був заснований Пустинно-Нікольський чоловічий монастир, який, утім, був у занепаді і не мав поваги в навколишніх жителів, оскільки належав до єпіфанієвої згоди [1, с. 148]. Влада його ліквідувала в 50-х роках XIX ст.

Після розгрому Вєтки в 1764 р. на Стародубщину переселився Іларіон, який носив прізвисько «Коров'ячі Ніжки». Він зі своїми прибічниками (Никифором Ларіоновичем та Павлом Григоровичем) звинувачував стародубських старообрядців у тому, що ті підтримували торгівельні та інші зв'язки з православними. Іларіон зазначав, що «в стародубських слободах пропала віра і спастися неможливо, бо слобожани живуть близько до єретиків, хохлів та великоросів, з якими неодмінно всі змішувалися та сполучалися» [1, с. 304]. Через протиріччя, які виникли 1775 р., Іларіон зі своїми прибічниками переселився на околиці містечка Чорнобиля (Київська губернія). Його послідовники заснували низку поселень, проте духовному лідеру не довелося там довго жити. Невдовзі він переселився в пониззя Дунаю, а звідти на Буковину – у знамениту згодом Білу Криницю.

У 1764 р. на Стародубщину з братією втік настоятель Вєтківського Покровського монастиря ієромонах Михайло (Калмик). Він клопотався перед слобожанами за спасіння давньоправославної Покровської церкви. За рішенням Климівського собору старообрядський бургомістр О. В. Хрущев звернувся до генерала Маслова з проханням дозволити перевести старообрядську святиню в межі Стародубщини. Дозвіл був отриманий. З появою церкви в регіоні з'явилися ченці, що втекли з Вєтки. Їм дозволили селитися навколо Покровської церкви, яка була поставлена в лісі між Климівською та Митьківкою слободами.

19 грудня 1765 р. ієромонах Михайло (Калмик) разом зі священиками Петром, Григорієм, Іоакимом з Вєтки, Олексієм з Митьківки, Никифором з Воронка, Симеоном з Климова та дияконом Павлом освятили на давньому антиминсі церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. На річці Придовжик був облаштований старообрядський монастир, який став одним з найавторитетніших у середовищі старовірів. Поряд з Покровським кам'яним храмом побудували дерев'яну трапезну церкву в ім'я Архангела Михаїла, а також 23 келії, готель, 3 склади для борошна, конюшню, ковальню, млин, дерев'яне гумно, сараї для сіна та дров, викопали криниці тощо. Монастир володів понад 200 десятинами землі.

Покровський храм мав багату ризницю, срібні з позолотою оклади для ікон, вишиті перлами ризи, утримував бібліотеку рукописів і стародруків та іконописну майстерню. Тут мешкали вихідці з Володимирської, Московської, Калузької, Курської, Смоленської, Полтавської, Тверської, Орловської, Чернігівської губерній, а також Області Війська Донського. З історією Покровського монастиря пов’язана доля намісника Білокриницької митрополії єпископа Онуфрія Браїловського (Парусова) [3, с. 11]. У 1847 р. цей монастир був перетворений на єдиновірський [4, с. 1243].

Наприкінці 50-х років XVIII ст. після розорення владою Гудиської обителі в Литві було споруджено Покровсько-Норську федосіївську жіночу обитель у п. Злинка Чернігівської губернії, що проіснувала до 1848 року [5, с. 82]. У 60-х роках XVIII ст. на землях злинських купців та міщан в урочищі Малинів острів на березі річки Іпути за 12 верств на північ від п. Злинки місцевим старообрядцем Савином Памфіловим був заснований Малино-Островський Різдва Богородиці чоловічий монастир [6, с. 246]. У 1767 р. ієромонах Веніамін освятив тут церкву. На території обителі було споруджено три храми: перший – на честь Різдва Пресвятої Богородиці, другий – Великомученика Димитрія Солунського і третій трапезний – Преображення Господнього. Монастир мав 80 десятин лісу та сіножатей. З уведенням у 1842 р. в цьому монастирі єдиновірства він перестав відігравати помітну роль у старообрядському світі. Обитель прийшла в занепад, причому так, що в 1858 р. її реорганізували в жіночий монастир.

У 60-х роках XVIII ст. в лісі під назвою «Красний Бор» вєтківськими ченцями був заснований Красноборський Предтечів монастир. За назвою урочища його почали називати також «Полоса» [7, с. 54]. Засновником обителі був старець Афанасій (Кулаков), який поселився на відстані 15 верст від п. Клинці Чернігівської губернії [8, с. 365]. Першим ігуменом монастиря став чернець Макарій (Глинкін)*. До нього обителлю управляли рядові ченці. У різні часи монастир очолювали чернець Власій, чернець Йосип, ієромонах Варлаам, ієромонах Іоасаф, ігумен Алімпій. У XIX ст. в монастирі мешкало близько 60 ченців і бєльців, у 1914 р. – 45 насельників, у т. ч. 15 ченців.

Усі монастирські споруди були розміщені на подвір’ї обителі правильним чотирикутником, в центрі якого стояла церква на честь Різдва Іоанна Предтечі. У середині XIX ст. тут спорудили близько 20 келій. У дворі розміщувалася келарня, різні двірні споруди, сарай, погреби, конюшня, двір для худоби. На монастир багато жертвували клинцівські купці М. А. Степунін та М. Б. Кубарєв, а також мільйонер Д. В. Баришников. У 1913 р. на кошти єпископа Флавіана Новозибківського тут було споруджено нові цегляні навіси, сараї, конюшню, погреб, хлібопекарню, а сам монастир обнесли кам’яною стіною [8, с. 369].

Красноборський монастир був резиденцією старообрядських архієреїв Новозибківської єпархії. Там розміщувалися кафедри єпископів Сильвестра, Гермогена та Михайла Новозибківських. Певний час в обителі перебував майбутній єпископ Арсеній Уральський, жив і працював автор Окружного послання І. Г. Ксенос, а також апологет старовірства Ф. Ю. Мельников. На монастирському кладовищі було поховано близько 500 ченців і послушників, у т. ч. такі відомі в старообрядському світі персони, як калузький купець П. В. Мтєєв та І. Г. Ксенос. Цей монастир не був приєднаний до єдиновірства і проіснував у Чернігівській губернії до утвердження радянської влади. Його ліквідували лише в 30-х роках XX ст.

У 1765 р. на відстані двох верст від п. Клинці на краю лісу був заснований Преображенсько-Нікольський чоловічий монастир. З Гомеля фундатори монастиря вєтківські ченці привезли на це місце церкву в честь Преображення Господнього. Згодом неподалік від цього храму було зведено другий, в ім’я Миколи Чудотворця. Після обернення Покровського монастиря у єдиновірський ця обитель зіграла доволі помітну роль у житті стародубських старообрядців. У другій половині XIX – на початку XX ст. монастир займає важливе місце в духовному житті старовірів краю (належав до Білокриницької ієрархії окружників). У 1889 р. Клинцівський монастир був резиденцією єпископа Балтського і Новозибківського Сильвестра. Монастир не був навернений у єдиновірство і проіснував до 1937 року [7, с. 57].

* Глинкін Михайло Михайлович прийняв чернечий постриг у Красноборському монастирі, цього ж року рукопокладений в ієромонахи, був першим ігуменом монастиря. Вирізнявся енергійністю, діяльністю, досвідченістю.

У 1775 р. неподалік від п. Климова Новозибківського повіту на землях слободи Митьківка був заснований Климівський Казанський жіночий монастир, який у духовних справах підпорядковувався Покровському чоловічому монастирю. Його облаштуванням займався також ієромонах Михайло, котрий огородив обитель стіною, побудував церкву, а навколо неї спорудив два ряди келій. Церкву освятили в 1787 р. на честь Казанської ікони Божої Матері [6, с. 244].

Навколо Казанської та Іллінської церков тіснилося багато келій, що розмежовувалися огорожами. Загалом на території монастиря нараховувалося 234 хати-келії. Казанський монастир був обнесений високим дощатим тином. На його територію можна було ввійти через п'ять існуючих воріт, а також хвіртки. У власності монастиря було близько 5 десятин землі. У різний час там проживало від 500 і більше черниць і послушниць із Петербурзької, Калузької, Чернігівської, Орловської, Курської, Смоленської, Єлисаветградської та інших губерній. Кошти на утримання монастиря надходили у вигляді пожертвувань з Москви, Калуги, Дону, а також від рідних та занять рукоділлям.

У 1788 р. на Стародубщині влада розпочала вводити єдиновірство. Царський уряд намагався силою викорінити старовірство, а монастирі й старообрядські храми перетворити на єдиновірські. Для того в стародубські слободи приїхав місіонер Андрій Журавльов. Проте, незважаючи на його агітацію, спрямовану на прийняття верховенства архієреїв панівної Церкви, старообрядці відмовилися від єдиновірства. У посадах розпочалися акції непокори.

У 1791 р. в Новозибків, Климів і Злинку ввійшли війська Ізюмського дрібнокінного полку під командуванням новгород-сіверського губернатора І. Б. Бібікова (1739–1806). Його підрозділи повністю знищили Климівський Казанський жіночий монастир, унаслідок чого 500 його мешканок лишилося прихистку.

У самому Новозибкові старообрядці забарикадувалися в Різдвяній церкві й не пускали туди солдат. Оборона храму тривала три місяці і чотири дні. При підтримці населення Новозибкова озброєні дубинами й колами старовіри стримували натиск солдат. В історії старообрядства ця подія отримала назву «зибківське сидіння». Частинам полку так і не вдалося виконати наказ і довелося відступити.

На єдиновірський силою був перетворений Никодимовий Троїце-Успенський чоловічий монастир, заснований у 70-х роках XVIII ст. на лісових землях Злинки [6, с. 247]. Фундатором Троїцької пустині був відомий серед старовірів чернець Никодим [1, с. 266]. Він народився на Стародубщині, належав до дияконової згоди і був автором «Никодимових відповідей». Свого часу Никодим мав значний вплив на старообрядців. Власне в нього народилася ідея про об'єднання всіх старовірів як попівських, так і безпопівських деномінацій. Чернець став одним з послідовних шукачів архієрейства для старообрядства. У 1779 р. він разом з іншими представниками своєї згоди вирішив шукати архієрейської хіротонії на Сході. Для того деякі з ініціаторів вирушили в Грецію та Палестину. Проте водночас саме Никодим став автором ідеї про утвердження єдиновірства. Його палкими прихильниками в цій справі виявилися купці Кузнєцови і Біляєви, а також чернець Іоаким.

У 90-х роках Троїце-Успенський монастир прийняв єдиновірство, але рішення братії не було схвалене стародубськими старообрядцями. Монастир став бідувати. Аби забезпечити його утримання, ченцям довелося закладати церковне майно. З огляду на плачевний матеріальний стан монастиря, Олександр I в 1803 р. розпорядився перевести його мешканців у раніше ліквідований Максимівський монастир, розташований у Сосницькому повіті Чернігівської губернії. Потім численну братію Максимівського монастиря виселили у Висоцький монастир Костромської губернії, а Никодимівський монастир влада реорганізувала в жіночий. Його черниці так і терпіли утиски від стародубських старовірів. У 1828 р. їх перевели в Максимівський монастир, а сам Троїцький монастир закрили [6, с. 247].

До кінця XVIII ст. на Стародубщині функціонувало чотири старообрядських монастирі: три чоловічих і один жіночий, 17 церков і 16 каплиць. Провідну роль серед них відігравав Покровський чоловічий монастир [9, с. 130]. У 90-х роках XVIII ст. у слободі Климовій діяло три старообрядських храми: Успенський (освячений у 1779 р.), Покровський і Архангело-Михайлівський (освячені в 1788 р.), у слободі Зибка – дві церкви: Смоленської ікони Божої Матері (освячена в 1774 р.) і святої мучениці Параскеви (освячена в 1790 р.); у п. Клинці три церкви: Вознесіння Господнього (освячена в 1779 р.), Архангела Михаїла і Свято-Троїцька;

у п. Добрянка дві: Похвали Пресвятої Богородиці та святої мучениці Параскеви (освячені в 1790 р.); у п. Лужки – церква в ім'я Успення Пресвятої Богородиці (освячена в 1788 р.); у п. Єліонка – церква Знамення Пресвятої Богородиці (освячена в 1790 р.). Загалом у 1828 р. в стародубських посадах діяло близько 30 старообрядських храмів [4, с. 1232].

Незважаючи на доволі значну кількість монастирів і храмів, конфлікт 1779 р. між стародубськими й рогозькими старообрядцями з приводу звареного на Рогозькому кладовищі мира призвів до занепаду Стародубщини. 23 грудня 1779 р. в Москві попівці вимушені були зібрати собор, на який прибуло близько 200 делегатів, проте прийти до спільної думки не вдалося. Собор прийняв рішення перервати молитовне спілкування зі стародубськими дияконівцями, а зварене на кладовищі миро знищити. Після цього авторитет Стародубщини в очах Рогозької громади, почав суттєво втрачатися, а новий духовний центр перемістився на Іргіз [10, с. 393].

Вагомим фактором падіння Стародубщини була ліквідація старообрядських монастирів і скитів, розпочата урядом Миколи І. Під час його царювання тут діяло п'ять старообрядських монастирів, серед них три чоловічих і два жіночих, три скити, у т. ч. два чоловічих і один жіночий, і близько 500 окремих келій, де мешкали пустельники. У лісах неподалік від Новозибкова старообрядці заснували ще п'ять монастирів, які називалися «пасіками» або «хуторами», утім, їм не вдалося довго проіснувати. За вказівкою чернігівського губернатора їх було закрито. У 1848 р. влада знищила значну частину цих келій (залишилося лише 50). У 1847 р. Климівський Успенський жіночий монастир став богадільнею. У 1848 р. ліквідували Ново-Покровський монастир. У 1853 р. його будівлі продали, а отримані гроші передали на будівництво єдиновірських храмів у п. Свяцькому і Тимошкіному Перевозі [4, с. 1243].

За свідченнями єдиновірського ченця Мелхиседека Якубовського, у 1837 р. на Стародубщині функціонували такі старообрядські обителі: Клинцівський Нікольський, Клинцівський Красноборський (він же Полоса), Митьківський Покровський, Свяцький Нікольський чоловічі монастирі, Воронківський і Лужківський чоловічі скити, Клинцівський Успенський, Климівський і Казанський жіночі монастирі, Воронківська, Лужківська, Митьківська і Зибківська жіночі пустині, а також чоловіча і жіноча безпопівські обителі в п. Злинка. Отже, на Стародубщині нараховувалося чотири чоловічих і три жіночих монастирі, два чоловічих скити і чотири жіночих пустині.

У 40-х роках XIX ст. в Новозибківському повіті розміщувалося 10 старообрядських обителей, у Суражському повіті – 3 монастирі, у посаді Свяцькому – 1 монастир. Загальна чисельність ченців, черниць, бєльців і бєлиць сягала 1256 осіб, з них 236 чоловічої статі [7, с. 47].

За визначенням відомої брянської дослідниці М. В. Кочергіної, на Стародубщині вєтківського напрямку дотримувалися Климівський Покровський, Свяцький Ново-Покровський, Красноборський Предтечів чоловічі монастирі та Климівський Казанський жіночий монастир.

У 1828 р. вийшов указ Миколи І, згідно з яким під нагляд місцевого губернського начальства потрапляли всі старообрядські монастирі й скити. У 1842 р. ченці Малино-Островського монастиря подали архієпископу Павлу Чернігівському (1788–1861) клопотання про їхнє приєднання до панівної Церкви на правах єдиновірства, однак наміри ченців не поділяли місцеві старообрядці. Аби захистити монастир від його передачі єдиновірцям, у день прибуття місіонерів і представників влади навколо стін обителі зібралося близько трьох тисяч жителів Новозибкова і навколишніх поселень. Вони зачинили церкви своїми замками, не допускали представників влади та погрожували вбити «настоятеля-зрадника». Монастир майже місяць перебував у руках противників єдиновірства. Більшість захисників обителі жила у спеціально виритих землянках і споруджених куренях [11, с. 54].

Аби припинити протистояння, у монастир прибулы начальник чернігівського корпусу жандармів полковник І. О. Арсеньєв (1820–1887), радник Чернігівського губернського правління Колоколов, деякі міські голови, члени ратуш, бургомістри і ратмани стародубських посадів. Вони умовляли противників єдиновірства залишити монастир і розійтися по своїх помешканнях. Коли старообрядці їх не послухали, то поліція взяла кількох під караул і заарештувала. Після цього захисники обителі почали розходитися, а начальникам вдалося зняти замки із зачинених старовірами храмів [11, с. 54].

Таким чином, 8 вересня 1842 р. Малино-Островський монастир був визнаний єдиновірським. Проте саме відтоді йому потрібна була

допомога, оскільки старообрядці навколишніх посадів і слобод перестали жертвувати на нього, а ченці, не витримавши утисків, його залишали. У 1845 р. із соборної церкви монастиря вкрали 8 ікон давнього письма і більше ніж 40 одиниць церковного начиння. У 1865 р. в келії власним послушником був убитий ігумен Олександр. До утвердження радянської влади на території Стародубщини діяло тільки три єдиновірських обителі: Климівський Покровський чоловічий монастир, Малино-Островський Різдва Богородиці жіночий монастир і Злинський Каменський жіночий скит.

Із серпня 1844 по березень 1846 року дії В. А. Аляб'єва щодо старообрядців вирізнялися крайньою жорстокістю. Проти старообрядців чиновником було відкрито 11 справ у Чернігівській, Могильовській та Полтавській губерніях для їхнього приєднання до єдиновірства. Методи боротьби В. А. Аляб'єва були такими брудними, що І. С. Аксаков уважав про них навіть згадувати. Проти старообрядців «уміло» вели свої справи місіонери панівної Церкви Тимофій та Іван Верховські. У 1848 р. прислані за особистою вказівкою Миколи І з Санкт-Петербурга Т. Верховський і В. Аляб'єв силоміць приєднали до єдиновірства Климівський Покровський монастир [7, с. 6]. Багато відомих старообрядських діячів покинули цю обитель, зокрема в Клинцівський монастир переїхав І. Г. Кабанов. Крім Предтечивського монастиря, гоніння вистояли Преображенсько-Нікольський монастир і Злинський Успенський жіночий скит.

Влада тиснула на Клинцівський Предтечивський монастир. У 1846–1848 роках настоятеля цього монастиря сім разів викликали в Чернігів, щоб переконати його прийняти єдиновірство. Лише завдяки позиції ченців і місцевого купецтва, цю обитель вдалося відстояти. Як старообрядський, цей монастир проіснував аж до 1933 р., тобто до того часу, поки його не закрила радянська влада [7, с. 7]. Проте в 40-х роках XIX ст. більшість старообрядських монастирів, скитів та пустиней була ліквідована. Загалом упродовж 1847–1857 років у Чернігівській губернії царська влада закрила 17 старообрядських монастирів, 42 храми, вислала за межі Стародубщини 1,5 тис. ченців і черниць.

У середині XIX ст. на релігійне життя старообрядців цього регіону найбільше вплинули два центри: Клинці (духовний) і Новозибків (інтелектуальний). На початку XX ст. головним центром біглопопівщини вважався п. Лужки. Представник панівної Церкви Д. І. Скворцов називав його митрополією біглопопівщини [12, с. 6]. Крім нього, великими центрами біглопопівщини були п. Чуровичі, Добрянка, Новомлинка, Тимошкин Перевоз, Клинці, Митьківка, Злинка, Шеломи, Свяцьк.

Найвпливовішими центрами окружників були п. Клинці, Єлеонка і Свяцьк. Недалеко від Клинців розміщувалося два окружницьких монастирі, у яких перебувало близько 100 ченців і послушників. Протиокружники проживали у Воронку, Лужках і Добрянці. До протиокружницьких належав Покровський чоловічий монастир, який очолював ігумен Саватій.

На початку XX ст. головним центром безпопівщини Чернігівської губернії залишалася Злинка. Безпопівці проживали в посадах і слободах Шеломи, Митьківка, Чуровичі Новозибківського повіту, Добрянка, Радуль Городнянського повіту, Ардон і Клинці Суразького повіту [13, с. 29].

У 1900 р. в Чернігівській губернії діяло 48 старообрядських церков і молитовних будинків, серед них 19 біглопопівських, 14 окружницьких, 5 протиокружницьких і 10 безпопівських. У 1910 р. у Клинцях за клопотанням місцевої Преображенської старообрядської громади розпочалося будівництво нового жіночого монастиря [10, с. 393].

Отже, у другій половині XVIII ст. Стародубщина займала провідні позиції на всеросійському просторі, вона перетворилася на важливий центр старовірства. У 50–70-х роках цього ж століття тут виникає ряд старообрядських монастирів, зокрема – Вєтківський Покровський, Малино-Островський Різдва Богородиці, Красноборський Предтечів, Преображено-Нікольський та Климівський Казанський монастирі тощо. Всеросійського значення для старообрядців набули Климівський Покровський чоловічий монастир і Климівський Казанський жіночий монастир [1, с. 270]. Із заснуванням Білокриницької ієрархії Красноборський монастир став резиденцією старообрядських єпископів Новозибківської єпархії.

Починаючи з 1788 р. російський уряд проводив політику запровадження на Стародубщині єдиновірства. Автором цієї ідеї був старообрядець чернець Никодим, який ще в 1779 р. почав конфліктувати з духовним центром, що розміщувався на Рогозькому кладовищі у Москві – через приготовлене там миро. Протиріччя між стародубськими й московськими старообрядцями при-

звели до розриву відносин та падіння Стародубщини як всеросійського центру старообрядства, що дозволило висунутися на передній план Іргізу.

У 1791 р. у цей регіон було введено царські війська, після чого єдиновірство прийняв Троїце-Успенський Никодимів монастир, було знищено Климівський Казанський монастир. Одним з основних факторів падіння Стародубщини як центру старообрядства стала політика уряду Миколи I, спрямована на ліквідацію старовірських монастирів. У 40-х роках XIX ст. більшість старообрядських монастирів, скитів і пустиней було ліквідовано. Упродовж 1847–1857 років у Чернігівській губернії було закрито 17 старообрядських монастирів і 42 храми. Особливо жорстокими виявилися 1844–1846 роки. Єдиновірськими стали Малино-Островський жіночий монастир, Климівський Покровський чоловічий монастир і Злинський жіночий скит. Гоніння властей пережили Предтечів, Преображено-Нікольський монастирі, Злинський Успенський жіночий скит та ін.

Джерела та література

1. *Мельников П.* Исторические очерки поповщины. – М., 1864. – Ч. 1.

2. *Доброгаев М.* Состояние стародубского раскола в 60-х и 70-х годах XVIII столетия // Черниговские епархиальные ведомости. 1889. – № 12.

3. *Монастырев М.* Исторический очерк австрийского священства после Амвросия. – Казань, 1877.

4. Раскол и единоверие в Черниговской губернии в царствование императора Николая I // Черниговские епархиальные ведомости. 1883. – № 23.

5. *Кожурин К. Я.* Культура русского старообрядчества (XVII–XX вв.): Учебное пособие. – СПб., 2007. – Ч. 1.

6. *Доброгаев М.* Состояние стародубского раскола в 60-х и 70-х годах XVIII столетия // Черниговские епархиальные ведомости. 1889. – № 10.

7. *Кочергина М. В.* Старообрядческие монастыри, скиты, пустыни и обители Стародубья и Ветки как центры духовной жизни в 1760–1860 гг. // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 2006. – Вып. 11.

8. *Устинов А.* Красноборский Предотечев, что в Полосе, монастырь // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1914. – № 15.

9. *Смирнов П. С.* История русского раскола. – СПб., 1895. – Изд. 2. – С. 130.

10. Посад Клинцы Черниговской губернии // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1910. – № 15.

11. *Поддубный А. И.* Как Малино-Островский Рождества Богородицы монастырь стал единоверческим // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 1998. – Вып. 6.

12. *Скворцов Д. И.* Краткий очерк и характеристика современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии. – Чернигов, 1899.

13. *Скворцов Д. И.* Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии. – Чернигов, 1901.

Сергей Таранец

Стародубье как один из ведущих духовных центров старообрядцев во второй половине XVIII – начале XX в.

В статье исследовано основные этапы истории одного из ведущих духовных центров старообрядцев второй половины XVIII – начала XX в. – Стародубья. Установлено, что в 50–70-е годы XVIII в. здесь возник ряд старообрядческих монастырей, а с 1788 г. российское правительство ввело в регионе единоверие, таким образом, ликвидировало большинство монастырей, скитов и пустынь.

Ключевые слова: *старообрядчество, Стародубье, ведущий духовный центр, монастыри.*

Sergey Taranets

Starodubshchyna as one of the leading centers of Old Believers at the late 18th and the beginning of the 20th centuries

The article examines main periods of history of Starodubshchyna at the late 18th and the beginning of the 20th centuries. It's investigated that some of Old Believers cloisters were found there at the 1750^{s} –1770^{s}. Starting from the 1788th, in Starodubshchyna the Common Faith had been established by the Russian government and most of cloisters, skits and hermitages were abolished as a result.

Key words: *Old Believers, Starodubshchyna, leading spiritual center, cloisters.*

УДК 94(477.87)

Лариса Капітан (м. Мукачеве)

Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра

Висвітлено особливості процесу реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті. Обґрунтовано висновок, що порівняно лояльна позиція влади зумовлювалась бажанням використати Реформатську церкву краю як «автономну» складову церковного сегменту «загальнонародної боротьби за мир».

Ключові слова: *Реформатська церква, громади, влада, Закарпаття, повоєнний період.*

Реформатська церква Закарпаття з перших кроків приєднання краю до УРСР (1945р.) перебувала в полі зору влади, позиція якої по відношенню до цієї конфесії була досить неоднозначною.

На початок 1945 р. закарпатські реформати, які ледь не стовідсотково були угорцями, мали 91 церкву, яку обслуговували 76 пасторів. Кількість віруючих обраховувалася приблизно у 40–60 тис. осіб, які проживали переважно в Ужгородському, Берегівському, Виноградівському й Мукачівському округах. Процес реєстрації реформатських громад вже у нових умовах мав суперечливий характер.

Проблема відносин між партійно-державною владою і релігійними організаціями, зокрема протестантськими, у післявоєнний період залишається актуальною темою для сучасних дослідників.

Однозначно негативна оцінка радянською історіографією процесу відродження церковно-релігійного життя змінилася на альтернативну, яка відрізняється більш широким спектром поглядів на проблеми стосунків держави та протестантської релігії, і викладена як у фундаментальних дослідженнях [1;2;3;4;9], так і в періодичних виданнях [8;10;14].

Метою даної статті є окреслити особливості процесу реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті, які в силу своєї етнічної зорієнтованості, організаційної сформованості, тісного контакту із зарубіжними організаціями вимагали більш поміркованого відношення з боку влади.

До моменту приєднання реформатські громади регіону входили до складу Генеральної Ради Угорської реформатської церкви [11, ф.4648, оп.2, спр.55, арк.29], а з часу входження до складу УРСР почали відбуватися зміни в організаційній структурі й управлінні реформатських громад Закарпаття. Показовою була ситуація з обранням єпископа Реформатської церкви Закарпаття. Владні структури ініціювали «добровільне» зречення єпископства С. Дьорке (обраного 12 лютого 1947 р. на конференції намісників більшістю голосів – 80 з 82) [11, ф.4648, оп.4, спр.34, арк.130-144].

Питання діяльності реформатських громад і служителів перебувало на особливому обліку всіх рівнів керівництва апарату РСРК. Стратегічна настанова щодо цієї протестантської конфесії була чітко сформульована в інформаційному звіті керівника РСРК по УРСР П. Вільхового за жовтень – грудень 1947 р.: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, говорять про те, що дану церкву слід тримати, так би мовити, «під скляним ковпаком»[…].» [12, ф.1, оп.23, спр.5069, арк.34]. Він же вважав, що в зв'язку з незавершеністю процесів виїзду угорського населення Закарпаття та вивчення реформатського духовенства, яке затримувалося з причини заміни уповноваженого РСРК по Закарпатській області, справу державного обліку доцільно було б відкласти до січня 1948 р. [11, ф.4648, оп.4, спр.25, арк.162; спр.26, арк.87].

Вже щодо самої реєстрації П. Вільховий у своїх директивах для обласного Уповноваженого РСРК (на той час посаду обіймав С. Лямін-Агафонов) звертав увагу на необхід-

ність докладного з’ясування особистості кожного реформатського пастора (основні біографічні дані, освітній ценз, пастирська активність, кількість конфірмованої ним молоді 1946 р. й, орієнтовно, 1947р.); складання докладної характеристики кожної парафії (кількість парафіян, національний склад, матеріальна база); з’ясування кількості й якості парафіяльного активу, складу парафіяльних комітетів, «політичного» обличчя його членів, щомісячного утримання пастора (грошима й натурою), наявності чи відсутності при реформатських церквах громадських організацій віруючих для молоді, жінок і дітей та ін. Лише після отримання цієї докладної інформації апарат республіканської РСРК вважав можливим розглядати питання про реєстрацію або не реєстрацію громад Реформатської церкви [11, ф.4648, оп.4, спр.34, арк.134зв.] та повернутися до питання щодо «оформлення керівництва церкви» [11, ф.4648, оп.4, спр.34, арк.146].

Позиція московського керівництва була викладена в листі від 20 квітня 1948 р. П. Вільховому та його закарпатському підлеглому було доручено, «по можливості, у найстисліший термін провести реєстрацію реформатських громад і церков у Закарпатській області УРСР» й надалі не дозволяти діяльності незареєстрованих релігійних громад і священнослужителів. Дозволялося провести реєстрацію 76 громад, які мали пасторів. Що ж до решти 15 громад без пасторів – було визнано за доцільне відмовитися від їхньої реєстрації, за винятком 2–3-х громад – «за наявності або політичної доцільності, або великої практичної потреби» у цьому. Апріорі слід було відхиляти прохання усіх новопосталих реформатських громад. 23 квітня 1948 р. М. В. Сазонов – заступник очільника РСРК по УРСР – переадресував ці московські директиви до Ужгорода М. Ф. Розпутьку (його попередник С. М. Лямін-Агафонов за перевищення службових повноважень був усунутий з посади) [11, ф.4648, оп.4, спр.49, арк.140-141].

Чергові докладніші директиви щодо перебігу реєстрації громад Реформатської церкви П. Вільховий надіслав 11 травня 1948 р. Зокрема, йшлося про те, аби письмово рекомендувати старшому декану Д. Барі зобов’язати підлеглих йому пасторів упродовж визначеного терміну з’явитися до Уповноваженого РСРК й зареєструвати молитовні будинки. В разі відмови декана або його заступника виконувати цю директиву, М. Ф. Розпутько мав безпосередньо викликати поодинці кожного пастора й проводити реєстрацію на засадах – один пастор – один молитовний будинок. У разі відмови священнослужителів з тих чи інших міркувань («шкідливих для радянської влади») реєструватися, місцева влада мала опечатати церкву, служба у якій не проводилася до здійснення належної реєстрації. У випадку, якщо священнослужитель відмовлявся під час заповнення анкети заповнювати графу «громадянство» чи позначати у ній, що він «угорський підданий», реєстрація також не відбувалася – пасторами не реєструвалися не громадяни СРСР.

Довідки про реєстрацію релігійної громади, її виконавчого органу й ревізійної комісії мали видаватися лише після оформлення «двадцятки», виборів виконавчого органу й належного заповнення анкети священнослужителем. Далі «двадцятка» віруючих у письмовій заяві на ім’я Уповноваженого РСРК мала зазначити, що вони просять зареєструвати чинний молитовний будинок й передати релігійній громаді у безстрокове й безплатне користування церковний будинок та його культове майно. «Двадцятка» на своїх відкритих зборах мала обрати 3–7 осіб до складу виконавчого органу для керування справами громади. За бажанням віруючих, головою цього виконавчого органу міг бути обраний й священнослужитель.

Насамкінець наголошувалося: «Розглядаючи реєстрацію Реформатської церкви й служителів культу як захід певного політичного значення, пропонуємо ретельно підготуватися до неї, узгодивши деякі питання з відповідними органами Радвлади» [11, ф.4648, оп.4, спр.49, арк.143-144]. Під «відповідними органами Радвлади» малися на увазі насамперед органи державної безпеки.

У перебігу підготовки до реєстрації реформатських громад 3 червня 1948 р. М. Ф. Роз-

путько провів настановчу бесіду зі Струмківським деканом А. Генче, який обслуговував реформатські церкви Ужгородського й частини Мукачівського округів, й Фанчиківським деканом Ш. Іллейшем, якому підпорядковувалися церкви Берегівського й частини Мукачівського округів. Повідомлення чиновника про те, що надійшла вказівка зареєструвати реформатські громади й священнослужителів, декани сприйняли «із задоволенням». «Задоволення», вочевидь, істотно поменшало, коли М. Розпутько роздав кожному з них по примірнику зразків паперів для цієї процедури. Враховуючи загальне незнання пасторами української та російської мов, рекомендувалося заповнювати анкету на кожного священнослужителя російською мовою через перекладача.

Реєстрацію планувалося розпочати з 14 червня й завершити у вересні 1948 р. [11, ф.4648, оп.2, спр.49, арк.109]. На 24 червня вже було зареєстровано 15 реформатських громад й 15 пасторів [11, ф.4648, оп.2, спр.49, арк.119].

Жорсткі правила реєстрації реформатських громад Закарпаття досягли бажаного результату. Наприкінці 1949 р. з 91 наявних було зареєстровано лише 61. Всі вони перебували, як правило, в округах з переважанням угорського населення, про що свідчить нижче наведена таблиця [6, с.463]. Крім угорців, до їхнього складу входила також незначна кількість словаків та українців.

№ п/п	Назва округу	Громади			Пастирів-пресвітерів
		Всього	Зареєстровано	Не зареєстровано	
1.	Ужгородський	22	16	6	16
2.	Мукачівський	7	5	2	5
3.	Берегівський	35	25	10	25
4.	Севлюшський	23	14	9	14
5.	Хустський	2	1	1	2
6.	Тячівський	1	–	1	1
7.	Іршавський	1	–	1	–
	Всього	91	61	30	63

Решту громад не реєстрували у примітивному розрахунку на зменшення їх кількості. Висловлюючи офіційну точку зору, П. Вільховий наприкінці 1949 р. у таємному звіті категорично заявив: «Без пресвітерів реєструвати решту 31 громаду не будемо. Громади реформатів розташовані поблизу одна від одної (на віддалі у 3–6 кілометрів), й тому незареєстровані громади поступово увіллються (очевидно, «зіллються». – *Авт.*) самі собою, але для цього потрібний час й робота старшого пресвітера цієї церкви, який цю точку зору поділяє й «не поспішаючи» готує злиття громад. Враховуючи, що Закарпаття – молода область у складі УРСР, проявляти будь-який поспіх стосовно злиття вважаємо недоцільним.» [12, ф.1, оп.24, спр.12, арк.139–140].

Надалі процедура реєстрації не спростилася, все проходило за звичайним сценарієм. Московські урядовці доволі лояльно відносились до ситуації в Закарпатті, але була спроба керівництва союзної Ради у справах релігійних культів змусити Закарпатський облвиконком переглянути рішення 1951 р.[5, ф..Р-195, оп.14, спр.494, арк.141-142,143-144] щодо реєстрації Ужгородської й Мукачівської реформатських громад.

6 жовтня 1952 р. за підписом І. В. Полянського на адресу М. Ф. Розпутька й П. Я. Вільхового було спрямовано директиву: «Совет по делам религиозных культов разрешил Вам зарегистрировать в 1951 г. два религиозных общества реформатов в гг. Мукачево и Ужгороде [...]. Сейчас, в связи с некоторыми

новыми обстоятельствами, возникшими относительно этих обществ, перед Советом встал вопрос о пересмотре прежнего решения Совета в сторону его отмены. В связи с этим Совет […] просит Вас еще раз изучить более детально вопрос об этих обществах с точки зрения политической целесообразности дальнейшего их существования […]» Про які саме «деякі нові обставини» йшлося, у московській директиві не з'ясовувалося, але пропонувалося зібрати докладні дані про ці громади, доповісти їх партійному й радянському керівництву області й з відповідним висновком відправити до Москви не пізніше 1 грудня 1952 р. Вже 6 грудня 1952 р. від союзної РСРК надійшло нагадування про невиконання Ужгородом/Києвом директиви від 6 жовтня [11, ф.4648, оп.4, спр.105, арк.111-112].

12 січня 1953 р. ужгородський Уповноважений РСРК інформував І. В. Полянського (копія – П. Я. Вільховому), що Ужгородська реформатська громада існує з XVIII ст. й на 1953 р. нараховувала 200 віруючих. Під час реєстраційної кампанії 1948–1949 рр. у ній не було священнослужителя, який (Д. Тарці) з'явився лише 1950 р. Після цього виконком Закарпатської обласної Ради, враховуючи, що реформатська громада обласного центру функціонувала безперервно упродовж багатьох років, має молитовний будинок, а в околицях міста на відстані 4-х кілометрів немає інших діючих реформатських громад, звернувся до РСРК з клопотанням зареєструвати цю громаду, що й було зроблено після відповідної санкції РСРК 16 листопада 1951 р.

Висновок обласного Уповноваженого РСРК враховував, що у місті функціонували 2 громади РКЦ, 3 – РПЦ, 1 – ЄХБ й 1 юдейська громада, а серед городян чимало (майже третина) угорців, принаймні четверта частина яких є реформатами, внаслідок чого «не реєструвати або зараз порушити питання про зняття з реєстрації Ужгородської реформатської громади було б недоцільно». Майже ідентичним було становище реформатської громади м. Мукачева, яка діяла з давніх-давен й нараховувала 300 парафіян. У місті функціонували 4 громади РПЦ, 3 – РКЦ, 1 – ЄХБ, по одній – адвентистів сьомого дня та юдеїв. Майже тотожнім був і висновок – «зняття з реєстрації у даний момент Мукачівської реформатської релігійної громади нічого позитивного не дасть» [11, ф.4648, оп.4, спр.121, арк.136–137]. В цей же період Закарпатський облвиконком прийняв рішення (однотипне з попередніми) про реєстрацію реформатських громад в мм.Хусті, Виноградові, с. Мінеральне [5, ф.Р-195, оп.14, спр.543, арк.133-134, 136-137,211-212].

Проте вже 27 березня 1953 р. М. Ф. Розпутько інформував свого київського керівника, що готує матеріали про зняття з реєстрації Ужгородської реформатської громади, а її молитовний будинок планується передати щойно створеному планетарію. Мешканці ж Ужгорода реформатського віросповідання, що їх позбавлялося власного храму, на думку Уповноваженого РСРК, залюбки могли проїхатися два кілометри «хорошою шосейною дорогою» до приміського села Минай й відвідувати там збори місцевої реформатської громади [11, ф.4648, оп.4, спр.114, арк. 3].

Однак втілення у життя московської директиви затягнулося. Наскільки вдалося з'ясувати, проти виступило керівництво Закарпатського облвиконкому, яке не бачило підстав для перегляду своїх ухвал й не хотіло зайвий раз конфліктувати з угорською меншиною краю. Зрештою, не прагнув такого перегляду й ужгородський Уповноважений РСРК. 6 травня 1953 р. М. Ф. Розпутько інформував свого київського керівника, що Закарпатський облвиконком своє рішення щодо реєстрації реформатських релігійних громад Ужгорода й Мукачева «переглядати не має наміру» [11, ф.4648, оп.4, спр.121, арк.146]. У доданих до цього повідомлення стислих довідках на кожну «проблемну» громаду містилася зовні нейтральна інформація, яка по суті промовляла на користь збереження зареєстрованими цих етноконфесійних спільнот. Наприклад, щодо Ужгорода стверджувалося: «Усі віруючі-реформати за національністю угорці, серед населення Ужгорода майже одна третина угорці. Більшість віруючих-реформатів працюють на державних й кооперативних підприємствах, залізничному тран-

спорті й в установах. За трудовою дисципліною віруючі-реформати не поступаються робітникам і службовцям інших віросповідань, а в деяких випадках навіть більш дисципліновані. За віком більша частина віруючих – особи похилого й середнього віку, молодь майже не відвідує реформатський молитовний будинок […]. Це релігійне товариство впливу на оточуюче населення не має […]» [11, ф.4648, оп.4, спр.121, арк.147].

За такими же радянськими канонами (мовляв, віруючі – особи середнього й старшого віку, дисципліновані й працелюбні, (шкідливого) впливу на оточення не здійснюють) характеризувалися й парафіяни реформатської спільноти Мукачева: «Віруючі-реформати за національністю угорці. Серед населення Мукачева понад 25 % мешканців угорці. Більшість віруючих-реформатів працюють на державних й кооперативних підприємствах, залізничному транспорті та установах. У порівнянні з іншими віруючими реформати менше порушують трудову дисципліну з релігійно-обрядових мотивів. За віком більша частина віруючих є особами літнього й середнього віку, молодь майже не відвідує реформатський молитовний будинок […]. Мукачівська релігійне товариство впливу на оточуюче населення не має […]»[11, ф.4648, оп.4, спр.121, арк.148].

3 червня 1953 р. з позицією Закарпатського облвиконкому й ужгородського Уповноваженого РСРК, нарешті, погодився й П. Вільховий і в листі до Ради Міністрів УРСР просив підтримати рішення обласної влади Закарпаття щодо реєстрації вищезгаданих громад перед Радою у справах релігійних культів при РМ СРСР [11, ф.4648, оп.4, спр.121, арк.151–154].

На осінь 1953 р. це питання втратило для Москви свою актуальність й більше не порушувалося. Посприяли цьому, ймовірніше всього, й відвідини Закарпаття інспектором союзної РСРК А. В. Румянцевим. Перебуваючи в області упродовж 21 вересня – 9 жовтня, він двічі мав тривалі розмови з деканом А. Генче: перший раз – обговорювалися загальні питання діяльності Реформатської церкви, вдруге – стан 27 громад цієї конфесії, які діяли незареєстрованими [11, ф.4648, оп.4, спр.114, арк.34]. Крім того, московський чиновник особисто відвідав окремі реформатські громади, бесідував з їхнім активом, пасторами, головами міських і сільських рад відповідних населених пунктів тощо. Він переконався, що упродовж п’яти років з моменту завершення державної реєстрації незареєстровані реформатські громади не припинили своєї діяльності. Більше того, шістьом громадам місцева влада передала у користування молитовні будинки, що де-факто легалізувало статус цих спільнот. Подальша відмова у реєстрації, на думку А. В. Румянцева, була недоцільною, оскільки, до певної міри, сприяла б підтриманню релігійної активності віруючих. Він пропонував з 27 незареєстрованих громад зареєструвати як самостійні 7, а 14 громадам надати статус філіалів, решту ж – 6 громад – залишити незареєстрованими з поступовим скороченням у них богослужінь й перспективою взагалі припинення їхньої діяльності [11, ф.4648, оп.4, спр.124, арк.40].

Мотивація порівняно «ліберальної» лінії московської РСРК щодо незареєстрованих реформатських громад Закарпаття полягала у прагненні врахувати (за умов перших кроків беріївсько-хрущовської «відлиги») деякі особливості краю, а саме: 1) усталену традицію віруючих закарпатських угорців відвідувати реформатську церкву у «своєму» селі, оскільки, мовляв, у минулому у кожному угорському селі була реформатська церква; 2) наближеність кордонів зарубіжних держав (Угорщини, Чехословаччини, Румунії, Польщі), що у них угорські мешканці Закарпаття мали родичів і знайомих, з якими листувалися, а відтак й були обізнані з значно ліберальнішою державною політикою цих країн соціалістичного табору щодо релігії й Церкви; 3) «молодість» Закарпатської області у складі СРСР, а відтак й все ще міцне закорінення на її території усталених релігійних традицій [11, ф.4648, оп.4, спр.124, арк.40]. Саме поширення «релігійних забобонів» серед населення Закарпаття та їхнє глибоке коріння справили найбільше враження на московського функціонера РСРК [11, ф.4648, оп.4, спр.124, арк.51].

У 1955 р. процедура оформлення й видачі довідок щодо реєстрації релігійних громад

Реформатської церкви Закарпаття набула казенно-офіціозного характеру. Із 26 клопотань про реєстрацію громад до кінця року було отримано дозволи республіканської Ради у справах релігійних культів на 16 громад, які й були зареєстровані.

Процедура відбувалася планово – щодня по одному – два товариства. При реєстрації, яку проводив обласний Уповноважений РСРК, був присутній декан А. Генче, пастори громад й дві – три особи представників відповідних релігійних спільнот. Перед видачею довідок додатково уточнювалася кількість віруючих у громаді, де й ким працюють члени виконавчого органу, розмір й стан молитовного будинку тощо. У бесідах М. Розпутько неодмінно наголошував пасторам й представникам релігійних громад на потребі виховання у віруючих любові «до нашої Радянської Батьківщини, соціалістичної праці й збереження народної власності»[11, ф.4648, оп.4, спр.150, арк.34].

У 1956 р. на процес реєстрації реформатських громад в Закарпатті вплинули події в Угорщині. Із 282 клопотань віруючих про відкриття молитовних будинків у республіці задоволено було лише 16 (5,7 %) звернень і левова частка дозволів влади (14) припадала на західний регіон республіки, при чому домінувала тут Закарпатська область – 11 зареєстрованих громад Реформатської (кальвіністської) церкви й 1 громада РКЦ [11, ф.4648, оп.4, спр.205, арк.84].

За оцінкою сучасних дослідників, порівняно ліберальному ставленню радянської адміністрації до релігії й Церкви поклала край постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» [1, с.53], а значно активізували антирелігійну кампанію ухвала ЦК КПРС «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культи» (13 січня 1960 р.) й одноймення постанова ЦК КП України від 21 березня 1960 р. [1, с.55; 13, с.371].

Корекція нормативно-законодавчої бази (постанова Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи» від16.03.1961 р., постанова Ради Міністрів УРСР від 29.04.1961 р.) істотно спростила процедуру зняття з реєстрації релігійних спільнот й зачинення храмів. Одночасно центральна союзна адміністрація перекладала на місцеві органи влади відповідальність за порушення прав віруючих, хоча це й здійснювалося за безпосередніми директивами Центру [1, с.56].

Фіксуючи ці зміни на прикладі Закарпатської області, новий (з вересня 1959 р.) керівник Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К. Полонник, колишній головний цензор республіки, зауважував в інформаційному звіті за 1960 р., що до цього часу реформатське (й католицьке) духовенство краю «недостатньо обмежувалося, слабо контролювалося». Натомість нині, мовляв, ситуація докорінно змінилася: «Контроль посилено, й вимоги радянського законодавства про культи повністю поширюються й на діяльність релігійників у Закарпатті» [11, ф.4648, оп. 4, спр.284, арк.38].

Важливо відзначити, що мережа реформатських громад на початок 1959 р. нараховувала 91 офіційно діюче релігійне об'єднання. Зазнавши певного скорочення впродовж 1959-1962 рр., на січень 1963 р. вона налічувала 81 зареєстровану громаду й практично залишилася незмінною до кінця 1980-х рр. [6, с.474].

Реформатська церква Закарпаття, переважно етнічно угорська, після приєднання регіону до СРСР/УРСР на певний час опинилася на периферії владної уваги, адже в епіцентрі владних маніпуляцій з закарпатськими церковними структурами перебувала Греко-католицька церква [7]. Проте Реформатська церква Закарпаття була серйозним противником для атеїстичних намірів влади, адже, за словами самих керівників РКСК, реформатські громади області обслуговували « відмінно вишколені пастори», якими керував енергійний й всебічно освічений єпископ Генче, який намагався вийти на міжнародну арену, налагодив зв'язки з зарубіжними церковними організаціями, листувався з ними й виступав у закордонній пресі [11, ф.4648, оп.4, спр.263, арк.32].

Влада не хотіла відкритого конфлікту з угорським населенням і хоч повільно, але реєстрація реформатських громад пройшла. При цьому функціонерами РСРК рухали аж ніяк не «гуманітарні» міркування – вони, насамперед, були зацікавлені в інструментальному використанні Реформатської церкви Закарпатської області як «автономної» складової церковного сегменту «загальнонародної боротьби за мир», яка насправді лише обслуговувала зовнішньополітичні інтереси Кремля.

Джерела та література

1. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / [НАН України. Інститут історії України; наук. ред. В. М. Даниленко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.

2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005.-741 с.

3. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944–1952) / Т. В. Вронська; НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України. Ін-т оперативної діяльності та державної безпеки. – Харків: Право, 2008. – 264 с.

4. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська; НАН України. Ін-т історії України; СБ України. Ін-т дослідження проблем державної безпеки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.

5. Державний архів Закарпатської області.

6. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 682 с.

7. Капітан Л.І. Ліквідація Греко-католицької церкви у Закарпатті, 1945-1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2012. – №3(80). – С. 71-83.

8.Меркатун І.П. Антирелігійна компанія 50-60-х рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.70-76.

9. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 49 с.

10. Пода М. Державний комітет у справах релігії: функції і напрямки діяльності // Людина і світ. – 1997. – №7. – С.17-21.

11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

12. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

13. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг. / М. В. Шкаровский. – 3-е изд., доп. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. – 400 с.

14.Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні // Віче. – 1994. – №11(32). – С.152.

Лариса Капитан

Процесс регистрации реформатских общин в послевоенном Закарпатье: проявление лояльности или политическая игра

Освещены особенности процесса регистрации реформатских общин в послевоенном Закарпатье. Обоснован вывод, что сравнительно лояльная позиция власти обусловливалась желанием использовать реформатскую церковь края как «автономную» составляющую церковного сегмента «общенародной борьбы за мир».

Ключевые слова: *Реформатская церковь, общества, власть, Закарпатье, послевоенный период.*

Larisa Kapitan

Process of registration of reformed communities in post- war Transcarpathia is the manifestation of loyalty or political game

Peculiarities of the process of reformed communities registration in post-war Transcarpathia have been elucidated. It was summarized that comparatively loyal position of power was conditioned by wish to use reformed church of the region as “autonomous” part of church segment of “general national struggle for piece”.

Key words: *Reformed church, community, power, Transcarpathia, post-war period.*

До 150-річчя з дня народження Володимира Вернадського

УДК 930.2:929.7 Вернадські

Валерій Томазов (м. Київ)

Вернадські та їхні родичі

У статті простежується родовід Вернадських, витоки якого сягають козацьких часів. Саме з цього славного роду походить один з найзначніших учених XX ст. Володимир Іванович Вернадський. Вернадські породичалися з іншими відомими українськими родами – Константиновичами, Старицькими, Короленками, Модзалевськими, серед яких було також чимало цікавих особистостей.

Ключові слова: *Вернадські, Константиновичі, Володимир Іванович Вернадський, рід, козацька старшина.*

Кожна особистість, значною мірою, є продуктом сім'ї, роду. А тому і вивчення сімейної історії, традицій, інтересів, поглядів, які побутують у родині, проливають світло на середовище формування особистості, питання спадковості та наступності поколінь. На щастя, сучасна наука вже не відкидає розробки в галузі євгеніки і схильна визнати можливість передачі обдарованості за спадковістю. Підтвердженням гіпотези про існування «гена обдарованості» можуть бути окремі династії видатних діячів культури, науки, військового мистецтва.

Проблемі спадковості здібностей приділяло увагу чимало дослідників, серед них і В.І. Вернадський. Він був упевнений, що є «ген обдарованості». Можливо причину його зацікавленості цією проблемою варто шукати в особистому досвіді, адже серед близьких родичів вченого було багато видатних людей.

Рід В.І. Вернадського був козацько-старшинського походження [3; 8, с. 636–662]. За родинними переказами, його засновником був литовський шляхтич Верна, який жив у середині XVII ст. та брав активну участь у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Однак першою достовірною постаттю є військовий товариш Стефан Вернадський (Вернацький, кінець XVII – початок XVIII).

Прадід видатного вченого – козак Іван Никифорович Вернадський (бл. 1730 – після 1786), син значкового товариша, – здобув освіту в Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії. Пізніше Іван оселився на Чернігівщині і став священиком у селі Церковище. 1786 р. його рід був визнаний у російському дворянстві та внесений до першої частини Родословної книги Чернігівського намісництва. Докази про шляхетне походження роду базувалися на свідченнях дванадцяти дворян, що було передбачено тодішнім законодавством, але пізніше ця норма була скасована, і Вернадські, як і багато інших представників козацької старшини, були позбавлені дворянства.

Одружений Іван Никифорович був з дочкою диякона Пелагеєю Леонтіївною Леонтович та мав трьох синів – Василя (1769–1838), Івана (бл. 1778 – ?) і Микиту (1780–1852) та дочку Марію (1775 – ?), у шлюбі Могилевську.

Старший із синів – Василь Іванович, дід В.І. Вернадського – одержав освіту в Московській медико-хірургічній академії. Він брав участь у військових походах російської армії на чолі з О.В. Суворовим і М.І. Кутузовим в Австрію, Італію, Швейцарію, в тому числі й героїчно-легендарному поході через Чортів Міст у 1799 р. 1826 р. Василь Іванович отримав знання колезького радника та з 1830 г. служив ординатором Київського військового шпиталю. 1819 р. він розпочав процес долучення своєї родини до російського дворянства, який закінчився у 1853 р. указом Урядового Сенату про внесення родини Вернадських до 3-ї частини Родовідної книги Чернігівської губернії за вислуженими чинами Василя Івановича.

Бабусею В.І. Вернадського була Єлизавета Яківна Короленко (1781–1844), яка, за сімейною легендою, походила з роду одного з ватажків Хмельниччини, миргородського полковника Івана Короля. Рідний племінник Єлизавети Яківни – повітовий суддя колезький асесор Галактіон Опанасович Короленко (1810–1868) – був батьком видатного російського письменника В.Г. Короленка [1].

У Василя Івановича та Єлизавети Яківни Вернадських було чотири сина: Авксентій (1813 – ?), Харитон (1814–1829), Хрисанф (1816 – ?), Іван (1821–1884) і дочка Ольга.

Молодший із синів – Іван Васильович – став батьком В.І. Вернадського. Народився Іван Васильович Вернадський у Києві, де 1841 р. блискуче закінчив університет. Після недовгого перебування на посаді гімназійного викладача російської словесності, він 1843 р. був відряджений Університетом св. Володимира за кордон для вдосконалення знань з політекономії. В 1847 р. Іван Васильович захистив в Петербурзі магістерську дисертацію «Очерки теории потребностей» (СПб., 1857) та посів кафедру політекономії Київського університету (1846–49). У науковій діяльності Іван Васильович був послідовником манчестерської школи політекономії. Після захисту 1849 р. докторської дисертації на тему: «Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века» (М., 1849) і затвердження в тому ж році екстраординарним професором, був переведений на відповідну кафедру Московського університету. В 1851 р. у віці 30 років Іван Васильович став ординарним професором. Невдовзі йому було запропоновано переїхати до Петербурга і посісти місце чиновника з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ. У Петербурзі він продовжував викладацьку діяльність у Головному педагогічному інституті (1857–59) та Олександрівському ліцеї (1861–68). У петербурзький період широко розгорнулася його журналістська, видавнича та громадська діяльність. У 1857 р. ним був заснований «Экономический указатель», що користувався заслуженою популярністю у передової російської читацької аудиторії, оскільки порушував актуальні проблеми російського суспільства. Але 1868 р. через хворобу Іван Васильович разом із сім'єю переїхав до Харкова, де став керуючим банком, а також головою Товариства взаємного кредиту та товаришем голови Статистичного комітету. У харківський період у гостинному домі Вернадських часто бували професор Харківського університету Д.І. Качанівський, відома діячка народної освіти Х.Д. Алчевська, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Близькими приятелями Івана Васильовича були Т.Г. Шевченко та М.О. Максимович. Особистість Івана Васильовича – людини передових суспільних поглядів, виняткової чесності, порядності та інтелігентності, талановитого вченого, патріота – завжди привертала увагу неординарних людей [3; 7; 9–11].

Одружений Іван Васильович був двічі. Перша дружина професора Вернадського – Марія Миколаївна Шигаєва (1831–1860), дочка відомого російського економіста, – перша російська жінка-економіст. Вона багато зробила для популяризації економічних знань, друкуючи статті в «Экономическом указателе». Марія Миколаївна першою порушила питання про жіночу працю. Після її смерті у віці 29 років, Іван Васильович видав статті Марії Миколаївни окремою книжкою – «Собрание сочинений покойной М.Н. Вернадской, ур. Шигаевой» (СПб., 1862). 1861 р. була видана її праця «Опыт популярного изложения основных начал политэкономии». Чимало зробила Марія Миколаївна для ознайомлення російської публіки з досягненнями західноєвропейської економічної думки: переклала з англійської «Понятия Гопкинса о народном хозястве» (М., 1856), з французької – «Начало финансов» Ж. Гарньє (СПб., 1863). Рання смерть Марії Миколаївни не дала повністю розвинутися її таланту [9].

Вдруге Іван Васильович був одружений з Ганною Петрівною Константинович (1837–1898). Ганна Петрівна – мати В.І. Вернадського – була артистичною, художньою натурою, тонкою поціновувачкою музики. Вона мала сильний голос і мріяла виступати на сцені, але її мати мала іншу думку щодо долі своєї дочки. Лише пізніше, вже перебуваючи у шлюбі, Ганна Петрівна все ж співала у Петербурзі в хорі М.О. Балакірєва.

Рід Константиновичів, так як і рід Вернадських, належав до козацької старшини [1; 2; 4–6; 12, т. 2, с. 427–441]. Родозасновником їх був грек Костянтин, що жив у першій половині XVII ст. у місті Триколі в Румелії. Його ім'я стало родовим прізвиськом для нащадків. Син Костянтина – Анастасій (? – до 1784) – переселився в Україну, де й влаштувався в місті Переяславі, слугуючи в полковій адміністрації комісаром та отримавши згодом уряд значкового товариша.

Син останнього – бунчуковий товариш, згодом прем'єр-майор Христофор Анастасійович Константинович (1741–1786) – 1784 р. разом з братами й дітьми був внесений до 4-ої частини Родословної книги Київського намісництва.

Одружений він був із Софією Семенівною Капцевич (бл. 1752 – ?), дочкою переяславського сотника. Вона другим шлюбом була за надвірним радником Яковом Івановичем Гулаком (? – після 1798), пов'язавши Константиновичей родичанням з відомим письменником кирило-мефодіївцем Миколою Івановичем Гулаком (1822–1899) [12, т. 1, с. 366–370].

Одним із синів Христофора Константиновича і Софії Капцевич був батько Ганни Петрівни Вер-

надської – Петро Христофорович Константинович (1785–1850). Він брав участь у війні 1812 р., відзначився під Смоленськом та Бородіном. 19 квітня 1836 р. Петро Христофорович був призначений командиром Київського артилерійського гарнізону, а 26 січня 1848 р. став генерал-майором. Матір'ю Ганни Петрівни Вернадської була дочка відставного майора Вікторія Мартинівна Красницька (бл. 1796–1862).

Петро Христофорович мав садибу на Липках у Києві, яка нерозривно пов'язана з іменем Володимира Івановича Вернадського, оскільки вчений часто гостював у свого дідуся. В.І. Вернадський згадував про свою матір: «Родилась она в Киеве в помещичьей семье, уже тогда почти исключительно состоящей из военных. Ее отец – артиллерийский генерал, был служака, но человек хороший, судя по рассказам, оригинальный тип старого малорусского казачества (он говорил почти только по малороссийски)» [15, с. 9].

З дітей Петра Христофоровича і Вікторії Мартинівни Константиновичів, окрім Ганни Петрівни Вернадської, відзначимо синів Івана та Олександра і дочку Єлизавету.

Єлизавета Петрівна Константинович (1808–1889) – тітка академіка В.І. Вернадського – була одружена з надзвичайно популярним у військах генералом від артилерії Олександром Петровичем Нейоловим (1816–1900).

На військовому поприщі були відомі й дядьки В.І. Вернадського. Старший – Іван Петрович (1818–1877) – капітан 1-го рангу і виконуючий доручень по морській лінії при Кавказькій армії. Одружений він був двічі: перша дружина – Марія Софронівна Гаврилова (? – 1850), дочка протоієрея грецької церкви в Севастополі, а друга – Марія Григорівна Чалікова (? – 1866), дочка керченського купця-грека.

З нащадків Івана Петровича Константиновича відзначимо лише двох дочок від першого шлюбу – Ольгу та Олександру, двоюрідних сестер академіка В.І. Вернадського.

Старша – Ольга Іванівна (1845 – ?) – 1863 р. вийшла заміж за Олександра Івановича Николича (? – 1886), інспектора Тифліської жіночої гімназії, статського радника і видавця «Судебной газети».

Друга – Олександра Іванівна (1848–1920) – 1868 р. взяла шлюб з Львом Миколайовичем Модзалевським (1837–1896), видатним педагогом і літератором, що походив з козацько-старшинського роду.

Лев Миколайович був наставником-доглядачем дітей великого князя Михайла Миколайовича, згодом інспектором та директором Тифліської великої княгині Ольги Федорівни жіночої гімназії, окружним інспектором Кавказького навчального округу, головою Кавказького цензурного комітету, членом Ради попечителів Кавказького навчального округу, членом Тимчасової комісії зі складання проекту «Положение об управлении Кавказким краем». 1884 р. Л.М. Модзалевський повернувся до Петербурга, де був викладачем та членом Ради Маріїнського інституту, директором Санкт-Петербурзького училища глухонімих. Він отримав чин дійсного статського радника та був відзначений багатьма орденами.

Лев Миколайович залишив значну літературну й педагогічну спадщину. Серед його педагогічних творів слід назвати такі: «Быт студентов в Германии» (СПб., 1865), «Очерк истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен» (СПб., 1866–67; 1874–77; 1892–99), «Ян-Амос Каменский, основатель новой педагогики» (СПб., 1892), «Значение християнства для воспитания» (СПб., 1892). Він багато друкувався в різних часописах: «Журнале Министерства Народного Просвещения», «Учителе», «Народной школе», «Вестнике воспитателя», «Семье и школе», «Русской школе», «Родном слове» та ін. Лев Миколайович разом з К. Сент-Ілером відредагував скорочене видання праці К. Ушинського «Человек, как предмет воспитания» (СПб., 1892). З літературних творів Л.М. Модзелевського була видана лише збірка пісень для малят «Свирель» (М., 1878; СПб., 1900). З науковою, літературною, педагогічною діяльністю Л.М. Модзалевський успішно поєднував і громадську: в 1893–1896 рр. він був депутатом дворянства Гдовського повіту Петербурзької губернії, виконував обов'язки Гдовського повітового предводителя дворянства.

З братів Л.М. Модзалевського необхідно відзначити Костянтина і Олександра Миколайовичів. Старший – Костянтин (1844–1921) – був секретарем відділу статистики Імператорського російського географічного товариства, редактором-видавцем журналів «Семья и школа» і «Педагогическая хроника», постійним співробітником і помічником редактора журналу «Русская школа» Я. Гуревича. Костянтин Миколайович разом з князем О. Мещерським видав «Свод материалов по кустарной промышлености в России» (СПб., 1874), «Историю воспитания и обучения для учителей и воспитателей» (СПб., 1883) і книгу

для дітей «Последний из рода Гортензиев. Рассказ из Римской жизни начала императорского периода. Переделка с немецкого» (СПб., 1894).

А молодший – Олександр Миколайович (1849 – ?) – ієромонах російського Пантелеймонівського монастиря на Афоні Анастасій. Він відомий як автор духовної праці: «Духовнонравствення педагогика, или советы родителям и наставникам, как воспитывать в детях нравственность и благочестия» (М., 1862).

Широко відомі і сини Лева Миколайовича Модзалевського і Олександри Іванівни Константинович – двоюрідні племінники академіка В.І. Вернадського – Борис Львович Модзалевський (1874–1928), член-кореспондент АН СРСР, літературознавець-пушкініст і історик Вадим Львович Модзалевський (1882–1920) – український громадський і культурний діяч, історик і генеалог, автор фундаментальних «Малороссийского родословника» і «Малороссийского гербовника» [12, т. 3, с. 777–824; 13; 14].

Другий дядько В.І. Вернадського – Олександр Петрович Константинович (1832–1903) – військовий і державний діяч, кавалер багатьох орденів. 19 лютого 1877 р. він став генерал-майором, а пізніше був призначений військовим губернатором Тургайської області і командуючим у ній військами. 1883 р. Олександр Петрович був призначений Бессарабським губернатором, а 1889 р. став генерал-лейтенантом і членом Ради міністра внутрішніх справ [1; 2; 4–6; 12, т. 2, с. 427–441].

Його син, двоюрідний брат В.І. Вернадського, – Костянтин Олександрович Константинович (1869–1924), відомий земський діяч, неодмінний член Уфимського губернського у селянських справах присутствія, – був одружений з Вірою Анатоліївною Пушкіною (1871–?), дочкою Лукоянського земського начальника Анатолія Львовича Пушкіна (1846–1905), внучатою племінницею О.С. Пушкіна (онука його брата Льовушки) [1; 2; 4–6; 12, т. 2, с. 427–441].

Дивні генеалогічні сюрпризи підносить нам родовід і дружини В.І. Вернадського – Наталії Єгорівни Старицької (1862–1943).

Рід Старицьких, так само як Вернадських та Константиновичів, походить з козацької старшини [12, т. 4, с. 739–757].

Дід Наталії Єгорівни – Павло Григорович Старицький (бл. 1774 – після 1835) – в юнацтві учасник військових походів (був при облозі Очакова і Бендер), а потім полтавський громадський і земський діяч: засідатель полтавського земського суду, підкоморій полтавського повіту, полтавський повітовий предводитель дворянства.

Його друга дружина – бабуся Наталії Єгорівни – дочка штабс-лікаря Наталія Федорівна Арендт, імовірно, була сестрою лейб-медика імператорського двору Миколи Федоровича Арендта (1785–1859), приставленого Миколою I до вмираючого Пушкіна, відтак, і родичкою великого німецького поета Генріха Гейне, оскільки брат останнього Максиміліан був одружений з дочкою лейб-медика Генрієттою Миколаївною Арендт.

Батько Наталії Єгорівни – тесть В.І. Вернадського – Єгор Павлович (1825–1899) – видатний правник, сенатор(1867), дійсний статський радник, старший голова Тифліської судової палати (1867–73) й автор «Положение о размежевании Закавказского края», член Державної ради Російської імперії (1879), голова кодифікаційного відділу (1802–03) та Департаменту законів (1883–85) Державної Ради, один із відомих борців за втілення в життя судової реформи Олександра II.

Його брати – полтавські земські діячі Петро Павлович (1836–1902), голова Полтавської повітової (1886–1902) та член Полтавської губернської (1878–1886) земських управ та Олександр Павлович (1841–1925), член Полтавської губернської земської управи (1889–1904) та полтавський повітовий предводитель дворянства (1904–08), член 3-ї Державної думи від Полтавської губернії (1908–12).

Брат дружини В.І. Вернадського – Георгій Єгорович (1867–1946) – пішов шляхом батька, став юристом. Він був членом Полтавського окружного суду і присяжним повіреним у Полтаві. Зі своєю основною службою Георгій Єгорович поєднував громадську діяльність, будучи гласним Полтавської міської Думи, членом Училищної Ради і попечителем Полтавського реального училища. Під час Денікінщини Георгій Єгорович був призначений Полтавським губернатором. Після встановлення більшовицької влади вимушений був емігрувати.

Його дочка – Ганна Георгіївна (1908–1981), французька художниця-абстракціоністка, живописець, майстер декоративного мистецтва та книжковий графік.

Четвероюродним братом Наталії Єгорівни був відомий український письменник, драматург і театральний діяч Михайло Петрович Старицький.

Відомими особистостями були й діти В.І. Вернадського і Н.Є. Старицької.

Таблиця споріднення

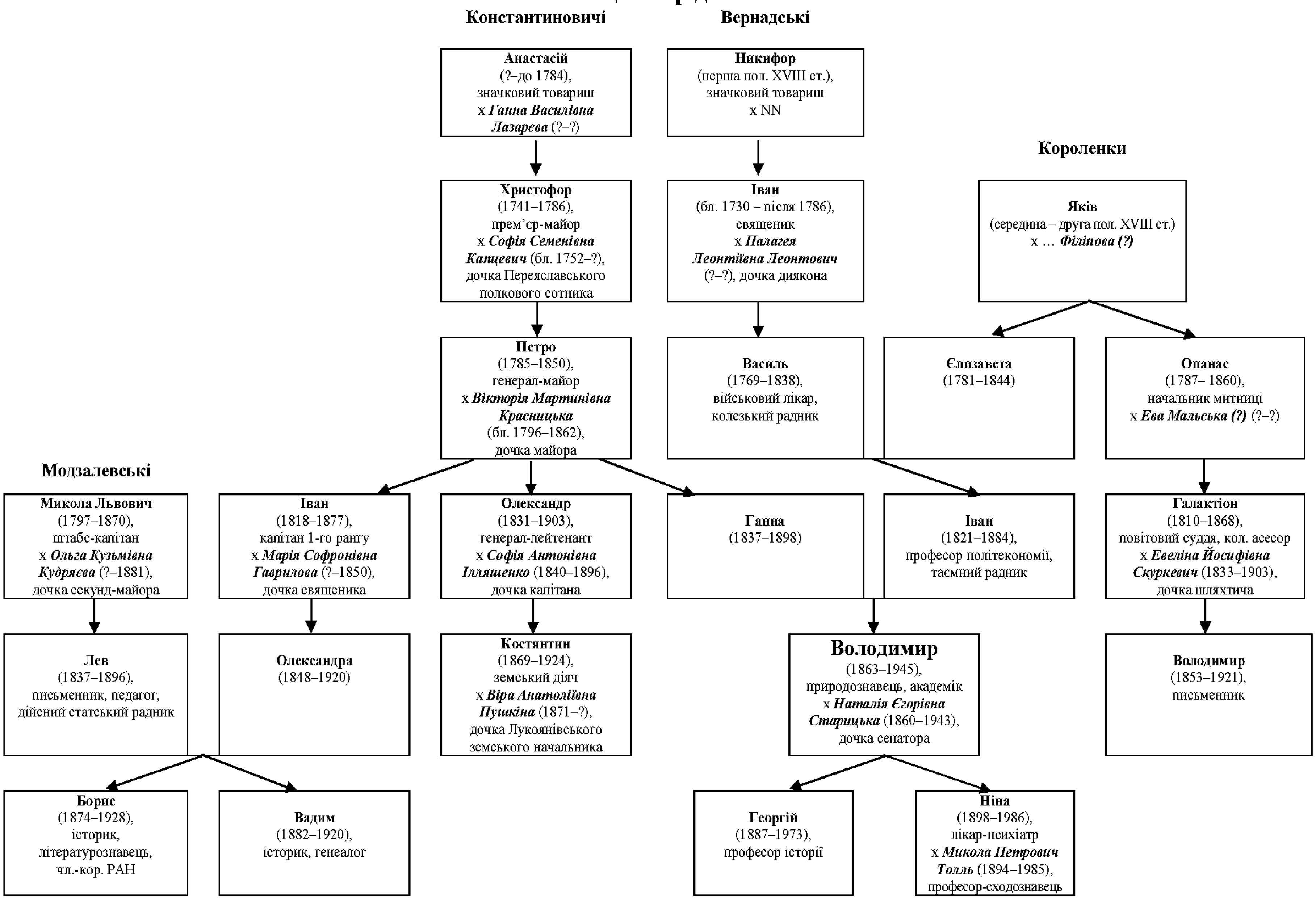

Син – Георгій Володимирович Вернадський (1884–1973) – обрав наукову кар'єру в галузі суспільних наук. До речі, гуманітарні науки були близькі і його батькові, зацікавлення якого були надзвичайно широкі і якого сміливо можна назвати вченим-енциклопедистом. Георгій Володимирович займався викладацькою і науковою діяльністю спочатку в Пермському університеті, а потім в Сімферополі – в Таврійському. Після еміграції в 1920 р. оселився в Празі, а згодом посів кафедру російської історії в Єльському університеті (США).

Дочка академіка В.І. Вернадського – Ніна Володимирівна, в одруженні Толль (1898-1986) – була лікарем-психіатром. У 1922 р. виїхала до брата у Прагу, пізніше до США. Її чоловік – Микола Петрович Толль (1894-1985), археолог, візантолог, іраніст, який з 1929 р. – заступник директора семінару імені М.П. Кандакова у Празі, а після перетворення семінару в інститут – його директор. 1939 р. М.П. Толль переїхав до США, працював у Єльському університеті, обіймав кафедру іраністики. Їхня дочка – Тетяна (1929-2004), єдина онука В.І. Вернадського – померла у 2004 р.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського, № 17477–17544.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського, № 17609–17690.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського, № 17961.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського, № 18072–18197, 3.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського, № 18982.

6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 2. Збірка В.Л. Модзалевського, № 18998.

7. *Баландин Р.К.* Вернадский Иван Васильевич // Русские писатели: 1800–1917. – М., 1989. – Т. 1. – С. 428–429.

8. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. – К.: НБУ ім. В.І. Вернадського, 2012. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1: Листування: Д–Я. – Ч. 1: Д–Н / Авт.-укл.: *О.С. Онищенко, В.Ю. Афіані, О.Д. Василюк* та ін. – 708 с.

9. В.И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* – К., 1988. – 368 с.

10. *Дмитриев А.Л.* Иван Васильевич Вернадский как статистик // Вопросы статистики. – 2010. – № 10. – С. 73–76.

11. *Ковалевська О.* Видатний вчений, освітянин, громадський діяч: 24 травня – 180 років від дня народження І. В. Вернадського // Вісник Національної академії наук України. – 2001. – № 5. – С. 58–63.

12. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник: В 4-х т. – К., 1908. – Т. 1. – 519 с.; 1910. – Т. 2. – 6, 720, 20 с.; 1912. – Т. 3. – 4, 824, 24 с.; 1914. – Т. 4. – 4, 824, 26 с.

13. *Модзалевский Н.Л., Шумков А.А.* Модзалевские // Дворянский календарь. – СПб., 1997. – Тетрадь 2. – С. 61–68.

14. *Руммель В.В.* Модзалевские (Модзолевские, Моздалевские). – СПб., 1902. – 22 с.

15. Страницы автобиографии В.И. Вернадского / Сост. *Н.В. Филиппова*. – М., 1981. – 350 с.

Валерий Томазов

Вернадские и их родственники

В статье исследуется родословная рода Вернадских, истоки которого уходят в эпоху казаччины. Именно из этого славного рода происходит один из значительнейших ученых ХХ в. Владимир Иванович Вернадский. Вернадские были связаны родством и с другими известными украинскими родами – Констинтиновичами, Старицкими, Короленками, Модзалевскими, среди которых было немало интересных личностей.

Ключевые слова: *Вернадские, Константиновичи, Владимир Иванович Вернадский, род, казацкая старшина.*

Valerii Tomazov

The vernadskiys and their clan

In the article has been researched Vernadskiy kin's genealogy what begins the Cossacks time. Of exactly this famous kin comes Volodymyr Ivanoych Vernadskiy what is one of distinguished scientist of 20th century. The Vernadskiys were related to other famous Ukrainian families – the Konstantynovyches, the Starytskiys, the Korolenkos and the Modzalevskiys. There were many outstanding persons among them.

Key words*: the Vernadskiys, the Konstantynovyches, Volodymyr Ivanoych Vernadskiy, kin, the Cossack starshyna.*

УДК 001+5(092)(477.53)

Віктор Самородов, Світлана Кигим (м. Полтава)

Полтавські сторінки життя і творчості Володимира Вернадського

У статті викладено факти біографії академіка В.І. Вернадського, які свідчать про його тісні зв'язки з Полтавщиною, а також найбільш повні відомості про його родинні зв'язки з письменником В.Г. Короленком.

Ключові слова: *зразки ґрунтів, жива речовина, біосфера, генеалогія.*

12 березня цього року весь світ відзначав 150-річний ювілей Володимира Івановича Вернадського. Особливу цікавість ця подія викликала у полтавців. Адже з Полтавщиною, як ні з іншим регіоном України, був міцно пов'язаний цей великий учений. Полтава та Кременчук, Градизьк і Лубни, Шишаки та Нові Санжари, Гінці та Яреськи увійшли у його життя та діяльність поряд з іншими містами нашої країни [3, 7].

До Полтави В.І. Вернадський не раз приїздив у дитячі та юнацькі роки. Та згодом він став бувати тут майже кожен рік, адже у Полтаві мешкали багаточисельні родичі його дружини Наталії Старицької. Та справжня дослідницька робота привела Володимира Івановича на щедру землю Полтавщини завдяки зусиллям видатного російського вченого, засновника наукового ґрунтознавства Василя Васильовича Докучаєва [3].

Перш за все варто зауважити, що В.В. Докучаєв був одним з найулюбленіших викладачів Володимира Івановича під час його навчання у Петербурзькому університеті. Саме він посіяв у серці здібного студента цікавість до кристалографії, завдяки якій той згодом прийшов до філософських узагальнень матерії. Василь Васильович першим звернув увагу свого молодого талановитого учня на динамічний бік мінералогії, що спричинило до створення останнім нової науки біогеохімії. Завдяки В.В. Докучаєву В.І. Вернадський через усе своє життя проніс жвавий інтерес до ще однієї цікавої проблеми природи – симетрії [6].

Як свідчив В.І. Вернадський, він „потрапив у руки" до В.В. Докучаєва вже з першого курсу, коли вступив до гуртків, якими керував цей уже досить відомий тридцяти п'ятилітній природознавець. Молодий учений і викладач В.В. Докучаєв згуртував навколо себе велику групу допитливих студентів, створив своєрідну молодіжну творчу спілку однодумців і борців за істину в науці. Недаремно В.І. Вернадський стверджував, що стійкість духу він запозичив у свого наставника. Оскільки він був свідком боротьби В.В. Докучаєва за право ґрунтознавства називатися самостійною наукою, то вважав його не тільки своїм учителем, а й попередником у такому важливому питанні як поняття природного тіла [6]. Від В.В. Докучаєва Володимир Іванович запозичив комплексний принцип дослідницької роботи, динамічний підхід до аналізу природи. Цьому в значній мірі сприяла сумісна робота цих двох учених по обстеженню ґрунтів Полтавської губернії.

А було це так. У 1890 році видатний ґрунтознавець запросив В.І. Вернадського приїхати у Полтаву. Останній з цієї нагоди згадував: „ …я домовився з ним про те, що влітку візьму на себе дослідження ґрунтів Кременчуцького повіту Полтавської губернії " [3]. В.В. Докучаєв підтримує і скеровує цю роботу, про що переконливо свідчить його лист до Володимира Івановича, датований 27 червня 1890 року під час подорожі на пароплаві з Кременчука до Катеринослава (нині Дніпропетровськ). Цей лист містить найбільш докладний план, на підставі якого варто було діяти В.І. Вернадському. Він був не тільки листом – настановою, а й першим у світовій ґрунтознавчій практиці теоретичним обґрунтуванням генетичного зв'язку між різноманітними типами ґрунтів з одного боку та елементами рельєфу – з другого. Цими дослідженнями молодий учений блискуче підтвердив наукові погляди свого вчителя. Крім того, він підготував опис та склав карту ґрунтів повіту, зібрав 422 зразки ґрунтів і 36 зразків гірських порід. При цьому Володимир Іванович пишався, «…що все більше і більше» оволодіває методами досліджень, тим, що в нього «з'являються руки, а разом з тим підсилено працює думка», адже зібрані на Полтавщині матеріали лягли згодом в основу низки наукових праць В.І. Вернадського. В них він однозначно наголошував

на біологічному факторі ґрунтоутворення, на ролі в цьому процесі живої речовини та продуктів її життєдіяльності. Потрібно відзначити й те, що всі зібрані на Полтавщині матеріали лягли в основу низки наукових праць В.І. Вернадського, присвячених ґрунто-геологічному аналізу Кременчуцького повіту. Ці матеріали також використав і В.В. Докучаєв для написання славнозвісної книги „Наші степи колись тепер". Володимир Іванович разом з іншими учасниками грунтодослідної експедиції, керованої В.В. Докучаєвим, приймав участь у складанні першої у Росії та у світі 10-верстної карти ґрунтів Полтавської губернії [3].

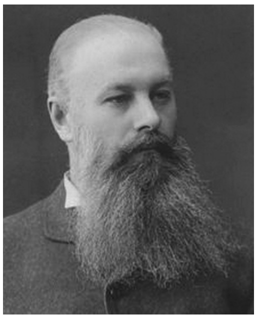

В.В. Докучаєв – керівник Полтавської експедиції

Працюючи на Кременчуччині, він показав себе різнобічним дослідником з широким колом наукових інтересів. Його увагу привернув не тільки описовий бік справи. В.І. Вернадський намагався зробити самостійні теоретичні узагальнення одержаних даних щодо походження солонців. Він не був професіоналом у цій галузі науки, але вперше у ґрунтознавстві подав думку про еволюційний зв'язок солонців із солончаками. Цікаво, що через 20 років відомий ґрунтознавець К.К. Гедройц повністю підтвердив цей теоретичний висновок В.І. Вернадського і на його основі запропонував засоби меліорації засолених ґрунтів. Слід пам'ятати, що саме В.І.Вернадський, дослідивши зразки дрібнозернистого червоного залізняку Кременчуцьких каменоломень, довів існування магнітної аномалії поблизу Кременчука. Про це він у 1897 р. написав статтю до полтавського журналу «Хуторянин». Це була справжня піонерська розвідка, адже лише через чверть віку після неї були окреслені межі згаданої аномалії, а у 1970 р. почалося промислове видобування руди [3, 7].

Крім солонців, В.І. Вернадського дуже цікавили граніти, які вивозили для будівництва в Полтаву. В одній із гранітних плит прискіпливий дослідник знайшов чудовий берил (смарагд), який привіз до Москви і передав на зберігання в колекцію Московського університету.

На полтавській землі, у складі експедиції В.В. Докучаєва, В.І. Вернадський показав себе не тільки ґрунтознавцем, а також археологом. Працюючи влітку 1891 року на околицях Крюкова, він позначає на карті так звані могили та кам'яні „баби" – древні скульптури бронзової епохи, робить археологічні розкопки та описування. До речі, кам'яні „баби", які експонуються у Полтавському краєзнавчому музеї, привезені сюди якраз Володимиром Івановичем із Кременчуцького повіту. Його захоплення археологією проявилося і на Лубенщині, де він біля села Гінці зробив розкопки палеолітичної стоянки прадавньої людини. Це була рідкісна робота, яку вельми цінував В.В. Докучаєв [3].

Так виглядав В.І. Вернадський, коли почав працювати у Полтавській експедиції В.В. Докучаєва

Окремо б хотілося сказати про зв'язки В.І. Вернадського з Новими Санжарами. У цьому селищі на протязі багатьох років знаходилася штаб квартира експедиції В.В. Докучаєва – будинок козака С. Півня. На думку професора А.Н. Тюрюканова, якраз у цьому будинку відбулася перша розмова І.В. Вернадського та В.В. Докучаєва про живу речовину, тобто, саме тут започатковувалося вчення про біосферу. Як пишуть академік Б.Б. Полинов та професори І.А. Крупеників і Л.А. Крупеників у своїй книзі про В.В. Докучаєва: „…Нові Санжари стали місцем розташування штаб-квартири полтавської експедиції, яка відкрила нові сторінки як історії життя Докучаєва, так і нові науки про ґрунти" [3]. І це дійсно так, адже тут працювали, крім згадуваних класиків науки, ще й інші видатні дослідники: К.Д. Глинка – академік АН СРСР, директор Ґрунтового інституту, перший президент Міжнародного товариства ґрунтознавців, Ф.Ю. Левинсон – Лессінг – академік АН СРСР, організатор перших на теренах колишнього СРСР картографічного інституту та вулканічної станції, а також біля двадцяти відомих учених з різних галузей науки – справжнє сузір'я інтелектуалів, безпрецедентний, рідкісний в історії вітчизняного ґрунтознавства випадок.

Не менш цікавою була творча співпраця В.І. Вернадського зі знаменитою Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією. Вперше він побував тут на прохання В.В. Докучаєва ще восени 1890 року для з'ясування потужності та хімізму ґрунтів. Згодом Володимир Іванович був тут у 1916 та 1918 рр. Тоді він оз-

найомився із роботами ентомологів: М.В. Курдюмова, О.В. Знаменського, Д.О. Оглобліна та О.О. Оглобліна. Їх напрацювання вчений включив до своєї знаменитої книги про живу речовину, відмітив: «Приємно бачити заклад, де триває спадкоємницька наукова робота» [3]. Таким чином, бачимо, що філософські узагальнення проблеми живої речовини, а також витоки таких двох наук, як геохімія і біогеохімія, прийшли до В.І. Вернадського на полтавській землі. Тут він створив учення про біосферу та визначив роль живої речовини в її формуванні [5, 6].

Найвидатніше місце у цьому займає перебування В.І. Вернадського на Шишаччині. Саме тут, на Бутовій горі, на своїй улюбленій дачі, видатний натураліст більше за все обмірковував свої роботи з проблеми живої речовини у літні місяці з 1914 по 1917 роки [3, 7].

Тут, під Шишаками, В.І. Вернадський опрацював дев'ять розділів книги «Жива речовина» [7]. Під цією назвою вона без перебільшення відома усьому світу. Нині вона привертає до себе все більше увагу науковців, надто своїми оригінальними та гуманістичними висновками про те, що біосфера – нероздільна зона життя, похідним від якої є Людство. Важливо, що у цих наукових розробках В.І. Вернадський був першим, а Полтавщина відіграла таку важливу роль.

Минуть роки, і це визнає весь світ, констатуючи, що саме тут «…були закладені основи нових наук, виникав новий світогляд» [5].

В одному з листів В.І. Вернадський писав: «Я тут надзвичайно багато і плідно займаюся великою працею…». Справедливі та об'єктивні слова, які підтверджують те, що саме на Полтавщині відбулося професійне зростання енциклопедиста XX століття, «ученого величезної сили», який, за словами академіка О.П. Виноградова, «продовжує рости на наших очах»! 150-річний ювілей В.І. Вернадського – красномовне цьому підтвердження.

Крім усього зазначеного раніше, треба звернути увагу ще на одну особливість, яка пов'язувала В.І. Вернадського з нашим краєм. Вона стосується іншої постаті світового виміру – письменника-демократа Володимира Галактіоновича Короленка. Для нього, як і для В.І. Вернадського, 2013 рік теж ювілейний: це рік його 160-річчя.

Полтавці завжди пишалися тим, що у обласному центрі жили ці два велети думки і слова, а от про те, що вони були близькими родичами – троюрідними братами, знають далеко не всі. Тож маємо сьогодні нагоду розповісти про це.

Бабуся В.І. Вернадського з батьківського боку – Катерина Яківна Короленко і дід В.Г. Короленка – Панас Якович були рідними братом і сестрою. В.І. Вернадський характеризував Катерину Яківну, як енергійну жінку, наділену яскравим, вольовим характером [1, 3, 5, 6].

Катерина Яківна Короленко належала до відомої в Україні родини козацької шляхти, серед, яких були сотники, полковники значкові й знатні військові товариші. Відомо, що ще з 1784 р. рід Короленків було внесено до шостої частини книги родоводу Київського намісництва.

З огляду на це зазначимо, що у фондах Полтавського літературно-меморіального музею В.Г. Короленка за № А-2 491 зберігається копія постанови Київського дворянського депутатського зібрання про внесення до дворянського родоводу Київського намісництва роду Короленків, який бере початок від миргородського козачого полковника Івана Короля від 20 червня 1784 р. (копія датована 4 квітня 1835 р.) [3].

Під час війни 1812 р. чоловік Катерини Яківни, дід В.І. Вернадського – Василь Іванович, обдарований військовий лікар, брав участь у походах російської армії, і дружина його супроводжувала. У родині Вернадських збереглися перекази, що Л.М. Толстой у романі «Війна і мир» вивів Катерину Яківну в образі «штаб-лікарської дружини», яка пробивалась з обозом до свого чоловіка [6]. Вчений також зазначав: «Бабуся-Короленко з великої, повної інтелігентських інтересів родини». У листі до сина Георгія, надісланого з Борового (Казахстан) 7.06.1942 р., Володимир Іванович писав: «Три мої і твої покоління предків були набагато вище середнього рівня як особистості. Моя бабуся захищала свої права і подала прохання Миколі І. Справу її надруковано в Архіві Державної ради» [1]. В.І. Вернадський згадував, що його батько Іван Васильович зовні був схожий на свою матір – К.Я. Короленко. Він писав: «Ми пішли в Короленків, а не в Вернадських» [3].

З родини Короленків В.І. Вернадський також був тісно пов'язаний з двоюрідним братом батька, колишнім військовим Євграфом Максимовичем Короленком [1, 6]. Його батько Максим Якович обіймав посаду начальника митниці в Таганрозі. У нього часто зупинявся Імператор Олександр І. Тому Євграфа Максимовича зарахували до елітного навчального військового корпусу. Він був дуже освіченою людиною, сповідував ідеї Вольтера та Руссо, цікавився усіма значними подіями свого часу, славився як вели-

кий дотепник. Ось яку характеристику дав йому В.Г. Короленко в «Історії мого сучасника»: «Старий був дуже цікавий, розумний та оригінальний» [3]. За словами племінника, Євграф Максимович «… цікавився усіма питаннями сучасності. Благоговів перед декабристами, схилявся перед Руссо та енциклопедистами, був радикал та республіканець». Є.М. Короленко вплинув на розумовий розвиток Володимира Вернадського у дитячі роки. Він часто увечері прогулювався з маленьким Володею. При цьому весь час розповідав йому про Всесвіт, походження Землі, роль людини у її перебудові. Вже дорослим, згадуючи ці зустрічі з Євграфом Максимовичем, В.І. Вернадський відмічав: «Такий величезний вплив мали ці прості розповіді на мене, що мені здається, що і нині я не вільний від них» [1]. Про це вчений писав: «Ніколи не забуду я того впливу і того значення, яке мав для мене цей старий у перші роки мого розумового життя. І мені інколи здається, що не тільки за себе, а й за нього я повинен працювати, і що не тільки моє, а й його життя залишиться даремно прожитим, якщо я нічого не зроблю» [1, 6]. Дружні стосунки двоюрідного дядька і племінника збереглися до кінця днів Є.М. Короленка, який, між іншим, доживав віку на Полтавщині.

Доцільно порівняти ці прекрасні взаємини з доленосними стосунками між дядьком Максимом і племінником Петрусем у повісті В.Г. Короленка «Сліпий музикант»: «І дядьку Максиму здавалося, що він призваний для того, щоб розвинути властиві хлопчику нахили, щоб зусиллям своєї думки і свого впливу урівноважити несправедливість сліпої долі, щоби замість себе поставити у лави бійців за справу життя нового рекрута, на якого без його впливу ніхто не міг покластися ... Можливо, несправедливо ображений долею підійме з часом доступну йому зброю на захист інших, знедолених життям, і тоді я недарма проживу на світі, понівечений старий солдат» [3].

Із своїм троюрідним братом, письменником В.Г. Короленком, В.І. Вернадський познайомився в 1877 р. в Петербурзі, коли той працював коректором в газеті та друкарні батька В.І. Вернадського «Слав'янська книгодрукарня» [1, 6]. За два роки до цього В.Г. Короленко був виключений з Московської Петровсько-Розумовської землеробської і лісової академії за подачу колективного звернення студентів – вияв громадянської непокори проти існуючого режиму влади. Щоправда, близьких стосунків між братами тоді не виникло. Про це учений писав: «Він на мене не звертав уваги – між нами була десятирічна різниця у віці». У цей час навколо батька В.І. Вернадського – вченого-економіста, редактора журналів «Економічний покажчик» та «Економіст» згрупувався, за словами В.Г. Короленка, «гурток впливових лібералів–конституціоналістів». Серед них – далекий родич Вернадських П.Г. Короленко, пластунський генерал кубанського козачого війська. Пізніше цього представника родини Короленків В.І. Вернадський неодноразово згадував у листах до дружини, підкреслюючи, що йому дуже подобається родина П.Г. Короленка, що сам він «людина добра і для пам'яті батька».

Зближення В.І. Вернадського і В.Г. Короленка відбулося на Полтавщині під час Першої Світової війни [3, 7]. У 1918 р. В.І. Вернадський при Полтавському народному природничо-історичному музеї (тепер краєзнавчий музей) заснував Товариство любителів природи, членами якого були: донька письменника Софія Володимирівна Короленко – літератор, згодом засновник і перший директор Полтавського літературно-меморіального музею В.Г. Короленка та його зять, чоловік молодшої дочки Наталії – Костянтин Іванович Ляхович, та сестра дружини Володимира Галактіоновича – Парасковія Семенівна Івановська [3, 7]. Ось як сам Володимир Іванович писав про ті часи: «... крім середовища музею і ентомологів я обертався у середовищі Короленка ...» [3].

У цей час родина В.І. Вернадського часто гостювала у письменника в його будиночку по Мало-Садовій, 1 (тепер вулиця Короленка). Донька В.І. Вернадського Ніна Володимирівна Вернадська-Толль у листі від 21 липня 1974 р. до хранителя кабінету-музею В.І. Вернадського у Москві В.С. Неаполітанської, надісланому з м. Мідлтаун (США), писала: «Володимир Галактіонович Короленко був троюрідним братом мого батька, і він, і його дружина, і його обидві доньки були нам близькими, як близькі друзі й рідні. Ми з батьком часто проводили вечори у Короленок, пам'ятаю їх їдальню з великим столом і захоплюючі розмови. Він був мені близь-

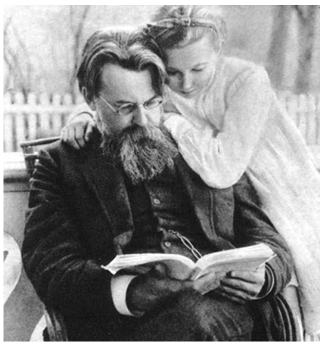
Володимир Вернадський із дочкою Ніною на веранді дому Старицьких у Полтаві (1910 р.)

кий як справжній дядько. Вони усі четверо були чудові люди...» [3].

А ось що запам'ятав син вченого Георгій Володимирович Вернадський, який у листі до полтавця-письменника і краєзнавця П.П. Ротача 6 червня 1971 р., писав із США: «Я був гімназистом старших класів або студентом університету, декілька раз бував у родині Короленка на вечірках, крім господарів – Короленка, його дружини, 2-х доньок бувало ще декілька чоловік, дружина Короленка завжди розливала чай, завжди були [.....] жваві бесіди, душею яких завжди був Володимир Галактіонович» [3].

Слід відмітити, що саме лист Георгія Володимировича до батька у Полтаву, отриманий наприкінці зими 1918 року, викликав жваву і цікаву дискусію між В.І. Вернадським та В.Г. Короленком. Живучи у Пермі і працюючи у тамтешньому університеті, Георгій Володимирович відмітив у листі релігійне пожвавлення у цьому російському місті у перший після Жовтневого перевороту рік.

Це дуже зацікавило Володимира Галактіоновича. Як відомо, письменник багато уваги приділяв питанням віри, вивчав історію релігії, збирав бібліотеку релігійної, етнографічної та езотеричної літератури. Для себе питання віри В.Г. Короленко визначив таким чином: «Для мене, як і для Вас, – життя бачиться чимось величезним, таємничим і високим, а відтак, щоби відшукати його закони і сенс, моя уява поривається за межі, окреслені з одного боку народженням, з іншого – смертю. Одним словом – я визнаю зачаток віри, але я, не визнаю і ніколи не визнаю догматизму ... На мій погляд, це означає зректися істинного бога, якого я не знаю, але який для мене більше в істині, у пізнанні, у совісті, у праці, ніж кадильному диму й іконах... Крім того, я вважаю, що немає сили без матерії, немає духу без плоті, немає віри без справ» [3].

А ось коментарі В.І. Вернадського щодо віри брата: «Володимир Галактіонович найбільш терпимо ставиться – він вірить у силу релігії, але вважає, що повинна створитись нова релігія, яка у своїх узагальненнях і космогонії піде далі наукових узагальнень. У церкві, безпосередньо православній, він бачить багато темного і думає, що цей рух може привести до бузувірства, повернення до старого» [3]. Цікаво, що В.І. Вернадський не міг погодитись з такою точкою зору. Його дивувало, що В.Г. Короленко та його близькі рахувались з «... ірраціональним боком релігії».

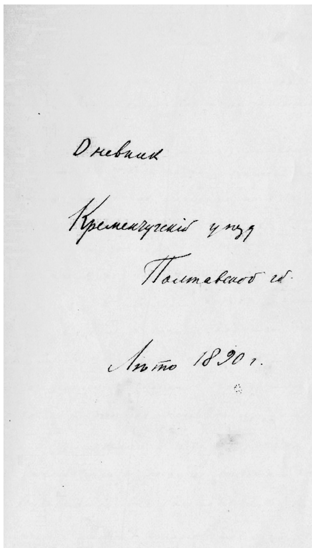

Записник
В.І. Вернадського,
з записами із геології
Кременчуцького повіту
Полтавської губернії

З огляду на це, видатний вчений занотував у своєму щоденнику наступне: «Для мене ці питання зараз стоять дуже гостро. Якби я був байдужим у релігійному настрої чи приймав основи християнства, я увійшов би у вільну православну церкву. Але для мене основи її неприпустимі. А разом з тим я вважаю православ'я (вільну церкву) і християнство меншим ворогом культури, ніж соціалізм, що замінює релігію, у тій формі, у якій він охопив маси» [3].

Піднята у Полтаві цікава тема, яка обумовлює моральність кожної людини, не втратила свого сенсу навіть після смерті одного з братів. Так, у листі до І.І. Петрункевича 20 квітня 1924 р. В.І. Вернадський, який був під враженням прочитаної книжки Т.А. Богданович про В.Г. Короленка, відмічав: «І ось я його [Короленка] прекрасно розумію, і те, що зараз відчуваю, очевидно, і він відчував у своїх моральних рішеннях, які іншими розглядалися як суспільні чи політичні [рішення]. Між іншим, ця книжка цікава тим, що вона вирізняє життя Короленка як глибоко релігійної (але не конфесіональної) людини, що, я думаю, правильно. «Мета – виправдовує засоби» – чим жила і живе російська інтелігенція – була для нього завжди неприпустимою». Такою ж ця істина була й для В.І. Вернадського. Таким чином, бачимо, що братів пов'язували не тільки родинні зв'язки, духовно і морально вони теж були дуже близькими.

В.Г. Короленко гостював у В.І. Вернадського на дачі поблизу Шишак, коли відпочивав недалеко у Хатках. Родини обмінювались візитами під час перебування у Криму, адже їх дачі знаходились поруч у маєтку Батилиман, розташованому між Ялтою і Севастополем [3].

У 1942 р. на прохання доньок В.Г. Короленка – Софії і Наталії В.І. Вернадський влаштував у дитячий санаторій у Боровому, де жили евакуйовані з Москви академіки, трирічну правнучку письменника Наташу (Тусю). Вчений дуже радів з

цього, і у листі до свого сина – Г.В. Вернадського у червні 1942 року писав: «Доречі, зараз – за рідством зі мною – я зміг прилаштувати тут правнучку Володимира Галактіоновича – Наталію Короленко-Ляхович чарівну 3-річну дівчинку». Родина Короленків була дуже вдячна В.І. Вернадському, С.В. Короленко писала дружині вченого: «Я Вас і Володимира Івановича відчуваю як найбільш близьких і рідних. Ми з Наталією Володимирівною були у скрутному, важкому становищі, і в цей момент Ваша доброта і співчуття прийшли нам на допомогу» [3, 6].

У листі до сина Володимир Іванович відмічав: «Тут була донька В.Г. Короленка, а маленька його правнучка – єдиний нащадок. Це найближчі мої родичі за Вернадськими» [6]. Тому не дивно, що до маленької Тусі В.І. Вернадський дуже прив'язався і був щасливий, що допоміг дорогій йому родині. Дівчинка нагадувала йому письменника, і він писав його доньці С.В. Короленко: «Тусік – гарна дитина і явно маленька особистість». А у листі до своєї доньки Н.В. Вернадської-Толль він зазначав: «Зустрічі з внучатою племінницею Тусею, що приносить стільки радощів, такі швидкоплинні і короткочасні". Слід відмітити, що дитина, до якої серцем й розумом прикипів її видатний родич, – це полтавка, поетеса Наталія Сергіївна Ляхович. Вона мешкає у Полтаві і пам'ятає своє перебування у Боровому та зустрічі з В.І. Вернадським. Разом з Тусею у Казахстані перебувала її бабуся, молодша дочка письменника Наталія Володимирівна. її сестра, Софія Володимирівна, директор літературно-меморіального музею В.Г. Короленка у Полтаві, в роки фашистської окупації жила у Свердловську, куди була евакуйована більша частина музею.

У той час В.І. Вернадський виявив турботу і про неї. Він звернувся з проханням допомоги до академіків, – президентів АН УРСР О.О. Богомольця і АН СРСР В.Л. Комарова. Так, у листі до О.О. Богомольця від 14.06.1942 р. Володимир Іванович писав: «Як найближчий родич В.Г. Короленка по батькові, я знаю, що вона (Софія Володимирівна — Авт.) зараз недостатньо харчується на картку службовця, яку вона має, але яка її не забезпечує харчуванням. їй потрібно мати картку робітничу» [3].

І у подальшому Володимир Іванович дуже переймався долею Софії Володимирівни. Вони листувалися протягом 1942-1943 років. У листі до С.В. Короленко 10 квітня 1942 р. В.І. Вернадський зазначав: «Вашого батька я не тільки любив і цінував як письменника, й по моєму батькові Ви є найближчими для мене родичами». У листі від 15 квітня 1943 року Володимир Іванович ще раз підкреслює цю думку: «Я дивлюсь на Вас і Вашу сестру як на найближчих людей, тому що Володимир Галактіонович не тільки був моїм кровним, але й дорогим, і близьким духовно». Взагалі ж, цей лист до Софії Володимирівни дуже цікавий, адже у ньому Володимир Іванович викладає родичці своє бачення питань наукової етики вченого, ставлення до релігії та інших важливих тем. У листах до свого сина Георгія 1944 року він з жалем зазначав, що «нічого не знає про С.В. Короленко і давно не отримував від неї листів» [3].

В.Г. Короленко для В.І. Вернадського був не тільки близьким родичем, а й улюбленим письменником. На підтвердження цього наведемо лише деякі приклади. Так, у перший же вечір знайомства зі своєю майбутньою дружиною – Наталією Старицькою, В.І. Вернадський захоплено обговорював новий твір В.Г. Короленка «Сон Макара», надрукований у березні 1885 року [2]. Ним в той час захоплювалось усе прогресивне російське суспільство. Проводжаючи Наталію додому, Володимир Іванович з захватом «... розповідав їй про автора і про враження, яке на нього справило оповідання його троюрідного брата». В подальшому, у листах до дружини Володимир Іванович звертав її увагу на нові твори В.Г. Короленка. Так, у 1889 р. у листі з Мюнхена він писав їй: «Почав читати нове оповідання Короленка «Вночі» – із дитячого життя, початок чудовий, і це, здається, дуже гарна річ» [2].

Велике враження на В.І. Вернадського, особливо у зв'язку з питанням про смертну кару, справив твір В.Г. Короленка «Побутове явище». Це сприяло тому, що Володимир Іванович як член Державної Ради при обговоренні скасування смертного покарання виступив з різким негативним засудженням урядової політики з цього питання [4].

В.І. Вернадський дуже любив і добре знав «Історію мого сучасника» В.Г. Короленка, багато разів при потребі посилався на неї в деяких своїх творах, особливо у щоденниках та листах. З цього твору В.І. Вернадський отримав і включив до складеної ним «Хронології» відомості про свій рід. У свою чергу, саме у цьому епохальному творі Володимир Галактіонович наводить дуже яскраву характеристику Івана Васильовича Вернадського – свого дядька і батька В.І. Вер-

надського, називаючи його «єдиною порядною людиною» на всю Росію [6].

Відомо, що В.І. Вернадський все своє життя трепетно ставився до книжок, старанно та цілеспрямовано збирав та формував власну бібліотеку. В один з її відділів входили твори видатних вчених, які, на думку Володимира Івановича, справили «вплив на науку та культуру». В зв'язку з цим дуже важливо, що до зазначеного розділу бібліотеки він включив книжки В.Г. Короленка, поставивши їх поряд з працями О.І. Герцена, В.Й. Гете, А. Міцкевича та Т. Шевченка [4, 6, 7].

Про єдність поглядів троюрідних братів свідчить такий факт. У 1908 р. велика група відомих політичних і громадських діячів, представників науки і , культури звернулась з відозвою «До російської громадськості» із закликом розгорнути боротьбу проти урядового терору, заборонити смертну кару, з цією метою створити «Всеросійську лігу боротьби проти смертної кари імені Л.М. Толстого». Серед тих хто підписався – В.Г. Короленко і В.І. Вернадський [3].

Цікаво, що родові дерева Вернадських і Короленків перетинались кількома поколіннями. Сестра В.І. Вернадського – Катерина була одружена з Сергієм Олександровичем Короленком – онуком Є.М. Короленка і онуком племінником В.Г. Короленка. С.О. Короленко закінчив Академію Генерального штабу, служив у Міністерстві державного майна. Від цього нещасливого шлюбу залишилась донька Ганна (Нюта), яка після смерті матері з 1910 р. жила у родині Вернадських. Ось що писала про це у своїх спогадах дочка В.І. Вернадського Ніна Володимирівна: «Вона жила в нас як старша дочка... мій батько її обожнював і ми усі теж. Вона була близька мені як рідна сестра. Вона була дуже талановита арфістка, дуже самостійна і оригінальна». Ганна Сергіївна Короленко – викладач Петербурзького музичного інституту, була улюбленою племінницею Володимира Івановича. Її портрет разом з портретами батька і дружини завжди знаходився на робочому столі вченого. Після смерті Нюти у 1917 р., образ її постійно виникав у пам'яті В.І. Вернадського. На сторінках щоденника вченого зустрічаються численні спогади про неї. Він писав: «Думка про Нюточку – без яскравого болю, складна, але постійно наповнює моє єство» [3].

Ознайомлення з історією славетних людей, тісно пов'язаних з Україною – природознавця і мислителя В.І. Вернадського та письменника, публіциста-гуманіста В.Г. Короленка свідчить не тільки про їх родинну та духовну єдність, а й про те, що значну роль в цьому відіграла саме Полтавщина.

Джерела та література

1. Баландин Р. Отсвет личности // Природа. – 1987. – № 3. – С. 125-128.

2. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской / Отв. ред. Б.В. Левшин. – М. : Наука, 1988. – 1909-1940 / Сост. Н.Ф. Филиппова, В.С. Чесноков. – 2007. – 299 с.

3. В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. Самородов В.М., Кигим С.Л. / Наук. ред. К.М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 260 с.

4. Гнізділова О. Паралельні світи В.І. Вернадського та В.Г. Короленка // VI Короленківські читання: Зб. наук. пр. – Полтава: ПДПУ, 2007. – С. 54-60.

5. Гумилевский Л.И. Вернадский. – 3-е изд. – М.: Молод. гвардия, 1988. – 255 с.

6. Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский (1863–1945). – М.: Наука, 1982. – 488 с.

7. Сытник К.М. Стойко С.М., Апанович Е.М. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – 236 с.

Виктор Самородов, Светлана Кигим

Полтавские страницы жизни и творчества Владимира Вернадского

В статье изложены факты биографии академика В.И. Вернадского, показывающие его тесную связь с Полтавщиной, а также наиболее полные сведения о его родственных связях с писателем В.Г. Короленко.

***Ключевые слова**: образцы почв, живое вещество, биосфера, генеалогия.*

Viktor Samorodov, Svetlana Kigim

The Poltava Pages of Life and Work of Vladimir Vernadsky

Biographical facts of academician V. Vernadsky, which proves his close connection with Poltava region, and the most complete information about his relation with the writer V. Korolenko are given in the article.

Key words: samples of soils, alive substance, biosphere, genealogy.

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК 94(477) «18/19»

Вікторія Панченко (м. Житомир)

Судочинство у мирових судах Волині у другій половині XIX ст. (*сторінки однієї архівної справи*)

У статті охарактеризовано процедуру провадження справ у мировому суді на Волині у другій половині XIX ст. На основі однієї архівної справи, простежено хід судового засідання та головні процесуальні норми.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., мирові суди, процес, позивач, свідки.*

У ході реформи 1864 р. в Російській імперії був запроваджений новий судоустрій, одним із елементів якого були мирові суди. Їх завдання полягало у врегулюванні соціальних конфліктів на основі законів та норм звичаєвого права, розгляді суперечок у спрощеному, пришвидшеному порядку з головною метою примирити сторони. При чому, за задумом законодавців, нові інституції повинні були вигідно відрізнятись від своїх попередників простотою процедур, усністю, дешевизною, швидкістю і ефективністю правосуддя. Спробуємо на прикладі однієї цивільної справи з'ясувати наскільки провадження у мирового судді на Волині відповідало вищезазначеним прагненням укладачів статутів.

Мирові суди у Волинській губернії розпочали свою діяльність 1872 року. Так, 10 травня на своє перше розпорядче засідання зібрався Житомирський мировий з'їзд; у липні та серпні почали функціонувати Новоград-Волинський, Заславо-Острозький, Рівненський, Луцький, Володимир-Волинський, Овруцький, Ковельський, Дубенський, Старокостянтинівський, Кременецький з'їзди мирових суддів [1, арк. 3]. Загалом наприкінці 1872 р. на Волині діяло 11 з'їздів та 47 мирових дільниць. Поступово ця мережа розширювалась.

Наприкінці XIX ст. їх у Житомирському окрузі вже було вісім. Перші чотири були міськими, юрисдикція решти поширювалась на територію повіту. До п'ятої мирової дільниці належали Ушомирська, Барашівська, Горошківська, Фасівська і північна частина Пулинської волостей [2, с. 162]. Вона обслуговувала 23658 жителів і територіально охоплювала 1098 кв. верст. Камера мирового судді знаходилась у м. Горошках, торговому центрі волості [3, с. 20]. Мировим суддею цієї дільниці у 1886-1912 рр. був Михайло Костянтинович Оліфін, вже немолодий статський радник, який походив із обер-офіцерської родини. Освіту він отримав у Демидівському юридичному ліцеї і на час свого призначення відслужив 20 років у відомстві Міністерства юстиції [4, арк. 1-4].

Кожного буденного дня о 10-й ранку суддя відчиняв свою камеру і розпочинав прийом відвідувачів. Прохачі звертались із різними клопотаннями: хто просив прийняти позовну заяву, інші – видати виконавчий лист у справі чи надати юридичну консультацію. Документація реєструвалась у спеціальних прошнурованих канцелярських книгах. Врешті о 13.00 прийом завершувався і М. Г. Оліфін переходив до розгляду призначених на сьогодні справ.

Засідання, як свідчать щорічні статистичні звіти, переважно були відкритими. Судова зала завжди була заповнена – тут були і репортери місцевих періодичних видань, і учасники наступних на черзі справ, і просто цікавий люд. Е. М. Берендтс зазначав, що публіку у камеру мирового судді приваблювала можливість побачити тут драму, дійові особи якої після завершення вистави не змивають гриму; драму, в якій наносять рану чи вбивають не

жартома, а всерйоз [5, с. 125]. На думку сучасника, відвідувачів у мировий суд вабило прагнення з’ясувати, як знайома їм особа раптом стає злочинцем, як кристалізується дія із непевної волі, як людина, що мала щасливу молодість і гарне майбутнє, через збіг обставин ставала на злочинний шлях, як бідність згубила чесне життя трудівника, підштовхнувши його до гріха [6, с. 126].

Як правило, за одне засідання суддя п’ятої дільниці розглядав 15-20 справ, в окремих випадках ця цифра сягала 30 [7, арк. 1-21]. Разом із тим, Міністерством юстиції було встановлено за норму для мирових суддів розглядати 10 позовів на день [8, арк. 10]. Згідно звіту волинського губернатора, така завантаженість мирових судів була обумовлена складною економічною ситуацією та специфічним географічним розташуванням губернії, строкатістю населення краю, яке різнилося віросповіданням та етнічним походженням, побутовими умовами проживання [9, арк. 56 зв.]. М. Г. Оліфін завершував роботу о 17.00-18.00 годині, залежно від кількості розглядуваних справ.

В один із таких службових днів, 6 червня 1889 р., до мирового судді п’ятої дільниці звернулась міщанка Фотинія Мастеренко із позовом. Із цього документу випливало, що вона вже три роки перебувала у законному шлюбі із Микитою Мастеренком і вони мали двох спільних дітей. Проте її чоловік рік назад залишив сім’ю і відтоді не надавав їм ніякого фінансового утримання. При цьому, як зазначає позивачка, навіть для досить скромного прожиття родини необхідно щорічно витрачати по 50 руб. сріблом. Враховуючи наведені факти, міщанка просила стягнути з чоловіка зазначену суму у судовому порядку і для підтвердження позову посилалась на покази трьох свідків [10, арк. 1-1 зв.].

Суддя уважно переглянув позовну заяву і повернув її Ф. Мастеренко. Він пояснив, що відповідно чинного законодавства, потрібно сплатити гербовий (з розрахунку 1% від заявленої суми позову) і листовий (10 коп. за аркуш) збори [11, арк. 19], [12, с. 18]. Лише у такому разі її справа буде прийнята до провадження. Жінка заплатила 60 коп. судового мита секретарю і той наклеїв на документ погашені марки належного номіналу. Потім суддя зареєстрував позов у книзі вхідної документації і призначив судове засідання на 18 червня 1889 р. [13, арк. 3] Всім учасникам справи були розіслані повістки із зазначенням приводу та часу явки до суду.

Відповідач у справі, селянин Микита Мастеренко проживав у с. Довжик Пулинської волості Житомирського повіту – невеличкому поселенні, розташованому за 19 верст від м. Горошки. Отримавши від поліцейського урядника повістку, М. Мастеренко надіслав мировому судді відзив, в якому просив відкласти судове засідання аби мати змогу представити своїх свідків та докази. Суддя його прохання задовольнив і переніс розгляд справи на 18 липня 1889 р. [14, арк. 4]

У призначений час учасники процесу з’явились до камери мирового судді, яка розташовувалась у центрі містечка, на будівлі якої була вивіска: «Присутственная камера мирового судьи пятого участка Житомирского судебно-мирового округа». Зайшовши до передпокою, відвідувачі потрапляли у кімнату, умебльовану шафою із вішалками для верхнього одягу та кількома лавками [15, арк. 36]. Варто зазначити, що люди, викликані на певну годину до суду, змушені були чекати годину-дві, поки розпочнеться розгляд їх суперечки. Це обумовлювалось об’єктивними причинами, адже складно було передбачити наскільки розтягнеться судове провадження щодо попередніх позовів. Виходячи із цього, суддя викликав учасників всіх призначених до розгляду на один день справ однаково – на 13.00.

Така практика викликала людські зрозумілі нарікання. Тому у вересні 1905 р. на місця був розісланий указ Сенату, де мировим суддям рекомендувалось викликати до суду на початок судових засідань лише учасників перших на черзі справ. Для явки решти осіб призначати ту годину, коли приблизно може розпочатись розгляд саме їх позовів [16, арк. 75 зв.].

Дочекавшись оголошення про початок судового засідання, учасники процесу входили до камери мирового судді, просторої зали, яка зазвичай виглядала наступним чином. При

вході справа на фарбованій естраді стояв великий дубовий стіл, вкритий червоною тканиною із золоченою торочкою, і букове крісло; над ними на стіні висів портрет імператора з короною у червоній рамі; трохи далі у куті був ще один стіл, вкритий зеленою тканиною, – для секретаря суду [17, арк. 36]. Безпосередньо перед місцем судді стояли два лаковані пюпітри для сторін процесу, за ними у два ряди були розставлені шість лавок для публіки. При вході зліва попід стіною стояли 12 стільців для свідків. На вікнах висіли точені дерев'яні карнизи і широкі парусинові штори, на стінах вздовж зали – невеликі лампи. На столі судді стояв металевий підсвічник, графин із водою, чорнильний набір із сірого мармуру, срібний хрест і Євангеліє для приведення свідків до присяги [18, арк. 36 зв.].

Як зазначає Едуард Берендтс, естетика зали судових засідань відігравала значну роль у формуванні позитивного образу судді і здійснюваного ним судочинства. Все це у поєднанні із публічністю, усністю, правом сторін наживо давати пояснення та відстоювати свою позицію справляло незабутнє враження. «Кто хоть раз бывал в залах суда в дни и часы судебных заседаний, тот не забудет того своеобразного чувства, которое он испытывал собственными глазами видя и собственными ушами слыша все то, что происходило перед ним», – згадував сучасник [19, с. 125].

Коли всі займали свої місця, до зали входив суддя – чиновник у білому кітелі з відкладним коміром і плечовими знаками, чорних штанах з золотими лампасами, сірих шовкових рукавичках і чорному з білим верхом кашкеті. На ньому обов'язково був посадовий знак мирового судді – позолочена медаль з надписом: «Мировой судья 1864 г., 20 ноября» на бронзовому ланцюжку [20, с. 130]. Така специфічна форма покликана була ідентифікувати чиновника відомства Міністерства юстиції серед інших і водночас виокремити його в уявленні простого люду від служителів старого дореформеного суду.

Судове засідання розпочиналось перевіркою присутності сторін справи та свідків. При цьому виявилось, що відповідач і свідки з'явились, а от позивачка була відсутньою. Але оскільки у своєму позові вона просила не відкладати розгляд справи навіть у випадку її неявки, то засідання тривало далі. Суддя зачитав позов Фотинія Мастеренко і надав слово відповідачу [21, арк. 6].

Микита Мастеренко провину не визнав і надав суду власні пояснення. Він дійсно 1886 р. одружився із позивачкою і вони прожили разом один рік, тоді народилась їх спільна донька Варвара. Незабаром без пояснення причин його дружина покинула шестинедільне немовля і невідомо куди зникла. Згодом вона повернулась, вибачилась, але через три місяці знову залишила дитину і втекла. Перебуваючи у самовільній відлучці більше восьми місяців, жінка вела розпутне життя і народила поза шлюбом ще одну дитину. Потім разом із братами вона прийшла до відповідача додому і забрала речі, проте доньку Варвару залишила. При цьому родичі Фотинії словесно ображали і погрожували йому побоями. М. Мастеренко робив спроби примиритись із дружиною, але марно. На момент розгляду справи малолітня Варвара жила з батьком, а інша дитина – Ксенія – перебувала із матір'ю [22, арк. 6 зв.].

Після виступу відповідача, суддя перейшов до опитування свідків. За законом, перед тим як свідчити вони зобов'язувались скласти присягу перед духовною особою їх віросповідання [23, с. 313]. Саме для таких випадків щорічно на розпорядчому засіданні мирового з'їзду затверджувався розпис чергувань священиків по мирових дільницях [24, арк. 5]. Присяга була надзвичайно дієвим аргументом у повсякденному житті, оскільки вона освячувалась іменем Бога, тісно перепліталась із моральними нормами тогочасного суспільства [25]. На вагомості присяги, зокрема для селянства, наголошує і М. В. Громико, відзначаючи, що невиконання даного слова вважалося великим гріхом і соромом [26]. Разом із тим, за відсутності священика законодавець наділяв мирового суддю правом допитувати свідків і без неї, але з підпискою про обов'язковість підтвердження вказаних ними фактів під присягою на вимогу однієї із сторін [27, с. 313]. Так сталося і у розглядуваному випадку.

Після підписання присяжного листа учасниками процесу, мировий суддя перейшов до їх опитування. Спочатку дали слово свідкам позивачки, у якості яких виступали її брати. Вони показали, що Ф. Мастеренко сім’ї не полишала, а навпаки, це чоловік покинув свою дружину з дітьми, а зараз намагається виправдатись і говорить неправду [28, арк. 6 зв.]. Інші викликані до суду особи (сусідка Мастеренків М. Якимчук та місцевий соцький В. Кравець) підтвердили слова відповідача, зазначивши, що його дружина довгий час не жила з ним і не піклувалась про дитину, а недавно з’явилась, посварилась з чоловіком, забрала речі і пішла геть [29, арк. 7]. Секретар записував покази і потім запросив очевидців ознайомитись із протоколом і підписати його. З одного боку, це було прогресивним моментом мирового судочинства, бо усувало можливість фальшування доказів чи підтасовку обставин справи. З іншого – переважна більшість учасників процесу були безграмотними, тому секретар зачитував їм протокол, а мировий суддя у разі їхньої згоди ставив власний підпис, засвідчуючи достовірність викладених фактів.

Завершивши опитування свідків, суддя приступив до винесення вироку, коротко записуючи основні його пункти у протокол засідання. Потім він зачитав своє рішення, яке складалось із двох частин – мотиваційної і резолютивної. У першій суддя пояснював мотиви і законодавчі норми, на які спирався при розгляді цієї суперечки. У даному випадку вирішальними були такі факти: по-перше, покази свідків суперечили один одному, по-друге, на користь позивачки свідчили її рідні брати, що дозволяло піддати сумніву їх свідчення, по-третє, інших доказів своєї правоти позивачка не надала. На основі вказаних обставин, суд постановив через бездоказовість у позові Фотинії Мастеренко відмовити [30, арк. 7]. Після цього М. Г. Оліфін пояснив, що рішення є неостаточним і його можна оскаржити протягом двох тижнів, подавши йому ж апеляційний відзив. Ця справа була однією із сотень справ, які доводилось щорічно розглядати мировому судді п’ятої дільниці Житомирського округу.

Таким чином, на прикладі розглянутої справи можемо констатувати наступне. Існувала чітка процедура провадження справ мировим суддею, законодавчо врегульована і максимально наближена до судів загальної юстиції. Про останнє свідчать деякі характерні риси судового процесу, такі як: письмове оформлення матеріалів справи, сплата мита. Зазначені обставини явно суперечили задуму укладачів статутів, проте були об’єктивно обумовлені. Письмова форма була необхідна, щоб сторони могли у подальшому реалізовувати своє право на оскарження вироків у вищих інстанціях. Крім того, це давало змогу час від часу проводити ревізії мирових дільниць, виявляти і усувати процесуальні помилки. Запроваджуючи норму про обов’язковість сплати мита, уряд прагнув знайти додаткове джерело фінансування мирових установ. Разом із тим, зазначені збори були невеликими і тому не заважали місцевим жителям здійснювати право на судовий захист своїх законних інтересів. Публічність, естетика судових засідань, жива участь у розгляді справи впливали на правосвідомість учасників провадження, формуючи у них повагу до закону і суду, а сам мировий суд ставав школою правової освіти широкого загалу.

Джерела та література

1. Державний архів у Житомирській області (далі – Держархів у Житомирській обл.), ф. 171, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

2. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 г. / сост. Под ред. И. Ф. Мацкевича – Житомир, 1893. – 332 с.

3. Баран О. Будуючи майбутнє – вивчи минуле / О. Баран // Горошківщина – перлина українського Полісся: краєзнавча хрестоматія Володарськ-Волинського району Житомирської області / упоряд. О. С. Голяченко – Житомир, 2005. – 128 с. – С. 20.

4. Держархів у Житомирській обл., ф. 167, оп. 1, спр. 93, арк. 1-4.

5. Берендтс Э. Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России / Э. Н. Берендтс – Петроград: Сенатская типография, 1915. – 202 с. – С. 125.

6. Там само. – С. 126.

7. Держархів у Житомирській обл., ф. 167, оп. 1, спр. 275, арк. 1-21.

8. Держархів у Житомирській обл., ф. 167, оп. 1, спр. 221, арк. 10.

9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 50, спр. 230, арк. 56 зв.

10. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 1-1 зв.

11. Держархів у Житомирській обл., ф. 169, оп. 1, спр. 1012, арк.19.

12. Устав о гербовом сборе, высочайше утвержденный 17 апреля 1874 г. – Киев, 1874. – 36 с. – С. 18.

13. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 3.

14. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 4.

15. Державний архів у Волинській області (далі – Держархів у Волинській обл.), ф. 292, оп. 1, спр. 72, арк. 36.

16. Держархів у Житомирській обл., ф. 169, оп. 1, спр. 1012, арк. 75 зв.

17. Держархів у Волинській обл., ф. 292, оп. 1, спр. 72, арк. 36.

18. Там само. – арк. 36 зв.

19. Берендтс Э. Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России / Э. Н. Берендтс – Петроград: Сенатская типография, 1915. – 202 с. – С. 125.

20. Учреждение судебных установлений. Свод законов, правил, распоряжений и разъяснений, относящихся до учреждения судебных установлений и судебного управления / сост. под. ред. С. Г. Громачевского – СПб., 1897. – 293 с. – С. 130.

21. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 6.

22. Там само. – арк. 6 зв.

23. Полное собрание законов Российской Империи (далее - ПСЗ), собр. 2-е – СПб, 1864. – Т. XXXIX. – Отд. второе – 41477. – С. 313.

24. Держархів у Житомирській обл., ф. 171, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

25. Шандра В. С. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII – середина XIX століть): формула присяги / В. С. Шандра – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2007_12/S389-402.pdf

26. Громыко М. В. Мир русской деревни / М. В. Громыко – Москва, 2005. – Режим доступа: http://statehistory.ru/books/Marina-Gromyko_Mir-russkoy-derevni/

27. ПСЗ, собр. 2-е – СПб, 1864. – Т. XXXIX. – Отд. второе – 41477. – С. 313.

28. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 6 зв.

29. Там само. – арк. 7.

30. Там само. – арк. 7.

Виктория Панченко

Судопроизводство в мировых судах на Волыни во второй половине XIX века
(по страницам одного архивного дела)

В статье охарактеризовано процедуру производства в мировом суде на Волыни во второй половине XIX века. На основе одного архивного дела описан ход судебного заседания и главные процессуальные нормы.

Ключевые слова: *судебная реформа 1864 г., мировые суды, процесс, истец, свидетели.*

Victoria Panchenko

Judicial trial in peace's courts of Volyn in the second half of 19th century
(turned pages of one archive case)

In the article it characterizes procedure of judicial trial in peace's courts of Volyn in the second half of 19th century. Based on materials of one archive case, it retraced course of judicial session and main process norms.

Key words: *judicial reform of 1864, peace's courts, process, plaintiff, witnesses.*

УДК 631.1: 94(477) «XIX–XX»

Олег Рудь (м. Київ)

Панські садиби Поділля: на прикладі Шпиківського маєтку М. П. Балашова (кінець XIX – початок XX ст.)

Проаналізовано історію розвитку Шпиківського маєтку М.П. Балашова (Подільська губ.) наприкінці XIX – на початку XX ст. Основну увагу акцентовано на ключових статистичних даних щодо господарського життя та благодійної діяльності в межах маєтку.

Ключові слова: *панська садиба, благодійність, маєток, господарські будівлі, цукровий буряк.*

Актуалізація світової продовольчої проблеми породжує перед українським сільським господарством потенційні можливості збільшення частки виробництва на відповідному ринку товарів та продуктів. При цьому важливим є те, щоб базуючись на вітчизняному досвіді та враховуючи сучасні реалії, здійснити конструктивне планування шляхів подальшого розвитку, визначити ефективність створення великих фермерських господарства, дослідити можливість покращення регіональної соціально-культурної інфраструктури. Зважаючи на це, суспільно-економічну важливість має вивчення історії розвитку панських садиб Правобережної України, зокрема, Поділля, другої половини XIX – початку XX ст. Важливість дослідження господарського та соціокультурного аспектів вказаного питання зумовлене також необхідністю подолання суперечностей між традиційними «сільськими» та урбанізованими «міськими» складовими світогляду за рахунок паритетного компонування, а не одностороннього нівелювання та пригнічення.

Необхідно відмітити, що на сьогоднішній день в історичній науці спостерігається пожвавлення наукового інтересу до панських садиб, панського господарства та землеволодіння періоду Російської імперії. Теоретичну основу дослідження сформували роботи таких дослідників кінця XIX – початку XX ст., як І. Лещенко [4] та М. Філіпченко [8], а також сучасних – М. Будзар [1], Т. Ніколаєва [5], С. Охлябінін [6].

Варто констатувати, що в сучасній історіографії відсутній єдиний підхід до визначення поняття «панська садиба». Подібна проблема обумовлена можливістю аналізу садиб як багатогранного явища з різних теоретично-прикладних ракурсів, зокрема: «1) з позиції майнової та соціальної диференціації тогочасного суспільства; 2) з позиції взаємодії мистецько-стильових форм, представлених у просторі садиби; 3) з позиції просторових координат; 4) в аспекті форм прояву соціальної дії; 5) з позиції виявлення знакової природи усього, що породжувалося садибним буттям; 6) в аспекті характеристики авторства художніх форм, репрезентованих «садибним світом»; 7) з позиції виявлення ступеню національної ідентифікації» [1].

Рід Балашових, який відомий з кінця XVII ст., вже у XIX ст. вважався одним із найбагатших в Російській імперії. Зважаючи на тематичне спрямування пропонованого дослідження, головним об'єктом нашої уваги є Шпиківський маєток (м. Шпиків, Брацлавський та Ямпільський повіти Подільської губернії (сучасна Вінницька обл.)) Миколи Петровича Балашова (1840–1931).

Необхідно вказати, що загалом у володінні подружжя Балашових станом на 1906 р. знаходилося до 350 000 дес. землі, в т. ч. у Київській губ. – 43 000 дес., Уфимській – 250 000 дес., Саратовській – 35 000 дес., Подільській – 12 000 дес., що й визначало економічну та політичну могутність родини в Російській імперії. Так, 11 серпня 1904 р. Микола Балашов отримав придворний чин обер-єгермейстера, 20 лютого 1905 р. був призначений членом Комісії для обговорення заходів щодо упорядкування побуту та становища робітників на фабриках та заводах імперії. Апогеєм його політичної кар'єри стало обрання до Державної думи Російської імперії у 1905 р. Натомість син Миколи Петровича – Петро у 1900-1909 рр. був предводителем дворянства Брацлавського повіту Подільської губ., у 1907-1917 рр. – депутатом III, IV Державних дум Російської імперії та ін. [2, с. 34-35].

Шпиківський маєток М.П. Балашова був створений протягом 1864-1884 рр. в результаті

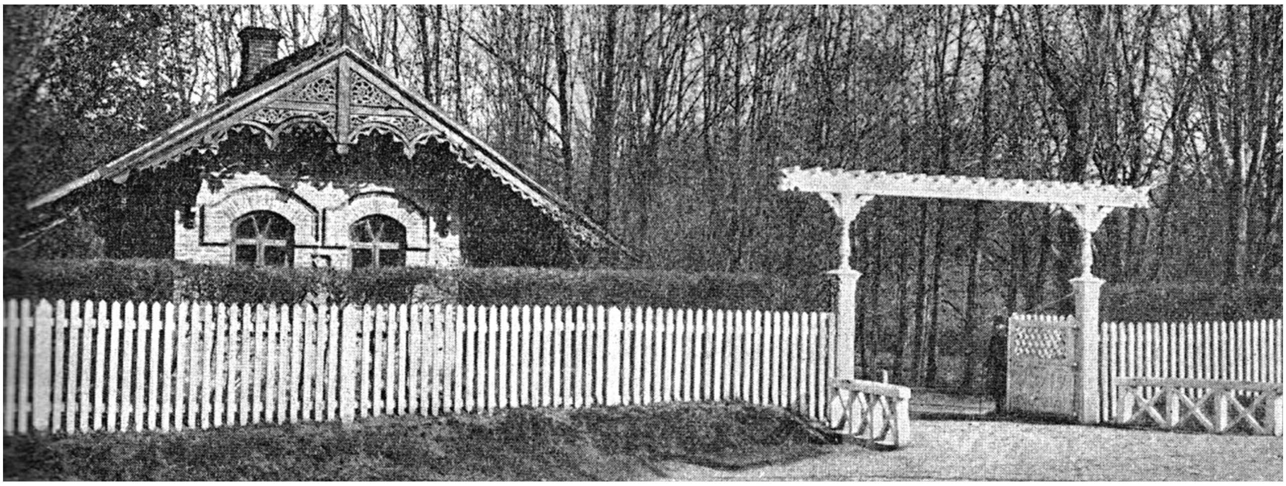

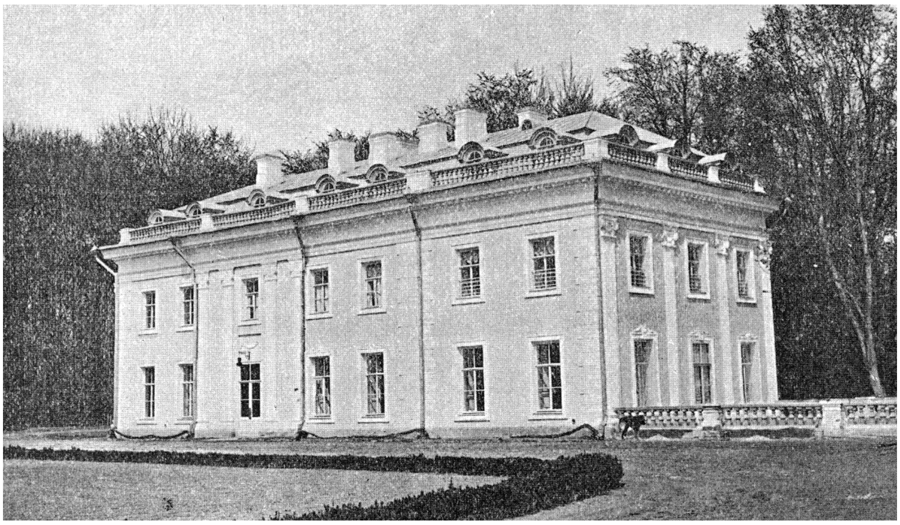

В'їзд до панської садиби (фото поч. ХХ ст.)

Великий будинок Шпиківського маєтку (фото поч. ХХ ст.)

купівлі різних за площею земель. Цей процес був започаткований купівлею м. Шпиків з с. Левківці – 6 617 дес., у 1866 р. було придбано с. Рахни-Лісові – 2 715 дес., у 1872 р. – села Стояни, Велика та Мала Вулиги – 2 316 дес. Інші землі скуповувалися досить невеликими частинами і вже станом на 1884 р. Шпиківський маєток включав 13 331 дес. Після проведення розверстання*, округлення меж та додаткових перевірок загальна площа складала – 12 030 дес.

В умовах складності ведення господарства відразу після купівлі земель, більша частина з них у 1875 р. була віддана в оренду колишнім власникам (Левковецька та Кічманська економії на 15 років, Рахнянська – на 18 років) з обов'язковою умовою вирощувати цукровий буряк на певній площі. Натомість в управлінні М.П. Балашова залишилася лише Шпиківська економія, яка стала основою подальшого розширення маєтку після завершення відданих в оренду земель на початку 1890-х рр. Після цього за адміністративним поділом вся територія була поділена на шість економій (Шпиківська, Стоянська, Торковська, Левковецька, Кічманська) та лісництво [4, с. 2-3].

Система управління Шпиківським маєтком передбачала наявність у кожній з економій власного інвентарю, будівель, продовольчих запасів та матеріалів, контори. При цьому вони підпорядковувалися головній конторі, яка проводила фінансово-звітний та господарський контроль і здійснювала загальне керівництво. Разом з тим, було встановлено поділ економій на окремі ферми (поля):

1) Шпиківська економія: ферми Польовий Тік, Слобідка, Безвидна;

2) Торковська економія: ферми Шпиківка, Торків;

* Процес перерозподілу земельних угідь між власниками, що передбачає об'єднання розрізнених земель одного власника в єдину площу.

3) Стоянська економія: економія при с. Стояни та ферма Софіївка;

4) Левковецька економія не була поділена на ферми;

5) Кічманська економія – економія при с. Кічмани та ферма Юліямпіль;

6) Рахнянська економія – економія при с. Рахни та ферма Польовий Тік.

Окремими економіями управляли економи, які були зобов'язані подавати управляючому (керував усім маєтком) (в досліджуваний період цю посаду займав В. Нехаївський) піврічні та річний звіти з інформацією про виконані роботи, витрачені фінанси, прибутки та ін.

Щороку до маєтку командирувалися студенти-практиканти з Київського політехнічного інституту, Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісоводства (суч. Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва), Московського сільськогосподарського інституту (суч. Московська сільськогосподарська академія ім. К.А. Тимірязєва), які набували господарського досвіду, отримуючи при цьому 25 руб. на місяць.

Про загальну сільськогосподарську спеціалізацію Шпиківського маєтку можна судити з даних про розподіл земель за призначенням. Так, 52,08% площі становили орні землі, 40,06% – ліси, 3% – непридатні для використання (водойми та дороги); 2,63% – садибні, 1,79% – луки, 0,44% – сади та кущові насадження [4, с. 29].

Важливу роль у економічному відношенні відігравали різноманітні господарські будівлі, серед яких варто виділити наступні (по економіях):

Таблиця 1.

Основні будівлі панської садиби в с. Рахни Шпиківського маєтку та їх оціночна вартість (станом на 1912 р.)

Частина маєтку/економія	Вид будівлі	Вартість (в руб.)
с. Рахни, панська садиба	– панський будинок – панський флігель – дитячий притулок (з прибудовою та сараєм) – конюшня – корівник	20 000 6 000 4 564 2 810 2 630

Таблиця 2.

Основні будівлі Рахнянської економії Шпиківського маєтку та їх оціночна вартість (станом на 1912 р.)

Частина маєтку/економія	Вид будівлі	Вартість (в руб.)
Рахнянська економія	– волівня – будинок управителя – магазин – майстерня та кузня – будинок конторника – машинний сарай – будинок робітників – контора	10 360 5 000 3 104 3 000 2 000 2 000 1 565 1 000
Ферма «Рахнянський Польовий Тік»	– волівня – конюшня – клуня – будинок управителя – сарай для худоби	4 260 2 500 2 035 1 600 1 020
Інші будівлі	– будівля молочної ферми – садиба-корчма – будівля вокзалу – аптека	4 250 3 140 3 015 3 000

Таблиця 3.

Основні будівлі Шпиківської економії Шпиківського маєтку та їх оціночна вартість (станом на 1912 р.)

Частина маєтку/економія	Вид будівлі	Вартість (в руб.)
Управління в м. Шпиків	– будинок управителя – контора і квартири її службовців – конюшня – будинок бухгалтера	11 000 7 040 4 350 3 054
Ферма «Польовий Тік»	– конюшня та волівня – кузня та майстерня – будинок управителя – сарай для молотильні – склад сільськогосподарських знарядь	11 135 2 800 2 500 1 500 1 040
Ферма «Безвидна»	– конюшня – будинок управителя – казарма	5 000 1 293 630
Ферма «Слобідка»	– магазин – конюшня – волівня – казарма	5 200 4 000 2 680 1 515

Таблиця 4.

Основні будівлі Стоянської, Кічманської, Торковської та Левковецької економії Шпиківського маєтку та їх оціночна вартість (станом на 1912 р.)

Частина маєтку/економія	Вид будівлі	Вартість (в руб.)
Стоянська економія	– магазин в с. Стояни – конюшня ферми «Софіївка» – млини (3 шт.) – конюшня в с. Стояни	2 570 3 000 по 3 000 1 335
Кічманська економія	– кічманський магазин – будинок в с. Юліямпіль – мічманська конюшня – сарай сільськогосподарських знарядь	9 000 4 000 2 650 2 500
Торковська економія	– магазин – конюшня ферми «Шпиківка» – конюшня ферми «Торків» – водяний млин	6 000 4 635 2 750 1 872
Левковецька економія	– магазин – казарма – сарай сільськогосподарських машин – волівня	5 500 2 950 2 740 2 360

Загальна вартість усіх будівель по економіях виглядала наступним чином: Шпиківська – 60 628 руб., Рахнянська – 53 138 руб., Торковська – 37 055 руб., Стоянська – 35 025 руб., Кічманська – 30 835 руб., Левковецька – 23 805 руб.

Окремо варто констатувати постійне зростання вартості будівель в період 1903-1912 рр.: 1903 р. – 344 130 руб., 1904 р. – 350 110 руб., 1905 р. – 351 450 руб., 1906 р. – 360 120 руб., 1907 р. – 365 117 руб., 1908 р. – 377 257 руб., 1909 р. – 385 757 руб., 1910 р. – 399 127 руб.,

1911 р. – 411 027 руб., 1912 р. – 423 748 руб. [4, с. 43]. При цьому як основний фактор зростання вартості варто вказати загальноринкову динаміку підвищення ціни на нерухомість, темпи якої дещо знижувалися в роки революційного підйому 1905–1907 рр. й поступово підвищувалися напередодні Першої світової війни. Поряд з цим, мало місце також збільшення фінансування на новобудови, ремонт, страхування. Зокрема, за період 1902–1911 рр. на відповідні потреби було витрачено понад 118 тис. руб.

Поступово збільшувалася й кількість інвентарю: знарядь обробітку ґрунту та догляду за рослинами, машин для збирання врожаю і його обробки та ін. Так, в період 1903–1906 рр. кількість борін збільшилася з 593 до 617 шт., плугів – з 313 до 337 шт., сіялок – з 62 до 66, бурякокопальних машин – з 46 до 50, віялок – з 11 до 16 шт., окучників – з 8 до 12 шт. та ін. У цілому, варто говорити про поступовий кількісний розвиток і в цьому напрямку.

Аналіз статистичних даних щодо «живого» інвентарю (худоба) засвідчує поступове зменшення кількості коней (640 голів у 1903 р., 518 – у 1912 р.) та збільшення – волів (318 голів у 1903 р., 376 – у 1912 р.). Характерно, що відносно різке зменшення кількості корів (з 62 голів до 32), бичків (з 38 голів до 26), телят (з 26 голів до 18) та овець (з 73 голів до 57) мало місце в 1905 р., що, на наш погляд, може бути пояснене економічним спадом, а також загостренням внутрішньополітичної ситуації, зокрема, піднесенням революційного руху серед селян.

Важливим чинником успішної сільськогосподарської діяльності у панських маєтках є ефективне використання робочої сили, продуктивність праці. Основним джерелом робочих рук в Шпиківському маєтку М.П. Балашова до 1906 р. були жителі навколишніх 24 сіл. Натомість у 1906-1908 рр. спостерігалося активне переселення селян до Сибіру в ході столипінської аграрної реформи. Крім того, в цей період частина поміщицьких земель була продана при посередництві Державного банку, що спричинило зменшення робочої сили. Як наслідок, у маєтку з'явилися робітники з сусідніх Київської та Волинської губерній.

Революційні події початку XX ст., окрім вищевказаного негативного впливу на кількість поголів'я та фінансування витрат на будівництво і ремонт, мали вплив також й на оплату праці. Так, станом на 1902 р. оплата робочого дня для постійних робітників складала 25,3 коп. і залишалася незмінною до 1905 р., коли зросла до 28,4 коп. Так само для поденних робітників плата збільшилася з 23,41 коп. у 1904 р. до 40,22 коп. у 1905 р. Очевидно, що подібні зміни були спричинені виключно селянським рухом, одним із найважливіших аспектів якого було саме збільшення плати. Більше того, для порівняння, варто відзначити, що особливу підтримку серед селян Київської губернії знаходили гасла про встановлення плати в розмірі 1 руб./день, які виголошував депутат II Державної думи С. Нечитайло у квітні 1907 р. [9, арк. 230]. Із завершенням революції, спадом селянського руху і т. д. спостерігається зниження плати, яка з 1909 р. продовжує поступово підвищуватися.

Розпорядок робочого дня у Шпиківському маєтку на початку XX ст. виглядав наступним

Лікарня у м. Шпиків (фото поч. XX ст.)

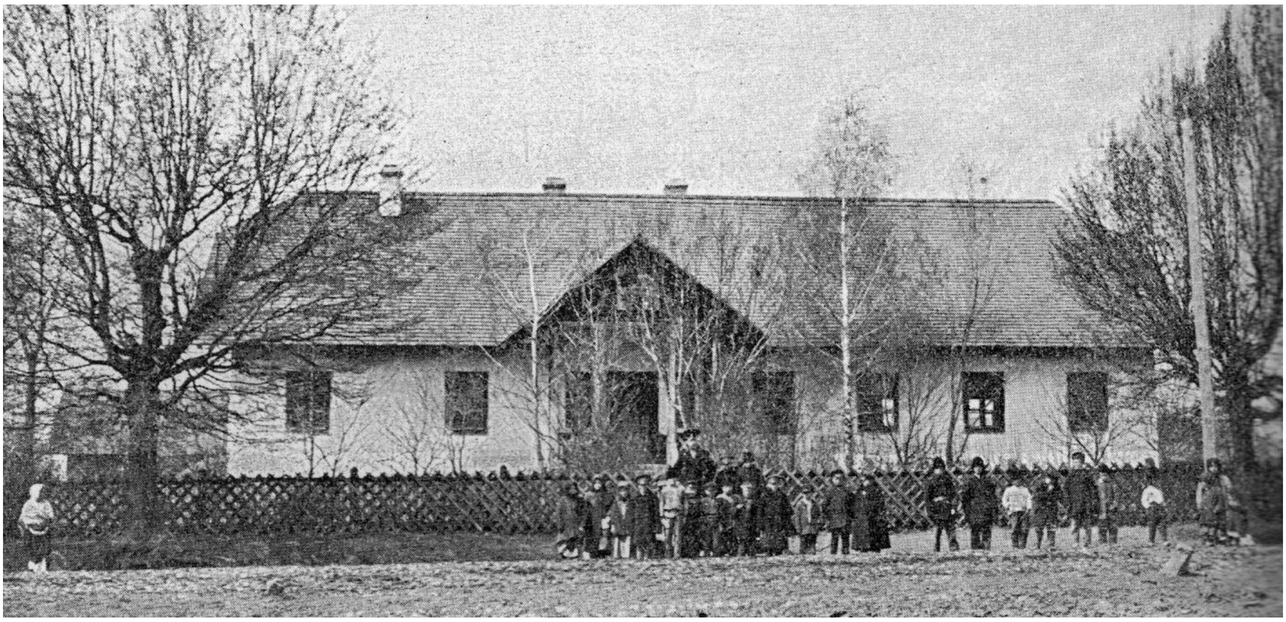

Школа у м. Шпиків (фото поч. ХХ ст.)

чином: початок роботи в 6.00 год.; сніданок в період з 8 до 9.30 год. (тривалість не більше 30 хв.); обід для робітників з худобою з 12.00 до 14.00 год., для інших – з 12.00 до 13.00 год.; завершення роботи із заходом сонця. Раціон влітку під час збирання зернових був таким: на обід «кондер» – рідкий суп з пшона та ячмінної крупи з салом; по завершенню роботи ввечері – зазвичай знову «кондер» [3, с. 60].

Як було наведено вище, більшість землі (52,08%) становили орні площі. До 1873 р. на 1/5 земель вирощувався цукровий буряк, на 2/5 – зернові, ще 2/5 – знаходилися під паром. До кінця 1870-х рр. у Шпиківському маєтку почали вирощувати також конюшину, люцерну, еспарцет, ріпак*. Подальші сівозміни стосувалися, головним чином, відмови від вирощування ріпаку, що пов'язано, по-перше, із сприятливою ринковою кон'юнктурою кінця ХІХ ст. щодо зерна (яке знову замінило ріпак), а по-друге, падінням врожайності цукрового буряку. Зокрема, зазвичай після озимого ріпаку вирощувалася пшениця, а після неї – буряк. При такій сівозміні було зафіксовано зниження врожаю останнього на 15-20%, що й обумовило відмову від вказаної олійної культури.

Про ефективність економічного розвитку Шпиківського маєтку М.П. Балашова свідчать численні нагороди та медалі:

– 1894 р. – *бронзова медаль* від Російського товариства плодівництва за фрукти із власного саду;

– 1895 р. – *почесний диплом* від Імператорського Московського товариства сільського господарства за організацію та адміністрацію господарства;

– 1896 р. – *срібна медаль* на Всеросійській промисловій та художній виставці в Нижньому Новгороді за експозицію лісного господарства;

– 1896 р. – *бронзова медаль* від Київського товариства сільського господарства за насіння цукрових буряків;

– 1897 р. – *золота медаль* від Київського товариства сільського господарства за правильне ведення господарства;

– 1899 р. – *щира подяка* від Подільського товариства сільського господарства за зразки дерев'яних виробів з лісового матеріалу та ін.

Окремим аспектом економічного життя Шпиківського маєтку була матеріальна допомога робочим. Зокрема, у 1891 р. була створена ощадно-допоміжна каса для службовців, майстрів та постійних робочих маєтку і цукрового заводу. Джерелами її наповнення були: а) відрахування у розмірі 5% від зарплати службовців, які дали на це добровільну згоду; б) капітал фінансової допомоги від власника маєтку у такому ж розмірі, який вносили добровільні учасники каси.

* **Конюшина, люцерна та еспарцет** – кормові культури, **ріпак** – олійна культура.

Усі інші надходження формували пенсійний фонд, на створення якого М.П. Балашов пожертвував 2 тис. руб. Крім пенсійної допомоги, виплати здійснювалися у випадках хвороби, трудового каліцтва та смерті (допомогу отримувала сім'я померлого). Також після звільнення, робітник із спеціального капіталу допомоги отримував назад не лише суму, яку він вніс до каси, а й відсотки. Крім того, у випадку, якщо останній пропрацював у маєтку більше 10 років, він отримував додаткову суму розміром 50% його особистого внеску (також разом з відсотками).

Станом на 1912 р. сума робітничих збережень в ощадно-допоміжній касі складала 27 836 руб. 15 коп., капітал допомоги – 27 836 руб. 15 коп., пенсійний фонд – 27 679 руб. 51 коп.; всього – 83 351 руб. 81 коп. [4, с. 205].

Окремої уваги заслуговує доброчинна та культурно-освітня діяльність М.П. Балашова у Шпиківському маєтку. Зокрема, саме на його кошти в 1898 р. була побудована лікарня на 5 ліжок (до 1912 р. їх кількість збільшилася до 12). При цьому на початку ХХ ст. кількість хворих, які перебували на амбулаторному лікуванні складала до 8 000 осіб/рік, ліки ж відпускалися до 10 000 працівників/рік. Річний бюджет складав до 8 500 руб., а право безкоштовно лікуватися мали не лише працівники маєтку, а й жителі навколишніх сіл.

Інша стаття – фінансування місцевих церков, загальна сума витрат у цьому напрямку складала до 5 000 руб. Також у 1910 р. було розпочато будівництво церкви в с. Садки, на яку до середини 1912 р. було витрачено до 25 000 руб.

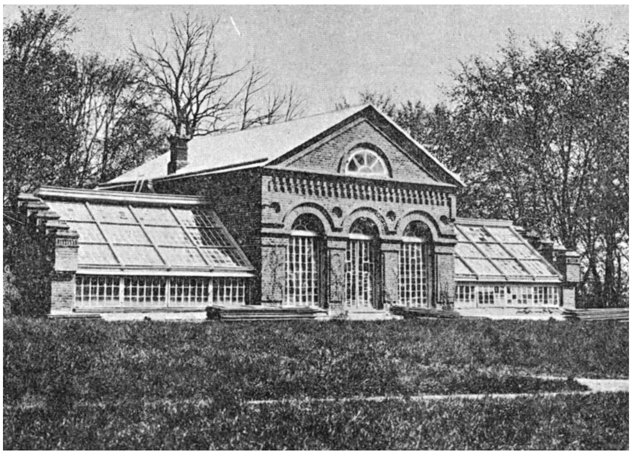

Оранжерея Шпиківського маєтку (фото поч. ХХ ст.)

М.П. Балашов регулярно виділяв кошти і на будівництво церковно-приходських шкіл. Так, за 1902–1912 рр. сума відповідних асигнувань склала 15 000 руб., а на будівництво чотирьохкласного земського училища він виділив 4 000 руб. Щорічне утримання дитячого притулку в Рахнах 12 дітей-сиріт (див. табл. 1) складало 2 500 руб. Крім наведеного, загальна сума благодійних витрат місцевому населенню, пенсіонерам, окремим сім'ям та особам, різноманітним товариствам та громадських об'єднанням складала до 6 000 руб.

Насамкінець варто підкреслити, що доброчинна діяльність М.П. Балашова стосувалася не лише власного Шпиківського маєтку. Так, в Російському державному історичному архіві (РГИА), у фонді №892 (оп. 1, спр. 1602, арк. 11-12) міститься лист, датований 6 квітня 1885 р. до Миколи Петровича від подільського губернського предводителя дворянства із проханням прийняти участь у створенні капіталу для заснування десяти дворянських стипендій ім. Катерини II у Кам'янець-Подільській жіночій губернії. Крім цього, у вказаній справі (арк. 16–17) є відозва подільського губернатора О.О. Баумгартена із проханням про пожертвування на створення фонду для організації лікування дифтерії. Відомо, що М.П. Балашов відізвався на це прохання та виділив 500 крб. [7].

Також М.П. Балашов був почесним попечителем народних шкіл II округу Черкаського повіту, а його дружина К.А. Балашова – засновницею Мошенського двокласного училища і відповідно його попечителькою. Родина Балашових лише у 1887 р. витратила близько 1,8 тис. крб. на допомогу народним і спеціалізованим школам.

Таким чином, історія розвитку Шпиківського маєтку Подільської губернії М.П. Балашова засвідчує його поступальний господарсько-економічний та соціально-культурний розвиток. Відповідна динаміка, знаходячись в рамках загальної кон'юнктури сільськогосподарського ринку (економічна криза початку ХХ ст., революційні події 1905–1907 рр., піднесення напередодні Першої світової війни), безпосередньо залежала від особистості Миколи Петровича Балашова, який, поряд з ефективним управлінням, вирізнявся активною благодійницькою діяльністю. Зважаючи на це, можна в деякій мірі говорити про окремі прояви соціального капіталізму в середовищі загальноімперського дворянства.

Насамкінець відмітимо, що перед сучасною Українською державою стоїть важливе завдання не лише об'єктивного використання позитивного досвіду сільськогосподарської діяльності поміщиків-дворян другої половини XIX – початку XX ст. (зокрема, щодо розвитку місцевої інфраструктури та інвестиційного заохочення), а й опікування існуючими пам'ятками архітектури. Для прикладу зазначимо, що на сьогоднішній день у Вінницькій області збереглося ряд споруд згаданого періоду:

– у с. Комаргород: садиба з палацом М. Балашова (перша половина XIX ст.), численні господарські будівлі, парк (закладений наприкінці XIX ст.), сосновий бір, в якому сосни нібито були висаджені у вигляді прізвища власника – «Балашов»;

– у м. Шпиків: будівлі цукрового заводу, маєтку М.П. Балашова, школи, залишки скульптурних садових експозицій (напр., лева), а також більш ранні – напівзруйнований замок Л. Свейковського, єврейське кладовище та ін.

Незважаючи на те, що стан вищеперерахованих пам'яток критичний, місцева та загальнодержавна влада абсолютно не використовує можливості туристичної галузі, як одного із потенційних джерел фінансування.

Джерела та література

1. Будзар М.М. Історико-культурна модель панської сільської садиби в Україні XVIII -XIX століть: теоретичні засади дослідження / М.М. Будзар // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2011. – №2. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ vdakk/2011_2/33.pdf.

2. Государственная дума Российской империи, 1906–1917: Энциклопедия. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 34–35.

3. Киевская старина. – К., 1897. – №2. – С. 58–61.

4. Лещенко И.В. Описание Шпиковского имения Н.П. Балашева в Подольской губернии / Сост. И.В. Лещенко по документам Конторы имения; Под ред. А.Н. Шишкина, проф. – Немиров: Тип. Р.Б. Шерра, 1896. – 294 с.

5. Ніколаєва Т.М. Внесок підприємців України в розвиток системи початкової освіти в останній третині XIX ст. / Т.М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 15. –С. 305–314.

6. Охлябинин С. Повседневная жизнь русской усадьбы XIX в. / Автор предисл. А.И. Фролов / С. Охлябинин. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 347 с.

7. Российский государственный исторический архив // Фонды / 892. – Режим доступа: http://fgurgia.ru/showObject.do?object=27612803.

8. Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Е.А. Балашевой, Киевской губ., Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. С планом имения, 3 листами диаграмм, 14 таблицами и отдельным приложением 21 исполнительного проекта построек и сооружений / М.Е. Филипченко. – К., 1896. – 569 с.

9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, спр. 1350, арк. 230.

Олег Рудь

Господские усадьбы Подолья: на примере Шпиковского имения М.П. Балашова (конец XIX – начале XX вв.).

Проанализировано историю развития Шпиковского имении М.П. Балашова (Подольская губ.) в конце XIX – начале XX вв. Основное внимание акцентировано на ключевых статистических данных, касающихся хозяйственной жизни и благотворительной деятельности в пределах поместья.

Ключевые слова: *барская усадьба, благотворительность, имение, хозяйственные постройки, сахарная свекла.*

Oleg Rud

Podollie Landowners' Estates: Shpikov Estate of M.P.Balashov (the end of the XIX – the beginning of the XX century)

The article represents the analysis of the evolution of Shpikov estate of M.P.Balashov (Podolskaya Province) at the end of the XIX - the beginning of the XX century. The focus is made on the key statistics data concerning the household and charity activity within the estate.

Key words: landowner's estate, charity, estate, household buildings, sugar beet root.

УДК 94(477) «1906-1913»

Віктор Савченко (м. Одеса)

Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906-1913 рр.)

Висвітлюється історія формування в Одесі підпільної синдикалістської організації «Союзу чорноморських моряків» та нелегальної профспілки моряків «Реєстрація», діяльність анархістів - синдикалістів, які обрали Одесу центром своєї пропаганди на Чорному морі в 1906-1913 роках.

***Ключові слова**: соціалізація, анархісти-синдикалісти, чорноморські моряки, морська профспілка, торгівельний флот, «Союз Чорноморських моряків», пропаганда.*

Діяльність анархістських угруповань у середовищі торгових моряків Одеси та «Союза Черноморских моряков» (далі – СЧМ), залишається темою, яка нині практично не розроблена істориками та краєзнавцями. Хоча, варто зазначити, що в 1920-х рр. організатори СЧМ М. П. Адамович, Є. Волков, М. Гік та О. Яковлєв надрукували низку споминів з цієї проблематики [1]. В той же час ці автори намагалися показати СЧМ організацією, що виникла і діяла виключно під орудою соціал-демократів (бажано більшовиків). М. Адамович, навмисно забуваючи про своє анархістське і меншовицьке минуле, твердив про власне перебування у лавах більшовиків. Слідом за М. Адамовичем більшість радянських авторів, які торкалися історії СЧМ, позбавляли її важливої анархістської складової. Відсутність зацікавленості окресленою темою в радянській історіографії пояснюється тим, що радянські історики ігнорували сюжети, в яких не домінувала «керівна роль КПРС», особливо, в профспілковому та робітничому русі. У сучасній історичній літературі політична боротьба під час страйків в Одесі під назвою «Регистрация» та в СЧМ розглядається лише у наукових дослідженнях О. Б. Шляхова [2].

Одеські анархісти-синдикалісти робили ставку на пропаганду і економічний терор (нищення засобів виробництва, замахи на керівників та власників підприємств, експропріації), здійснювали серед робітників та матросів кампанію бойкоту виборів до Державної Думи, інших виборних установ та адміністрацій, сподіваючись, що під час революції незалежні профспілки об'єднаються в робітничі комуни, які стануть структурою анархістського суспільства. Головним завданням анархісти-синдикалісти вважали створення підпільних профспілок-синдикатів, які б мали залучати широкі маси трудящих до страйкового руху, особливо моряків, яких вважали «найбільш розвинутими пролетаріями», які бачили життя в інших країнах, були знайомі з діяльністю профспілок у Західній Європі.

З листопада 1905 р. анархіст-синдикаліст Я. Кириловський – «Новомірський» та ще декілька його спільників проводили пропаганду анархо-синдикалізму серед моряків. У жовтні 1906 р. Я. Кириловський* створив в Одесі

* Кириловський (псевдо – Даніл Новомірський) Янкель Ісаєвич (1882-1937). У 1901-1904 рр. працював в одеській організації РСДРП. На поч. 1905 р. в еміграції, перейшов до анархістів, видавав у Парижі анархо-синдикалістську газету «Новый мир». У листопаді 1905 р. повернувся до Одеси, де створив анархо-синдикалістський «Союз коммунистов». На поч. 1906 р. емігрував, жив у Нью-Йорку, де організував групу «Новый мир». Повернувся до Одеси у вересні 1906 р., розпочав розкладницьку діяльність серед одеських соціал-демократів та есерів, наслідком якої стало створення «Південно-російської групи анархістів-синдикалістів». У листопаді 1906 р. опублікував «Программу синдикального анархизма». Брав участь у терористичних актах: організував вибухи на пароплавах, вбивства капітанів суден. У липні 1907 р. виїхав до Женеви, у вересні повернувся до Одеси, здійснив спробу об'єднати місцевих анархістів. 22 жовтня 1907 р. заарештований, засуджений на 8 років каторги, 1915 р. – втік з каторги до США, 1917 р. – повернувся в Росію і до 1920 р. брав участь у анархістському русі. Репресований [3, с. 14].

підпільну «Южнорусскую групу анархистов-синдикалистов «Новый мир». До анархістів-синдикалістів приєдналися 30-40 матросів чорноморців торгівельного флоту. Згодом ця група стала найбільшим анархістським угрупованням в Російській імперії. Кількість членів групи «Новый мир» наближалася до 300 осіб (серед них: чорноморські та азовські моряки, портовики і вантажники, робітники судноремонтних заводів, безробітні). Анархіст П. Кулішов (штурман пароплава «Ксенния») організував доставку революційної літератури (журнал «Новый мир», брошур «Манифест анархистов-коммунистов», «Основы синдикального анархизма») і зброї з-за кордону [4, с. 310-312].

Розгортання економічного терору, на думку анархістів-синдикалістів, повинно було сприяти активізації протестних виступів трудящих і створенню підпільних революційних профспілок. У травні – червні 1906 р. у Одесі, під час сорокаденного страйку моряків та працівників порту, команди полишали пароплави і відмовлялися виходити в рейси. Страйкуючі вимагали дозволу у властей на створення власної професійної спілки. Страйк отримав назву «Регистрация», так як страйкуючі домагалися реєстрації створеної профспілки, в яку висловили бажання увійти кілька тисяч моряків. Під час страйку виникає Морський страйком, серед членів якого були анархісти, соціал-демократи і есери. Серед керівників страйкому опинився есер П. Салімовський* що вже схилявся у бік анархізму-синдикалізму. Анархісти-комуністи підтримали страйк актами терору, входили до «Регистрации» в індивідуальному порядку [5].

Під час страйку відбулося три загальні збори матросів, на яких з великим успіхом виступав М. П. Адамович**, який навесні 1906 р. оселився в Одесі і увійшов до складу Одеської міської та Портового районного комітетів РСДРП.

Незважаючи на своє членство в РСДРП, він виступав з анархо-синдикалістських позицій, підтримував вимоги та тактику анархістів, організовував регулярні дискусії між анархістами і есдеками. У той час до анархістів перейшов колишній член Одеського комітету РСДРП Х. Ріт, що був виключений з РСДРП «за анархічне тлумачення Маркса» [6, с. 3-7].

На вимогу керівництва РОПІТ***, поліція розпочала (з 08.06.1906 р.) арешти виборних від матроських команд членів страйкому. Проте страйк завершився (26.06.1906) перемогою страйкуючих, легалізацією профспілки «Регистрации – Совета судових команд», до керівництва якої увійшов М. Адамович [7, с. 7-9].

В листопаді 1906 р. адміністрація Російського товариства пароплавства і торгівлі розірвала угоду про визнання «Совета судових команд» і оголосила «Регистрацию» не дійсною. У відповідь на це, у одеському порту, був оголошений новий страйк, який незабаром перекинувся на весь південь Російської

---

* Салімовський Порфирій Кирилович (1886-1908)– штурман торговельного флоту, син капітана торговельного флоту. Закінчив морське училище, член Бойової дружини одеських есерів. З вересня 1906 р. – анархіст, організатор бойової дружини анархістів-синдикалістів «Новый мир». У революційному русі з 1905 р., в 1906-1907 рр. один з керівників «Регистрации», організатор експропріацій та вибухів на пароплавах, вбивств капітанів. Затриманий поліцією у грудні 1907 р., у січні 1908 р. страчений [6. 19-22].

** Адамович Михайло Прохорович (1881-1942?) – студент Московського університету. За участь у студентський демонстрації був заарештований і відправлений на Кубань. В 1903-1904 рр. жив у Західній Європі та США, де познайомився з ідеями анархізму-синдикалізму. В 1905 р. організовує групу анархістів на Кубані. В 1906 р. член РСДРП, організатор страйків в Одесі. Наприкінці 1906 р. був заарештований, втік за кордон. Повернувся в Одесу в 1907 році. В наступному 1908 р. – заарештований, згодом втік з-під арешту. Жив у Франції. Налагодив співпрацю анархістів із соціал-демократами. Як представник СЧМ брав участь у Віденській конференції РСДРП(м) (1912 р.). У 1917 р. був обраний головою міської Думи Катеринодару.

*** РОПИТ (Русское общество параходства и торговли) з'явилося в 1859 році. До кінця XIX ст. перетворилося на найбільшого гравця на ринку морської торгівлі на Чорному морі. Його головне управління знаходилося в Одесі. В інших приморських містах Російської імперії створювалися торгові контори , а також судноремонтні і суднобудівні підприємства. У 1918 р. РОПіТ припинило своє існування.

імперії. Це був найбільший за час революції 1905-1907 рр. страйк матросів та робітників портів. Вимогами страйкарів було відновлення «Регистрации», збільшення оплати праці, поліпшення побутових умов на кораблях, припинення утисків і штрафів з боку судновласників і корабельного начальства.

На початку страйку в страйком входили представники анархістів-синдикалістів, РСДРП і ПСР. Але, згодом був обраний новий страйковий комітет, в якому провідну роль відгравали анархісти-синдикалісти Я. Кириловський, П. Салімовський, Д. Чізмарєв, С. Бєляєв, Я. Вехов. Не дивно, що керівництво РОПІТ відмовлялося виконувати вимоги матросів [8].

Я. Кириловський виступив з ініціативою створення всеросійської безпартійної робітничої організації, побудованої за зразком французької ВКТ* «Союз черноморских моряков» (СЧМ). Агітуючи за проведення загального страйку, анархісти-синдикалісти та анархісти-комуністи брали участь також і у страйках одеських друкарів та пекарів.

У грудні 1906 – січні 1907 р. в одеському порту відбулося декілька перестрілок анархістів П. Салімовського з дружинниками-чорносотенцями. У сутичках з анархістами загинуло 8 поліцейських. Під керівництвом П. Салімовського і П. Кулішова анархісти провели грабіж Одеського відділення С.-Петербурзького комерційного банку (29.11.1906 р., захоплено близько 70 тис. крб.), «експропріацію» заводської контори. Усі відібрані гроші анархісти передали страйкуючим.

Анархісти-синдикалісти намагалися чинити тиск на адміністрацію Російського товариства пароплавства і торгівлі з метою виконання вимог страйкуючих моряків. На знак солідарності із страйкуючими анархісти розпочали кампанію терору проти власників та керівників компанії РОПІТ (вибух на кораблі «Імператор Микола ІІ» (5.12.1906), підпал пароплаву «Новоросійськ» (10.12.1906), пограбування та вибух на пароплаві «Аю-Даг» (16.12.1906), збройний напад на судна «Душка», «Григорій Мерк» та «Королева Ольга», експропріація судових кас (16 та 18.12.1906)) [9].

Пароплав «Григорій Мерк» кілька разів був об'єктом нападів анархістів, які намагалися його підірвати. На початку 1907 р. анархістами-синдикалістами портової дружини П. Салімовського (судноробітники О. Задорожний, А. Яценко, матроси Є. Бабакаєв, Л. Русов, штурманський учень І. Дружинін, М. Нєхорошев та інш.) були вбиті капітани пароплавів М. Сенкевич і М. Золотарьов, головний лікар РОПІТ М. Попов, завідувач технічним відділенням РОПІТ Г. Гречин. Крім того, страйк супроводжувався збройними сутичками з поліцейськими, штрейкбрехерами та чорносотенцями. Терор на думку анархістів повинен був залякати буржуазію і адміністрацію РОПІТ, змусити їх піти на значні поступки страйкуючим морякам [10].

Анархісти-синдикалісти, перехопивши ініціативу у страйкомі, виступали на захист економічних інтересів матросів, закликали бойкотувати вибори до Державної Думи. Значна частина грошей, які анархісти-синдикалісти здобували шляхом численних експропріацій, йшла на допомогу страйкуючим (прикметно, що гроші витрачалися й на обіди страйкуючим), сім'ям заарештованих і висланих з Одеси страйкарям. Крім того анархісти-синдикалісти за допомогою зброї виганяли штрейкбрехерів з порту і пароплавів.

Тактика анархістів викликала розбіжності серед організаторів страйку. Так соціал-демократи наполягали на суто мирній економічній боротьбі, у зв'язку з чим у грудні 1906 р. представники Портового районного комітету РСДРП вийшли з страйкому.

Адміністрація РОПІТ звернулася до одеського поліцмейстера і начальника губернського жандармського управління, з вимогами вжити

* ВКТ – Загальна конфедерація праці Франції (Confédération générale du travail) – національний профспілковий центр Франції. Заснований в 1895 р. З моменту свого виникнення ВКТ перебувала на позиціях класової боротьби, проголосивши кінцевою метою знищення капіталізму. На поч. XX ст. У ВКТ взяло гору анархо-синдикалістська течія.

заходів за для придушення страйку. У грудні 1906 р. поліція провела обшуки у лідерів страйкому, арештувала трьох анархістів – членів страйкому «Регистрация». 29 грудня 1906 р. одеські анархісти-комуністи групи «Черное знамя» надрукували листівку, в якій критикували анархістів-синдикалістів «Нового мира» за намагання створити легальну профспілку та закликали перетворити мирний страйк в акти саботажу і економічного терору [11, арк.. 85, 102, 111-113].

З початку 1907 р. страйк в Одесі став вщухати, розділившись на кілька окремих і дрібних страйків. У 1907 р. страйки охопили робітників Маріупольського і Новоросійського портів, моряків Каспію та портовиків Баку, Петровська, Красноводська. 30 квітня 1907 р. одеська поліція заарештувала 63 анархістів, розгромила склади літератури і зброї. У травні 1907 р. анархісти спробували відновити втрачені позиції. Проте у червні 1907 р. був заарештований останній склад страйкому та 13 анархістів-синдикалістів, після чого страйк остаточно припинився [12, арк. 47-64].

1 липня 1907 г. портова бойова дружина П. Салімовського вчинила збройний напад на пароплав «Софія», захопивши 51 тис. руб. Нова «Рабочая группа анархистов на Юге» продовжила формувати СЧМ (морський офіцер П. Козакевич, штурмани пароплавів П. Кулешов і П. Салімовський). Нове політичне утворення здійснило вибухи на пароплаві «Новоросійськ», вчинило декілька диверсій, організувало з матросів бойову дружину «Смерть буржуазії». Однак, на початку 1908 р. ця група була розгромлена, а члени її бойової дружини були заарештовані, страчені, загинули під час актів терору, в перестрілках, або втекли за кордон [13].

В той же час в порту і серед одеських моряків діяла група анархістів-коммуністів «Марусі Портової» – Марії Курської, до якої входили матроси: В. Федоров, В. Тітов, Ф. Луполовський, З. Февралев та інші. Ця група боролася проти штрайкбрехерів та чорносотенців в порту і на торгівельних судах, проводила експропріації, готувала терористичний замах на одеського градоначальника. У серпні 1907 р. 13 лідерів та бойовиків було заарештовано поліцією, кількох з них згодом страчено [14].

У 1909 р. у Стамбулі склався нелегальний центр з метою створення СЧМ, до якого входило декілька матросів та революціонери-емігранти, які мешкали у Османській імперії. Стамбульська група анархістів була тісно пов'язана з таємними анархістськими матроськими організаціями, допомагала анархістам переправляти революційну літературу і зброю з Туреччини до Одеси. СЧМ підтримували колишні «потьомкінці» (учасники повстання на броненосці «Потьомкін» влітку 1905 р.), які емігрували до Румунії. У Галаці анархістською пропагандою займався Комітет союзу моряків-потьомкінців, в Аргентині – група колишніх потьомкінців.

Згідно із повідомленням департаменту поліції (1912 р.) дагестанець з революційними і анархістськими переконаннями Джалал Коркмас (Джелал-ед-Дін Коркмасов, згодом – перший голова РНК Дагестанської АРСР) був членом СЧМ, брав участь у розробці плану страйку суднових команд, який планувалося провести навесні 1913 р. Д. Коркмас формував в Стамбулі групу революціонерів з мусульман, вів підпільну роботу серед турецьких моряків, видавав ліву тижневу ілюстровану газету «Стамбульские новости» (газета нелегально розповсюджувалася в Одесі і була закрита на вимогу посольства Російської імперії в Туреччині в 1913 р.) [15].

Крім Одеси СЧМ поширила свою діяльність на Севастополь, Керч, Тирасполь, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Акерман (Білгород-Дністровський), Ізмаїл, Рені, Новоросійськ. «Закордонні бази» СЧМ були створені в Галаці, Варні, Стамбулі, Салоніках, Афінах, Олександрії. В 1912 р., після того, як СЧМ об’єднав свої зусилля із нелегальним «Каспийским морским союзом», був висунутий план створення «Союза профессиональных организаций судовых команд России» (моряків Чорного, Азовського, Каспійського, Балтійського, Білого морів та рік: Дону, Волги, Дніпра, Дунаю) [16].

В 1909-1910 рр. в Одесі фіксуються спроби відтворення анархістських груп «Новый

мир», «Смерть буржуазии», «Инициативной группы анархистов Юга». Анархісти планували організувати підпільні революційні синдикати робітників «Союз братства солдат и моряков». Невеликі анархо-синдикалістські групи розпочали свою діяльність в Ізмаїлі, Керчі, Миколаєві, Севастополі, Херсоні, Новоросійську. З середини 1910 р. анархо-синдикалісти (а також соціал-демократи та есери) почали відновлювати нелегальний СЧМ в Одесі. На кораблях РОПІТ були створені таємні профспілкові осередки.

Восени 1910 р. одеські власті повідомляли Департаменту поліції про відновлення анархо-синдикалістської агітації, про активізацію розгалуженої мережі СЧМ серед моряків РОПІТ. Завдяки оперативній інформації стало відомо, що кочегар РОПІТ І. Самороков перевозив зброю для революціонерів-анархістів з Туреччини до Одеси. Інший матрос М. Іванов від імені СЧМ вів анархістську пропаганду в Херсонській губернії, на суднах Дніпровської флотилії [17, арк. 321-322].

У серпні 1911 р. в Одеському порту розпочався страйк, який підтримали водники Чорного, Азовського, Каспійського морів, Дунаю, Дніпра, Волги. Страйком відновив підпільну «Регистрацию», яка була заборонена владою в листопаді 1906 р. У листопаді 1911 р. в Одесі поширилася прокламація «Ко всем черноморским морякам», в якій повідомлялося, що за кордоном започаткована «Инициативная группа черноморских моряков», яка має намір створювати таємні морські профспілки [18. арк. 22-30].

Під вплив анархістів потрапило кілька машинних команд кораблів РОПІТ, моряки яких не тільки допомагали транспортувати зброю, вибухівку та літературу (головний канал отримання нелегальної анархістської літератури революціонерами Півдня України із Західної Європи та Османської імперії), а й намагалися відновити акти економічного терору. Анархісти планували таємний вивіз 18 революційних матросів з Олександрії до Одеси, для участі в «бойовому загоні» анархістів-терористів. В 1911-1912 рр. в Одеському порту діяла підпільна група анархістів під керівництвом О. Лаврушіна кочегара судна «Мечта» (О. Лаврушін брав участь у організації вибуху на пароплаві «Император Николай ІІ», експропріації Міжнародного банку, у нападах на поліцейських та буржуазію) [19].

До керівного ядра СЧМ вкотре увійшов М. Адамович, а також матроси Чорноморського флоту С. Шахворостов, І. Борзенко-Москаленко [20. 11-17]. Наприкінці 1911 р. М. Адамович опинився у Стамбулі, де розпочав видання підпільної революційної газети «Моряк» в якості першого її редактора. Поліція інформувала вищі органи влади про те, що М.Адамович «мав серед моряків старі зв'язки і користувався з їхнього боку повною довірою, прийнявши на себе керівництво організацією «Союза Черноморских моряков» [14]. Адамович налагодив поширення газети «Моряк» в різних містах Півдня України [21].

Місце для друку газети було вибрано Стамбул, через порт якого проходили всі чорноморські судна закордонної навігації. Газета друкувалася на добровільно зібрані командами кораблів кошти. Третій, четвертий і п'ятий номери «Моряка» друкувалися у Відні. За контроль над газетою "Моряк" розгорнулася запекла боротьба між більшовиками, меншовиками, есерами, анархістами. На початку 1912 р. редколегія «Моряка» звернулася у пошуках друкарні по допомогу до ЦК Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тесняків). Як наслідок, з шостого по дванадцятий номери (травень 1912 – січень 1913) «Моряка» друкувалися у Варні, а вже № 13 і 14 – в Парижі. Газета «Моряк» друкувалася накладом в 3 тис. примірників та поширювалася в усіх портах Чорного та Азовського морів, на Каспії, Балтиці, Білому морі [22]. У 1913 р. редколегія газети "Моряк" приймає рішення про переїзд редакції до Олександрії (Єгипет), куди переїздив М. Адамович [2, с. 133].

1912 рік був час розквіту організації, яка почала оперувати великими грішми. Бюджет СЧМ формувався з членських внесків – щомісячних відрахувань матросів у розмірі 2% від заробітної плати. Членами СЧМ вважалися екіпажі пароплавів, на яких «виборні матроси» збирали ці внески. Не завжди ці

внески були добровільні, інколи їх збирали із застосуванням революційного «насилля та примусу». За підрахунками О. Шляхова, платили в касу СЧМ бл. 20% складу екіпажів пароплавів, що були приписані до морських портів Чорноморсько-Азовського басейну – бл. 1900 осіб з 71 парового судна (з 80 комерційних суден РОПІТ до складу СЧМ увійшли екіпажі 55 пароплавів, з 10 суден Ростренсу – 10 команд, з 4 кораблів Північного товариства – 3 команди, матроси пароплава «Свет» (ат «Океан»), екіпажі суден Торговельного дому Карапатницьких. До СЧМ увійшли команди річкових пароплавів Дніпровської лінії, Дунаю, Південного Бугу, Дону, окремі внески що робили групи таємних морських профспілок на Каспії. Наприкінці серпня 1912 р. СЧМ планував організувати потужний страйк моряків, але в організації стався розкол – представники партії есерів вийшли зі складу Закордонного Центру СЧМ.

Вже наступного року анархісти-синдикалісти поставили за мету організувати Загальноросійський «Союз морских и речных судовых команд», підготувати загальний всеросійський страйк моряків і річковиків цивільного флоту з метою легалізації цього «Союзу». 14-22 лютого 1913 р. в Олександрії (Єгипет) була влаштована нелегальна І-а Всеросійська конференція морських професійних організацій суднових команд чорноморських, балтійських, каспійських і азовських моряків торгового флоту, Спілки російських моряків за кордоном – російського відділу антверпенського «Морского союза», представників від річковиків (голова конференції – М. Адамович). На конференції було вирішено об'єднати профспілки Каспійського, Чорноморського та Антверпенського союзів моряків під назвою «Союз профессиональных организаций судовых команд России» [23, с. 220-226].

На конференції, в організації якої активну участь взяли анархісти-синдикалісти, підкреслювалося, що таємні морські профспілки, які мали близько. 6 тис. членів (цифра збільшена в два рази – авт.), є базою майбутньої революції. Конференція розробила план проведення загального страйку на комерційному флоті, спочатку на Каспійському, а згодом на Чорному морі, з метою домогтися дозволу морським профспілкам утворювати реєстраційні морські контори для врегулювання питання по найму моряків [2, с. 35].

Арешти страйкому в Баку, та арешти активістів СЧМ в Олександрії та Одесі загальмували підготовку до страйку. Єгипетською владою в Олександрії були арештовані троє російських революціонери (серед яких був анархіст, осетин М. Боцоєв – колишній матрос РОПІТ). На захист заарештованих виступили представники громадськості Єгипту, які організували мітинги і демонстрації перед російським, англійським та французьким консульствами. Демонстранти вимагали у Олександрійського губернатора «звільнити російських емігрантів, яких затримало російське консульство для безжальної розправи» [24. с. 24].

Однак, у травні 1913 р. російський консул в Олександрії домігся арешту британською колоніальною поліцією М. Адамовича та ще двох керівників СЧМ. На початку червня 1913 р., заарештованих, у супроводі російських жандармів, відправили до Одеси на рейсовому пароплаві. Поліція конфіскувала все майно редакції «Моряк», передавши архіви «Моряка», СЧМ, листування голови організації Закордонного Центру «Союзу», російській поліції. Це призвело до масових арештів багатьох активістів СЧМ.

Ліквідація Олександрійського комітету і пов'язане з цим припинення випуску газети «Моряк» паралізувало подальшу діяльність СЧМ. На середину 1913 року в Одесі спостерігалася незначна діяльність анархо-синдикалістів, серед яких, за характеристикою місцевої поліції, «панували бунтарські настрої». Проте вже в 1914-1915 рр. Департамент поліції констатував повне припинення анархічної пропаганди [25, арк. 11].

У березні – жовтні 1914 р. в Одесі проходив судовий процес над М. Адамовичем і 75 моряками Чорноморського флоту (О. Лаврушин, Григорьянц, Єдикін та ін.). 39 моряків було ув'язнено терміном від 6 місяців до 2 років. М. Адамович та О. Яковлев були засуджені до

каторжних робіт у Сибіру. На каторзі опинилися і лідери анархістів-синдикалістів, організатори СЧМ: В. Чернявський, Ф. Александрович, С. Шахворостов, Є. Реєв, П. Буряк. У різних містах за процесами СЧМ судові палати винесли близько 200 обвинувальних вироків [26].

Як свідчать архівні джерела у 1914-1917 рр. у середовищі моряків РОПІТ продовжували існувати законспіровані групи СЧМ. Відомо, що О. Желєзняков, плаваючи кочегаром на торгових судах по Чорному морю, в 1916 р. входив до підпільної матроської організації анархістів (згодом, навесні 1919 р. вже в «червоній» Одесі О. Железняков очолив профспілку робітників водного транспорту) [27, с. 22; 28, с.156].

Навесні 1917 р. в Одесі утворилося кілька десятків анархістських організацій і груп, в тому числі «Союз моряков-анархистов». Анархісти намагалися втілити в життя ідею соціалізації флоту і підпорядкували своєму впливу Союз моряків Одеси, управління торговим флотом, портом і судноремонтними підприємствами – «Совет девяти», комісаріат торгівельного флоту в Одесі [29].

Анархістські ідеї міцно укорінилися в середовищі чорноморських моряків та портових робітників. «Реєстрація» та СЧМ сформували анархістські та революційні кадри, які зіграли значну роль у поваленні царату, жовтневому перевороті, громадянській війні 1918-1920 років. Разом з есерами та соціал-демократами в цих організаціях значну, а часом головну роль, відігравали анархісти-синдикалісти. Вплив анархістських ідей на різні прошарки трудящих відчувалися до середини 1920-х років. Схематичні твердження радянських істориків про те, що соціальна база анархістського руху складалася виключно з маргіналів та дрібної буржуазії, не повинна запозичуватися сучасною українською історіографією.

Джерела та література

1. Адамович М. П. (К. Арл.). «Моряк» и моряки перед судом // Материалы по истории профессионального движения в России. – М., 1924. – Сб. 2. – С. 191-210; Його ж. На пути к «регистрации»: Летняя забастовка на Черном море (1906 г.) // Материалы по истории профессионального движения в России. – М., – Сб. 3, 1925. – С. 167-192; Його ж. На Черном море: (Очерки прошлой борьбы). – М., 1928; Його ж. Черноморская «Регистрация». – М., 1929; Його ж. Черноморская «Регистрация» и «Заграничный центр» // Царский флот под красным стягом: Документы и воспоминания об участии матросов в рев. движении. – М., 1931, – С. 30-59; Гик Н. М. Работа среди русских моряков на Средиземном море (1912-1914 гг.) //Волков Е. З. Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906-1914 гг.) по данным процесса 1914 г. и личным воспоминаниям. – М. – Пг., 1923, – С. 219-234; Яковлев А. Д. Борьба за «Регистрацию». – М., 1929; Волков Е. З. Среди моряков и речников торгового и военного флота (1906-1914 гг.). – М.- П., 1923.

2. Шляхов О. Б. Діяльність політичних партій серед моряків торгівельного флоту Азовсько-Чорноморського басейну на початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 15. – С. 125-135 (О. Б. Шляхов торкається питання політичної боротьби на торгівельному флоті у монографіях і статті: Моряки и политика. Деятельность политических партий среди моряков гражданского флота Азово-Черноморского бассейна. 90-е гг. XIX в. – февраль 1917 г . – Дніпроперовськ: 1993; Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. – Дніпропетровськ: 2003; Революційний терор у торговельному флоті Азово-Чорноморського басейну на початку ХХ ст. // Вісник Дніпропетровського держ. університету: Історія і археологія. – Д., 1998. – Вип. 3. – С. 133-140.

3. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України), ф. 274, оп. 1, спр. 2434, арк. 14.

4. Новомирский Д. Анархистское движение в Одессе // Очерки истории анархистского движения. – М., 1926.

5.Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 102, ос. Отд. 1907 р., спр. 9, арк. 5-12; ф 102, оп.237, спр. 12 ч. 68.1, арк. 27.

6. Сухов А. Одесский порт в 1906 году. Воспоминания агитатора // Кандальный звон. – 1926. – № 5.

7. Адамович М. Черноморская регистрация. – М., 1929.

8. Порфирий Салимовский // Буревестник. – 1908. – № 10-11.

9. ДАРФ. ф. 102, ос. Отд. 1907 р., оп. 237, спр. 12. ч. 68, арк.. 10-21; Державний архів Одесь-

кої області (далі – ДАОО), ф. 2, оп. 4, спр. 8173, арк. 102.

10. Русское слово. – 1907. – 31 (18) января.

11. ДАОО, ф. 2, оп. 4, спр. 8173.

12. ДАРФ, ф. 102, оп. 238 (1908), спр. 12 ч. 72.

13. ЦДІА України, ф. 274, оп. 1, спр. 2434, арк. 12; Буревестник. – 1908. – № 10-11. – С. 23.

14. ДАОО, ф. 634, оп. 1, спр. 862, арк. 2-29; ЦДІА України, ф. 268, оп. 1, спр. 834, арк. 178, 353, 705.

15. Алиев К. Тайны биографии Джелала Коркмасова // Махачкалинские известия. – 2003. – 11 июля, 18 июля.

16. Экстремальные состояния Льва Альтшулера. – М., 2011// newliterature.ru/ekstremalnye-sosto...

17. ДАРФ, ф. 102, оп. 260, спр. 30.

18. ЦДІА України, ф. 385, оп. 2, спр. 31.

19. ДАОО, ф. 2, оп. 4, спр. 8733, арк. 2-5; Ермаков В. Д. Анархистское движение в начале XX в. на окраинах Российской империи // Труды исторического факультета СПбГУ. – 2010. – № 1. – С. 342.

20. Архів УСБУ у Одеській області. – Ф. П.Д. 16330-п.

21. Из истории «Моряка» // Моряк (Одесса). – 1921. – 25 мая.

22. Из истории «Моряка» // Моряк (Одесса). – 1921. – 23 июня.

23. Одесская почта. – 1912. – 10 февраля, – 3 мая; Гик Н. М. Работа среди русских моряков…

24. Беляков В. В. Роль гуманитарных связей в межкультурном взаимодействии России и Египта (кон. XIX – сер. XX в.). Автореферат диссертации доктора ист. наук. – М., 2003.

25. ЦДІА України, ф. 385, оп 1, спр. 3085.

26. Моряк. – 1922. – 7 ноября.

27. Амурский И. Анатолий Железняков. – М., 1968.

28. Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (конец XIX – начало XX века). – К., 1995.

29. Новости // Одесская почта. – Одесса. – 1918. – 29 января.

Виктор Савченко

Деятельность анархистов-синдикалистов среди одесских моряков (1906-1913 гг.)

В статье освещается история формирования в Одессе подпольной синдикалистской организации «Союза черноморских моряков» и нелегального профсоюза моряков «Регистрация», деятельность анархистов-синдикалистов, которые избрали Одессу центром своей пропаганды на Черном море в 1906-1913 гг.

Ключевые слова: *социализация, анархисты-синдикалисты, черноморские моряки, морской профсоюз, торговый флот, «Союз черноморских моряков», пропаганда.*

Victor Savchenko

Activities of anarchists-syndicalists among seafarers of Odessa (1906-1913)

The articlecovers the history of formation of the Odessa underground syndicalist organization «Union of the Black Sea Sailors» and activities of anarchists-syndicalists who chose Odessa as the center of their propaganda on the Black Sea in 1906-1913.

Key words*: socialize , anarchists-syndicalists, Black sea sailors, syndicalist organization, merchant ships, «Union of the Black Sea Sailors», propaganda.*

Джерелознавчі та біографічні студії

УДК 930.253: 291.6 (477.46)

Тетяна Клименко (м. Черкаси)

Джерела Державного архіву Черкаської області про діяльність релігійних громад та організацій Черкащини

У статті висвітлено інформаційну наповненість та характеристику фондів Державного архіву Черкаської області до історії існування і діяльності релігійних громад та організацій на теренах Черкащини.

Ключові слова: *архів, фонди, релігійні установи.*

Дослідження архівних джерел з історії місцевих релігійних конфесій Черкащини, наукове осмислення їх ролі набуває в наші дні все більшої актуальності. Однією з важливих причин, що спонукали до цього процесу можна назвати його малодослідженість. Актуальність обраної теми зумовлюється ще й тим, що історична роль релігійних громад та організацій Черкащини не повною мірою висвітлена у вітчизняній історіографії. Лише деякі джерелознавчі дослідження певною мірою розкривають процес його вивчення. Огляди та публікації краєзнавців С. Кривенка [1], Л. Горенко [2] мають велике значення у вивченні цієї проблеми. Дотичними до даної теми є дослідження сучасних істориків Ю. Мариновського [3], С. Таранця [4], Т. Клименко [5]. Г.В.Папакін, досліджуючи церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України, поділяє їх на чотири категорії, відповідно до церковно-ієрархічної структури. До першої категорії він відносить фонди всіх церковних установ, до другої – церковно-громадські і доброчинні організації (ради, товариства), до третьої – їх конфесійну приналежність (православна, греко-католицька, римо-католицька, старообрядницька та ін.), до четвертої – фонди церковно-навчальних установ, які займались підготовкою кадрів для релігійних установ [6].

У фондах духовних правлінь, церков, костьолів, монастирів, благочинних та релігійних навчальних закладів зберігаються надзвичайно цікаві відомості про їх діяльність, хоча кількість документів вкрай обмежена.

У Державному архіві Черкаської області зберігається не достатньо багато документів, які б дали можливість простежити всю історію діяльності церковних установ в регіоні. До того ж, через відсутність значного комплексу документів, не всі аспекти церковної історії відбились у матеріалах з однаковою повнотою, що зумовлене історичними військовими подіями, політичними переслідуваннями та репресіями осіб, які мали відношення до створення документів і збереження архівів, хронологічні межі не мають логічного зв’язку і охоплюють різні часові проміжки.

Однак, усі збережені фонди є важливим джерелом вивчення взаємовідносин держави та церкви, внутрішнього життя церкви, духовенства та віруючих. Дослідження архівних документів дає змогу реконструювати події різних часів, які протягом тривалого часу замовчувались через ідеологічні та політичні причини. Тому автор статті ставить за мету подати якомога ширшу інформацію, з елементами аналізу, про фондовий склад державного архіву області та рівень його збереженості, вказати на інформативну наповненість з питань історії православ’я на Черкащині, привернути увагу істориків до подальшого дослідження архівних матеріалів з метою використання в наукових розробках.

Церква займала особливе місце в історії України. Володіючи могутніми важелями впливу в економічній, політичній та ідеологічній сферах розвитку суспільства, церква відігравала важливу роль у житті українського народу. Упродовж багатьох десятиліть першої половини XX ст. будь-яка релігія в Україні нищилась з катастрофічною швидкістю. Церква і релігія пережили ряд драматичних криз і

зазнали репресій. Втрати духовних цінностей особливо вражають. У 1919-1969 рр. на території сучасної Черкаської області було закрито 10 православних і 2 старообрядницьких монастирі, близько 700 православних та 5 старообрядницьких храмів, 10 католицьких костелів і близько 60 синагог [7]. З усіх розібраних, або висаджених у повітря духовних святинь більшість була пам'ятками архітектури минулих віків. Разом з ними загинули священнослужителі, які були репресовані у трагічні 30-ті роки ХХ століття, а також і архіви.

Масове знищення православних храмів відбувалося у першій половині ХХ ст. Церкви закривались, храми руйнувались чи використовувались під сільські клуби, склади тощо. Попри те, що Конституцією СРСР 1936 р. кожному громадянину гарантувалося право на свободу вірування, церковне життя в Україні не відроджувалось впродовж ще багатьох десятиліть. У роки масових репресій великих людських втрат зазнала Церква. Для українського духовенства фатальним роком став 1937 рік. Тільки за жовтень було заарештовано понад вісімдесят священнослужителів на Черкащині [8]. Крім того, значний масив документів, було втраченою в роки Другої світової війни.

Характеризуючи склад документів, що знаходяться на збереженні в архіві, слід зазначити, що переважну більшість складають 209 фондів церков за 1710-1924 рр. та два об'єднані архівні фонди – 71-ї церкви Звенигородського повіту за 1710-1924 рр. та 56-ти церков Золотоніського повіту за 1734-1920 рр. Серед матеріалів переважне число становлять метричні книги про народження, шлюб та смерть; дошлюбні опитування; сповідні розписи; списки населення села; клірові відомості; ревізькі казки; прибуткові і видаткові книги; списки членів релігійної громади; інвентарні книги причтових будівель церкви; описи церковного майна; звітні відомості церковно-парафіяльних шкіл; копії царських Указів та маніфестів; книги обліку надходжень добровільних пожертвувань та прочитаних проповідей; літописи сіл; кошториси на будівництво храмів; відомості про кількість церковних земель та стан церковної пасіки. Серед однотипних документів знаходимо також і особливі, які з невідомих причин потрапили до їх складу.

Так, у фондах Миколаївської церкви с. Воробіївка Черкаського повіту зберігається праця ректора Казанської духовної семінарії архімандрита Іннокентія – «Богословие обличительное» за 1863 р. [9]; Богословської церкви с. Суха Калигірка Звенигородського повіту є опис ікони Сухокалигірської божої матері за 1868 р. [10]; полкової Преображенської церкви Брянського єгерського полку 9-ї піхотної дивізії – листування священників церкви з командуванням полку і дивізії з службових і релігійних питань; список убитих військових чинів у війні 1877 р. [11]; Богородицької церкви с. Іваньгород Чигиринського повіту – Уставна грамота генерала від кавалерії, героя Вітчизняної війни 1812 р. Миколи Миколайовича Раєвського за 1866 р. [12].

Богданівська (Іллінська) церква в с. Суботів має історичне значення, як місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького, яку він сам збудував у 1651 р. [13]. В Уманській церкві, яка після землетрусу 1846 р. була розібрана, похована Софія Потоцька, яку в другій половині XVIII ст. п'ять найбільших європейських дворів монархів визнало за найкращу жінку епохи [14]. На кладовищі довкола св. Троїцької церкви у Млієві знаходяться могили родини Симиренків – купців І-ої гільдії, промисловців, видатних вчених помологів, соціологів та меценатів. Після Другої світової війни пам'ятники були зруйновані, а могили зорані [15]. Католицький костьол в с. Таганча Канівського району вважається родинним сім'ї землевласника графа Осипа Понятовського – гвардії полковника, засновника першої в Україні суконної фабрики, його синів Августа і Цезаря – учасників польського повстання 1863 р. За часів громадянської війни склеп було пошкоджено, а в 1925 р. труни по-варварському спалено.

Традиційні документи (метричні книги, сповідні розписи, книги шлюбних обшуків, дошлюбні свідоцтва, список парафіян, ревізькі казки) використовуються, як правило, для генеалогічних досліджень. Серед них, особливо, значний і не розкритий, у повному обсязі, інформаційний потенціал мають матеріали церковної реєстрації актів цивільного стану.

Джерела церковного походження знайшли достатньо широке використання у світовій

науковій практиці ще у 1950-х роках. Так, французьким демографом Луї Анрі був розроблений метод «відновлення історії сімей» [16]. У подальшому, він знайшов своє поширення і в українській історичній демографії.

Першоджерелом фіксації вікового і цивільного стану населення є метричні книги – основне джерело для вивчення демографічної структури населення, як держави в цілому, так і окремих населених пунктів зокрема, а також родинних зв'язків [17]. Генеалогічні дослідження вимагають знань таких допоміжних історичних дисциплін, як геральдики, історичної географії, хронології, ономастики, антропоніміки та топоніміки. В метричних книгах подається інформація про кількість народжених, місяць і день народження, імена народжених, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, віросповідання батьків та хрещених батьків новонародженого та осіб, хто проводив таїнство хрещення. В інформації про тих, хто взяв шлюб подається кількість шлюбів, місяць і день шлюбу, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, віросповідання нареченого та нареченої, яким за рахунком є цей шлюб для кожного з молодих, про особу, хто проводив таїнство та тих, хто був поручителями. У відомостях про померлих повідомляється стать померлого, місяць і день смерті, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, причина смерті померлого, та про особу, хто проводив сповідання, організував поховання і де поховано померлого.

Вивчення метричних книг дозволяє отримати цінну інформацію про причину вибору імені при народженні. Позашлюбні діти записувались на ім'я матері, і лише, в окремих випадках на ім'я батька. Дослідникам родів важливо знати про те, що потрійна форма імен виникла поступово: раніше за все виникло ім'я, потім по-батькові, і тільки з середини XIX ст. прізвище. У польських та руських прізвищах суфікс «ський» вказував на належність до заможного прошарку у суспільстві та наявність землеволодіння.

Представникам духовенства почали надавати прізвища тільки з XVIII ст. Більша частина з них походила від назв церков, на честь святих, пророків, церковних свят, ікон, географічних назв місцевості, в якій вони мешкали, та ін. Відомості про причини, форми і особливості виникнення власних імен допомагають вирішувати питання ідентифікації осіб з однаковими іменами і прізвищами, які належать до конкретного роду [18]. Вивчення родоводу – дуже тонка і делікатна тема, яка вимагає занурення в певний соціокультурний пласт, отримання знань про стан, традиції, рід занять, участь у військових змаганнях та інші відомості з історії роду.

Наявність інформації, що міститься в метричних книгах дозволяє виявити вікову структуру шлюбів і смертності; сезонність народжень, шлюбів, смертності; визначити напрямки шлюбних міграцій. Ці відомості дозволяють встановити природний приріст населення конкретного населеного пункту; відновити історію родин, а також їх зв'язок з іншими мешканцями конкретних населених пунктів через запрошення їх як хрещених батьків та поручителів.

Не менш цікавими документами є ревізькі казки, як джерело важливої демографічної інформації [19] та сповідні розписи, в яких сконцентровано відомості про чисельність та соціальну структуру православного населення [20]. У фонді Черкаське повітове казначейство знаходимо ревізькі казки міщанських православних, єврейських та купецьких православних товариств м. Черкас за 1834-1858 рр. [21]; додаткові ревізькі казки кріпосних, казенних та поміщицьких селян, сімейств рекрутів і відставних від військової служби Черкаського повіту [22]. Цінна інформація щодо ведення церковного господарства є в прибутково-видаткових книгах та книгах ревізій. Певну інформаційну цінність становлять документи з адміністративно-кадрових призначень, порушень церковнослужителями уставних норм. Не менш важливими є документи з виборів церковних старост, в яких сконцентрована інформація про моральний і духовний стан парафії, кількість та поіменний склад прихожан церкви. Так, в протоколі виборів церковних старост Соборно-Успенської церкви м. Канева від 29 травня 1889 р. зазначено, що на наступне триріччя, одноголосно, було продовжено перебування на цих посадах раніше обраних прихожан – міщан м. Канева, як таких, що заслужили довіру у громади «по их трезвости и

чесности поведения признаемы благонадежными, а потому доверяем как наблюдение за церковным имуществом, так и хранение и расходование церковных сумм» [23].

Серед документів церковної звітності кінця XVIII ст. з'явилися шнурові книги, до яких вносились прибутки від торгівлі церковними свічками [24], так звані, свічні збори [25], крім того, кухлеві та причтові збори, пожертвування прихожан, книги обліку грошових витрат, описи церковного майна та книг. Але ці документи містять не повну інформацію про церковні прибутки, більшість з них приховувалась причетниками. Певне наближення до істинного матеріального статку духовенства дають численні метричні книги та сповідальні розписи, книги обшуку оскільки за виконання цих обрядів, в обов'язковому порядку, бралася плата [26].

В архівних фондах є чимало відомостей про історію церков, які зосереджено в клірових відомостях, літописах і описах церков та послужних формулярних списках служителів церкви. В них подано описання зовнішнього вигляду церков, зазначено дати їх будівництва, наявність землі та іншої власності, церковного майна, чисельність прихожан за соціальним статусом та вид їх занять, відстань церкви від консисторії, благочинного та повітового міста. Наведено перелік населених пунктів, що входили до складу парафії церкви. Крім того, вказано прізвища власників сіл, хуторів з кількістю дворів у них [27].

Указом від 7 березня 1722 р. Синод зобов'язав усіх священників щорічно складати клірові відомості. Тим самим було покладено початок систематичному обліку населення. Важливу частину документів складають клірові відомості, в яких зібрані відомості статистичного характеру про стан церков округу, кількість і склад священнослужителів, церковне майно [28], використання церковних коштів [29]. Саме клірові відомості були первинною ланкою церковного обліку і є цінним історичним джерелом для історико-статистичних досліджень [30]. Форми клірових відомостей упродовж десятиліть змінювались і розширювались інформацією про парафіяльний храм, його причт, церковну землю, школу, станово-конфесійний склад населення, динаміку змін демографічної ситуації.

Серед численних матеріалів різних релігійних фондів збереглося чимало документів органів державної влади та вищого духовенства. Зокрема, копій указів і маніфестів імператора, Синоду, циркулярів Київської духовної дикастерії, Черкаського духовного правління [31]. Ці документи містять відомості про формування політики держави та вищого релігійного керівництва щодо їх діяльності і дають можливість краще зрозуміти механізм формування державної політики по відношенню до духовенства в різні часові періоди.

Певну джерелознавчу цінність мають документи, які відображають діяльність благочинних, що діяли в повітових містах і представлені першою дільницею третього та четвертого округів Звенигородського повіту та третього і п'ятого округів Черкаського повіту.

Посада благочинного була затверджена в російській православній церкві в першій половині XVIII ст. і ліквідована у 1917 році. Вперше вона згадується в Духовному Регламенті 1719 року. Благочинні здійснювали нагляд за проведенням церковної політики, веденням господарства, поведінкою духовенства, приводили у виконання розпорядження єпархіального керівництва, приймали адміністративно-судові рішення над причтом. Надзору благочинного належали від 10 до 30 ближніх церков, які входили в його округ. Документи благочинних, що зберігаються в архіві охоплюють хронологічні рамки з 1800 по 1920 рр. і представлені копіями указів Київської духовної консисторії, рапортами священників про відвід земельних ділянок, надання допомоги вдовам, сиротам, сім'ям солдат [32], стан церков та притулків [33], рапортами і листуванням священників про діяльність приходських комітетів та асигнування коштів на ремонт церков [34].

Важливу роль відігравали благочинні у сприянні відкриттю в селах церковно-приходських шкіл і училищ, наглядом за їх діяльністю і утриманням [35]. Так, Київське Губернське правління своїм розпорядженням 1860 р. до благочинних наголошувало вирішити організаційні питання щодо залучення підвідомчих їм священнослужителів до організації при кожному приході «православного русского обучения детей крестьянских, кото-

рое должно быть, сколько можно, просто и не сложно и состоять должно быть в обучении правилам веры православной и молитвам, букварю, часослову и псалтыри, а также счету и письму, по сколько можно, простому и наглядному способу, например, на большой черной доске, хорошо и доступно для всех установленной, мелом или крейдою, дабы дети, обучаясь сами, могли взаємно обучать других меньших» [36].

У державному архіві зберігається 10 фондів церковно-приходських шкіл та двох духовних училищ. Найбільш характерні документи – розпорядження інспектора народних училищ; циркуляри повітового відділення губернської єпархіальної училищної ради; протоколи педагогічних рад; звіти про діяльність училищ і шкіл, класні журнали, списки учнів та екзаменаційні листи; копії розписок у отриманні грошей на ремонт школи; каталог книг школи, інвентарна книга, розписки про отримання свідоцтва про закінчення школи [37].

Цікавим та інформативно наповненим є фонд Ротмистрівської двокласної церковно-приходської школи, в якому відклались копії циркулярів Всеросійської та Київської губернської єпархіальних училищних рад до постанови Тимчасового Уряду від 20 липня 1917 р. про передавання всіх церковних шкіл у відомство Міністерства народної освіти; Київського генерального секретаріату у справах освіти про ведення навчання українською мовою у школах України, про організацію курсів дошкільних вихователів; циркуляри Черкаської повітової шкільної ради про асигнування коштів школам, про організацію для вчителів українознавчих курсів у м. Кив та м. Сміла, про перехід діловодства шкіл на новий (григоріанський) стиль [38].

При церковно-приходських школах створювались опікунські ради, на які покладались обов'язки з благоустрою і утримання шкіл, господарських питань, організації харчування та доставки учнів до школи, придбання підручників, проведення концертів та літературно-вокальних вечорів. До складу церковно-шкільних опікунств входили: завідуючий та опікун школи, учитель, представники від міської влади і земства та дві виборні особи від православного населення. [39].

Окремо можна виділити фонд Черкаського повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради. Цей фонд містить циркуляри Київської єпархіальної училищної ради про організацію діяльності церковно-приходських шкіл; журнали засідань Черкаського повітового відділення та шкільної комісії; листування з Київською єпархіальною училищною радою, благочинними повіту, інспекторами народних училищ, повітовою земською управою, завідуючими шкіл з кадрових, господарських та фінансових питань; акти та звіти про діяльність учбових закладів; акти іспитових комісій шкіл повіту; послужні списки учителів шкіл повіту; списки шкіл по округах повіту; списки вихованців шкіл по селах повіту; акти про рух грошових коштів по повітовому відділенню [40].

Для задоволення духовних потреб все зростаючого населення на терені Середнього Подніпров'я в XV-XVII ст. виникає велика кількість монастирів. За деякими даними на території сучасної Черкащини у XVI-XX ст. діяло близько 30 монастирів. Нині в числі діючих їх лише чотири: Красногорський, Лебединський, Мотронинський та Онуфріївський. Документи лише двох з них – Лебединського Миколаївського жіночого і Жаботинського Онуфріївського чоловічого та ще чотирьох ліквідованих монастирів зберігаються в державному архіві області [41]. У ліквідованому Мошногірському Вознесенському козацькому монастирі за словами Л.Похілевича «…скитался несчастный сын Хмельницкого Юрий, сделавшийся из гетьмана монахом» [42].

Не можна обійти увагою статистичні відомості Виноградського Успенського [43], Жаботинського Онуфріївського [44], Корсунського Онуфріївського [45], Медведівського Миколаївського [46], Мотронинського Троїцького[47], Мошногірського Вознесенського чоловічих [48], та Чигиринського Троїцького [49] і Лебединського Миколаївського жіночих [50] монастирів в яких зібрана інформація про їх місцезнаходження; внутрішні і зовнішні монастирські будівлі, їх історія побудови, функціонування і особливості оздоблення; види господарської діяльності; кількість ораної та сінокісної землі, лісових угідь, монахів та коштів [51].

Про динаміку церковного землеволодіння йдеться насамперед в копіях указів імператора, Синоду, циркулярах духовних консисторій. Так, Указом Імператора від 28 листопада 1847 р. було введено обов’язкове ведення інвентарів маєтків поміщиків із зазначенням в них відомості про кількість членів сім’ї, ораної і сінокісної землі, інвентарю, худоби, селянських дворів у господарстві [52] та «особливі правила» з керування цими маєтками, в яких зазначались обов’язки селян [53]. Листування Мошенського ігумена Іосафа Якимовича Рафаїла [54] поширює наші знання про взаємовідношення місцевих церковних ієрархів з власниками земель, всередині яких був розташований монастир. Землі Мошногірського монастиря приносили чималий прибуток монастиреві, через що неодноразово виникали суперечки між братією та мошенськими власниками [55] і, можливо, тільки завдяки Універсалу, виданому 1671 р. гетьманом Петром Дорошенком на володіння Мошногірському Вознесенському монастирю «з забороною втручання в маєтності і справи обителі військової та городової старшини, мошенських обивателів й посполитих», а пізніше гетьманом Іваном Мазепою 1708 р. «на всі його володіння» землі довгий час залишались у монастирському володінні [56]. Така ж доля спіткала і Мотронинський монастир, про що у 1749 р. будівничий монастиря схимонах Ігнатій звернувся до управителів Чигиринського староства з проханням покласти край таким непорозумінням і визнати монастирське право на володіння землею, яке було підтверджено відповідним Височайшим дозволом [57]. Із судової справи 1856 р. за спірні землі між Корсунським монастирем і князем П.П. Лопухіним дізнаємося про самовільне заволодіння ним монастирськими землями та за рішенням Сенату їх повернення. Вочевидь, наданий для розгляду Сенату підтверджувальний Універсал 1707 р., гетьмана Івана Мазепи на угіддя Корсунському Онуфріївському монастирю переважив всі княжі доводи [58].

Документи фондів Звенигородського, Золотоніського, Черкаського та Чигиринського духовних правлінь представляють певний інтерес для вивчення історії церков і охоплюють хронологічні рамки з 1722 по 1910 рр. Слід зауважити, що найчисленнішим та інформативно наповненим є фонд Чигиринського духовного правління, який налічує 2358 справ за 1760-1895 роки.

Духовні правління були створені згідно з Указом Сенату від 9 вересня 1775 р. на заміну протопопських правлінь. Після уточнення розділу губерній на повіти у 1798 р. вони діяли як колегіальна установа, яка здійснювала церковне керівництво на території повіту, була нижчою інстанцією церковного суду і підпорядковувалась духовній консисторії. Члени правління призначались єпархіальною владою. Наприкінці XIX ст. духовні правління поступово скорочувались з переданням функцій консисторії та благочинним радам.

Характерними документами цих установ є копії імператорських указів та указів Київської Переяславської і Полтавської духовних дикастерій та консисторій, урядового Синоду духовних правлінь про проведення богослужбових обрядів; рапорти та донесення духовних правлінь про призначення і переміщення на посадах духовних осіб, відбір дітей церковнослужителів для хору Києво-Печерської лаври; рапорти благочинних про відкриття церковно-приходських шкіл, заборону священнослужителям проводити церковні обряди в інших приходах, введення метричних книг, дозвіл старовірам мати свої церкви; журнали засідань правлінь; листування з різних церковних питань; статистичні звіти про народження смерть та шлюби прихожан; клірові відомості; сповідні розписи; відомості про причти, прихожанах, стан та майно церков; регістр відомостей церков про покарання священників за провини, відведення церквам земельних ділянок, розшук солдат-утікачів і кріпаків; іменні списки канцелярських службовців священнослужителів і їх дітей та ін. У фонді Звенигородського духовного правління зберігається Інструкція Синоду від 17 квітня 1808 р. про обов’язки і компетенції церковних старост [59].

Важливим за своїм інформаційним наповненням є фонди римо-католицького віросповідання. У фонді Звенигородський декан Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії містечка Мошни Черкась-

кого повіту відклались повідомлення Луцько-Житомирської римсько-католицької духовної консисторії; правила реєстрації переходу осіб із православних у католицтво за 1915-1916 рр.; метричні свідоцтва і свідоцтва про надання дозволів на шлюб парафіян; листування з настоятелями костьолів про порядок видавання метричних свідоцтв і зберігання метричних книг за 1861-1901 рр. [60]; правила реєстрації переходу осіб з православного в католицьке віросповідання [61]. У фонді римо-католицького костьолу містечка Мошни збереглись метричні книги, списки парафіян по населених пунктах, описи рухомого і нерухомого майна костьолу, книга сповідання прихожан [62], а у фонді Смілянського римо-католицького костьолу – лише списки парафіян костьолу [63]. З переліку речей, які перебували в Уманському краєзнавчому музеї, дізнаємося не тільки про існування Маньківського Троїцького чоловічого православного монастиря, але і те, що короткочасно він функціонував як уніатський [64].

Ці та інші документи становлять велику цінність для реконструкції взаємин духовенства з прихожанами церкви, ведення господарської діяльності.

Отже можна зробити висновок, що матеріали Державного архіву Черкаської області є важливою складовою джерельної бази з історії православної церкви України. Виявлені джерела створюють хоч і не повну, але широку картину церковного життя регіону, можуть служити репрезентативною базою для реконструкції історичного розвитку християнської церкви в Черкаському краї, визначення особливостей системи управління, церковно-територіального устрою, статусу духовенства в контексті історії окремого населеного пункту.

Джерела та література

1. Кривенко С. До історії автокефалії // Родовід. – Черкаси. – 1991. – Друге число. – С. 50 51; З історії антирелігійних кампаній// Родовід. – Черкаси. – 1992. – Третє число. – С. 42-47; Велике полювання на відьом в с. Подорожньому Чигиринського повіту року 1833 // Родовід. – Черкаси. – 1992. – Число четверте. – С. 76-83; До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина 1944-1965 рр.// Родовід. – Черкаси. – 1996. – № 13. – С. 31-56.

2. Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир. Історичний нарис // Родовід. – Черкаси. – 1992. – Число четверте. – С. 59-66.

3. Мариновський Ю. Черкаська минувшина. – Черкаси «Відлуння-Плюс». – 2001. – С. 56

4. Таранець С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – С. 27-29.

5. Клименко Т. Охорона пам’яток історії та культури Чигиринщини в 20-х роках XX ст.: за документами Державного архіву Черкаської області //Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. Праць. Вип. 6. – К., 2003. – С. 91-111; Пам’яткоохоронна робота на Черкащині. Збірник. – Черкаси, 2005. – № 8. – С. 149-158.

6. Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія //Студії архівної справи та документознавства /Редкол.: Ляхоцький В.П. (гол.ред.), Матяш І.Б. (заст.. гол.ред.) та ін. – К., 2001. – Т. 7. – С. 5-13.

7. Держархів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-4313, оп. 3, спр. 162, арк. 6-11.

8. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання // Черкаси. – Видання Черкаської єпархії Української Православної церкви, 2001. – С. 49.

9. ДАЧО, ф. 169, оп. 1, спр. 25, арк. 13-20.

10. ДАЧО, ф. 152, оп. 27, спр. 30. арк. 1-25.

11. ДАЧО, ф. 386, оп. 1, спр. 15, арк. 1-11.

12. ДАЧО, ф. 573, оп. 1, спр. 17, арк. 4.

13. ДАЧО, ф. Р- 131, оп. 1, спр. 29, арк. 54.

14. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 48, арк. 53.

15. ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 36, арк. 24.

16. Анри Л, Блюм. А. Методика анализа в исторической демографии. – М., 1997. – С. 9.

17. Кабузан В.М. Метрические книги // Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М., 1994. – С. 229.

18. Романова С.М. Как найти свои корни //Вестник архивиста. Информационный бюллетень. – № 2(44). – 1998. – С. 107-108.

19. Троицкая И.А. Ревизии населения, как источник демографической информации. Методологические проблемы. – М., 1995.

20. Миронов Б.Н. Исповедальные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой

половины XIX вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Т. XX. – Л., 1989. – С. 102-117.

21. ДАЧО, ф. 285, оп.1, спр. 3, арк. 1-996.

22. ДАЧО, ф. 285, оп.1, спр. 24, арк. 1-91.

23. ДАЧО, ф. 256, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

24. ДАЧО, ф. 283, оп. 1, спр. 17, арк. 17.

25. ДАЧО, ф. 283, оп. 1, спр. 17, арк. 11.

26. ДАЧО, ф. 403, оп. 21, спр. 1, арк. 13, 113-114.

27. ДАЧО, ф. 334, оп. 1, спр.40, арк. 1 – 4; ф. 403, оп. 29, спр. 9, арк. 1-10.

28. ДАЧО, ф. 346, оп. 1, спр.1, арк. 1-85.

29. ДАЧО, ф. 347, оп. 1, спр 12, арк. 1-109.

30. Кузнець Т.В. Клірові відомості православних церков Уманського повіту за 1913 рік про населення регіону напередодні Першої світової війни // Південний архів. Випуск № 22. – Херсон. – 2006. – С. 167.

31. ДАЧО, ф. 165, оп. 1, спр 7, арк. 1-250; ф. 169, оп. 1, спр. 5, арк. 1-55; ф. 260, оп. 1, спр. 36, арк. 1-29.

32. ДАЧО, ф. 347, оп. 1, спр. 7, арк. 1-67.

33. ДАЧО, ф. 445, оп. 1. спр.7, арк. 1-27.

34. ДАЧО, ф. 348, оп. 1, спр. 23, арк. 1-154.

35. ДАЧО, ф.150, оп. 1, спр.1, арк. 1-117.

36. ДАЧО, ф.283, оп.1, спр, 17, арк. 4, 10.

37. ДАЧО, ф. 121, оп. 1, спр, 3, арк. 6.

38. ДАЧО, ф. 130, оп. 1. спр. 4, арк. 18.

39. ДАЧО, ф. 247, оп. 1, спр. 47, арк. 18.

40. ДАЧО ф. 142, оп. 1, спр. 17, арк. 1-9.

41. ДАЧО, ф. 148, ф. 149, ф. 334, ф. 335, ф. 336, ф. 422.

42. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 620.

43. ДАЧО, ф. 149, оп. 1, спр. 86, 162-167.

44. ДАЧО, ф. 149, оп, 1, спр. 8, арк. 130-133.

45. ДАЧО, ф. 149, оп. 1. спр. 86, арк. 152-157.

46. ДАЧО, ф. 149, оп. 1, спр. 8, арк. 147-149.

47. ДАЧО, ф. 149, оп. 1, спр. 86, арк. 137-140.

48. ДАЧО, ф. 149, оп. 1, спр. 86, арк. 144-145.

49. ДАЧО, ф. 149, оп. 1, спр. 86, арк. 183-189.

50. ДАЧО, ф. 149, оп. 1, спр. 86, арк. 178-181.

51. ДАЧО, ф. 149, оп. 1, спр. 86, арк. 130-167.

52. ДАЧО, ф. 661. оп. 1, спр. 205 а, арк. 27-29; ф. 339, оп 1, спр. 1, арк. 15-19.

53. ДАЧО, ф. 283, оп. 1, спр. 17, арк. 7.

54. ДАЧО, ф. 148, оп. 1, спр. 200, арк. 2.

55. ДАЧО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 10.

56. ДАЧО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 86.

57. ДАЧО, ф. 420, оп. 1, спр. 1383, арк. 6.

58. ДАЧО, ф. 896, оп. 1, спр. 700, арк. 52-54.

59. ДАЧО (ф. 352, оп. 1, спр. 19, арк. 4-8.

60. ДАЧО, ф. 363, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

61. ДАЧО, ф. 363, оп. 1, спр. 2, арк. 1-12.

62. ДАЧО, ф. 385, оп. 1, спр. 12, арк. 1-14.

63. ДАЧО, ф. 421, оп.1, спр. 1, арк. 1-11.

64. ДАЧО, ф. Р-3990, оп. 1, спр. 63, арк. 58.

Татьяна Клименко

Источники Государственного архива Черкасской области о деятельности религиозных общин и организаций Черкасщины

В статье освещены информационная наполненность и характеристика фондов Государственного архива Черкасской области к истории существования и деятельности религиозных общин и организаций на территории Черкасщины.

Ключевые слова: *архив, фонды, религиозные учреждения.*

Tetiana Klymenko

Sources State Archives of Cherkassy region the history of religious communities and organizations of Cherkassy region

The article provides information on the funds and the fullness of the State Archives of Cherkassy region in the history of the existence and activities of religious communities and organizations on the territory of Cherkassy region.

Key words: *archives, funds, religious institutions.*

УДК 352(477-25)"1870/1878":929Ренненкампф

Юрій Глизь (м. Київ)

Міський голова Києва М. К. Ренненкампф: спроба соціологічного портрету

У повідомленні йдеться про діяльність київського голови М. К. Ренненкампфа. Розглянуто його внесок у благоустрій міста. З'ясовано, чому кияни віддали перевагу професору-правнику університету Св. Володимира та його мотивацію до обіймання цієї посади.

Ключові слова: *міський голова, дума, управа, М.К. Ренненкампф.*

Міста в українських губерніях Російської імперії, втім як й інші міста першої половини XIX ст., були занедбаними, з невпорядкованими дорогами, побутовою антисанітарією, з нерозвинутою інфраструктурою соціальних послуг [1]. Ці риси проявилися відразу, коли почалось їх залюднення. Адже міста ставали центрами заводської та фабричної промисловості, сюди у пошуках роботи масово приходили селяни та робітники з інших місць. Верховна влада усвідомила всю складність керівництва зростаючими містами, а тому вирішила мобілізувати їхні власні інтелектуальні ресурси.

За задумом реформаторів Міське положення 1870 р. базувалося на принципах самоврядування і лише воно одно могло забезпечити міський благоустрій, враховуючи їхній господарський потенціал і соціальну структуру. Втілення реформи потребувало освічених і дієвих місцевих діячів, здатних підхопити починання верховної влади. За новим Положенням ключовою фігурою управління ставав виборний міський голова думи, який одночасно очолював і її виконавчий орган – управу.

Голова наділявся широкими повноваженнями. Протягом однієї каденції (4 роки) він очолював діяльність думи, з її новими завданнями по благоустрою міста, пошуком коштів для вирішення пронагальних соціальних потреб. Адже відтепер дума перебирала на себе обов'язки господаря міста. Їй було дозволено формувати міський бюджет і не лише шляхом стягнення податків, а й продажею і орендою міської власності, зокрема земель, встановленням нових податків. Голова ініціював скликання засідань думи, визначав порядок денний, мав право залучати фахівців для обговорення назрілих питань міського господарства. Очолюючи міську управу, він же втілював у життя всі ті рішення, які ухвалила дума [2].

Першим головою Київської міської думи було обрано у лютому 1871 р. місцевого діяча, юриста, князя П.П. Демидова, який, однак, не довго обіймав цю посаду, поступившись нею на рік університетському викладачеві Г.І. Ейсману. Однак і той не затримався надовго у цьому кріслі, а тому обов'язки голови виконував старший член управи М.К. Ренненкампф [3] і саме його 26 березня 1875 р. було обрано повноцінним керівником думи на наступну каденцію. Тож, очолюючи думу у 1872-1879 рр., він фактично був першим київським міським головою. З'ясувати його внесок у діяльність нової думи, з активізацією самоврядних управлінських принципів, налагодження їх механізмів, як і зрозуміти мотивацію його участі у громадському врядуванні і є завданням цього повідомлення.

Микола Ренненкампф не був уродженцем Києва, народився він у містечку Олександрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії 10 вересня 1832 р. у дворянській родині [4]. Освіту отримав у губернській гімназії, яку закінчив 1849 р. Тоді її директором був Я.М. Невєров (згодом – попечитель Кавказького навчального округу), який товаришував з поетом Миколою Станкевичем та істориком Тимофієм Грановським, і полюбляв німецьку художню літературу. Він помічав здібних і допитливих учнів, пробуджуючи у них любов до освіти й знань. Завдяки йому імена істориків Франсуа Гізо, Огюстена Тьєрі, Фрідріха Шлоссера й Фрідріха Лоренца були знайомі Миколі Ренненкампфу з 15-16 років. Закінчивши гімназію, він вступив на юридичний факультет до ліцею князя Безбородька. Там на першому курсі, щоб написати твір, прочитав усю працю Шарля Луї Монтеск'є „De l'esprit des lois" (Про дух законів). Наступний рік присвятив вивченню праць Сергія Соловйова, Костянтина Кавеліна та ін. Однак

думка про університет не покидала його, і коли 1851 р. з ліцею пішов найпопулярніший його професор Микола Бунге, слідом за ним до університету Св. Володимира перейшли і найбільш обдаровані студенти. Спочатку Микола вступив на історико-філологічний факультет, але, провчившись там півроку, перейшов на юридичний, який і закінчив 1855 р. із золотою медаллю за роботу: „О нравах и обязанностях оседлых инородцев и в особенности евреев в России”.

У листопаді 1856 р. він був призначений понад штат старшим учителем Київської другої гімназії, одночасно викладаючи цивільні і межові закони в університеті. Незабаром йому було доручене також читання лекцій з енциклопедії законознавства, а вже 1859 р. він отримав ступінь магістра загальнонародного права та був призначений ад'юнктом кафедри енциклопедії законознавства, а тому звільнився з гімназії. Його дворічне стажування за кордоном сприяло отриманню докторського звання і професорської посади та кафедри юридичної енциклопедії, яку очолював у 1871-1880 рр. [5].

Одним із чинників, чому саме Миколу Ренненкампфа обрали міським головою 1875 р. була його ґрунтовна обізнаність з новим Міським положенням 1870 р., про яке він прочитав низку публічних лекцій у Києві [6]. Саме він одним із перших оцінив задум влади та активно відгукнувся на нього. Напередодні виборів 1875 р. аби закріпити авторитет він виступив з новою публічною лекцією, і глибоко проаналізував перші наслідки практичного втілення цього законодавчого акту, дійшовши висновку, що нове Положення наділило міські думи та управи Росії більшою самостійністю, ніж подібні ліберальні закони Бельгії та Швейцарії [7].

Микола Карлович був обраний на посаду голови Київської міської думи за чітко визначеною процедурою згідно букви закону. Балотувалися на цю посаду кілька осіб, проте більше голосів отримали М.К. Ренненкампф та князь М.В. Рєпнін – по 32. Переголосування принесло перевагу Миколі Карловичу з різницею у чотири голоси [8].

Першими оцінили його внесок у поліпшення життя міста вже сучасники. На урочистому обіді влаштованому 7 квітня 1879 р. на честь складення Ренненкампфом повноважень голови думи, М.Х. Бунге підкреслив, що йому вдалося налагодити взаємозв'язок між самоврядуванням і адміністрацією, від якої все ще багато залежало. Він також створив ділову атмосферу співпраці між думою і управою та між гласними аби всі вони дотримувалися закону і свідомо працювали на благо міста [9], а не лише відбували службову повинність, як раніше. Оскільки закон не прописав чітких рекомендацій як мали співіснувати дума і управа, а покладав з'ясування їхніх стосунків на нову міську владу, то Ренненкампфу довелося очолити роботу по укладанню інструкції для управи, яка надовго стала для неї нормативним актом [10]. Ще будучи старшим членом управи він відзначив, що найголовнішу увагу слід звернути на запровадження “счетоводства и отчетности, составляющих непременное условие правильного хозяйства” [11].

Забезпечення соціальних потреб Києва Ренненкампф почав з будівництва міської лікарні, яка отримала назву Олександрійської та складалася з двох корпусів, одному з яких було присвоєно ім'я графа Дмитра Бутурліна [12]. Як високоосвічена людина Микола Карлович розумів соціальне значення освіти, а тому сприяв відкриттю шкіл у місті. Зокрема за його клопотанням дума взяла участь у заснуванні 1874 р. ремісничого училища, в утриманні чотирьох однокласних парафіяльних шкіл, з яких одна була дівчача на Великій Васильківській, інша – хлопчача на Маложандармській, та дві для спільного навчання хлопчиків та дівчаток на Лук'янівці та Куренівці. Того ж року міська дума безкоштовно виділила землю для спорудження дитячого Маріїнського притулку в Либідській частині міста [13].

Самоствердження нової влади досягалося спорудженням власного приміщення на Хрещатицькій площі. Його будівництво тривало до 1878 року. Історія цієї споруди, або як назвав її у своєму огляді О.Я. Кониський “Вавилоном”, варта окремої уваги. Ще П.П. Демидов запропонував виділити 50 тис. руб., щоб звести її в Олександрівському сквері. Але тоді ревізійна комісія на чолі з М.К. Ренненкампфом не схвалила цей проект, мотивуючи відмову тим, що міський бюджет не має таких коштів. Дума й надалі засідала у будинку дворянського зібрання, а управа – у приватних будинках. Однак тільки-но Ренненкампф став головою, було затверджено новий проект на початкову суму 180 тис. руб. вже у центрі Києва – на Хрещатицькій площі. Його будівництво тривало чотири роки

(1874-1878 рр.) і на нього витратили 330 тис. руб. [14]. 29 січня 1878 р. голова відкрив перше засідання думи на Хрещатицькій площі.

Найперше уваги потребував благоустрій міста, тому замощувалися бруківкою центральні вулиці, тротуари, забезпечувалося їх освітлення. Згідно звіту київського головного інженера І.М. Хижнякова та за матеріалами мостової комісії протягом 1875-1878 рр. було забруковано 8500 кв. саж. та перемощено 38550 кв. саж. [15]. Відзначимо масштабність робіт по впордкуванню вулиць міста за головування М.К. Ренненкампфа. З освітленням справи йшли не так успішно. За 1875-1879 рр. думою не було встановлено жодного газового ліхтаря, зате було вдвоє збільшено кількість гасових – з 435 до 867, які освітлювали місто на порядок гірше [16]. І це незважаючи на те, що перед виборами 1875 р., у друкованих програмах, було обіцяно збільшення газових ліхтарів на 100 одиниць, а кожного наступного року на 200 [17].

Також розпочалося будівництво вулиці до Байкового кладовища та спорудження зручних сходів, які з'єднували Липки та Бессарабську площу [18], сплановано Житньоторжецьку площу [19]. Прокладання водогінних труб вимагало знань про глибину промерзання ґрунтів у Києві. Комісія у складі шляхових інженерів, професорів Київського університету та представників товариства водогону зайнялася укладенням їх схеми [20]. Всі ці заходи потребували раціонального витрачання міських коштів, для чого М.К. Ренненкампф широко використовував торги на різноманітні підрядні роботи. Управа розробляла документацію, запрошуючи бажаючих ознайомлюватися з проектами, кондиціями та кошторисом у власній канцелярії [21]. Перевага на торгах віддавалася тим, хто пропонував виконання робіт за меншу ціну, якісно та швидко. Таким чином 1876 р. у Двірцевій частині міста була збудована пожежна кам'яна каланча, відремонтовано пожежний обоз. Заходи протипожежної безпеки, такі важливі для Києва, були високо оцінені владою і київська пожежна команда була визнана однією з найкращих в імперії [22]. Тоді ж була підтримана пропозиція гласного Івана Толлі про заснування Товариства взаємного страхування, на асигнування якого дума виділила 300 тис. руб. [23].

Кошти на ці роботи здобувалися шляхом продажі міської землі під приватне будівництво на Шулявщині, "пустопорожньої" землі на Університетській площі та віддачею на оброчне користування сінокосів на Оболоні

(1876-1885 рр.) [24]. Практикувалася оренда міської власності, зокрема підвалів, лавок під Кисилівською горою та місць під торгівлю [25]. Міський бюджет, крім продажі та оренди міських земель та іншої власності, поповнювавався збором з торгових свідоцтв, білетів, акцизів з трактирів, патентів та ін. Згідно звітів міської управи 1875 р. це принесло місту 76676 руб., 1879 р. – 84577 руб., загальна ж сума зборів зросла до 402791 руб. Надходження за продані міські землі за 1875-1879 рр. складали 96851 руб. [26]. Важливим джерелом поповнення міської скарбниці були також прибуткові будинки, які щороку приносили місту 70 тис. руб. [27]. Отже, за роки головування М.К. Ренненкампфа статки міста зростали. Загальні чисті прибутки міської скарбниці становили: 1875 р. – 20767 руб., а 1879 р. – 22735 руб. [28].

Значної уваги міської влади потребував санітарний стан Києва, який ускладнився внаслідок перебування тут військ, що брали участь в Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Над містом нависла загроза поширення віспи і чуми, від якої люди могли помирати прямо на вулицях. Вихід було знайдено в оренді приміщень для розміщення бідняків у нічліжні будинки, виділивши для цього 2 тис. 500 руб. Допоміг вирішити цю проблему місцевий благодійник М.А. Терещенко, який і облаштував перший нічліжний будинок у місті [29].

Оскільки дума функціонувала на кошти містян, то природно, що набувала значення гласність через процедури звітності і контролю за її діяльністю. Ознайомлення киян лише через присутність на засіданнях думи стало малоефективним. Йшлося про заснування власного друкованого органу, виділити кошти на який запропонував М.К. Ренненкампф. Однак, погодившись покрити всі затрати із власної кишені, він незабаром відмовився, мотивуючи відсутністю "особенной надобности и удобств отдельного печатания протоколов думы" [30], певно, не бажаючи аби фінансова діяльність контролювалася виборцями. Він не підтримав звернення гласного С.Т. Єремеєва, який мав власну друкарню, видавати газету, а поклав його під зелено сукно [31]. Тому "Известия" думи почали друкуватися лише з 1880 р., коли М.К. Ренненкампф був уже не при владі.

Будучи головою, він своїми діями деякою мірою дискредитував думу, применшуючи її значення як колегіального органу. Не прислухався і не враховував позиції та пропозиції гласних [32], часто не брав участі у засіданнях думи. Йому вдалося, використовуючи власний авторитет, жодного разу не звітувати губернатору за весь час свого правління про загальний фінансовий стан [33]. Почав він втрачати прихильність і київської професури, що проявилося під час розквартирування солдатів російської армії у 1877 р. Її уникнути можна було за хабарі членам управи, однак знаючи про це, М.К. Ренненкампф не поспішав наводити лад у цій справі. Як і долати хабарництво, без якого не обходилося надання жодного підряду [34].

Не в останню чергу причиною було те, що Микола Карлович крім університетських лекцій захопився банківською справою, увійшовши до правління Київського приватного комерційного банку. У нього практично не залишалося часу на керівництво думою.

М.К. Ренненкампф збирався балотуватися на наступний термін обіймання посади міського голови. На скільки реальними були шанси виграти вибори? На цій посаді він добився вагомих результатів, зокрема наповнив скарбницю міста шляхом продажі та оренди землі та міської власності. Отримані гроші були спрямовані на будівництво приміщення для думи, впорядкування вулиць, освітлення міста. Дещо було зроблено і в соціальних питаннях. Усе це давало йому сподівання на переобрання. Можливо так і трапилося б, якби не гучна судова справа Сіоні 1878 р. Виявилося, що у Київському приватному комерційному банку трапилася велика крадіжка (близько одного млн. рублів). У ній був звинувачений бухгалтер цього ж банку Вільгельм Сіоні, італієць за походженням. Під час слідства, що велося із грудня 1876 р., з'ясувалося, що М.К. Ренненкампф був причетний до цієї банківської махінації. Серед киян ця інформація обростала найрізноманітнішими чутками. О.Ф. Кістяківський мав найдостовірніші дані, які він отримував від М.Л. Сегета, судового слідчого цієї справи. Міський голова регулярно брав у Сіоні без належного оформлення по 10-15 тис. руб для біржових ставок [35], про що дав показання у слідчій камері [36]. Хоча судовий вирок із засланням в Іркутську губернію без права залишати Сибір протягом 10 років винесли В. Сіоні, але кияни були переконані у причетності до цього зло-

чину міського голови. Неоднозначно сприймалася інформація про те, що М.К. Ренненкампф, крім посади міського голови (6200 руб.) та ставки професора (3000 руб.) отримував у банку ще 8000 руб., загалом щорічно одержуючи 17200 руб. [37] Ця гучна справа висвітлювалася петербурзькими газетами, як халатність керівників банку, на яких і лежала відповідальність за цю аферу [38]. Внаслідок цієї справи відбулося, як влучно висловився О.Ф. Кістяківський, остаточне "прибитие к позорному столбу имени профессора Ренненкампфа", який забув честь і совість "и выше интересов кармана ничего не признающий". Реакцією на ці події стало те, що "Ренненкампф у всех ныне на языке. Печальная популярность. Я об нем не слышал доброго слова" [39].

М.К. Ренненкампф, розраховуючи на переобрання, вів боротьбу за отримання голосів киян. Поліцією роздавалися фальшиві довіреності для голосування. У Контрактовому будинку на Подолі, де проходили вибори від третьої категорії містян, ті нагадували, як писав сучасник, "кабак, рынок, лавку для торговли голосами" [40]. Процедура виборів розглядалися в губернських по міським справам присутствієм. Зокрема у протоколі 1875 р. йшлося про порушення статті 30 Міського положення, згідно якої бути обраним у гласні не мали права особи, які не досягли 25 років. Таким чином, попри цю заборону до складу гласних обрали Балашова. Проте, міський голова М.К. Ренненкампф, звітуючи губернатору, повідомляв про незначні порушення, що не мали великого впливу на кінцевий результат виборів [41].

Тоді ж у газеті "Киевлянин" з'явилася анонімна стаття, автор якої пояснював серйозність результатів виборів. До думи повинні прийти гласні, які могли б служити місту, а для цього слід обирати людей з незалежним характером, досвідчених, з бажанням працювати, а також здібних і з високим почуттям обов'язку [42]. М.К. Ренненкампфа 20 лютого 1879 р. все ж таки було обрано гласним від виборців першої категорії.

По закінченню формування списку гласних думи від усіх трьох категорій, князь М.В. Рєпнін напередодні виборів міського голови звернувся до них із закликом врахувати попередню ситуацію та не обирати головою гласного, який обіймав би кілька посад, як це було у випадку з Миколою Карловичем. На посаду голови було висунуто: М.Х. Бунге, М.К. Ренненкампфа, М.О. Терещенка, М.В. Рєпніна, П.П. Демидова і Г.І. Ейсмана. Перші четверо кандидатів відмовилися від балотування, а в результаті голосування між останніми двома найбільшу кількість голосів набрав Г.І. Ейсман, також викладач-правник університету Св. Володимира.

Отже, підсумуємо. Перші роки діяльності Київської міської думи були пов'язані з ім'ям Миколи Карловича Ренненкампфа, особистості, в якій сфокусувалися проблеми керівництва Києвом на самоврядних принципах. Відрадно, що кияни довірили владу людині з спеціальними правовими знаннями, сподіваючись, що М.К. Ренненкампф, як фахівець, зможе забезпечити діяльність міської думи. З цією новою інституцією влади кияни пов'язували великі сподівання на поліпшення міського благоустрою. Частково їх сподівання виправдалися. Однак, М.К. Ренненкампф виявив й вразливі вади – амбітність, прагнення до швидкого збагачення, нехтування законами.

Джерела та література

1. Див. докладніше: Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. – М., 2008.

2. 1870 г.; июня 16: Высочайше утвержденное Городовое положение // Історія державної служби в Україні. Документи і матеріали 1775-1913. – К. 2009. – Т. 4. – С. 740-748.

3. Функції міського голови переходили до старшого члена управи вразі хвороби та виїзду того з міста згідно з законом від 21 травня 1872 р. Про цю зміну повідомлялося губернатору (Полное собрание законов Российской империи. – 2-е собр. – СПб. – 1875. – Т. 74. – Отд. 1: 1872. – № 50858).

4. Рід Ренненкампфів походив з Остзейського краю, був занесений до дворянських матрикул Ліфляндської і Естляндської губерній та до родослівних книг Московської, Санкт-Петербурзської і Чернігівської губерній.

5. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира, 1834-1884. – К., 1884. – С. 561-565.

6. Ренненкампф Н.К. Публичные лекции о новом Городовом положении. – СПб., 1871.

7. Газ. "Киевлянин". – 1874. – № 3 от 5 января.

8. Кістяківський О.Ф. Щоденник. Т.1. (1874-1879). – К., 1994. – С. 50.

9. Газ. "Киевлянин". – 1879. – № 43 от 12 апреля.

10. Инструкция Киевской городской управы. – К., 1889.

11. Обзор деятельности Киевской Городской Думы за четерехлетие 1906-1910 гг.– К.,1910. – С.76.

12. Газ. "Киевлянин". – 1876. – № 51 от 29 апреля.

13. Газ. "Киевлянин". – 1876. – № 40 от 1 апреля; № 68 от 8 июня.

14. [Конисский А.Я.] Обзор деятельности городской думы за 1871-1882 гг. – С. 241-247.

15. Державний архів м. Києва – ф.163., оп. 39, спр. 21, арк.. 207; Протокол №2 Киевской городской думы от 26 февраля 1876 г. – К., 1876 – С. 63-64. Сажень = 2,16 метри.

16. Таблиця складена за даними: [Конисский А.Я] Вказана праця. – С. 248-253.

17. [Кониський А.Я.] Вказана праця. – С. 249.

18. Газ. "Киевлянин". – 1876. – № 41 от 3 апреля.

19. Газ. "Киевлянин". – 1876. – № 10 от 22 января; № 14 от 31 января; № 58 от 15 мая.

20. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. 51, № 432.

21. Газ. "Киевлянин". – 1876. – № 10 от 22 января.

22. Газ. "Киевлянин". – 1879. – № 43 от 12 апреля.

23. Газ. "Киевлянин". – 1876. – № 70 от 12 июня.

24. Газ. "Киевлянин". – 1876. – 1876. – № 46 от 17 апреля, № 74 от 22 июня; № 58 от 15 мая.

25. Газ. "Киевлянин". –; № 69 от 10 июня; № 73 от 19 июня.

26. [Конисский А.Я.] Вказана праця. – С. 89-90, 163-166.

27. Там само. – С.116-127.

28. Там само. – С.115.

29. Там само. – С. 201-207.

30. Там само. – С.12.

31. Кістяківський О.Ф. Вказана праця. – К., 1994. – С. 71, 76.

32. Ось як про це писав О.Ф. Кістяківський: "Интерес Ренненкампфа, чтобы никаких вопросов со стороны гласных не было возбуждено: ему некогда работать и заниматься. Он предоставляет работать некоторым членам управы. А сам занят банком. Лишь бы жалование получать" (Щоденник. Т.1. (1874-1879).– К., 1994. – С. 71).

33. Кістяківський О.Ф. Вказана праця. – К., 1994. – С. 277; [Конисский А.Я.] Вказана праця. – С.14-16.

34. Кістяківський О.Ф. Вказана праця. – С. 124, 195-196.

35. Там само. – С. 293.

36. Там само. – С. 391.

37. У той час середній розмір жалування губернатора складав 8 тис. руб. (Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М. – 1978. – С. 159).

38. Кістяківський О.Ф. Вказана праця. – С. 444.

39. Там само. – С. 392, 441-442.

40. Цит. за: Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине. – Донецк. – 2008. – С. 78.

41. Державний архів Київської області, ф. 9, оп. 1, спр. 48, арк. 1-4.

42. Газ. "Киевлянин". – 1879. – № 20 от 15 февраля.

Юрий Глызь

Городской голова Киева Н.К. Ренненкампф: попытка социологического портрета

В сообщении идет речь о деятельности киевского головы Н.К. Ренненкампфа. Рассмотрен его вклад в благоустройство города. Выяснено, почему киевляне отдали предпочтения профессору-юристу университета Св. Владимира и его мотивацию к заниманию этой должности.

Ключевые слова: *городской голова, дума, управа, Н.К. Ренненкампф.*

Yuriy Hlyz

Mayor of Kyiv M.K. Rennenkampf: attempt of sociological record

In the messages speech goes about activity of the Kyiv mayor M.K. Rennenkampf. There is Considered his contribution to the improvement of public services of city. It is found out why the residents of Kyiv gave advantage to the proffesor-lawyer of university St. Vladimir and his motivation to holding this position.

Keywords: *Mayor, council, justice, M.K. Rennenkampf.*

УДК94(277.82)

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Перший секретар ВУЧК

(Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Олександра Розанова)

У статті, спираючись на архівні джерела, вперше детально відтворено основні етапи життя О.Б. Розанова та його роль у створенні та керівництві радянськими спецслужбами в Україні.

Ключові слова: *О. Б. Розанов, ДПУ-НКВС, політичні репресії.*

Незважаючи на відносно велику кількість робіт, присвячених Всеукраїнській надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, більшість з яких не втратила своєї актуальності й досі[1], в її історії ще дуже багато білих плям. Особливо багато питань у сучасних дослідників виникають щодо персонального складу репресивного органу більшовицького уряду. Найбільші прогалини стосуються першого року існування ВУЧК – буремного 1919 року. Через брак відповідних документів у вітчизняних архівах дуже важко навіть ідентифікувати когось із відповідальних співробітників, не кажучи вже про те, щоб простежити весь його подальший життєвий шлях або написати повноцінний біографічний нарис. У цьому сенсі одним з небагатьох винятків є Олександр Борисович Розанов, який з 30 грудня 1918 р. до 31 січня 1919 р. працював секретарем ВУЧК, а потім протягом вісімнадцяти років відігравав досить помітну роль в органах держбезпеки Радянської України.

Він народився 12 червня 1896 р. у повітовому містечку Костянтинограді Полтавської губернії (нині м. Красноград Харківської області). В усіх анкетах писав, що його батько, Борис Ілліч Розанов працював прикажчиком – розливником на нафтовому складі та помер у 1918 р., а мати, Анастасія Львівна Розанова померла у 1920 році [2].

Втім перебуваючи в ув'язненні, на допиті 17 серпня 1937 р., на питання слідчого, старшого лейтенанта держбезпеки Ю.М.Толкачова: “Які неправильні дані ви повідомили про себе в своїй автобіографії?” Розанов відповів: “У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім’я – Абрам. Я єврей. Змінив я ім’я та прізвище у 1918 році, працюючи у уповноваженого ЦК КП(б)У Семена Шварца. Змінив я з санкції Шварца та голови Курської губ. ЧК Камінського. Останній мені оформив переписування прізвища. Національність “росіянин” я став о собі писати пізніше. В усіх пізніших документах я став вказувати лише – “Розанов Олександр Борисович, росіянин”, повідомляючи, що іншого прізвища я не мав. Робив я це із почуття хибного сорому, але не із бажання скрити національність. Інших неправдивих свідчень я про себе не давав” [3].

На жаль, пам’ять підводить Розанова, бо в деяких документах: анкетах делегата XI-го з’їзду КП(б)У [4] та третьої всеукраїнської конференції КП(б)У[5], анкеті члена Всеукраїнського виконавчого комітету [6], він власноручно записав себе українцем. Як українець він фігурує і в довідці НКВС УРСР за 1935 рік [7]. А ось в анкетах делегата XII і XIII з’їздів КП(б)У [8] і в “Реєстраційному бланці члена ВКП(б) № 1690839” [9] Олександр Борисович вже значиться як росіянин. Робити якоїсь сенсації з цього факту не слід, оскільки зміна національності та прізвища була у радянському суспільстві досить поширеним явищем. Втім таке “ренегатство” багато чого говорить про моральні якості людини та викликає певну підозру до інших його автобіографічних відомостей. Тому у висвітленні окремих епізодів життя Розанова дозволимо собі довгі цитати з його автобіографії, оскільки перевірити окремі епізоди з його життя зараз неможливо, а в різноманітних анкетах є значні розбіжності.

Так, наприклад, свою освіту Олександр Борисович частіш за все визначав як “нижчу” [10], інколи – як “середню”[11], писав, що “закінчив 4-х класне училище в Катеринославі” [12] або “навчався в технічному училищі, але не закінчив” [13]. Трудовий шлях він розпочав у 1912 р. електриком на різних млинах Катеринослава, де

займався прокладанням та ремонтом електромережі. Через рік перебрався у селище Амур під Катеринославом і став працювати там електриком на млині Гезе, а з 1916 р. він обіймає таку ж посаду на амурському заводі "Сиріус" [14]. Про подальші етапи життя нашого героя дізнаємося з його автобіографії, датованої червнем 1922 р.:

"Під час Жовтневої революції, вона у нас була лише у грудні 1917 року, я, тов. Потапов і багато інших червоногвардійців /ми знаходилися в будинку Ради/ билися з гайдамаками, де в обложеному на протязі 3-х діб будинку відбивалися і, звичайно, розбили їх. Після був організований військово-революційний штаб при Катеринославській раді /головою ради був тов. Грінбаум/. Працював у військово-революційному штабі та у штабі червоної гвардії цілодобово і навіть жив там /підтвердити може про мою роботу колишній начальник штабу тов. Аверін/. Потім я був відряджений тов. Квірінгом і Епштейном Яковом у Таганрог до тов. Скрипника за грошима для робітників міста, але грошей нам не дали оскільки через деякий час Катеринослав був здобутий німцями. З Таганрогу я виїхав до Москви, де працював з тов. Епштейном / Яковлєвим – нині заступником завідуючого відділом ЦК РКП/ у ВРНГ (*Вища рада народного господарства – авт.)* приблизно місяць" [15].

Про свою роботу у ВРНГ Розанов писатиме і пізніше, [16] але в офіційних біографіях Я.А.Яковлєва-Епштейна відомостей про його роботу в цій установі немає. Відомо, що останній "після відступу від Катеринослава у 1918 р. працював у якості секретаря московського обласного бюро металістів" [17]. Відзначимо, що саме Яковлєв-Епштейн і сприяв подальшій кар'єрі Розанова у червні 1918 р.:

"Після переговорів тов. Епштейна з тов. Семеном Шварцем / на той час членом ЦК нашої партії на Україні/, я був відряджений на кордон для роботи по завданням ЦК, де мені було доручено разом з іншими товаришами переправляти робітників, які їхали для підпільної роботи на Україну. Роботу цю я виконував на станції Беленіхіно Курської губернії, водночас з цим я вважався співробітником прикордонної надзвичайної комісії /підтвердити окрім документів можуть т.т. Семен Шварц і Андрій Іванов/.

Після згоди ЦК партії я був призначений завідуючим агентурним відділом 3-го округу прикордонної охорони (*2 жовтня 1918 р. – авт.*), де поставив агентуру округу та секретні відомості про стан кордону доповідав тов. Семену Шварцу. Робота в окрузі була нетривалою, приблизно місяця 2-3, звідки був відкликаний Центральним Комітетом для роботи у ВУЧК, яка організовувалася, або, як ми тоді називали Ч.В.К. (*абревіатура подана російською мовою – авт.).* Головою був тоді тов. Семен Шварц. Ще у вагонах у м. Курську мене призначили секретарем ВУЧК, по приїзду до Харкова секретарем пробув приблизно місяць або півтора і був призначений помічником завідуючого контрреволюційним підвідділом /завідуючим підвідділом був тов. Єфремов/" [18].

Як секретар ВУЧК Розанов здійснював спостереження за ходом робіт в канцелярії, скликав різноманітні засідання для розв'язання поточних питань і вів їхні протоколи, завідував листуванням, візував всі вихідні документи [19]. 31 січня 1919 р. Олександра Борисовича призначили помічником завідувача контрреволюційним підвідділом і відразу ж відрядили "з таємним дорученням у Полтавську губернію". У чому полягало це доручення, і чим він взагалі займався у Харкові як помічник М.І.Єфремова невідомо. Напевно як співробітник ВУЧК О.Розанов повністю віддавався боротьбі "з усіма контрреволюційними виступами, змовницькими організаціями та погромами чорносотенних організацій" [20].

За власним зізнанням у контрреволюційному підвідділі Розанов працював "до переїзду ВУЧК у Київ. У Києві при переформуванні ВУЧК був призначений інспектором Секретного відділу / Завідуючим відділом був тов. Балицький В.А./, де працював до відступу з Києва" [21]. В його нагородному листі відзначається, що: "Будучи на роботі в ВУЧК у Києві особисто розробив ряд контрреволюційних організацій. Приймав активну участь у придушенні повстання на Куренівці у Києві. Був головою трійки та членом ряду трійок з проведення червоного терору у Києві" [22], а у послужному списку є конкретні дані призначень: "з 13 серпня 1919 р. – інспектор секретно-оперативного відділу (СОВ) ВУЧК, з 27 серпня 1919 р. – голова трійки по проведенню операції у Володимирському районі м. Києва ".

Після втрати 30 серпня 1919 р. Києва керівний склад ВУЧК перебрався до Гомеля, про що Розанов, пізніше згадував так: "Відступали ми разом із військами по шосе Київ-Чернігів-

Гомель, де /у Гомелі/ голова ВУЧК тов. Лаціс став відряджати всіх співробітників у різні установи. Мене, за моїм проханням, відрядив до ЦК РКП(б), але через кілька днів відрядження було анульовано і я залишився у Гомелі. Поступив у розпорядження тов. Балицького, який був призначений головою надзвичайного військово-революційного трибуналу гомельського укріпленого району. Я був призначений членом цього трибуналу. Трибунал працював недовго, оскільки військове положення Гомеля поліпшилося.

Після розформування трибуналу я виїхав у розпорядження ВЧК *(11 вересня 1919 р. – авт.)*. У Москві за дорученням /якщо я не помиляюся/ тов. Дзержинського була організована при МЧК (*Московська надзвичайна комісія – авт.)* секція з боротьби з дезертирством. Керували роботою секції Яковлєв і Балицький, які мене призначили інспектором-слідчим (*27 вересня 1919 р. – авт.)*, де я працював до її розформування. Після розформування секції був ВЧК направлений для роботи в Казанську губчека. Працював в Казані в якості помічника начальника СОВ і завідуючим розвідкою" [23].

В особовій справі Розанова дата його переведення у Казань відсутня. На підставі відповідного запису в реєстраційному бланку [24] сучасні дослідники датують його вереснем 1919 р. [25], але скоріш за все це призначення сталося місяцем пізніше. Відомо, що наприкінці вересня в Казань прибув новий голова губернської ЧК, член партії з 1907 р. Ж.Ф.Девінгталь [26], на допомогу якому відрядили цілу групу чекістів, серед яких був і Розанов. Останній невдовзі "безпосередньо розробив і ліквідував ряд крупних банд і справ есерів. Під час ліквідації банд була заарештована велика кількість бандитів, з яких понад 25 розстріляно" [27].

13 березня 1920 р. Олександр Борисович був відряджений в Україну і 16 квітня став завідуючим оперативною частиною та заступником завідувача СОВ Київської губ. ЧК: "Після здобуття Києва нашими військами, згідно до розпорядження тов. Лаціса я був відряджений до Київської Губчека /головою губчека на той час був тов. Балицький/. У Києві був призначений заступником завідувача СОВ і завідуючим оперативною частиною, а потім доручили мені ще і розвідку. Цю роботу я виконував до польської окупації. Згідно розпорядження Манцева, Київська губчека з усіма співробітниками евакуювалася до Харкова» [28]. У столиці УСРР Розанов обіймає посаду начальника оперативно-слідчої частини штабу Цупчрезкому, який окрім підготовки масових операцій по ліквідації контрреволюційних організацій, очищення великих міст України від буржуазного та спекулятивного елементу та відправки буржуазії на примусові роботи, мав вилучити зброю та надлишки, затримувати дезертирів і тих, хто ухилявся від мобілізації [29]. Як пригадував пізніше О. Розанов " у штабі мені довелося провести велику роботу по розбиванню м. Харкова майже на кожну квартиру окремо та інше. По закінченню роботи у Харкові, штаб був направлений до Одеси, де довелося також проводити ще більш складну роботу ніж у Харкові" [30].

Про результати роботи штабу з "вилучення надлишків у буржуазії" у місті Одесі [31] можна судити по таким цифрам. З 8 по 22 липня в Одесі було затримано 1747 чоловік (441 з яких відправили до таборів, 80 – до губернської ЧК, 144 – до губернської комісії з дезертирства, 86 – в інші установи, а 987 – звільнили). Виявлено та здано у народний банк: грошей різних і паперів на суму близько 10000000 карбованців, золотої монети – 600 карбованців, срібної монети – 400 карбованців, срібла у виробах – 12 пудів, золота у виробах – 15 фунтів, діамантів – 120 карат. Крім того, було зареєстровано і опечатано до 800 таємних складів з величезною кількістю прихованих для спекуляції різноманітних товарів. Виявлено багато військових одностроїв, амуніції та польових біноклів, до 500 гвинтівок, револьверів, шашок [32].

Довести експропріацію "надлишків" у одеської буржуазії до кінця А.Б.Розанов не встиг, оскільки за телеграмою голови Цупнадкому В.М.Манцева він був відкликаний з південної Пальмири та призначений членом Колегії Київської губ. ЧК. Т.в.о. голови та начальник СОВ Київської губ.ЧК М.В.Павлов [33] призначив його начальником СОВ [34], а 19 липня 1920 р. О.Б.Розанова затвердили заступником голови Київської губ.ЧК.

Про його ж конкретні дії у Києві можна дізнатися з його нагородного листа, в якому відзначалося, що він "особисто ліквідував ряд контрреволюційних організацій і польських шпигунських угруповань. Також ліквідував велику контрреволюційну організацію на чолі з начальником контррозвідки штабу Врангеля полковником Барцевичем /був розстріляний/ та інших" [35]. Під-

пільна організація полковника генерального штабу Барцевича (Скачкова) була ліквідована 27 вересня 1920 р. Під час арешту були виявлені явки у Києві, Харкові та місця переправи врангелівських офіцерів [36].

30 серпня 1921 року Розанов був призначений заступником голови Полтавської губ. ЧК , але пропрацював там недовго. Наприкінці січня 1922 р. – призначений заступником голови Харківської губ. ЧК; 21 лютого 1922 р. – наказ про призначення заступником голови Харківської губ. ЧК відмінений, призначений завідувачем СОВ і заступником голови Чернігівської губ. ЧК.

До Чернігова Розанов прибув на підмогу новому голові губ. ЧК С.М. Циклісу, якого добре знав ще по спільній роботі у ВУЧК. Тандем швидко взявся за роботу і, як відзначалося в одному з документів: "У 1922 році особисто тов. Розановим на Чернігівщині були розроблені та ліквідовані ряд великих організацій, у тому числі "Ічнівська Петлюрівська Підпільна організація", "Гроза", для ліквідації яких особисто виїздив із загоном у 300 червоноармійців і після одноденного бою було захоплено велику кількість бандитів і зброї"[37].

"За успішну боротьбу з бандитизмом на Чернігівщині" президія чернігівського губкому представила Розанова до нагородження орденом Червоного Прапора. На горі цю пропозицію відхилили, а у якості моральної компенсації Колегія ДПУ УСРР і ВУЦВК нагородили його "Маузером" [38].

Професійні успіхи Розанова, мабуть утвердили найвище керівництво ДПУ УСРР у тому, що він вже доріс до самостійної роботи: з 3 лютого 1923 р. Розанов очолює Єлизаветградський повітовий відділок ДПУ, з 10 липня по 10 серпня того ж року – Чернігівський губернський відділ ДПУ, а з 6 листопада 1923 р. до 3 жовтня 1924 р. – Дорожньо-транспортний відділ ДПУ Катеринінських залізниць у Катеринославі.

З покладеними на нього завданнями з охорони залізниць Розанов впорався блискуче, про що свідчить знак "Почесний працівник ВЧК – ДПУ" за № 139, яким він був нагороджений 31 жовтня 1924 р. – нагорода як на той час рідкісна та почесна.

18 листопада 1924 р. Розанов був призначений начальником Секретно-оперативної частини та помічником начальника Донецького губернського відділу ДПУ замість відкликаного до Ленінграду С.І.Іванова. У червні 1925 року Розанов був переведений начальником окружного відділу ДПУ до Сталіно (нині – м. Донецьк).

Архівні документи свідчать, що голова ДПУ УСРР В.А.Балицький високо шанував професійні вміння підлеглого О. Розанова: "поставив роботу по контрреволюції та шпигунству в Сталінській окрузі на одне з перших місць на Україні, що повністю слід віднести на рахунок прекрасного знання ним оперативної роботи, вмілого керівництва апаратом, любові та відданості справі. Безпосередньо розробив і ліквідував ряд великих справ зі шпигунства "Воскресіння", "Бензольники", "Інженер", а також ряд шпигунів, диверсійних агентів і контрреволюційних угруповань. У 1927 році особисто провів розробку справи "Вибух газопроводу" та підготовки нового вибуху на Макіївському заводі.

У 1928 році тов. Розанов бере безпосередню участь у ліквідації контрреволюційної організації, яка охопила своєю діяльністю всю Донецьку кам'яновугільну промисловість...

Тов. Розанов виявив виняткову енергію в ліквідації контрреволюційної організації в Сталінському окрузі та досяг блискучих успіхів. Тов. Розановим була виявлена та ліквідована велика шкідницька група на Будьонівському, Рутченковому, Щегловському та Катеринінському рудоуправліннях Донвугілля"[39].

Робота Розанова у Донбасі задовольняла не лише Балицького. У грудні 1927 р. на честь десятиріччя органів ВЧК-ДПУ той був нагороджений почесною зброєю від ВУЦВК із золотою дощечкою [40] та ювілейним знаком "Х років ЧК – ДПУ", а президія Сталінського окрвиконкому представила Олександра Борисовича "за успішну боротьбу з контрреволюцією та економічним шпигунством у Донбасі" до нагородження орденом "Червоного Прапора". Наступного року вже Балицький порушив клопотання про нагородження Олександра Борисовича найвищою нагородою країни "за особливі заслуги перед Республікою у справі боротьби з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом на Україні"[41], але і на цей раз це прохання не задовольнили.

Сам же Розанов продовжував сумлінно виконувати свої посадові обов'язки, але вже на новому місці – 29 липня 1928 р. він був призначений начальником Миколаївського окружного відділу ДПУ та за сумісництвом начальником особливого відділу 15-ї стрілецької дивізії.

Найгучнішою справою Розанова в Миколаєві було викриття "української контрреволюційної організації", яка згодом перетворилася у місцеву "філію СВУ"[42].

Після скасування округів і утворення в ДПУ УСРР оперативних секторів 5 вересня 1930 р. він був призначений начальником 8-го (Полтавського) оперативного сектора ДПУ, який охоплював терени колишніх Полтавського, Лубенського і Кременчуцьких округів і став "відповідальним за повне оперативно-чекістське обслуговування території, яка входила до сектору, постановку своєчасної та чіткої роботи з усіх питань, своєчасну сигналізацію перед ДПУ УСРР про наростаючі негативні процеси в містах і районах, а також за виконання спеціальних завдань ДПУ УСРР"[43].

Приїзд Розанова до Полтави співпав з початком операції "Весна" проти колишніх царських офіцерів. Олександр Борисович завжди підтримував розробки центру і вже у листопаді 1930 р. у Полтаві була "арештована контрреволюційна офіцерська група з колишніх офіцерів царської і білої армії, які останнім часом викладали фізкультуру в учбових закладах"[44]. Потім прийшла черга "військової-офіцерської контрреволюційної організації у штабі 25-ї стрілецької дивізії" на чолі з начальником штабу Д.Д.Помазкіним, [45] за приналежність до якої було заарештовано 18 чоловік[46].

На початку січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило О. Розанова начальником Київського оперативного сектора ДПУ [47], а ще через два місяця він очолив новоутворений Київський обласний відділ ДПУ. Відомство О. Розанова не тільки проводило каральну політику щодо "представників повалених експлуататорських класів", а й активно залучалося до забезпечення виконання політичних і господарських кампаній. У момент проведення вищим політичним керівництвом країни політики суцільної примусової колективізації індивідуальних селянських господарств та Голодомору 1932-1933 рр. основні зусилля органи ДПУ Київщини зосередили на ліквідації "куркульства" як "ворожого класу", придушенні антирадянських виступів " капіталістичних елементів", боротьбі з "саботажем" хліборобів. Статистичні дані боротьби органів ДПУ Київщини з "сільським терором" у січні – жовтні 1932 р. виглядали таким чином: всього притягнуто 300 осіб, з них по груповим справам – 241 (80,3%), одинаків – 59 (19,7%).

Кількість притягнутих та засуджених у справах заведеними органами ДПУ та міліції у зв'язку з хлібозаготівлею у серпні – листопаді 1932 р. у Київській області становила понад 4,5 тисяч осіб. Внаслідок «оперативного удару по внутрішньоколгоспним антирадянським угрупованням» на початок грудня 1932 р. у 13 районах Київській області чекістами було «викрито й ліквідовано» 18 груп, по яким заарештовано 117 чоловік , в тому числі 7 голів колгоспів [48].

Притримуючись «ідеї» про існування в УСРР «селянської змови», органи держбезпеки проводили пошук повстанських організацій. Одну з контрреволюційних організацій було "розкрито" спецслужбами у березні 1932 р. Справу "Української революційно-демократичної спілки (УРДС)" чекісти сфабрикували за трафаретом – керуючий центр, що має розгалужену мережу осередків у ВНЗах Києва, на Південно-Західній залізниці, у Кривому Розі на Поділлі, а також у Богуславському, Кагарлицькому районах Київської області. На чолі міфічної організації слідчі поставили аспіранта Біохімічного інституту при ВУАН Сергія Підгайного та помічника уповноваженого відділу карного розшуку міліції Київської області Григорія Коляду. Арешти по справі "УРДС" тривали із серпня 1932 р. по січень 1933 р. за гратами опинилось 70 осіб, із них 45 жителі Києва та Київської області. Згідно з рішенням Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР по справі "УРДС" від 23 січня 1933 р. 19 чол. було розстріляно, 49 отримали від 3 до 10 років ув'язнення, 2 осіб звільнили за рішенням суду [49].

Реалізація "Оперативного наказу ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. ("основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі") та Оперативного наказу ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. про необхідність ліквідації повстанського підпілля до початку сівби [50] спричинило значне зростання кількості порушених кримінальних справ. Якщо на 1 січня 1933 року в оперативно-слідчій роботі Київського облвідділу ДПУ у впровадженні знаходилось 3063

справ на 4723 звинувачених, то за перший квартал 1933 року їх кількість збільшилась на 4017, по яким проходило 7344 чоловік [51].

Одночасно зі знищенням класового ворога на селі поступово набирали обертів репресії проти польської меншини в УСРР. У 1933-1934 рр. Київським облвідділом ДПУ УСРР за причетність до діяльності «Польської організації військової» на Правобережній Україні заарештовано 114 осіб, із яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені [52].

Вельми старанно О. Розанов та його колеги готувались до переїзду радянського уряду до Києва влітку 1934 р. Результати «зачистки» нової столиці радянської України від контрреволюціонерів знайшли відгук у виступі П. Постишева на бюро Київського обкому КП(б)У, який відзначив «велику пророблену Київським обласним відділом НКВС під керівництвом т. Розанова О. Б. з очищенням Києва від контрреволюційних і антирадянських елементів і по зміцненню революційного порядку при переїзді столиці України до Києва» [53].

Навесні 1935 року О. Розанова чекало нове призначення. 20 березня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову: "Прийняти пропозицію НКВС УССР:

1. В зв'язку з відкликом НКВС СРСР начальника Одеського Облуправління НКВС т. Леонюка – затвердити начальником Одеського облуправління НКВС т. Розанова"[54].

По приїзду до Південної Пальміри Розанов заходився виконувати директиву Державного політичного управління УСРР за № 1654/ск від 10 березня 1934 року, направлену на протидію розвідницькій діяльності німецьких консульств в Україні. Центральний апарат ДПУ УСРР зобов'язував відповідні спецпідрозділи створити в трьох німецьких консульствах (київському, харківському, одеському) розгалужену внутрішню агентуру та встановити цілодобове зовнішнє спостереження за їхніми приміщеннями, відстежувати усі зв'язки працівників дипмісії [55].

У березні 1935 року 3 відділення СПВ УДБ УНКВС по Одеській області надіслало на адресу наркома НКВС В.Балицького доповідну записку "Про викриття та ліквідацію контрреволюційної фашистської групи в Карл-Лібнехтівському районі" у складі 4 осіб на чолі з інспектором фінансового відділу райвиконкому Г. Гіршем [56]. У другій половині жовтня 1935 р. за звинуваченням у проведенні «контрреволюційної діяльності» співробітниками органів держбезпеки були затримані як з'ясувалося потім в ході слідства учасники одеської філії «Національний союз німців на Україні» Ю.Дюрмайєр, М.Сеннер, Ф.Тальнер, К.Вайльгуні, К.Іванчич, М.Гольцгофер та А.Шрокк, які до арешту обіймали відповідальні посади у німецьких національних районах Одеської області.

На основі агентурно-оперативної роботи, проведеної упродовж 1936 року в німецьких колоніях Дніпропетровської, Донецької, Одеської областей та Молдавської АРСР IV відділом Управління держбезпеки НКВС УРСР на початку січня 1937 року була підготовлена «Доповідна записка контрреволюційної діяльності фашистських елементів у німецьких колоніях України», адресована наркому внутрішніх справ УРСР В. Балицькому. Автори документа – начальник IV відділу УДБ НКВС УРСР майор держбезпеки Рахлін та помічник начальника 5 відділку IV відділу лейтенант держбезпеки Черкалов відзначали, що обласними управліннями НКВС продовжується провадитися агентурно-оперативна робота по німецьким колоніям під кутом забезпечення «своєчасного викриття організованої к.-р. фашистської роботи та вилучення найбільш активних елементів». Тільки на Одещині на основі проведеної вибіркової перевірки в 42 німецьких колгоспах спецслужбами виявлено 314 чол. «класово-чужого елемента» з числа куркулів, колишніх білих, церковників, учасників в минулому антирадянських виступів. Репресії в недалекому майбутньому, на думку чекістів, мали охопити викладацький персонал більшості національних німецьких шкіл. Під час негласного обстеження 52 німецьких шкіл Спартаківського, К.-Лібнехтовського, Мостовського, Цебрівського та Роздільнянського районів серед 322 учителів чекістами виявлено вихідців з куркульських сімей – 44, колишніх кістерів –12, учасників антирадянських повстань – 5, колишніх офіцерів – 2, іншого антирадянського елементу – 16 [57].

14 червня 1937 р. досвідченого чекіста О.Б.Розанова було призначено начальником УНКВС по Воронезькій області замість старшого майора державної безпеки С.С.Дукельського. Проте до нового місця роботи О. Розанов не потрапив так як 11 липня 1937 року його було заарештовано у місті Одесі.

Репресії торкнулися і інших співробітників УНКВС Одеської області. За грати потрапили помічник начальника особливого відділу старший лейтенант держбезпеки О.Ф.Ковгаров, секретар УНКВС молодший лейтенант держбезпеки М.Ю.Радоєв, начальник відділку контррозвідувального відділу молодший лейтенант держбезпеки І.С.Чорний, начальник спеціального відділку лейтенант держбезпеки І.Б.Горін, оперуповноважені транспортного відділу лейтенант держбезпеки О.Я.Могилєвський і М.Г.Харамац-Михайлов, начальник контррозвідувального відділку Херсонського міського відділу НКВС лейтенант держбезпеки М.М.Супоницький, начальник Цебриковського райвідділу НКВС старший лейтенант держбезпеки С.П.Струков, помічник оперуповноваженого Кіровського міськвідділу НКВС сержант держбезпеки О.М.Соловьєв, полковий оперуповноважений особливого відділу 51-ї стрілецької дивізії лейтенант держбезпеки М.І.Карпенко [58].

12 липня Розанов був етапований до Києва і вже через 10 днів написав на ім’я наркома внутрішініх справ УРСР І.М.Леплевського заяву, у якій визнав себе учасником змови в НКВД УРСР, до якої був залучений особисто В. Балицьким, та назвав учасниками змови З.Б. Кацнельсона, С.С.Мазо, М.С.Бачинського, Н.Л.Рубінштейна, Я.В.Письменного, О.І.Євген’єва, М.М.Тимофєєва, М.Д.Шарова [59].

20-21 липня проходили партійні збори 3-го відділу УДБ УНКВС Одеської області на яких контррозвідники звинувачували свого колишнього начальника у всіх смертних гріхах. Молодший лейтенант держбезпеки О.Д.Федоров так охарактеризував О. Розанова: “образ його життя, побут – нічим не вирізнявся від того банкіра, якому належав будинок, де жив Розанов. Займав дві панські квартири (дача – двохповерховий будинок і квартира на бульварі Фельдмана, де раніше жив банкір), утримання яких обходилося державі у десятки тисяч карбованців. Одне опалення обходилося державі у великі гроші. На 3-4 дні завозили з адміністративно-господарського підрозділу одну тону палива. Це вельможа і його хороми обслуговувалися за рахунок держави: співробітник оперативного відділу Таращанський виконував обов’язки особистого денщика-лакея дружини Розанова, два шофери, натирач підлоги. Крім того, була постійна особиста прислуга. Меблі в квартирі такі, що як за якістю, так і за стилем і за вишуканістю я та більшість з вас могли бачити лише у колишніх панських маєтках (4 дзеркальних шифоньєра, 4 шкіряних дивани, 4 дзеркальних трельяжа, окремі м’які гарнітури, персидські килими, закордонні фотоапарати, патефони, радіо, рушниці, коштовний посуд у великій кількості і т.п.)"[60].

Нищівною критикою О. Розанова був просякнутий виступ співробітника Ф.С.Федорова-Беркова: “1. В керівництві українського апарату існувала виняткова родинність, якщо так можна сказати – артіль. Одним з її учасників, наближених до Балицького, був Розанов. Навіть після приходу тов. Єжова на посаду наркома, Розанов, відображуючи, безсумнівно, настрої Балицького, продовжував виховувати чекістський апарат в дусі визнання лише авторитету Балицького, протиставляючи останнього московському керівництву. На цій основі і існувала ця артіль.

2. Найкращими друзями Розанова були Рубінштейн, Козельський, Письменний, Бачинський. Причому заступництво друг друга було системою. Це можна підтвердити таким:

а) Коли надійшли дані, що компрометують, про начальника прикордонного загону Кулешу, то з Києва приїжджає Рубінштейн і справу його замазує.

б) Коли сам Рубінштейн попався в Одесі у брудній справі, то Розанов намагався його зам’яти, затримуючи матеріали про нього. Причому розслідування було доручено тов. Герзону – людині вкрай перевантаженій. І я чув від тов. Герзона висловлене їм невдоволення тим, що йому ця справа була доручена, і що для нього дивно, що свідки не підтверджують ряд моментів. І коли Герзон доповідав Розанову, що потрібні рішучі слідчі дії для з’ясування положення з Рубінштейном, Розанов згоди не дав, посилаючись на тов. Іванова, який вже визначив міру стягнення для Рубінштейна, і що тому не слід ритися у цій справі.

3. В Одесі начальником міліції працює Селиванов, колишній колчаківець. Розанов кілька разів при мені висловлював сумніви в його політичній благонадійності, але лише тому, що Селиванов людина Бачинського його з Одеси не проганяють і він працює і зараз"[61].

Компрометуючі факти на О. Розанова прозвучали у виступі О.Я.Саніна, який повідомив, що у 1932-1933 рр. О.Б.Розанов через свого довіреного співробітника П.С.Литвака та голову кооперативу київського облвідділу ДПУ В.М.Ро-

зова [62] продавав "торгзіну" (торгівля з іноземцями – авт.) сину великі партії борошна, цукру та інших продуктів, які отримував з господарчого відділу ГПУ, а за виручену валюту отримували торгзіновські речі, які розподілялися між керівництвом і співробітниками. З санкції начальника облвідділу ДПУ чекісти отримували конфісковані речі, а його секретар М.О.Жовнер [63] купив собі легкову автомашину [64].

Звинувачення на адресу О. Розанова містилися і в листі заарештованого наркома внутрішніх справ УРСР В.А.Балицького на ім'я наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 17 липня 1937 року , у якому визнав себе «учасником антирадянської троцькістсько-фашистської військової змови» та назвав спільників: «к.[олишній] мій заступник Іванов Василь, колишній мій заступник по міліції Бачинський, колишній начальник особливого відділу Александровський, начальник транспортного відділу Письменний, начальник Харківського обл.[асного] управління Мазо, нач.[альник] Одеського обласного управління Розанов" [65].

У вересні 1937 року разом з О.Б.Розановим були засуджені на смерть: Я.В.Письменний – начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР; Н.Л.Рубінштейн – співробітник резерву НКВС УРСР; П.Г.Соколов-Шостак – начальник УНКВС по Чернігівській області.

Таким чином, один з творців радянської каральної системи в Україні О. Розанов волею випадку став її жертвою.

Джерела та література

1. Дукельский С.С. ЧК – ГПУ. – Х., 1923; Малицкий А., Чека и ГПУ. – Х., 1923.; На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917 – 1922.: Сб. документов и материалов. – К., 1971.; Голіченко В.Д. Вартові революції. – К., 1966; Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922). – Х., Основа, 1990.

2. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 17 зв.

3. ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468-ФП, т. 1, арк. 73.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГО України), ф.1, оп.1, спр. 355, арк. 472.

5. ЦДАГО України , ф.1, оп.1, спр. 389, арк. 90.

6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 11, спр. 2105, арк. 1.

7.ЦДАГО України , ф.1, оп. 6, спр. 385, арк. 121.

8.ЦДАГО України , ф.1, оп. 1, спр. 512, арк. 150.

9. Російський центр збереження і зберігання історичних документів новітньої історії (далі РЦЗІЗДНІ). – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.

10. ЦДАГО України , ф.1, оп.1, спр. 389, арк. 90; там само, спр. 355, арк. 472; там само, оп. 6, спр. 385, арк. 121.

11.ЦДАГО України , ф.1, оп. 6, спр. 239, арк. 107.

12. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.

13. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2105, арк. 1.

14. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.

15. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 1.

16. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017; ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 239, арк. 107.

17. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. – М., 1989. – С. 783.

18. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 1-2.

19. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Фельштинский Ю.Г. – М., 1995. – С. 31.

20. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Фельштинский Ю.Г. – М., 1995. – С. 29.

21. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.

22. Там само, арк. 16.

23. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.

24. РЦЗІЗДНІ. – Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0713017.

25. Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 542; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-941: Справочник. – М., Звенья, 1999. – С.364.

26. Литвин А.Л. Красный и белый террор в России. 1918-1922 гг. – М., Эскмо, Яуза, 2004. – С. 113-114.

27 .ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 16.

28. Там само, арк. 2.

29. ВЧК – ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. – М., 1995. – С. 146.

30. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.

31. Там само, арк. 16 .

32 . Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. – Х., 1921. – С. 29.

33. Павлов Михайло Васильович (Фейгель Йосиф Мойсейович) (1891-1938). Член ВКП(б) з 1918 р. Працював у Київській губ. ЧК: у 1920 р. – завідувач секретно-оперативного відділу, у серпні 1920 р. – січні 1921 р. – голова. З 1921 – на науковій та дипломатичній роботі. Перед арештом у 1936 – помічник

начальника будівництва у Казахстані. Розстріляний. Посмертно реабілітований у 1957 році.

34. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 2.

35. Там само, арк. 16.

36. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. – Х., 1921. – С. 15.

37.ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 16.

38.Там само, арк. 18-19.

39.Там само.

40. Награда правительства УССР работникам ГПУ // Пролетарий. – 1927. – 28 декабря.

41. ГДА СБ України, Одеса, спр. 2151, арк. 20.

42. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. – К., Інтел, 1995. – С.145 – 146.

43. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ – МГБ–МВД–КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М, МФД, 2003. – С. 515.

44. Повідомлення Полтавського оперсектора ДПУ начальнику СОУ ДПУ УСРР І.М.Леплевському про викриття контрреволюційної офіцерської організації 12 січня 1931 р.// З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2. – С. 200.

45. Обвинувальний висновок стосовно Д.Д.Помазкіна. – Там само. – С. 226.

46. Довідка до слідчої справи Д.Д. Помазкіна. – С. 233-234.

47. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 8.

48. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 37, арк.430-431.

49. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»). Збірник док. та мат. Упоряд. Т. Ф. Григор'єва. – К., 2004. – С. 16-19, 29, 350.

50. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 511-516.

51. ГДА СБУ, ф. 42, спр. 10, арк. 5.

52.Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. – №1/2. – С. 119.

53. Шаповал Ю.І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 231-232.

54. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр. 373, арк. 144-145.

55. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 26, спр. 11, арк. 2-8.

56. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 28, спр. 24, арк. 26-31.

57. Шитюк М.Німці Півдня України в період масового терору 1920-1930-х рр. Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2011_3_30/shityuk.pdf

58. Архів УВС ХО. – Колекція документів. – Наказ НКВД УСРР № 319 від 19 серпня 1937.

59. ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468, т. 1, арк.3.

60. ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468 – ФП, т. 2, арк. 13.

61. ГДА СБ України, Київ, спр. 50045 – ФП, т. 1, арк. 155-156.

62. Розов Володимир Михайлович. Капітан держбезпеки. У 1932-1933 рр. – голова кооперативу Київського облвідділу ДПУ . З 1933 р. – начальник Проскурівського міськвідділу ДПУ. З 22 листопада 1934 р. – начальник 6-го відділку особливого відділу НКВС УСРР. Потім помічник начальника, а з 29 травня 1937 р. – начальник Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР. 5 листопада 1937 р. – відряджений до НКВС СРСР.

63. Жовнер Михайло Олександрович. Старший лейтенант держбезпеки. У 1932-1933 - секретар Київського облвідділу ДПУ. У 1935 – 1937 співробітник УНКВД Одеської області.

64. ГДА СБ України, Харків, спр. 011474, арк. 17-18.

65. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. – М., МФД, 2004. – С. 257-258.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

Первый секретарь ВУЧК
(*Страницы биографии старшего майора госудурственной безопасности Александра Розанова*)

У статье, опираясь на архивные источники, впервые детально отражены основные этапы жизни А.Б. Розанова и его роль в создании и руководстве советскими спецслужбами в Украине.

Ключевые слова: *А. Б. Розанов, ГПУ-НКВД, политические репрессии.*

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

The First Secretary of All Ukrainian Extraordinary Commission
(*Biography Pages of Senior Mayor of State Security Oleksandr Rosanov*)

On the basis of archive sources the article represents in detail ,for the first time, the main stages of O.Rosanov's life and his role in creating and running Soviet Special Services in Ukrainel.

Key words: *O.Rosanov, state bodies of security, political repressions.*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Євген Букет (м. Київ)

Веб-ресурси Національної спілки краєзнавців України

Сторінку-візитівку Національної спілки краєзнавців України у всесвітній мережі Інтернет **nsku.org.ua** було створено за кошти спілки наприкінці 2008 року, після набуття Всеукраїнською спілкою краєзнавців статусу Національної. Власне, й перша публікація на сайті, датована 28 жовтня 2008 року, розповідає про IV з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців [1].

Голова НСКУ, академік НАНУ, Герой України Петро Тимофійович Тронько прекрасно розумів, що створення сайту – потрібна справа для популяризації краєзнавчого руху, поширення кращих здобутків дослідників рідного краю і що це має велику перспективу. Кураторами проекту створення сайту НСКУ були заступник голови спілки Григорій Клепак і відповідальний секретар Руслана Маньковська.

Повноцінне наповнення офіційного сайту НСКУ розпочалося в липні 2009 року. Новий дизайн на базі Joomla створив Павло Бабенко, він же особисто займався технічним наповненням та адмініструванням сайту. Практично вся тогочасна структура ресурсу збережена донині.

Головна сторінка (новини) розповідає про поточні події в житті Спілки, які сортуються від найновіших до найстаріших і поділяються на підменю за роками та має окрему підсторінку «Анонси».

Сторінка «Про спілку» містить підсторінку «Історія спілки», де окрім основних віх у історії організації, подано біографію першого голови НСКУ П.Т. Тронька, законодавчі акти, які регулюють краєзнавчу діяльність в Україні, Статут НСКУ, кодекс професійної етики краєзнавця, Положення про порядок прийому в члени Національної спілки краєзнавців України та зразки документів для вступу, інформацію про керівні органи НСКУ та каталог фотогалерей, які ілюструють заходи спілки.

Сторінка «Діяльність» у підменю має, зокрема, сторінку «Нагороди», де містяться Положення про премії НСКУ: імені Дмитра Яворницького, імені академіка Петра Тронька та імені Героя України Михайла Сікорського. Інші пункти підменю цієї сторінки дублюють інші розділи сайту, тому на них зупинятися не будемо.

Інформацію про діяльність структурних підрозділів НСКУ містить розділ «Регіональні організації». Кожна підсторінка цього розділу містить окремо згенеровані новини обласної організації, списки краєзнавчої літератури, інформацію про керівні органи, ключових осіб, контактні відомості та посилання на додаткові веб-ресурси обласного підрозділу спілки.

Контактну інформацію Національної спілки краєзнавців України містить спеціальна сторінка «Контакти», розміщена в головному меню сайту. Також сайт nsku.org.ua має спеціальні віджети, які випадковим чином у правій частині сайту демонструють окремі публікації із розділів «Краєзнавчі видання», «Новини» та останній номер журналу «Краєзнавство».

У березні 2012 року сайт nsku.org.ua було підключено до історичного порталу histans.com, що є агрегатором матеріалів основних ресурсів історичної тематики, зокрема, порталу Інституту історії України НАН України www.history.org.ua, порталу Інституту Сходознавства НАН України www.oriental-studies.org.ua і проекту «ЗброєзнавДОТком» www.zbroeznav.com.

Основні складові інтегрованого ресурсу – це стрічки новин з короткою інформацією про поновлення матеріалів з відповідними гіперпосиланнями. Вони розподілені на шість секторів: новини, енциклопедія, он-лайнова бібліотека (поряд із повнотекстовими електронними версіями видань у ній представлені й короткі анотації), каталог веб-ресурсів, біобібліографічний покажчик та історичний календар [2].

Так, найпершими інтегрувалися в структуру histans.com сторінки сайту НСКУ «Краєзнавчі видання» і «Журнал», де розміщено електронну бібліотеку краєзнавчої літератури, яка регулярно поповнюється, та наукового журналу «Краєзнавство». Зокрема, повний архів журналу «Краєзнавство», упорядкований 2012 року, містить усі номери часопису від 1927 року до сьогодні і є доступним для завантаження з сайту НСКУ (http://nsku.org.ua/?litera&askAbout=kraj), порталу histans.com (http://histans.com/JournALL/kraj/), сайту Інституту історії України НАНУ (http://history.org.ua/?litera&askAbout=kraj), сайту Національної бібліотеки України

ім. В.І. Вернадського (http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/kraeznavstvo/texts.html). У лютому 2013 НСКУ надала дозвіл на публікацію електронної версії журналу «Краєзнавство» на умовах ліцензії CC BY-SA, яка використовується у Вікіпедії. Тож тепер його можна завантажити і з Вікісховища (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Krajeznavstvo).

Як свідчать інструменти статистики, щодня сайт nsku.org.ua переглядають в середньому 150-350 користувачів Інтернету. Технічне забезпечення проектів порталу histans.com здійснює Олексій Жданович під керівництвом заступника директора Інституту історії України НАН України з наукової роботи, доктора історичних наук Геннадія Боряка. Адмініструє сайт nsku.org.ua прес-секретар НСКУ Євген Букет.

Свої сторінки в мережі інтернет мають також деякі обласні і, навіть, районні організації Національної спілки краєзнавців України.

Сайт Волинської обласної організації НСКУ **volnsku.at.ua** був створений у жовтні 2009 року. Ініціатором його створення є голова обласної спілки Г. В. Бондаренко та бухгалтер обласної організації Світлана Яцечко, а технічно реалізував ідею випускник історичного факультету СНУ ім. Лесі Українки Сергій Коваль, наповнив інформацією – Василь Карпюк. Влітку 2010 року ресурс не працював через технічні проблеми. З вересня 2010 року його роботу було відновлено.

Структура сайту: Головна сторінка, Інформація про сайт, Каталог файлів, Каталог статей, Блог, Форум, Фотоальбоми, Гостьова книга, Зворотній зв'язок. На сайті можна знайти інформацію про діяльність спілки, про заходи що проводить спілка або в яких задіяні члени спілки, інформаційні листи різних краєзнавчих конференцій, привітання членів спілки із ювілеями, інформацію про нові видання із проблем краєзнавства та історії регіону, про видання членів спілки, розміщуються оголошення і звернення до членів ВОО НСКУ, публікуються звіти про роботу та плани діяльності.

Сайт має близько 50-100 відвідувачів на місяць. Партнери: сайт НСКУ, Музейний простір Волині, сайт ДП «Волинські старожитності». Сайт розміщений на безкоштовному ресурсі UCOZ, тому його утримання безкоштовне. Щоправда це накладає певні обмеження в дизайні та в кількості інформації (відео, фото) яку можна розмістити на сайті.

Сайт створюють та наповнюють Василь Карпюк – науковий співробітник Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки, член НСКУ та Сергій Коваль – приватний підприємець. Права модераторів також мають Геннадій Бондаренко – професор СНУ ім. Лесі Українки, директор Інституту досліджень Волині у Вінніпезі при СНУ, голова ВОО НСКУ і Світлана Яцечко – лаборант історичного факультету СНУ, бухгалтер. Наповнення відбувається на добровільних засадах [3].

Сайт Донецької обласної організації НСКУ «Краєзнавець Донеччини» **www.kramatorsk.info/kraeved** створено 2010 року як розділ порталу www.kramatorsk.info. Саме з цієї причини там міститься значний обсяг краєзнавчої інформації про місто Краматорськ (російською мовою). Проте, ці краєзнавчі розвідки розміщені у підменю «Краматорський міський осередок» розділу «Первинні осередки Донецької обласної організації НСКУ», що вказує на перспективи наповнення ресурсу, адже підменю інших 11 місцевих осередків організації містять лише переліки їхніх членів. Також на сайті розміщено список членів Донецької обласної організації НСКУ, інформацію про нагороди Донецької обласної організації НСКУ, текст Договору про співпрацю на 2010-2015 роки між правлінням ДОО НСКУ і редакцією газети «Донеччина» та перелік Основних краєзнавчих видань в Донецькій області.

Веб-сторінка Івано-Франківської обласної організації НСКУ **www.ifoonsku.ucoz.ua** була створена у жовтні 2010 р. Основним ініціатором створення сторінки краєзнавців в мережі інтернет став член обласної організації НСКУ магістр історії Андрій Чемеринський, який є її адміністратором.

Сторінка створена на безкоштовному сервері UCOZ, завдяки цьому вдається економити значну суму коштів щомісячно на підтримку її діяльності. Впродовж трьох років функціонування сайту змінювався його дизайн, вироблялася структура тематичних розділів.

На даний час, веб–сторінка складається з кількох основних розділів: «Історія ІФОО НСКУ», «Правління ІФОО НСКУ», «Члени ІФОО НСКУ», «Наш часопис» (про журнал «Краєзнавець Прикарпаття»), «Премія імені В.Полєка» (про обласну премію в галузі краєзнавства, її

лауреатів), «ІКО «Моє місто» (про згуртування краєзнавців які займаються дослідженням історії минулого Івано-Франківська»), «Офіційні документи НСКУ» (статут, заява вступу в члени), «Дослідники краю», «Пам'ятки краю», «Годинник часу» (про важливі події у поточному році), «Фотоальбом».

Веб-сторінка системно оновлюється (кілька разів на тиждень). Для наповнення сторінки краєзнавчими матеріалами щоденно здійснюється моніторинг понад трьох десятків засобів масової інформації області.

За допомогою форми зворотного зв'язку всі бажаючі можуть написати листа до ІФОО НСКУ, подати свої дописи для розміщення на сайті.

Впродовж всього часу існування веб-сторінки (від 20 жовтня 2010 року і до 01 лютого 2013 р.) її відвідали 19 911 осіб з 47 держав світу. У першій трійці серед відвідувачів, передовсім, громадяни України (відвідувачі у всіх областях та АР Крим), Російська Федерація та США. Загалом, веб-сторінку відвідали представники наступних держав: Австрії, Австралії, Аргентини, Бельгії, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Великобританії, Венесуели, Вірменії, Греції, Замбії, Ізраїлю, Індії, Ірландії, Іспанії, Ісландії, Італії, Канади, Китаю, Конго, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Нігерії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Португалії, Російської Федерації, Румунії, Сербії, Сінгапуру, Словаччини, США, Таїланду, Тунісу, Туреччини, Угорщини, України, Швейцарії, Швеції, Франції, Чехії, Японії. Щоденна кількість відвідувачів в середньому становить близько трьох десятків зацікавлених осіб.

Загалом, сайт краєзнавців Прикарпаття є універсальним – на ньому розміщено інформацію як для професійних краєзнавців, так і для пошуківців, які зацікавлені отримати інформацію про минуле того чи іншого населеного пункту; його видатних діячів; події, які були важливими для суспільно-політичного, економічного та культурного життя краю в попередніх століттях [4].

На початку червня 2013 року створено інтернет-сайт Закарпатської обласної організації НСКУ **zaknsku.com.ua**, що зараз перебуває у стадії активного наповнення. Сьогодні там розміщено персональний склад керівних органів і список членів ЗОО НСКУ, інформація про установчі збори обласної організації, які відбулися 3 червня 2013 року, а також Статут Спілки, кодекс професійної етики краєзнавця, історія НСКУ, законодавчі акти та інформація про порядок прийому в НСКУ. Сайт розроблено в студії JDesign на замовлення керівництва обласної організації (голова – Михайло Васильович Делеган).

Сторінка Київської обласної організації НСКУ **nsku.kiev.ua** створена в січні 2012 року за ініціативи голови Правління обласної організації, професора Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Григорія Петровича Савченка. Втілили задум у життя заступник голови КОО НСКУ Є.В. Букет та член Президії правління КОО НСКУ О.В. Юрченко. До 2013 року сторінка працювала в тестовому режимі. Нині, окрім новин обласної організації, сайт має такі розділи: «Довідка» (короткі відомості про обласну організацію та контактні дані), «Керівництво» (персональний склад керівних органів організації), «Краєзнавча література», «Осередки», «Про нас» (історична довідка та зведена інформація про діяльність КОО НСКУ), «Як діє НСКУ» (Статут НСКУ, зразки документів для вступу і Положення про діяльність обласної організації). Наразі сайт відвідують до 5 осіб на добу.

Сайт Миколаївської обласної організації НСКУ **www.mosk.mksat.net** створено за ініціативи голови миколаївської організації Олександра Тригуба і вченого секретаря Віктора Погромського у травні 2012 року. Ресурс присвячений винятково діяльності Миколаївської обласної організації НСКУ і краєзнавству краю.

Незважаючи на обмежений дисковий простір хостингу (20 Мб), сайт вміщує такі основні сторінки: головна, керівництво, новини, діяльність, контакти. Інформація оновлюється переважно у рубриках новини і діяльність не рідше, ніж раз на 3 місяці, або ж по мірі необхідності (останнє оновлення 20.02.2013). Найближчим часом планується оновити розділ "Керівництво" разом зі зміною назви, внести короткі дані про членів обласної організації Спілки. У вересні 2012 розміщено оновлені нариси про сім населених пунктів Миколаївського й Очаківського районів Миколаївської області. У подальшому усі видання МОО НСКУ будуть розміщуватися на сторінці (або буде зроблено посилання на файл).

Протягом 9 місяців існування сайт відвідало (згідно статистики відвідувачів) - понад 700 осіб. На сьогодні щоденна відвідуваність – три особи на добу. Подальше наповнення сайту має збільшити відвідуваність, оскільки багатьох цікавить насамперед наукова продукція в електронному вигляді.

Робота над сайтом відбувається на громадських засадах. Наповнює ресурс голова правління МОО НСКУ О.Тригуб, а технічну підтримку забезпечують В.Погромський (вчений секретар) і Анна Погромська (волонтер) [5].

Окрім основного сайту Черкаської обласної організації НСКУ **nsku.ck.ua**, в області створено й сайти районних організацій. Так, 20 грудня 2010 року розпочав роботу сайт Кам'янської районної громадської організації «Спілка краєзнавців» НСКУ **kamkraeznavec.at.ua**, створений на безкоштовному ресурсі UCOZ. Сьогодні на сайті розміщено значний обсяг краєзнавчої інформації про м. Кам'янку, історію та заходи місцевої краєзнавчої організації, статутні документи, списки її членів, Положення про районну краєзнавчу премію імені Марії Шкаліберди, літературу про край, календарі пам'ятних дат Кам'янщини з 2005 року, Матеріали науково-практичних краєзнавчих конференцій «Джерело», pdf-версії тематичного додатку до районної газети "Трудова слава" та міської газети "Наше місто" «Краєзнавство». Щодня сайт відвідує кілька користувачів Інтернету, загалом за час існування ресурсу його відвідали понад 17 тисяч разів.

2002 року ініціював створення сайту Лисянської районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців **www.lysyanka.narod.ru** голова Лисянської районної краєзнавчої організації «Витоки» кандидат історичних наук, доцент Володимир Михайлович Щербатюк. Сайт створили Олег Файда і Тед Лещак – нині доценти Львівського національного університету імені Івана Франка. У 2002–2003 рр. відбувалося активне наповнення та удосконалення сайту: розміщення на сайті путівника по Лисянському районному державному історичному музею (текст та фотографії з експозиції), програми розвитку краєзнавства на Лисянщині на період до 2010 р., інформації про основні події і заходи, проведені спілкою «Витоки». 2010 року внесено окремі зміни в структурі сайту (додані рубрики «Окремі праці», «Рецензії», Журнал «Добридень»), внесені зміни до керівного складу організації, вміщено нову інформацію щодо діяльності власне організації, яка стала районним осередком НСКУ, та наукової діяльності її членів, розміщені електронні версії останніх номерів журналу «Добридень» у форматі PDF тощо. Нині сайт наповнюється матеріалами відповідно до Програми розвитку краєзнавчого руху на Лисянщині на період 2011–2018 рр., зокрема, інформацією щодо видавничої діяльності спілки, наукової роботи її членів, відомостями про заходи організації «Витоки», Черкаської обласної краєзнавчої організації та Національної спілки краєзнавців України, матеріалами щодо співпраці з іншими організаціями, науковцями і краєзнавцями України, Росії, Чехії, Польщі, Німеччини, Великої Британії, США та ін.

Сайт складається з двох частин, які поділено на рубрики:

І. Лисянщина («Юридична база», «Путівник по музею», «Поезія Лисянського краю»);

ІІ. Історія розвитку краєзнавства на Лисянщині («Юридична база», «Керівництво спілки «Витоки», «Програми розвитку краєзнавства», «Конференції», «Окремі праці», «Статті», «Рецензії», «Журнал Добридень», «Новини»).

Серед іншого на ресурсі розміщено такі матеріали: Археологічні пам'ятки на території Лисянщини», підземні лабіринти Лисянщини, Монастирок – родовий маєток Михайла Хмельницького, Лисянка – як одне з вірогідних місць народжень Богдана Хмельницького, обрання гетьманом України С. Опари у Лисянці, значення Лисянщини в історії козацтва України, оборона Лисянки 1664 р., Лисянська козацька Рада 1666 р. і Петро Дорошенко, карбування монет у Лисянці, перемога Пилипа Орлика під Лисянкою 1711 р., гайдамацький рух – незвідана історія України та Лисянщини, Дитячі роки Тараса Шевченка, малий Тарас Шевченко у пошуках учителя-маляра, постать Тараса Григоровича Шевченка в історії України та Лисянщини, «Київська козаччина», події Української революції 1917–1921 рр. у Шевченковому краї, трагічні сторінки в історії Лисянщини XX ст.: репресії 1920х –1930х років та голодомори 1932–1933 рр., 1946–1947 рр., Корсунь-Шевченківська битва 1944 р. – одна з основних подій в процесі визволення Правобережної

України, загибель генерала Вільгельма фон Штемермана, вихідці з Лисянщини – учасники військових конфліктів, історичні постаті в історії Лисянщини та України, уродженці Лисянського краю та ін.

Станом на 18 лютого 2013 р. сайт відвідало 7507 осіб, після поновлення 2010 р. щомісяця його відвідує в середньому 70 осіб, щорічно – 800–850 осіб. Відвідуваність поступово зростає. Партнерами ресурсу є Черкаська обласна організація НСКУ, Кам'янська районна організація НСКУ, ВГО «Українське реєстрове козацтво», Українська пошукова система «Мета» та ін. [6].

Свій персональний сайт віднедавна має й голова НСКУ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України Олександр Реєнт. За адресою в Інтернеті **reient.org.ua** розміщено біографію, відомості про нагороди і відзнаки, основні праці, статті, інтерв'ю та коментарі відомого науковця. Приклад голови Спілки наслідують чимало її членів, які працюють у наукових установах, архівах, музеях, бібліотеках, засобах масової інформації, навчальних закладах тощо. Дуже часто при пошуку в Інтернеті можна знайти сторінки краєзнавчих організацій і персональні – окремих краєзнавців на сайтах цих установ.

Сучасні тенденції розвитку віртуального простору вимагають оперативного введення новітніх програмних розробок у вже існуючі ресурси інтернету. Національна спілка краєзнавців України в перспективі повинна мати якісний та інформативний інтернет-портал, який буде важливим представництвом такої поважної установи в сучасному інформаційному світі, а також буде об'єднувати краєзнавчу спільноту для обміну думками та ідеями [7]. У цьому порталі, зокрема, повинні об'єднатися вже існуючі на сьогодні веб-ресурси НСКУ.

Подальший розвиток проекту histans.com розробники вбачають у підключенні RSS-стрічок інших історикоорієнтованих ресурсів, а також у наповненні ресурсу даними самими користувачами. Прості механізми сайту дозволять без реєстрації вводити інформацію до будь-якого з шести його секторів. Ця інформація буде доступна усім після перегляду модераторами [2].

Зважаючи на вищевикладене, доцільними, на наш погляд, у найближчій перспективі є окремі пропозиції, надані Павлом Бабенком щодо розширення функціональних можливостей представлення НСКУ в мережі інтернет, а саме – створення багатомовного розділу-візитки порталу НСКУ: українською, російською, англійською, польською, німецькою, французькою, іспанською тощо; інтеграція сайту з соціальними мережами та іншими інтерактивними можливостями, зокрема, створення власного youtube-каналу; інтеграція порталу з наявними і новоствореними сайтами обласних організацій НСКУ; створення та синхронізація єдиного краєзнавчого календаря пам'ятних дат, подій та заходів; створення окремих блогів провідних краєзнавців; створення інтерактивної онлайн-бази краєзнавців для внутрішнього користування; створення окремих розділів порталу за тематичними напрямками (наукове краєзнавство, освітянське краєзнавство, туристичне краєзнавство тощо) [7].

Втілення вищезазначених завдань у інформаційно-комунікаційній діяльності спілки, безперечно, сприятиме не лише висвітленню її роботи в інформаційному просторі України, але і систематизуватиме краєзнавчу проблематику, оперативно реагуючи на виклики сьогодення.

Джерела та література

1. http://nsku.org.ua/?news=4818

2. http://histans.com/

3. Інформацію надав Василь Карпюк в електронному листі від 18 лютого 2013 року.

4. Інформацію надав Андрій Чемеринський в електронному листі від 12 лютого 2013 року.

5. Інформацію надав голова Миколаївської обласної організації НСКУ Олександр Тригуб в електронному листі від 10 лютого 2013 року.

6. Інформацію надав голова Лисянської районної організації НСКУ Володимир Щербатюк в електронному листі від 18 лютого 2013 року.

7. Павло Бабенко. Пропозиції щодо створення Всеукраїнського краєзнавчого порталу надані президії правління НСКУ.

Василь Мельниченко (м. Черкаси)

Інформаційні можливості сайту «Краєзнавча Черкащина»

Зростаючий інтерес до краєзнавства, передусім серед освітянської громадськості, студентської та учнівської молоді, зумовив необхідність створення сайт в Інтернеті.

Ще на початку грудня 2010 року автор матеріалу звернувся до заступника голови обласної ради В.П. Касяна з проханням допомогти створити краєзнавчо-просвітницький сайт, на якому можна було б розміщувати матеріали про рідний край. Ініціатива знайшла розуміння і фінансово-організаційну підтримку. Оскільки звернення Спілки було підкріплено розгорнутими пропозиціями, які містили конкретну структуру сайту і підготовлені матеріали, то справа дуже швидко перейшла у практичну площину.

Вже на початку січня 2011 року в мережі Інтернет почав діяти веб-сайт „Краєзнавча Черкащина" (nsku.ck.ua) Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. При його створенні були враховані побажання громадськості, зокрема різних категорій учителів області, з якими я спілкуюся близько 15 років, працюючи за сумісництвом в обласному інституті післядипломної підготовки педагогічних працівників. Відвідувачі сайту можуть знайти на ньому інформацію про історію рідного краю від найдавніших часів до сьогодення, визначні події і явища, що відбувалися на його території, життя і діяльність відомих людей Черкащини.

Увагу користувачів сайту привертає розділ „Черкащина на карті України", в якому розміщені матеріали про історію утворення та географічне розташування області, характеристика фізико-географічних та соціально-економічних особливостей краю, інформація про географічний центр України на території Черкащини. Популярністю користується розділ „Пам'ятні дати Черкащини", в якому подається історична хроніка подій на території краю. Окремий розділ інформує про роботу правління обласної організації НСКУ та її осередків Спілки. З матеріалів рубрики „Краєзнавчі новини" можна дізнатися про краєзнавчі пізнавально-виховні заходи, що відбуваються у містах і районах області.

На сайті можна ознайомитися з інформацією про життя і діяльність відомих земляків, літературно-мистецькі традиції краю. В окрему рубрику виділені матеріали „Черкаська шевченкіана". Висвітлюється шкільне краєзнавство, огляди краєзнавчої літератури. Рубрика „Анонси" інформує користувачів про науково-практичні конференції та інші заходи краєзнавчого спрямування. „Цікавинками" сайту є рубрики „Історія у світлинах" та „Актуальний архів".

Сайт має таку рубрикацію:

– Анонси
– Сторінки історії краю
– Історія у світлинах
– Черкащини славетні імена
– Черкаська шевченкіана
– Топоніми Черкащини
– Літературно-мистецьке краєзнавство
– Черкащина спортивна
– Краєзнавство в школі
– Актуальний архів
– Пам'ятки історії і культури
– Краєзнавча премія імені Михайла Максимовича
– Книжкова полиця

Більшість рубрик містять свої підрубрики. Найбільш розгалуженою є рубрика „Сторінки історії краю", яка підрозділяється на такі підрубрики:

– Давня історія краю
– В часи Київської Русі
– Козацька доба
– Землі Черкащини в XVII – XVIII ст.
– Край у XIX – середині XX ст.
– Літопис міст і сіл
– Історія самоврядування
– Аграрна історія
– Історія освіти
– Іноземці про Черкащину

Підготовку матеріалів для наповнення сайту здійснює обласна організація Національної спілки краєзнавців України (відповідальний В.М. Мельниченко) спільно з науковцями навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Держархівом Черкаської області, обласним краєзнавчим музеєм та історико-культурними заповідниками Черкащини. Авторські матеріали для сайту готують

члени НСКУ – активісти краєзнавчого руху на Черкащині. Поповнюється в міру надходження матеріалів.

Найбільш активну участь у підготовці матеріалів сайту беруть:

Нераденко Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, методист Черкаського обласного Центру туризму, краєзнавства, екскурсій і спорту учнівської молоді;

Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Клименко Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області;

Демченко Людмила Тимофіївна – завідувач відділу краєзнавчої літератури обласної наукової універсальної бібліотеки Т.Г. Шевченка;

Борщ Микола Іванович – науковий працівник Черкаського обласного краєзнавчого музею, заступник голови правління;

Лазуренко Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, помічник ректора Черкаського державного технологічного університету, заступник голови правління;

Страшевич Василь Борисович – заслужений працівник фізичної культури України, виконавчий директор Черкаської обласної федерації футболу;

Щербина Микола Миколайович – вчитель історії Черкаської загальноосвітньої школи № 32;

Приліпко Марія Василівна – працівник Чорнобаївської районної бібліотеки.

Із початком роботи новоствореного сайту краєзнавців Черкащини привітав голова Черкаської обласної ради Валерій Черняк. У його привітанні, зокрема, йдеться: «Створення „Краєзнавчої Черкащини” має неабияке пізнавальне та виховне значення: вперше робиться спроба подати й узагальнити інформацію про батьківщину Богдана Хмельницького і Тараса Шевченка, історію і самобутню духовну культуру нашого краю».

Про популярність сайту „Краєзнавча Черкащина” свідчить те, що з початку 2011 року з його матеріалами ознайомилось близько 160 тисяч відвідувачів.

Олександр Гончаров (м. Київ)

Історико-краєзнавча практика студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка - 2013

У діяльності Національної спілки краєзнавців України вагоме місце посідає освітянське краєзнавство. Як складова національної освіти краєзнавство має великий потенціал і широкі можливості для патріотичного виховання молоді. Тому розвиток цього напряму краєзнавчої роботи є однією з нагальних проблем. НСКУ ініціює створення відповідних кафедр та центрів, первинних краєзнавчих осередків у вищих навчальних закладах. Актуальною залишається підготовка навчальних посібників з краєзнавства та народознавства для шкіл та вузів. Спілка розгорнула роботу з підготовки підручника “Основи краєзнавства” для студентів вищих навчальних закладів. Авторський колектив очолив голова НСКУ, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт.

Міцна традиція співробітництва склалася між Національною спілкою краєзнавців України та провідним навчальним закладом країни – Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. Її формування пов’язано, зокрема, з діяльністю багатолітнього голови НСКУ, академіка НАН України П.Т. Тронька, випускника історичного факультету цього навчального закладу (1948 р.). Певний час Петро

Студенти-практиканти з керівництвом НСКУ (біля офісної вітрини Спілки)

Тимофійович працював за сумісництвом викладачем університету. Надалі, працюючи на різних посадах в органах державної влади, він підтримував тісні зв'язки з університетом, часто зустрічався з викладачами та студентами. У 2005 р. П.Т. Троньку присвоєно звання Почесного доктора Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Так Alma mater вшанувала свого випускника, оцінила його вклад у розвиток університету, вітчизняної науки і культури. Керівництво університету сприяло діяльності П.Т. Тронька і Спілки, котру він очолював. Так, у червні 2009 р. в стінах університету відбувся пленум НСКУ та нарада

В Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В.Г. Заболотного

"Концептуальні засади організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання "Історія міст і сіл України". Тісна співпраця Петра Тимофійовича з університетом продовжувалась практично до кінця його життя. Герой України, фронтовик, полковник у відставці, він брав активну участь у патріотичному вихованні молоді, заходах, присвячених Перемозі у Великій Вітчизняній війні, тощо.

Досвід співробітництва з університетом має й Київська міська організація НСКУ, організаційне становлення якої розпочиналося на історичному факультеті. Тут, у 2008 р., створено осередок Спілки, а в лютому 2010 р. відбулася Установча конференція КМО НСКУ. Нині на факультеті діють осередки Київської міської (20 чол.) та Київської обласної (16 чол.) організацій НСКУ. Значну допомогу краєзнавцям в їх діяльності надає деканат факультету і особисто декан – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, член НСКУ В.Ф. Колесник.

Розвиваючи традиції співробітництва між Національною спілкою краєзнавців України та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка і маючи на меті поліпшення підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі історії та краєзнавства, зміцнення творчих зв'язків професорсько-викладацького складу історичного факультету з працівниками державних закладів туристсько-краєзнавчого напряму, 14 червня 2012 р. укладено "Угоду про співробітництво між Київською міською організацією Національної спілки краєзнавців України і кафедрою етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка" терміном на 5 років.

Києвознавчі читання "Маловідомі сторінки життя і творчості києвознавців XX-XXI століть" у відділі краєзнавчої літератури та бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки міста Києва

Сторони взяли на себе зобов'язання щодо підготовки навчальних посібників, методичних розробок для студентів з дисциплін етнокраєзнавчого циклу; проведення спільних наукових та науково-практичних конференцій і семінарів з проблем краєзнавства тощо. Угода також містить пункти, щодо організації історико-краєзнавчої практики для студентів 4 курсу ОКР

У Музеї історії Київського університету

"бакалавр" історичного факультету, запровадження якої розпочато, згідно навчального плану факультету, з 2012 / 2013 н. р. Базовою в організації і проведенні практики є кафедра етнології та краєзнавства.

У Лінгвістичному музеї Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Умовами угоди передбачена участь Київської міської організації НСКУ в розробці та реалізації програми історико-краєзнавчої практики; визначенні баз практики – державних закладів наукового, туристсько-краєзнавчого напряму, позашкільної роботи з учнівською молоддю в місті Києві, укладанні договорів між базами практики і університетом; організації ознайомлювальних екскурсій для студентів-практикантів тощо.

У грудні 2012 р. Київська міська організація НСКУ уклала з Університетом "Договір на проведення історико-краєзнавчої практики для студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка" терміном на 5 років, за яким Університет зобов'язався направляти на практику в КМО НСКУ 10 студентів. Також за посередництвом і активною участю міської організації НСКУ Університет уклав угоди на проходження практики з установами і організаціями, в яких існують осередки Спілки: з Національною спілкою краєзнавців України, Інститутом історії України НАН України, Центром позашкільної роботи Святошинського району міста Києва та Міжнародним центром дитячо-юнацького туризму міста Києва. Окрім цього, за посередництвом міської організації НСКУ Університетом укладені договори на проходження студентами практики в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В.Г.Заболотного та Публічній бібліотеці імені Лесі Українки міста Києва.

Бази практики, відповідно до умов договорів, зобов'язалися прийняти студентів на практику згідно з календарним планом; призначити кваліфікованих спеціалістів для безпосереднього керівництва практикою; створити необхідні умови для виконання студентами програм практики, не допускати використання їх на посадах та роботах, що не відповідають програмі практики та майбутній спеціальності; забезпечити можливість проведення кожним студентом самостійного історико-краєзнавчого дослідження (або групового дослідження) за відповідною тематикою; надати студентам-практикантам і керівникам практики від навчального закладу можливість користуватись приміщеннями, документацією тощо, які необхідні для виконання програми практики тощо.

З боку навчального закладу, окрім зобов'язань з методичного забезпечення практики, договорами передбачена участь викладачів та студентів у наукових, культурно-просвітніх заходах, які проводяться базами практики. Відповідно до профілю установ-баз практики, Університетом взяті й інші зобов'язання. Так, у договорах із закладами позашкільної роботи Університет зобов'язався сприяти їхній профорієнтаційній роботі з учнями загальноосвітніх навчальних закладів. Передбачено ознайомлення школярів зі спеціальностями, за якими здійснює підготовку фахівців вищий навчальний заклад (відвідування учнями "Днів відкритих дверей" факультетів та ін.); проведення екскурсій для учнів у музеях університету тощо. З установами наукового профілю передбачені спільні заходи щодо підготовки наукових праць, навчальних посібників, методичних розробок для студентів з дисциплін історичного та краєзнавчого циклів; проведення спільних наукових та науково-практичних конференцій і семінарів з проблем історії та краєзнавства тощо.

Для методичного забезпечення практики ка-

федра етнології та краєзнавства за участю членів КМО НСКУ розробила "Положення про історико-краєзнавчу практику" та "Програму історико-краєзнавчої практики". Практика має міждисциплінарний характер і спрямована на закріплення теоретичних знань, одержаних студентами за час вивчення таких дисциплін як "Історія України", "Історичне краєзнавство", "Культурно-просвітницька робота музеїв" тощо, які слугують її теоретичною базою. Серед завдань практики – формування у студентів професійних навичок зі збору і систематизації різносторонньої інформації про об'єкти культурної спадщини та уміння творчо використовувати її в процесі туристсько-екскурсійної та інших видів робіт.

Особливість історико-краєзнавчої практики, зокрема, в тому, що на відміну від інших, які проводяться на факультеті (археологічна, етнографічна) і є "польовими", дана практика проходить у трудових колективах, що дає можливість студентам ознайомитися з їх роботою, реальним станом справ у краєзнавчій сфері. Окрім цього, базами практики є різні установи, заклади, організації, тобто в процесі практики задіяний весь ланцюжок суб'єктів краєзнавчої діяльності: від установ НАН України до шкільних краєзнавчих музеїв. Грудневий пленум КМО НСКУ 2013 р., який розглянув, зокрема, й питання організації студентської практики, рекомендував по її закінченню провести захист студентами практичних робіт в установах-базах практики у формі історико-краєзнавчих (києвознавчих) читань за участю не лише студентів, а й представників трудових колективів, учнів шкіл.

Практика проходила з 11 по 28 лютого 2013 р. на визначених кафедрою етнології та краєзнавства за участю Київської міської організації НСКУ базах практики – державних наукових установах історичного профілю, закладах туристсько-краєзнавчого напряму та центрах позашкільної роботи з учнівською молоддю у місті Києві, в яких діють первинні осередки Національної спілки краєзнавців України, а також бібліотеках та музеях міста. Частина студентів проходила практику в регіонах країни.

Керуючись розробленою кафедрою етнології та краєзнавства програмою історико-краєзнавчої практики, яка містить загальні положення та настанови щодо її організації, установи-бази практики розробили власні робочі програми з індивідуальними та груповими завданнями для студентів, відповідно до їх профілю. Так, студенти, котрі проходили практику в Національній спілці краєзнавців України (керівники практики – кандидати істор. наук: Р.В. Маньковська, заступник голови НСКУ та В.І. Дмитрук, відповідальний секретар НСКУ), ознайомилися з діяльністю Спілки, краєзнавчою літературою, документами тощо. Практиканти брали участь у створенні Літопису Спілки, краєзнавчої бібліотеки та архіву. Студенти-архівісти, зацікавившись діяльністю Спілки, обрали теми для підготовки наукових статей з метою участі у VI міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету - 2013".

Студенти-практиканти, які проходили практику в Центрі досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (керівник практики – канд. істор. наук – С.І. Кот, завідувач Центру), ознайомилися з роботою цієї інституції, архівним фондом Енциклопедії України, Інституту історії України НАН України, одержали практичні навики з підготовки статей про пам'ятки історії. Індивідуальні завдання, виконувані студентами, стосувалися основних принципів класифікації пам'яток історії, дослідження пам'яток воєнної історії в Україні, розкриття проблематики з формування комплексів пам'яток історії з ви-

В Ботанічному саду імені академіка О. Фоміна (оранжерейна експозиція)

робництва та техніки. Робота в установі надала практикантам можливість пізнати різні сторони історичних досліджень і значно розширити уявлення про організацію наукового процесу.

У Міжнародному центрі дитячо-юнацького туризму міста Києва (керівник практики – В.Є. Семенюк, завідувач краєзнавчого відділу) студенти ознайомилися з історією, організаційною структурою, діяльністю закладу, відвідали музей Центру – “Музей розвитку дитячого туризму в Києві”, переглянули відео- та фотоматеріали про минулорічний похід в Хібіни, на Соловецькі острови, туристичні походи історичними місцями України. Методист Центру В.І. Губенко ознайомив практикантів із “Правилами проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України” (Наказ Міністерства освіти і науки України 24.03.2006 № 237). Особлива увага була приділена обов’язкам і правам керівника походу.

Проходження активної практики в Центрі включало виконання групових завдань, що передбачали розроблення екскурсійних маршрутів на певній території та підготовку теоретичної бази і завдань для проведення квесту даних маршрутів. Одна група займалася розробленням краєзнавчого квесту “Вулицями Подолу”, інша – “Ім’я Шевченка на карті Києва”. Студенти також взяли участь, в якості членів журі, у проведенні краєзнавчого конкурсу робіт під назвою: “Від історії маленької батьківщини – до історії країни”, який відбувся 21 лютого в Голосіївському ліцеї № 241; у півфіналі IV міського конкурсу “Кращий екскурсовод музею при навчальному закладі”, що проходив у приміщенні Центру 23 лютого. Практика дала змогу студентам поглибити та закріпити знання з краєзнавства, ознайомитися з основами музейної, туристсько-екскурсійної роботи, зокрема набути навичок у складанні екскурсійних маршрутів ігрового характеру (квестів), розробленні карти-схеми маршруту екскурсії тощо.

У Центрі позашкільної роботи Святошинського району міста Києва (керівник практики – С.М. Вакулишин, методист Центру) студенти-практиканти виконували різні індивідуальні завдання, пов’язані з розробленням оглядової екскурсії в Музеї історії Святошинського району, пішохідної екскурсії “Шулявкою” і автобусної екскурсії околицями Києва, дослідженням пам’яток історії та архітектури Святошина, опитуванням відомих особистостей, життя й діяльність яких пов’язана з районом. Окрім цього, здійснювались порівняльна характеристика концепцій києвознавства, наявних в мережі Інтернету, у Музеї історії Києва та ЦПР “Північне сяйво”, опитування учнів шкіл різних адміністративних районів з метою виявлення рівня зацікавленості школярів історією власного (рідного) міста.

Студенти-практиканти, котрі проходили прак-

В Зоологічному музеї Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського

тику в Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці імені В.Г. Заболотного (керівник практики – О.В. Жидецька, завідувачка науково-методичного відділу), були поділені на кілька груп і працювали над дослідженням галузевих періодичних видань та літератури за темами: "Історія малих міст України" (відповідно до списку малих міст України), "Життя та діяльність архітектора І. Григоровича-Барського", "Заболотний Володимир Гнатович у виданнях фонду ДНАББ ім. В.Г. Заболотного" (джерела за період з 1998 до 2013 р.). Студенти також брали участь у наукових заходах, що проводилися в бібліотеці, зокрема творчих вечорах та презентаціях книг відомих києвознавців – Дмитра Малакова та Михайла Кальницького. Так, практикант Олександр Понипаляк підготував публікацію, присвячену презентації та змісту книги М. Кальницького "Зодчество и зодчие" (К., 2012).

Група студентів проходила практику на базі відділу краєзнавчої літератури та бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки міста Києва (керівник практики – Н.Б. Грищенко, завідувачка відділу). Відповідно до програми практики, студенти підготували біографічні нариси, присвячені відомим києвознавцям: Д. Малакову, В. Кіркевичу, А. Макарову, І. Гиричу та Т. Скібицькій, до серії бібліографічних покажчиків "Києвознавці", що була започаткована відділом на початку 2000-х років. Практиканти успішно впоралися з поставленими завданнями та захистили їх результати на києвознавчих читаннях на тему "Маловідомі сторінки життя і творчості києвознавців XX-XXI століть", що відбулися у відділі 28 лютого за участю провідних бібліографів бібліотек міста. Бібліотекарі поділилися своїми враженнями й запропонували, щоб нариси, підготовлені студентами, були надіслані в кожну книгозбірню міста на допомогу бібліографу. Під час проходження практики студенти також брали участь у краєзнавчих заходах, які проводилися у відділі (вечір-портрет "Георгій Малаков – відомий український художник-графік" – зустріч з його рідним братом, києвознавцем Дмитром Малаковим) (http://lucl.kiev.ua/ 12-28, 15, 27 лютого) (http://kiekray-nadin.blogspot.com/ 13, 15 лютого) та ін.

Частина студентів проходила практику в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка – на кафедрах етнології та краєзнавства і археології та музеєзнавства. Практика студентів кафедри етнології та краєзнавства (керівники практики – Т.О. Жилко та Т.П.Вишня) відбувалася на базі Міжфакультетської фольклорно-етнографічної навчально-методичної лабораторії. Вони описували етнографічний матеріал, призначений для зберігання в музеї кафедри; обробляли та систематизували етнокраєзнавчі джерела, які зберігаються у фондах лабо-

раторії; готували матеріал для екскурсій в учбовому музеї етнографії; проводили наукові дослідження за спеціально розробленою тематикою, пов'язаною з розвитком етнології та краєзнавства в університеті, та ін.

Студенти, які проходили практику на кафедрі археології та музеєзнавства (керівник практики – Л.Г. Самойленко, завідувачка Археологічного музею), оволодівали навиками підготовки і проведення оглядових пішохідних екскурсій за темами: "Київський національний університет імені Тараса Шевченка – центр освіти, науки і культури", "Університет і "латинський квартал" у Києві", "Червоний корпус на березі зеленої оази". Під час проходження практики для студентів були організовані спеціальні екскурсії в музеї університету: Музей історії університету, Зоологічний музей, Археологічний музей, Музей Астрономічної обсерваторії, Музей історії Ботанічного саду імені академіка О.В. Фоміна та оранжерейні експозиції, Лінгвістичний музей. Також студенти відвідали Педагогічний музей Національної академії педагогічних наук України, Національний музей медицини України, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського.

Окремі студенти та групи проходили практику в музеях Києва: Національному музеї історії України, Національному музеї Тараса Шевченка, Музеї видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького та ін.

Частина студентів проходила практику в Київській, Вінницькій, Волинській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській областях – в історико-культурних заповідниках, центрах дитячо-юнацького туризму і краєзнавства, обласних і районних історичних та краєзнавчих музеях, шкільних музеях. Загалом, включаючи Київ, базами практики були 70 установ, закладів і організацій краєзнавчого спрямування.

Практика пройшла успішно. Від ряду установ на ім'я декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка прийшли листи-подяки, в котрих відзначається сумлінне ставлення студентів до виконання завдань практики. В подальшому кафедра етнології та краєзнавства разом з Київською міською організацією НСКУ будуть працювати над удосконаленням організації практики: покращенням методичного забезпечення, розширенням баз практики в столиці тощо. Історико-краєзнавча практика в установах краєзнавчого напряму має сприяти більш активному залученню студентської молоді до історико-краєзнавчих досліджень, підвищенню інтересу до історії та культурної спадщини країни, вихованню свідомих громадян.

Євген Сінкевич, Тетяна Братченко (м. Херсон)

Краєзнавці досліджують історію Херсонщини

Історичне краєзнавство відіграє важливу функцію в накопиченні та систематизації знань про історію регіону, а також у вихованні підростаючих поколінь. Адже спільнота, осмислюючи свою історію, зберігаючи і примножуючи скарбницю історико-культурної спадщини, формує у кожного громадянина почуття бережливого ставлення до минувшини свого народу, пам'яток історії і культури, а отже вона життєздатна та спроможна творчо розвиватись.

На Херсонщині важливу функцію накопичення артефактів, провадження експозиційної діяльності й організації науково-дослідної роботи виконує під керівництвом директора, заслуженого працівника культури України Братченко Тетяни Георгіївни Херсонський обласний краєзнавчий музей. Після ліквідації у 2004 р.

історичного факультету Херсонського державного університету музей фактично став єдиним у місті майданчиком, де мають можливість зустрітися краєзнавці, співробітники музею, науковці та поділитися досягненнями у дослідженні рідного краю. Тому, чергові краєзнавчі читання, що відбулися у стінах Херсонського обласного краєзнавчого музею 21 березня 2013 р., зібрали значну аудиторію, яка складалася з працівників музею, студентів вищих навчальних закладів Херсона, працівників Державного архіву Херсонської області, краєзнавців-аматорів, науковців, священників. Активну участь у читаннях взяли члени обласної організації Національної спілки краєзнавців. Про увагу місцевої влади до краєзнавчого руху свідчить участь в їх роботі заступник начальника управління культури Херсонської облдержадміністрації Мазура Ігоря Романовича. Робота краєзнавчих читань відбувалася під керівництвом заступника директора музею з наукової роботи Юлії Олександрівни Ржевської та вченого секретаря музею Тетяни Петрівни Шандри.

Увазі присутніх були запропоновані доповіді д.і.н., професорів Водотики С.Г. «Перегорнута сторінка історії: Херсонський юридичний інститут (1973-2010 рр.)», Сінкевича Є.Г. «Розвиток краєзнавчого руху на Херсонщині 1990-ті – початок 2000-х років»; к.і.н., доцентів Макієнка О.А. «Становище відомчих архіві на Херсонщині початку ХХ ст. за матеріалами анкетного обстеження Таврійської губернської ученої архівної комісії», Кузовової Н.М. «Михайло Мелконович Авдальян: джерела до біографії відомого херсонського краєзнавця» та к.і.н. Оленковського М.П. «Роль В.М. Станко в дослідженнях пізнього палеоліту Нижнього Дніпра». Заступник начальника відділу використання інформації документів ДАХО Сінкевич І.Ю. виступила з повідомленням «Оборона Херсона від австрійсько-німецьких військ (березень-квітень 1918 року) у документах державного архіву Херсонської області». Своїми напрацювання ознайомили присутніх аспіранти-історики і студенти вузів Херсона.

Із цікавими та змістовними повідомленнями виступили співробітники Херсонського обласного краєзнавчого музею: завідувач науково-етнографічного відділу Андрєєва Г.І. – «Нагрудний та поясний одяг українців (кінця XIX – першої половини ХХ ст.) в колекції ХОКМ»; старший співробітник науково-етнографічного відділу Аскурава М.З. – «Традиційний одяг росіян Херсонщини (кінця XIX – початку ХХ ст.)»; старший науковий співробітник науково-фондового відділу Білай Л.В. – «Майстри світлопису на Херсонщині з другої половини XIX до середини ХХ ст.»; завідувач відділу маркетингу Вдовиченко Л.З. – «Що потрібно сучасному відвідувачу, або як покращити сервіс музею?»; завідувач науково-просвітницького відділу Вихор О.М. – «Інтерактивний музей для кожного (з досвіду роботи ХОКМ)»; старший науковий співробітник науково-фондового відділу Година Н.О. – «Відображення історії меблів у колекції ХОКМ»; завідувач науково-експозиційного відділу історії краю 1941-1945 рр. Гончарова О.С. – «З історії мобілізації в Херсоні в початковий період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.»; завідувач науково-природничого відділу № 2 Дерюжина А.В. – «З історії створення меморіальної кімнати у відділі природи ХОКМ»; завідувач науково-природничого відділу № 1 Ємельянова С.Ф. – «Каталогізація фондових колекцій як спосіб збереження, вивчення і трансляції музейної спадщини в експозиційній роботі на прикладі орнітологічної колекції»; науковий співробітник науково-етнографічного відділу Ланцев К.В. – «До історії церковних старообрядських громад Херсонської губернії»; старший науковий співробітник науково-літературного відділу Мусійко В.В. – «Б.А. Лавреньов у спогадах, щоденниках та листах П.М. Лукницького»; провідний бібліотекар Остренко Н.А. – «Роль Й.К. Пачоського у формуванні фонду бібліотеки природничо-історичного музею Херсонського земства в період 1898-1923 рр.»; старший науковий співробітник науково-природничого відділу № 1 Підгайний М.М. – «Колекція ссавців Херсонського обласного краєзнавчого музею»; науковий співробітник науково-експозиційного відділу історії краю з 1917 по сьогодення Сидорович Є.С. – «Бойовий шлях командира Чаплинського партизанського загону П.І.Тарана»; завідувач науково-експозиційного відділу історії краю до 1917 р. Чорна К.Д. – «До історії херсонського міського самоврядування. Херсонські міські голови. Кінець ХУIII – початок ХХ ст.»

За результатами роботи «Краєзнавчих читань» вже традиційно буде опубліковано науковий збірник.

Огляди

Ольга Гейда, Тамара Демченко (м. Чернігів)

Історія міста й місто в історії

Рец. на: Леп'явко С. Чернігів. Історія міста: Науково-популярне видання. – Київ: Темпора, 2012. – 432 с.: іл.

Минають роки, проносяться століття та тисячоліття, змінюються люди, їхні звички та уподобання, безслідно зникають назви урочищ, старих вулиць та установ, а Місто продовжує жити власним життям, витонченою історичною аурою приворожуючи городян та численних туристів. Багато є на землі великих і славетних міст. Стародавній Чернігів не схожий на жодне з них. Він має своє особливе обличчя, свою вдачу, свій характер. Чернігів неповторний. Про нього складають легенди та історичні поеми, на його честь створюють мистецькі полотна, знімають кінофільми. Чернігову присвячені поетичні та прозові рядки Миколи Зерова, Аркадія Казки, Павла Тичини, Олександра Довженка та багатьох наших сучасників.

Приступаючи до створення науково-популярного видання про минуле й сьогодення Чернігова, автор рецензованого видання С. Леп`явко, очевидно, чітко усвідомлював труднощі та й обсяг роботи. Чернігів – місто особливе, історичне у прямому розумінні слова. Скільки б не писали про досягнення соціалістичної доби, як би не пишалися здобутками індустрії, але вікову славу місту над Десною, привабливість для туристів здобули не комбінат «Хімволокно», радіоприладний завод чи якийсь інший промисловий об`єкт доби «розвинутого соціалізму», – а князі з династії Рюриковичів, будівничі Української козацької держави XVII–XVIII ст. У свідомості української духовної і культурної еліти утвердився саме такий підхід, сформувався певний комплекс оцінок. Причому не тільки мислителі й поети давніх часів називали місто – «другими Афінами», цю ж метафору повторив у своїх мемуарах О. Лотоцький, розповідаючи про громадське життя другої половини XIX ст., а поет-неокласик М. Драй-Хмара у сонеті (1930 р.) знову нагадав про давньоруські витоки слави старовинного міста:

«Чернігове, за смілого Мстислава
на Сівері ти голосно гримів,
змагаючись із містом Ярослава,
та гомін той заглух у млі віків».

Інша річ, що фальсифікація історичних подій, яка розпочалася відразу із утвердженням радянської влади, дещо затушувала, дещо спотворила, дещо приховала – і з часом «дефект головного дзеркала», за влучним висловом Ліни Костенко, набув таких масштабів, що з'ясувати істину стало майже неможливо. Історію країни в цілому, а тим паче її країв, стали трактувати крізь призму домінування більшовицької ідеології та практики, а соціалістичні перетворення подавати як єдино можливий варіант історичного розвитку. Цей підхід дістав своє остаточне завершення в «Кратком курсе истории ВКП(б)». Історія окремих регіонів втратила свою своєрідність і розглядалася як більш-менш вдала ілюстрація до «магістральної ходи» історичного прогресу, який ототожнювався з утвердженням соціалізму в одній окремо взятій державі. Пануюча доктрина у радянському краєзнавстві не залишала місця для ретельного дослідження та систематизації матеріалу ще й тому, що жорстка селекція постатей минулого призвела до «обезлюднення» історії – той діяч був класовим ворогом, інший – буржуазним націоналістом, ще інший – «зрадником» імперії. Це до певної міри пояснює брак повнометражних публікацій з історії Чернігова. Історична інерція навіть за нашої доби давала про себе знати. Не тільки до широко святкованого у 1992 р. 1300-ліття міста (дата виникнення визначена за даними археологічних розкопок), але й через десятиліття по тому не з`явилося узагальненого дослідження усього історичного минулого міста.

Відтак не можна не відзначити повернення до витоків, яке проголосив автор книги як засадничий постулат своєї концепції уже у вступі: «Саме чернігівських князів можна без перебільшення назвати творцями Чернігова» [С. 6]*. На нашу думку, такий дискурс повністю відповідає сучасним підходам історичної науки, бо

* Тут і надалі у квадратних дужках посилання на рецензоване видання.

через все видання червоною ниткою проходить строго витриманий принцип хронологічної послідовності. Цей аспект реалізується уже в поділі зібраного матеріалу. Він концентрується у частинах тексту під загальною, як правило, стислою і вичерпною назвою, наприклад, «Київська Русь» і конкретизується у розділах, до кожного з яких вказані хронологічні рамки із зазначенням століть чи їхніх частин. Остання частина тексту «Століття потрясінь» поділяється на чотири розділи, кожний із чітко позначеними хронологічними межами на кшталт: «Прапори кольору крові»: 1914–1920 рр. Загалом тільки один, наведений вище як приклад, розділ, названий дещо літературно, назви інших звучать усталено й звично для історика. У двох випадках автор використав широко відомі характеристики, що належать видатним діячам минулого: «Чернігівські Афіни» і «Губернський хутір». Упорядкованість і продуманість розташування наукового матеріалу, ілюстрацій полегшують засвоєння фактографії.

При визнанні безумовного пріоритету автора у підготовці дійсно об`ємного дослідження про Чернігів, свого роду компендіума черніговознавства, справедливості ради треба відзначити, що історичне минуле старовинного міста завжди цікавило дослідників. Та й за останні роки створено чимало оригінальних, насичених щойно виявленою або й добре забутою інформацією публікацій з історико-культурного минулого Чернігова. В основному це статті й повідомлення у місцевій періодиці та єдиному поки що в регіоні науковому історичному журналі «Сіверянський літопис». С. Леп`явко ретельно опрацював публікації документів, наукові та науково-популярні праці та доречно залучив необхідну інформацію при підготовці своєї книги – у списку використаних джерел і літератури нараховується понад 330 позицій. Принагідно, варто відзначити і мужність автора – відомого дослідника козацької старовини, який взявся за реалізацію непростої ідеї, бо йому доводилося «влізати» в царину «чужої» історії, щоби відтворити цілісну картину минулого міста.

У рецензованій книзі вдало поєднано, а ще краще сказати – переплетено, три необхідних компоненти для відтворення історії й сьогодення власне міста: насамперед – з`ясування ролі і місця об`єкта дослідження в історичному процесі, що характеризує країну в цілому, подруге, створення групового портрета його видатних представників у всіх сферах суспільного життя і відображення побуту населення різних епох, і нарешті, представлення історичних пам`яток і пам`ятних місць, творів архітектури і мистецтва, які створили і живлять непроминальну славу Чернігова. Звичайно, що стовідсотково упоратися з таким завданням, зважаючи на одинадцять століть існування міста, нікому не під силу. Автор скромно відступав у окремих випадках, зазначаючи: «За відсутності письмових джерел, X ст. залишилося «мовчазним» періодом історії міста» [С. 28]. Водночас для відтворення найдавнішої історії міста широко використовувалися результати археологічних досліджень, матеріали з фондів музейних установ, зображальні джерела, реконструкції стародавніх церков, карти-схеми старого міста [С. 13, 68, 94] та його околиць. Така потужна та різновидова джерельна база, безумовно, збагатила відомі літописні рядки. До позитивів дослідження, слід віднести і намагання автора якомога повніше врахувати історіографічні дискусії довкола деяких аспектів історії міста [С. 53, 54, 59, 71]. Так, висвітлюючи питання щодо часу заснування Чернігова, С. Леп'явко доречно, хоча й стисло, схарактеризував аргументи на користь основних версій сучасних дослідників, а саме: зародження міста на основі групи слов`янських поселень на межі VII–VIII ст., городища волинцевсько-роменської культури у IX ст. або ж віднесення цієї події до часу будівництва фортифікаційних укріплень та формування чітких структурних елементів міста у другій половині X ст. [С. 14–15, 18].

Цілком зрозуміло, що найменшим за фактажем і обсягом є підрозділ книги, присвячений історичному періоду татаро-монгольського панування в краї (друга половина XIII – середина XIV ст.), складному для досліджень часу через брак джерел та писемних відомостей. Водночас слід відзначити, що останніми роками дослідники, на основі аналізу новітнього археологічного матеріалу, спростували історіографічну тезу радянської доби про «катастрофічне зменшення населення Сіверщини» після навали та «переселення у північно-східну Русь» та «втрату населенням навичок ремесла та землеробства», яку на сторінках свого дослідження відстоює дослідник [С. 100–101].

Проте, там де в автора був вибір, доступ до маловідомих джерел він зупинявся на маловідомих подіях і віддавав перевагу практично невідомим постатям. Так, С. Леп`явко багато уваги приділив висвітленню історії бомбардування Чернігова у серпні 1941 р., підкресливши, що воно «стало одним із перших цілеспрямованих руйнувань міста у роки Другої світової війни» та навівши переконливі причини цієї злочинної акції, в результаті якої загинули тисячі чернігівців, був сплюндрований історичний центр міста [С. 366]. Численні фотодокументи вдало ілюструють цей майже невідомий у світі прояв варварства. Багато кого, безумовно, змусить задуматися і висновок із цього важливого в контексті авторської концепції сюжету: виявляється, що в списку міст Радянського Союзу, котрі зазнали найбільших руйнувань, Чернігів посів четверте місце – після Севастополя, Волгограда і Воронежа. «Якщо взяти до уваги, що всі вищеназвані міста перебували в епіцентрі великих битв, то поява в цьому переліку Чернігова свідчить про особливу жорстокість його бомбардувань». Проте матеріальні та й культурно-історичні втрати міста були пов`язані і з сутужними умовами окупаційного побутування, скажімо, «шукаючи дров для опалення, чернігівці потихеньку розбирали напівзруйновані будинки» глорифікації героїчної боротьби у бік зображення страждань та нещасть, що випали на долю міських мешканців, та суттєво спотворили облік старовинного Чернігова цілком відповідає парадигмі дослідження цієї наукової проблеми, що конструюється в історіографічних працях останнього часу.

Книга С. Леп`явка густо населена історичними персонажами. Ми нарахували в іменному покажчику близько 800 імен і прізвищ. Навіть якщо взяти до уваги, що певний відсоток складають автори історичних робіт, видатні постаті минулого, напряму не пов`язані з Черніговом, то варто відзначити високий ступінь охоплення власне уродженців Чернігова та Чернігівщини, а також діячів, які пов`язали своє життя з містом над Десною. Авторові є що сказати про черніговців, і він ніколи не ухиляється від цього, хоча, з іншого боку, системний виклад багатовікової історії не передбачає розлогих біограм. На сторінках книги можна знайти легендарні оповідки про князя Чорного, Іллю Муромця, Івана Гостинного сина, а також захоплюючі розповіді про колоритну перемогу першого літописного чернігівського князя Мстислава Володимировича над князем косогів Редедею, похід одного з найвідоміших представників чернігівської династії Ольговичів Ігоря Святославича на половців, про політику литовського князя Свидригайла, який прагнув домогтися за підтримки чернігівського боярства, задля реалізації власних амбіцій, утворення на територіях Чернігово-Сіверщини у 20-30-х рр. XV ст. автономного Руського князівства у складі Литви [С. 31, 53, 102]. Перед читачем постають величні постаті козацької доби – перші чернігівські полковники Мартин Небаба та Стефан Подобайло, щедрий меценат В. Дунін-Борковський, оборонець прав української старшини П. Полуботок [С. 126, 133, 141]. Приваблює увагу й стислий, але вичерпний як на жанр книги, виклад біографії одного з уродженців Чернігова – героя Першої світової війни, командира одного з перших російських підводних човнів – М. Китицина (1885-1960), який змушений був емігрувати до США [С. 310].

Хотілося б відзначити, що для автора історії Чернігова прості люди, які населяли місто упродовж віків, не просто населення, а земляки, яким він співчуває, ретельно відшукуючи бодай крихти інформації про їхній побут, умови праці, настрої, прагнення і мрії, якими пишається, прагнучи показати їх повноцінними суб`єктами історичного процесу. На жаль, життя «простих людей» майже ніколи не було щасливим. Набіги кочових племен, князівські усобиці, монголо-татарська навала, війни XVI-XVII ст. не сприяли заможному, безпечному життю мирних обивателів, які славилися своїм ремеслом. Проте С. Леп`явко детально зупиняється і на трагедіях, не спричинених тодішніми політичними реаліями. Загальною бідою всіх міст були пожежі. «У ніч з 19 на 20 травня 1750 р. в Чернігові сталася найбільша за його історію пожежа. Господиня шинку, який стояв у центрі міста, пішла до погреба і присвітила собі свічкою. Від вогника щось загорілось, а за мить спалахнув увесь будинок. Вітер перекинув полум`я на сусідні споруди. При тісній дерев`яній забудові поширення вогню стало справою кількох хвилин. Усе довкола запалало», – так просто, навіть приземлено описано

у книзі пожежу, яку чернігівці і через півстоліття трактували «як найбільшу трагедію міста» [С. 170].

Згодом, з плином часу, чернігівцям та жителям приміських сіл довелося зазнати не менших лих та поневірянь. Автор не обійшов реалій сумнозвісних 30-х років ХХ ст. Голодомор тут теж зібрав великий «урожай». «У Чернігові, як і по всій Україні, заборонили вільний продаж продовольства. 10 грудня 1932 р. міліція провела спеціальну операцію на міському ринку з метою припинення торгівлі продуктами харчування… Хліб відпускався тільки за картками, які видавали за місцем роботи. Встановили спеціальні норми відпуску хліба. Все населення поділили на 3 категорії… У найважчому травні 1933 р. третій категорії мали видавати по 200 г хліба на день, а їхнім дітям (яких називали «иждивенцами») – по 100 грамів». Студентам учительського інституту видавали по 100 г хліба, а учням медичного технікуму – 75 г хліба на день [С. 343]. Не менш шокуючими виглядають і будні «Великого терору» в обласному центрі. Чернігівська «трійка» з літа 1937 р. до осені 1938 р. приговорила до розстрілу 4 625 осіб, а до заслання в табори – 3463 [С. 345]. Як ілюстрацію до того, як функціонував механізм тотального терору в Чернігові, з одного боку, і як типовий приклад долі українського інтелігента, з іншого, історик наводить справу директора Чернігівського учительського інституту Г. Василенка [С. 346].

На щастя, не тільки кривавими катаклізмами визначалося життя чернігівців. Автор не шкодує місця, щоб показати хай і маленькі радощі своїх земляків, поліпшення умов праці і побуту, відобразити у книзі особливості їхнього дозвілля. Зі сторінок книги читача вражають досконалістю коштовні шати ікон, ювелірні вироби чернігівських майстрів, твори образотворчого мистецтва, старовинні книги у дорогоцінних оправах. Навіть далекого від історичних вподобань чернігівця не може не зацікавити опис такої масової розваги як кіно на початку ХХ ст. та докладно з`ясована «техніка показу кіно» у тодішніх «сінематографах» [С. 303–304]. Не менш привабливо й доречно виглядає згадка про інженера Ю. Гармаша, який у 1952 р. сконструював телевізійну антену та підсилювач сигналу і «став першим глядачем телевізора у місті» [С. 382]. З увагою до, на перший погляд, незначних подробиць С. Леп`явко показує успіхи в зростанні добробуту мешканців міста, якими можна було похвалитися наприкінці 50-х рр. ХХ ст.: «На 1957 р. у місті було вже понад 150 приватних автомобілів, до 400 мотоциклів, понад 600 телевізорів та ін. Транспорт міста складався з 60 автобусів, 51 таксі марки «Победа». П`ять разів на день автобуси курсували на Київ» [С. 383].

Огляд історико-публіцистичного доробку С. Леп`явка був би неповним, якби ми не згадали ще одного мовчазного, але неодмінного учасника всіх без винятку подій, що відбувалися у старовинному місті. Йдеться про улюбленицю чернігівців ріку Десну, без якої годі уявити собі життя цього краю. Мабуть, багато поколінь корінних жителів та гостей міста у своїй свідомості нерозривно пов`язують ці топоніми, як це зробив у одному з ранніх віршів А. Казка:

Десна – мов шабля. Вал старезний.
Мазепи дім. Гармати в ряд.
Поринувши у сон давнезний,
Сумною вартою стоять.
Заснув Чернігів.

Проте з Десною асоціюються не тільки романтичні прогулянки, веселі розваги на воді, але й драматичні події в історії Чернігова. Вірний своєму принципові відтворювати не тільки колізії суспільно-політичного характеру, але й негаразди, спричинені стихією, автор докладно з`ясовує обставини останньої у ХХ ст. великої повені на Десні, що трапилася у 1970 р. У Чернігові вода сягнула позначки на 8 м вище звичайного рівня. Були частково або повністю затоплені 45 вулиць, 1 357 житлових будинків, 16 промислових об`єктів і соціально-культурних закладів. Інтерес викликає й інформація про реакцію на цю аж ніяк не буденну в житті міста подію з боку місцевої преси. Дві тодішні чернігівські газети практично зігнорували, не з своєї, звичайно, волі, цю вкрай злободенну для всього міста та його мешканців подію, бо радянська ідеологія «замовчувала будь-які явища, що не відповідали завданням уявного будівництва соціалізму» [С. 387–388]. Затоплені оселі явно не вписувалися у цей контекст…

Хотілося б звернути увагу ще на один аспект. Дана книга менше всього нагадує туристичний

буклет чи альбом історичних та культурних пам`яток, хоча багато і щедро ілюстрована. Головне в ній – текст, вдала, як на нас, спроба показати неперервність історичного життя у місті. Книга орієнтована на молодь, автор, присвячує її «своїм дітям і дітям Чернігова». За рахунок відмови від строго наукового підходу, насамперед у оформленні, уникаючи використання фахової термінології, було досягнуто певної простоти сприйняття тексту, що дає підставу сподіватися, що книгу прочитають не тільки історики, краєзнавці, представники чернігівських інтелігентних кіл, але й численні любителі історії в місті та Україні. Власне одним з лейтмотивів книги став не артикульований, але наявний заклик автора саме до молодших чернігівців: ви побачили доробок поколінь, що давно вже стали історією, отримали непоганий спадок від старшої генерації – далі все буде залежати від вас: доля міста, його історичних та культурно-мистецьких пам`яток, підвищення добробуту городян, комфортність проживання – все у ваших руках.

Безумовно, що перша спроба дати читачам України й усім, хто цікавиться її минулим, але мешкає далеко за її межами, системний виклад історії одного з найдревніших міст нашої Батьківщини викличе і вже викликає різнопланову реакцію. Комусь не сподобається надмір археологічного матеріалу, а хтось гостро відчує його брак; будуть нарікання на відсутність тієї чи іншої конче важливої інформації і засилля необов`язкових, на стороннє судження, подробиць; знайдуться і такі, хто не сприйме популярний характер викладу матеріалу або ж він видасться надто вже специфічним. Проте утримаємося від критичних суджень і зауважень, адже тема дослідження старожитностей та й недавнього минулого Чернігова аж ніяк не вичерпана. Навпаки, книга С. Леп`явка стане відправною точкою для розгортання наукових дискусій, появи нових версій тих чи інших подій, а все разом взяте сприятиме подальшому вивченню історії прекрасного старовинного міста на Десні.

Ігор Чорновол (м. Львів)

Іван Паславський про заснування Львова

Рец. на: Іван Паславський. Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й невірогідні дати заснування столиці Галичини. Львів: «Українські технології», 2010. 35+1 ст.

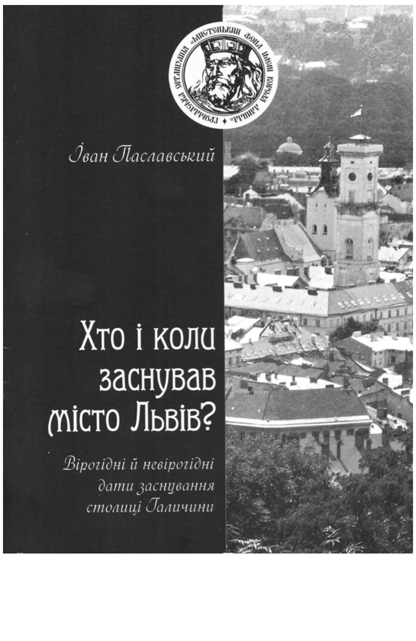

Іван Паславський – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу середніх віків Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, відомий своїми ґрунтовними дослідженнями в галузі середньовічної й ранньомодерної історії України.

Коротко про проблему заснування Львова. В літописі місто вперше згадано під час опису пожежі в Холмі 1259 р., яку нібито було видно й зі Львова: «1259. Данило ж і Василько все одно зібралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові через окаянну бабу … і полум'я було таке велике, що зо всеї землі [Хомської] заграву було видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях от палахкотіння сильного полум'я*. Історики

* Літопис руський. Переклад Л.Махновця. Київ, 1990. - С.417.

встановили, що пожежа трапилася на три роки раніше, тому це повідомлення літописця уточнили – 1256 рік. Оскільки в світовій практиці прийнято датувати вік міста за першою письмовою згадкою, то утвердилася саме ця дата. Хоч насправді усім зрозуміло, що 1256р. Львів вже існував.

Отже, коли насправді засновано Львів? Вперше проблема постала під час судового позову магістрату до королівського суду проти вірменської громади з метою скасування їхніх привілеїв 1578р.: вірмени стверджували, що їх предки прийшли до Львова відразу після заснування міста Данилом Романовичем, а міські райці – його сином Левом близько 1280 р; варто зауважити, що в оригіналі скарги іншим почерком дату виправлено на 1269 р. (circa 1269). Відтоді вважали, що місто заснував Лев Данилович 1280 або 1270 року. Цю думку утвердили перші історики Львова, бургомістри Йоган Альнпек і Варфоломій Зіморович, на початку XVII століття. Але після того, як російський історик Микола Карамзін вперше опублікував фрагменти Галицько-Волинського літопису (1816-1817), вже ніхто не сумнівався, що місто старше. Згодом, з огляду на молодий вік князя Лева (який народився не пізніше 1225 р.), було піддано ревізії також давню традицію вважати особу старшого сина Данила Романовича за фундатора нашого міста. Думка про заснування Львова королем Данилом переважила серед істориків наприкінці XIX – XX століттях завдяки авторитетові М.Грушевського.

Відкриття І.Паславського полягає у впровадженні в науковий обіг трактату «Християнський Схід» бібліотекаря домініканського монастиря святого Оноре в Парижі, історика, одного із засновників наукової візантиністики Мішеля Лє Кієна (1661-1733). Перерахувавши 13 резиденцій руських єпископів, М.Кієн вказав лише одну точну дату заснування міста – саме Львова: «Леополь або Львів, центр воєводства в Польщі, – руське місто в Галичині, що, як доносять, було засноване князем русинів Левом 1240 року над річкою Полтвою і біля підніжжя гори». Відтак автор брошури роздумує над джерелами інформації М.Кієна, який сам вказав на руські літописи й повідомлення певного Деліля. І.Паславський встановив, що йдеться про директора астрономічної обсерваторії в Петербурзі (1725-1747) Жозе Ніколя Деліля і припустив, що Деліль мав доступ до літописів, згодом утрачених.

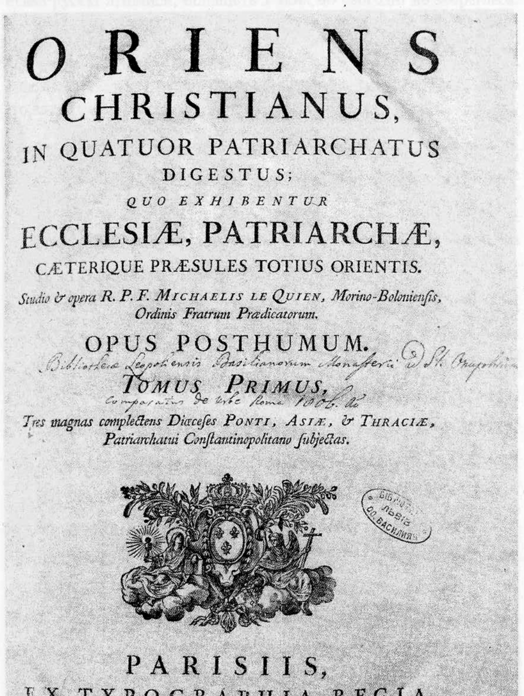
ORIENS
CHRISTIANUS,
IN QUATUOR PATRIARCHATUS
DIGESTUS;
QUO EXHIBENTUR
ECCLESIÆ, PATRIARCHÆ,
CÆTERIQUE PRÆSULES TOTIUS ORIENTIS.
Studio & opera R. P. F. MICHAELIS LE QUIEN, Morino-Boloniensis, Ordinis Fratrum Prædicatorum.
OPUS POSTHUMUM.
TOMUS PRIMUS,
Tres magnas complectens Diœceses PONTI, ASIÆ, & THRACIÆ, Patriarchatui Constantinopolitano subjectas.
PARISIIS,
EX TYPOGRAPHIA REGIA.
M. DCCXL.

Титульна сторінка 1 тому праці Мішеля Лє Кієна "Християнський Схід" (Париж, 1740)

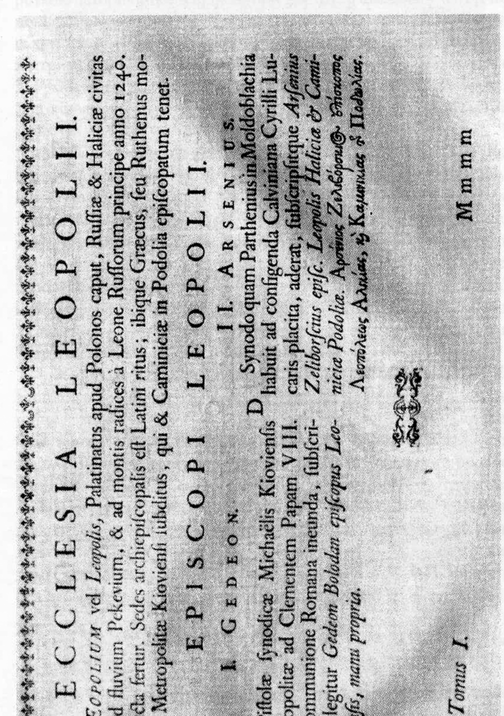
V. ECCLESIA LEOPOLII.
Leopolium vel Leopolis, Palatinatus apud Polonos caput, Russiæ & Haliciæ civitas ad fluvium Pelteviam, & ad montis radices à Leone Russorum principe anno 1240. constructa fertur. Sedes archiepiscopalis est Latini ritus; ibique Græcus, seu Ruthenus moratur Metropolitæ Kioviensi subditus, qui & Caminiciæ in Podolia episcopatum tenet.
EPISCOPI LEOPOLII.
I. GEDEON.
Epistolæ synodicæ Michaëlis Kioviensis metropolitæ ad Clementem Papam VIII. de communione Romana ineunda, subscriptus legitur Gedeon Bolodan episcopus Leopoliensis, manu propria.
II. ARSENIUS.
Synodo quam Parthenius in Moldoblachia habuit ad configenda Calviniana Cyrilli Lucaris placita, aderat, subscripsitque Arsenius Zeliborscius episc. Leopolis Haliciæ & Caminiciæ Podoliæ.
Tomus I. Mmmm

Сторінка "Християнського Сходу" з повідомленням про заснування Львова

Вказівку на 1240 рік підтверджує також пізній Тверський літопис, де заснування Львова датовано 1241 роком. Свою гіпотезу І.Паславський підкріпив власними роздумами, що під час монголо-татарської навали логічним було б рішення зміцнити обороноздатність Галицько-Волинського князівства.

Автор врахував також результати археологічних досліджень останніх років, які виявили на території сучасного міста сліди давніших поселень. Відтак Володимир Петегирич датував виникнення торгово-ремісничого осередку Львова та перших фортифікацій на Високому Замку межею XI-XII століть, а історики архітектури Іван та Роман Могитичі обґрунтували тезу про заснування міста Романом Мстиславичем (батько короля Данила, загинув у бою 1205р.).

Гіпотеза І.Паславського про заснування Львова 1240р. не позбавлена слабких місць. Поперше, що означало в ті часи «заснувати місто»? «Якщо й існувало там якесь село чи реміснично-торгове поселення, навіть з будівлею церковного храму, то воно ще ніяк не було містом, – каже автор. – Середньовічне місто починалося щойно тоді, коли поселення набувало політично-адміністративного (центр княжого уділу), релігійно-церковного (єпископська кафедра) чи оборонного (укріплений замок з городом)». Але ж далеко не всі городи могли похвалитися власним князем чи кафедрою. Гадаю, медієвісти мали б спочатку взагалі з'ясувати проблему заснування городів князями, а тоді й проблема виникнення Львова була б вирішена.

1240 р. Лев Данилович міг мати щонайбільше 15 років, тому не міг приймати жодні рішення. Це розуміє сам автор, тому наголошує на середньовічному латинському уявленні про досягнення юнаками повноліття в віці 14 років (так звана конфірмація). Взагалі, треба враховувати про існування певного культу Лева Даниловича, розпочинаючи з XV ст., про що свідчить часті підробки саме його грамот, а не іншого князя, а також напис на міській Галицький брамі латиною «Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім'я мені Леонтополіс». Насправді ж львів'яни ранньомодерної епохи були зовсім не певні про обставини заснування свого міста (що підтверджує й презентована брошура). Тому, пишучи про Лева Даниловича, важливо не піддатися чарам культу цього князя, який тепер поступово відроджується.

Однак найважливіший фактор, що підважує гіпотезу про 1240 рік, – Звенигород. Досі в дискусіях про Львів вчені чомусь не звертали увагу на це квітуче місто, від якого Львів віддалений всього на двадцять кілометрів. Який сенс будувати нове потужне місто на такій малій віддалі? На мою думку, заснування Львова як би «по замовчуванню» свідчило про небажання його засновників відродити зруйнований монголами Звенигород (до чого Лева Даниловича зобов'язував титул князя звенигородського), а можливо, й символізувало перенесення Звенигорода всього 20 кілометрів на північ*. Тому вважаю, що Львів міг бути заснований (чи розбудований) після монголо-татарської навали, не раніше 1244 року. До речі, так вважає й професор Леонтій Войтович, автор книги «Князь Лев Данилович»** (Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2012).

Утім, І.Паславський усвідомлює гіпотетичність власних тверджень, тому своє вступне слово завершив так: «Що ж до висновків, то їх, звісно, не слід сприймати як істину в останній інстанції. Необхідні додаткові аргументи, які б підтверджували б цю нововідкриту нами дату заснування Львова. Сподіваємося, що наше повідомлення збудить інтерес серед істориків, і вони висловлять свою думку щодо вірогідності звістки Мішеля Лє Кієна». Тому, висловивши низку зауважень, ми лише прислухалися до заклику шановного автора і так само розуміємо дискусійний характер власних аргументів.

Наративних джерел про історію нашого краю в середні віки – обмаль, тому відкриття ще одного – для медієвістів, безумовно, подія. Відзначу також струнку методологічну побудову тексту брошури (що вказує на досвідчену руку), а також найбільше адаптований до вимог сучасності ретельний огляд історіографії проблеми.

* І.Чорновол. Загибель Звенигорода // Львівська газета, 6 грудня 2012.

** Див. мою рецензію: Львівська газета, 2013. – 10 січня. http:// (режим доступу gazeta.lviv.ua/article/7571)

Олександр Понипаляк (м. Київ)

Зодчі та їх творіння: враження та роздуми після презентації та ознайомлення з новою книгою відомого києвознавця

Рец. на кн.: Зодчество и зодчие / Михаил Кальницкий. – К. : Сидоренко В.Б., 2012. – 336 с.: ил. – (Серия "Киевские истории").

19 лютого в приміщенні Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного відбулась презентація книги відомого київського краєзнавця Михайла Борисовича Кальницького – «Зодчество и зодчие». У товаристві друзів та колег М. Кальницький відповів на низку запитань і вислухав вдячні побажання, зокрема від Михайла Дехтярьова, Михайла Рибіна, Дмитра Малакова, Валентина Кобзаря, Олени Жидецької, Лариси Будкової та інших. Переповнена читацька зала бібліотеки насилу змогла вмістити всіх бажаючих, що, однак, не завадило сформувати дружню й спокійну атмосферу.

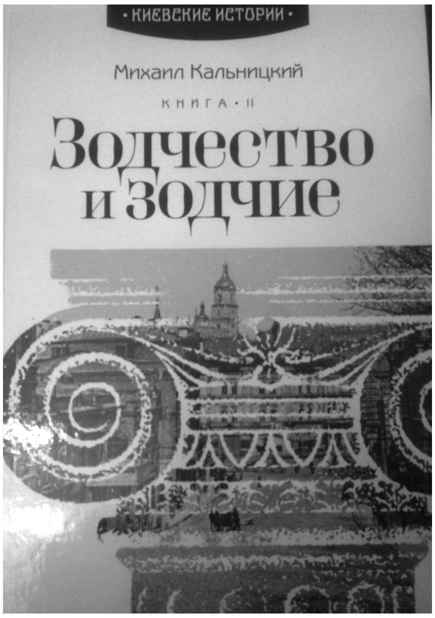

У своєму вступі автор провів аналогію сучасності з минулим, акцентуючи увагу на забудовній політиці в столиці та державі загалом. Дослідник відзначив разючі відмінності в будівельній філософії й психології забудовників та архітекторів наших часів і дореволюційного минулого. Так, на думку М. Кальницького, зведення нині нових споруд у Києві нагадує скоріше хаотичне прагнення швидкого збагачення, відсутність масштабного бачення, на відміну від минулого, коли громада Києва, місцева адміністрація, власник землі, підрядник й архітектор вбачали в своїй роботі насамперед можливість реалізації власних творчих задумів у формуванні архітектурного образу міста, в спорудженні нового, не наносячи шкоди старому. Автор наголошував, що то було зовсім інше покоління, для якого мораль і професійний авторитет були вищими за гроші чи привілеї. Тому, враховуючи думку громадськості, не переступаючи через мораль та архітектурну естетику, зодчі старого Києва створювали неповторну архітектурну композицію міста.

Михайло Кальницький також акцентував увагу присутніх на правовій основі будівництва в Києві того періоду. Він відзначив функціонування складної, але не забюрократизованої дозвільної системи, яка тісно пов'язувалась з фактором громадського ризику, тому пропонований проект потрібно було обов'язково завізувати у міській управі та у міського архітектора, хоча сам проект міг бути укладений звичайною особою з архітектурно-мистецьким баченням, але без ліцензії зодчого. Сучасну ж ситуацію в місті на Печерських пагорбах він охарактеризував словами французького нобілітету часів Людовіка XV – «après nous le déluge» («після нас хоч потоп» - фр.). Приміщення Гостинного двору, де відбувалася зустріч-презентація, й останні події, пов'язані з цією спорудою, найкраще підтверджують цей вислів.

Сама книга, яка є другою з серії «Киевские истории», ґрунтується на унікальних архівних матеріалах архітектурної історії столиці України. Зокрема, читач має змогу не лише ознайомитись з рідкісними світлинами старого Києва, репродукціями будівель, фотографіями відомих київських архітекторів, а й оглянути плани будівель, розрізи споруд, проектну документацію, інтер'єр внутрішнього наповнення будинків, приклади давніх дозвільних документів і т. п. М. Кальницький фундаментально підійшов до питання висвітлення архітектурної історії міста. Зокрема, при написанні роботи було залучено

архівні матеріали Державного архіву Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО), Центрального державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАК України), Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного, особисті архіви В. А. Дубовецького, М. А. Кадомської, С.В. Машкевича тощо.

М. Кальницький не просто описав історію окремих будинків, храмів, громадських споруд, він поєднав їхню «біографію» з долею їхніх творців, адже архітектор у кожне творіння вкладав частинку себе, своє мистецько-архітектурне бачення, стиль і смак. Тому кожна будівля, зведена в ті часи, має свою «душу». Так, в праці висвітлено життєво-біографічні історії відомих київських архітекторів, зокрема Гаврила Познякова, Григорія Ніколаєва та його об'ємні споруди в стилі російських теремів на Лук'янівці, про трагічну історію архітектора Михайла Артинова, який волею обставин був замішаний в «Діамантовій справі» й очорнив своє ім'я, що негативно вплинуло на кар'єру зодчого, про його брата – Григорія Артинова, котрий наче у дзеркально-протилежному, позитивному відображені повністю реалізував себе як архітектор у Вінниці, про творця київських химер – Владислава Городецького. Дослідник докладно зупинився на біографії архітектора Карла Шимана, родом з Мітави, який найповніше долучився до формування історичного обличчя нашої столиці наприкінці XIX – на початку XX століть. Розкриваючи архітектурні таланти Шимана, М. Кальницький звертає увагу і на той факт, що архітектор вдало обходив певні бюрократичні перепони (він не мав права будувати в Російській імперії, оскільки не пройшов місцевої акредитації, хоча відмінно володів архітектурним ремеслом). Підписуючи проекти чужими іменами, Шиман вдало реалізував низку будівельних задумів, чим увічнив себе в Києві. Саме в поєднанні історії окремих споруд з біографією архітекторів, що зводили їх, і є основна особливість цієї книги.

Праця вміщує цінні дані про давно втрачені будівлі. Зокрема, це Зал засідань Київської виставки архітектора Едуарда Брадтмана, будинок Гінзбурга, зведений Георгієм Шлейфером, будинок Слов'янського, архітектора Миколи Казанського (на місці сучасного готелю «Дніпро» на Європейській площі), Стрітенська церква (знищена в 1930-ті рр.) і готель «Національний» Володимира Ніколаєва тощо.

М. Кальницький

Однак робота не є мартирологом втрачених будівель. Це, насамперед, книга, що відображає архітектурну історію добре відомих споруд Києва, які вже стали символами столиці. Так, читач має можливість побачити першопочатковий, двоповерховий вигляд Київської контори Державного банку 1905 р. (нині Національний банк України, Інститутська, 9) архітектора Олександра Кобелєва; споруду по вул. Володимирській, 39 Карла Шимана (неподалік від Золотих воріт, зараз реставрується), будівлю по вул. Велика Житомирська, 8-б та на бул. Тараса Шевченка, 4 архітектора Іосифа Зекцера, «Дім Турбіних» на Андріївскому узвозі, 13 Миколи Гарденіна тощо.

Окремо варто сказати й про нереалізовані проекти, оскільки вони відображають мистецько-архітектурне бачення і технічно-інженерну думку епохи. Особливо це конкурсний проект Бессарабського критого ринку 1907 р. Георгія Шлейфера, який за зовнішнім виглядом нагадує радше вишуканий палац, ніж торговий комплекс; креслення проекту «Розбірна переносна лазня» 1916 р. Олександра Кобелєва; проект цирку за планом Едуарда Брадтмана…

Загалом, нова праця Михайла Борисовича Кальницького, видана видавництвом «Варто», вміщує життєписи близько двадцяти як відомих, так і несправедливо забутих імен архітекторів. Ґрунтована на історичних джерелах та матеріалах, вона буде цікавою не лише науковцям, а й широкому загалу читачів.

P.S. Таким чином, завданням нинішнього і наступних поколінь має стати збереження історичного обличчя Києва, щоб розглянута нами праця відомого києвознавця не перетворилась на червону книгу втрачених споруд міста. Події довкола «Замку» Миколи Добачевського на Ярославовому Валу, 1 є гірким прикладом цієї загрози.

Олександр Петренко (м. Київ)

Слов'янці про слов'янський період життя Михайла Миколайовича Петренка або історія банальної помилки

Поет Харківської школи романтиків першої половини XIX століття Михайло Миколайович Петренко скоріш за все народився в м. Слов'янську, але на сьогоднішній день це твердження є лише гіпотезою, яка потребує досконалого вивчення.

Місцеві краєзнавці, журналісти та письменники не дуже звертають увагу на відсутність документальних доказів, щодо слов'янського періоду життя Михайла Петренка та його батьків. На протязі десятиричь їм вистачає сумнівних слухів, переказів та фантазій щоб впевнено заявляти хто були батьки та брати Поета, нащадки родини до якої належав Михайло, де вони мешкали в Слов'янську та таке інше.

Слов'янці розповсюджують інформацію, що тільки завдяки їм про Поета пам'ятають й сьогодні, хоча й у самому Слов'янську у багатьох людей прізвище «Михайло Петренко» не асоціюється з Поетом-земляком.

Уважне прочитання публікацій від слов'янських авторів (особливо приблизно за останні два десятиріччя) відкриває дійсний стан проблеми, що є на сьогоднішній день. У зв'язку з цим виникло просте та неминуче бажання проаналізувати етапи еволюції (або якогось іншого процесу, що має місце) окресленої Теми, в Слов'янську.

Тож, Михайло Миколайович Петренко, народився у 1817 році може й у Слов'янську [1, с. 30]. Писав вірші скоріш за все на протязі свого харківського, можливо й лебединського періодів життя, хоча не виключно, що починав він експериментувати в поезії ще в Слов'янську.

На жаль, до сьогоднішнього дня невідомо коли він покинув Слов'янськ, але, це сталося мабуть не пізніше 1833 року, про що кажуть дослідники в тому числі І. Овчаренко [2, с. 13].

Вірші багато хто писав (серед таких були й інші Петренки), але не у всіх це виходило. Саме вірші Михайла Петренка виявилися цікавими людям, тому й оцінені були адекватно – не багато авторів удостоєно безсмертя.

Про Михайла Петренка, як про Поета писали не багато, але у всі часи, починаючи з 1841 року.

На певному етапі слов'янці дізналися про свого Земляка, й ця тема здалася їм цікавою та гідною розвитку.

Сьогодні біографія Михайла Петренка в статтях та літературі від слов'янських авторів знаходиться в украй убогому стані, обтяженому багатьма вражаюче бездарними висновками, з претензією на досягнення людської логіки, та фальсифікаціями [3, с. 11], [4], [5, с. 162-176].

Для розуміння існуючої проблеми необхідне вивчення еволюції питання та джерел, звідки черпалася постійно цитована в роботах слов'янських авторів інформація.

Були ті, хто намагався займатися вивченням слов'янського періоду життя Михайла Петренка. Серед них, наприклад, А. Абрамов (1898 – 1972 рр) та Н. Корнієнко (1905 – 1993 рр). Саме на їх записи до цього дня посилаються сучасні краєзнавці, проявляючи тим самим чисто людську пошану до тих, хто був у витоків теми, та компенсуючи відсутність нових знахідок, які могли б з 'явитися, якби хтось таки зайнявся дослідженнями біографії Поета-земляка.

Про записи Н. Корнієнко небагато відомо з літератури, а до автора цього дослідження вони, на жаль, поки що не потрапили, тому обмежимося розглядом записів археолога-краєзнавця А. Абрамова, та робіт святогірського журналіста й педагога І. Овчаренка.

Невеликий текст першого запису А. Абрамова, доступний з його зошита, люб'язно наданого для ознайомлення нащадком роду Сендецьких, що походить з Ізюмського повіту, Миколою Семеновичем Сендецьким [6].

Два інших тексти записів А. Абрамова зберігаються у Слов'янському краєзнавчому музеї (чотирьохсторінковий [7] та дванадцятисторінокий конспекти [8]).

Аналіз записів проводився з метою оцінки достовірності інформації про Михайла Петренка, наданої А. Абрамовим. Питання це при-

нципове, тому як викладені тексти багато разів цитувалися та цитуються слов'янськими авторами при написанні слов'янського періоду життя Поета.

Перший текст (надається повністю зі збереженням авторського написання):

«*Петренко Антон Константинович.*

Дворянин. Первопоселенец хутора Черевков. Границы участка земли Петренко подходили к юго-западному берегу Торца. Все побережье было обсажено столетними осокорами. Домик одноэтажный был в углу берега реки Бакай. На возможность чтобы не заливало весенние наводнения. Петренко автор песни «Девлюсь я на небо тай думку гадаю, чому я не Сокол, чому не летаю» [6].

Без сумніву можна констатувати, що це був перший запис А. Абрамова про Петренка. Абсолютно конспективний текст, з якого неможливо зрозуміти про якого саме Петренка йде мова. Якщо про Антона, то текст позбавлений сенсу взагалі. При прочитанні тексту легко складається враження, що А. Абрамов розглядав саме Антона, як автора відомої пісні. Та начебто й не про Михайла… Багаточисельні версії трактування тексту до уваги не беруться.

Потім були розглянуті записи А. Абрамова, викладені на чотирьох сторінках зошиту, та озаглавлені «*Петренко Михаил Николаевич. Самобытный украинский поэт*». Приймаючи до уваги роки життя Антона Петренка, а саме (1887-1938), наступні записи про Петренків А. Абрамов зробив вже самостійно редагуючи першо-текст, долучивши літературу.

Передуючи розгляду, слід зазначити, що в цій версії записів батько Михайла згадується лише як «***батько***», тож ім`я його не вказується.

«…Родился в усадьбе своих родных на хуторе «Торецком». До поселения родных поэта на хуторе из трех десятин. Этот участок земли называли «Уст-Бакайск». По преданию: здесь был Татарский Улус – стойбище. Усадьба с востока граничила с речкою Бакай и с севера р. Торец.

1817 года родился сын Михаил а в 1819 году Павел…

Все свое детство провел Михаил в работе на бакше со своим родным братом Павлом…

… во время учебы Михаила в Харьковском Университете. Родных постигло несчастье, все имущество их сгорело и они сильно обеднели. ***Николай*** *был студентом, своему отцу он не мог помочь. Родные его построили маленький домик, на земляном полу с хворостяной трубой.*

Поэт редко приезжал домой, в бедной семье он долго не оставался жить…»

Потім надається перелік віршів Михайла Петренка, виданих у поетичній збірці «Сніп» у 1841 році.

«…Позже в алманаху «Молодик», который издавался в 1843-1844 гг., и еще одно стихотворение Петренка «Отцовская могила». Отец Михаила умер 1843 г…»

Надалі детально перераховуються вірші Михайла Петренко, надруковані в *«…«Южно-Русском» сборнике»* 1848-го року видання.

Закінчується опус А. Абрамова так:

«…Основная тема поэзии Петренка – несчастливая любовь, разочарование в жизни из за своей бедности и неравенстве в привелигированном обществе. Тоска по утерянному счастью – любимой девушки – дочери помещика Арцибашева» [7].

Тож, у другому записі мова йде про двох братів: Михайла Миколайовича та Павла. Чи був Павло Миколайовичем, або Івановичем – невідомо. Тільки два брати…

Не повідомляється чи були ще брати та сестри, що виглядає досить дивно.

Далі розглядався дванадцятисторінковий твір (інакше його назвати неможливо) А. Абрамова «*Самобытный поэт Михаил Николаевич Петренко. Рассказывает Антон Константинович Петренко*».

Чи було все записане А. Абрамовим дійсно розповідями Антона Петренка, або до автора в деякі моменти приходило натхнення – сказати важко.

Вочевидь лише одне твердження – вони були співавтори, тому записи А. Абрамова зі слів Антона Петренка розглядаються без акцентів на авторстві, як записи А. Абрамова, бо тексти його рукою писані.

Не розглядаючи описи зелених насаджень на березі річки та господарських споруд, нібито збудованих батьком Михайла, приведемо лише деякі цитати, що стосуються біографії Михайла Петренка та його родини:

«*Михаил Николаевич Петренко родился 1817 года, на хуторе Торецком.*

Здесь, на месте Хутора Торецкого, прежде было Татарское поселение – «Улус Бакайск».

1815 года Славянская мещанская управа, выделила участок земли 3 десятины в устье речки Бакай, и правой стороны р. Торец. С записей в купчей крепости на имя дворянина Петренко Николай Гавриловича. Под общим определением – «Хутор Тарецкий».

Николай Гаврилович – мой прадед. **{Тож, у цій версії згадується ім'я Миколи Гавриловича, чого немає в 4-х сторінковому тексті, розглянутому вище. Те, що Микола Гаврилович – прадід Антона Петренка, повідомляється конкретно, та лише в контексті можна зрозуміти, що саме про Миколу Гавриловича йдеться, коли говориться про батька Михайла Петренка.**

Такого роду виклад зазвичай має місце, коли автор в чомусь сумнівається, тому й уникає прямих тверджень}

На противоположной стороне речки Торец была земля крестьян Слепаневых – 40 десятин…

За речкой Бакай – с восточной стороны. Земля 500 десятин, принадлежала помещику Марченко… Марченко был единственным соседом Петренка. Других поселенцев – хуторян на этой стороне Торца небыло. Выше по реке Бакай у подножья горы «Острая могила» была небольшая экономия помещика (с 40 десятинами земли) Сулимова.

1817 года. В семье Петренковых родился первый их сын Михаил. Отец Михаила, начал заниматься бакшеводством…

Когда сыну Михаилу исполнилось 8 лет, то его отец брал с собою на бакшу, и с ранней весны до поздней осени Михаил с отцом жили на бакше. Ночуя в курине, наблюдая за зорями и звездами до поздних холодов…

Возвращаясь из бакши домой Михаил рассказывал матери и младшему братику Павлу – будущему моему деду о звездах, зорях и птицах..». **{Якщо слідувати логіці, у всіх випадках коли говорять про Павла, мають на увазі Павла Миколайовича. Ніде нема й натяку, що йдеться про Павла Івановича. Може був таки Павло Миколайович? Втім, це настільки ж ймовірно як і те, що був Микола Гаврилович}**

Далі надається цікаве посилання, яке більш наглядне як фотокопія:

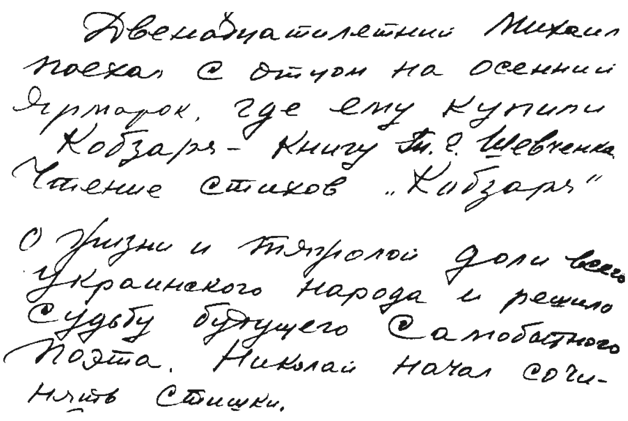
Двенадцатилетний Михаил поехал с отцом на осенний ярмарок, где ему купили Кобзаря – книгу Т. Г. Шевченка. Чтение стихов „Кобзаря"

О жизни и тяжолой доли всего Украинского народа и решило судьбу будущего самобытного поэта. Николай начал сочинять стишки.

{Тож поїздка на ярмарок сталася десь у році 1829-1830-му. Цікаве те, що перше видання «Кобзаря» здійснене у 1840 році в С.-Петербурзі}

«В 1838 году в родных Михаила случился пожар. Сгорело все имущество отца, и родные сильно обеднели и уже не могли помогать ему как студенту. И он после пожара все реже и реже приезжал к родным. **{Михайло Петренко здобував освіту в університеті не за імперський рахунок. Якби його батьки були настільки бідними, він міг би вчитися безкоштовно як син дворянина}**

С родными жил их второй сын Павел – (младший брат Михаила мой дед). **{Антон Петренко повинен був знати, що його діда звали Павлом Івановичем, не Павлом Миколайовичем. У переказах ніде не згадується Павло Іванович (втім, як і Павло Миколайович) – просто Павло. Отже, Антон Петренко завжди мав на увазі Павла Івановича, коли йшлося про Павла. (див. статтю « Деякі міркування про портрет, дату народження та батька Михайла Петренка» у «Думках з приводу» сайту, присвяченого Михайлу Петренку www.дивлюсьянанебо.com)}**

На месте сгоревшего дома Петренковы построили вот этот маленький домик – хату на земляном полу, с хворостяной трубой обмазанной глиной». **{Проте, у формулярних списках Михайла Петренка, котрі відомі з 1850 року, було записано про два будинки у Слов'янську та про чотири душі селян, співспадкоємцем яких він був. Якось дисонують ці інформації, не на користь версії А. Абрамова, звичайно}**

Наступна цитата принципова, тому наводимо фотокопію:

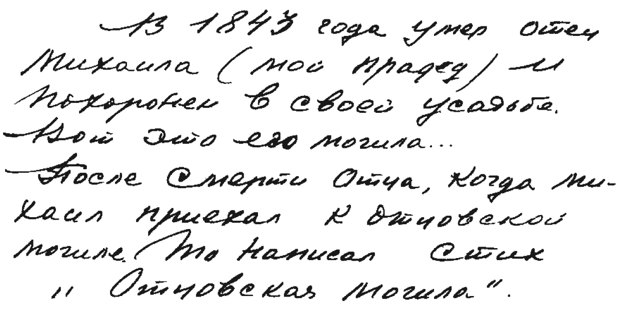
В 1843 года умер отец Михаила (мой прадед) и похоронен в своей усадьбе. Вот это его могила...
После смерти отца, когда Михаил приехал к отцовской могиле, то написал стих „Отцовская могила".

{Абсолютно незрозуміло хто ж помер: Микола Гаврилович або Іван Петренко (хоча Антон Костянтинович повідомляв *«Николай Гаврилович – мой прадед» (*див. вище)**), який має бути логічним прадідом Антона Петренка. (див. статтю «Деякі міркування про портрет, дату народження та батька Михайла Петренко» в «Думках з приводу» сайту присвяченого Михайлу Петренку (<u>www.дивлюсьнанебо.com</u>). Слід лише додати, що ні той ні інший «прадіди» в даному описі не реальні, тому як вірш «Батькивска могила» було опубліковано в поетичній збірці «Молодик» у 1843 році, але цензуру книга пройшла до 10 вересня 1842 року. Отже, інформаційні фальсіфікації вочевидь}**

Далі в записах перераховуються вірші Михайла Петренка, з назвою збірок, де вони були надруковані. Тож, А. Абрамов працював з книгою.

«…Тема поэзии Петренка – несчастливая <u>любов</u>, разочарование в жизни, тоска по утерянному счастью. **{Все ж-таки, потрібно більше знатися на поезії, щоб давати оцінку творчості. Поет цей був не простий... не байки писав...}**

С конца 1848 года Михаила Николаевича <u>нестало</u> слышно. Где он жил потом и умер неизвестно. **{Нагадаємо, у формулярних списках з 1850 року Михайло Петренко продовжував писати про два будинки в Слов'янську та про чотири душі селян, співспадкоємцем яких він був. Тож хтось залишався ще в Слов'янську. А чи були контакти зі слов'янськими родичами – належить перевірити}.**

Брат Михаила Павел род 1820 г. Умер 1880 года.

В Павла было два сына Константин и Иван.

Константин Павлович родился 1853 год умер 1910 года. Жил на отцовской земле, в домике <u>построе</u> дедом и отцом…

В 1887 года в семье Константина Павловича родился сын Антон.

Уже с детства, ***дед*** *Антона* **{Павло Іванович?}** *начал рассказывать ему за своего брата поэта Михаила.*

Антон Константинович собирал все рассказы и печать о своем ***деде*** *Михаиле Николаевиче»* [8]. **{Дід Антона – Павло Іванович – помер у 1880 році (тобто за 6-7 років до народження Антона), тому розповідати Антону нічого не міг. Та й Михайло міг би бути лише братом діда Антона, у такому разі, але не дідом}**

Абсолютно проблематичною виглядає відсутність будь-яких згадок в записах А. Абрамова, для прикладу, про Олексія, або інших братів та сестер Михайла. Деякі брати Михайла з`являються у авторів, які підключилися до теми на подальших етапах.

Звертає на себе увагу поява імені **Миколи** (замість **Михайла**) в чотирьох та конспектах А. Абрамова в різних контекстах.

Так це виглядає в дванадцятисторінкових записах А. Абрамова [8, с. 5-6]:

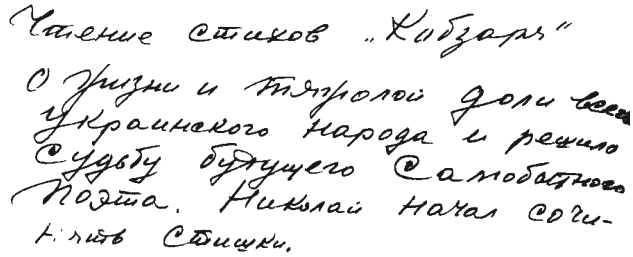
Чтение стихов „Кобзаря"
О жизни и тяжелой доли всего Украинского народа и решило судьбу будущего самобытного поэта. Николай начал сочинять стишки.

Та в чотирьохсторінковому запису А. Абрамова [7, с. 2]:

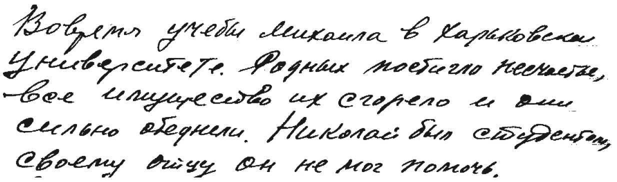
Во время учебы Михаила в Харьковском Университете. Родных постигло несчастье, все имущество их сгорело и они сильно обеднели. Николай был студентом, своему отцу он не мог помочь.

Чи не писалася ця «слов`янська казка» по аналогії з якимсь другим реально існуючим життям, яке не мало відношення до Михайла та його батька (про матір в записах А. Абрамова не згадується)?

Якщо роздивлятися всі непорозуміння в записах А. Абрамова як описки (а це цікавий матеріал для фахівців! [9]), чи не забагато таких?

Чи можуть настільки неадекватні записи бути основою концепції, яку вибудовували протягом багатьох десятиліть слов'янські ентузіа-

сти та виставляють зараз як візитну картку міста?

Тож рівень «краєзнавчої школи» та таких «досліджень» очевидні.

Це не спантеличує, це пригнічує...

Наведені приклади дозволяють без сумнівів зрозуміти неможливість використання записів А. Абрамова як інформаційного джерела для будь-яких описів.

Проте деяка користь може бути від цих записів – вони просто «заганяють» будь-яку розсудливу людину до розуміння необхідності таки почати практичні дослідження про слов'янський період життя Михайла Петренка. Проте, ті, хто прийшов продовжити, не змогли зрозуміти цього, тому використовували матеріали А. Абрамова як беззаперечний факт.

Доцільно ознайомитися з деякими цифрами та фактами, або просто нагадати про них тим, хто був знайомий з Темою раніше.

Аналіз публікацій, відомих на сьогоднішній день, виявляє, що вперше ім'я Поета з'явилося у 1841 році в поетичній збірці «*Снїпъ*» [10, с. 175-184], що видавалася О. Корсуном. Без будь-яких коментарів тут були надруковані деякі вірші Михайла Петренка.

Далі, у 1843 році в українській поетичній збірці від І. Бецького «*Молодикъ*» [11, с. 101-101 зв, 121-123] були надруковані два вірші Поета.

Вперше біографічні дані М. Петренка з'явилися в літературі лише у 1848 р. в «Южном русском зборнике». Поряд з віршами Поета, видавець А. Метлинський помістив невелику довідку про нього:

«Петренко, Михайло Николаевичъ, родился въ 1817 году, и, большею частію, проживалъ и узналъ языкъ и бытъ народный въ городе Славянске и его окрестностяхъ, Изюмскаго Уезда; окончилъ курсъ ученія въ 1841 году въ Харьковском Университете, и потомъ определился на службу по гражданскому ведомству. Кроме напечатанных здесь сочиненій написалъ еще оперу, нигде не напечатанную…» [1, с. 30].

Це була перша й остання біографічна довідка видана за життя Поета.

З 1848 й до 1956 року інформація про Михайла Петренка (короткі біографічні довідки, вірші, інколи без вказівки авторства і т. і.) з'являлася не менше чим в п`ятидесяти інформаційних джерелах.

Якщо говорити про видання 1956 року, то слід згадати наступні:

– Г. А. Нудьга. Песни украинских поэтов первой половины XIX в. и народные переделки их. [12].

– Дмитро Чижевський. Історія української літератури. [13, с. 409]

– И. Овчаренко. «Дивлюсь я на небо». [14].

Варто зазначити, що про Михайла Петренка пам`ятали не тільки в Слов`янську, як про це кажуть деякі місцеві дослідники.

Якщо ж говорити про матеріали, де згадувався Михайло Петренко при його житті, то таких на сьогоднішній день виявлено сім, виключаючи адрес-календарі та включаючи три збірки, де публікувалися поезії Петренка й доповідну записку генерал-губернатора Д. Бібікова російському Імператору.

Остання згадка про Михайла Петренка при його житті простежується в статті автора Римова «Два слова о литературных вечерах в Харькове и одно – о Т. Г. Шевченко», яка була опублікована 12 квітня 1861 року в газеті «Харьков», що була додатком до «Харьковских губернских ведомостей» [15, с. 306-308].

Найчастіше автори в публікаціях приводили вислови про творчість та біографію Поета, не вдаючись до аналізу його життєпису.

Проте, як вже згадувалося, після цих двох публікацій (Г. Нудьги та І. Овчаренка) інтерес до творчості Михайла Петренка посилився як на місцевому (статті І. Овчаренка), так і на республіканському рівні (дослідження науковця Г. Нудьги), що привело до появи робіт, які носили характер досліджень. Не дивлячись на те, що рівень згаданих робіт був різний, незалежно від цього, їх слід розглядати як важливі віхи на шляху відродження пам'яті про Поета.

Продовжуючи дослідження, відзначимо, що в шістдесяті роки прийшов час тих, хто почав працювати з накопиченими матеріалами. Це стосується всіх областей людської думки та діяльності. Країна будувала комунізм, люди жили й вірили в світле майбутнє... Люди хотіли творити… Це торкнулося й журналістики також. Кожен журналіст знає про ці п`янкі поняття: "Піонер" (у сенсі першопроходець та першовідкривач) й "Сенсація".

Деякі автори, бажаючи відчути що це таке, хоч би тимчасово, але практично, готові дати будь-яку ціну, навіть поступитися совістю.

Проте, це не стосується святогірського філолога, про якого мова піде нижче.

Так вийшло, що восени 1955 року, тоді ще студентові філологічного факультету Івану Овчаренку, до рук потрапили матеріали, де надавалася коротка інформація про Поета.

Скоріш за все, йшлося про поетичну збірку «Викъ» [16, с. 63], або антологію «Українська Муза», виданої у 1908 році [17, ст. 175-176]. Саме у цих дореволюційних джерелах з'явилися згадки про те, що Михайло Петренко народився саме у Слов'янську. Проте, можливо І. Овчаренко й не знав про ці книжки, тоді, зважаючи на те, що в своїй газетній статті 1956-го року І. Овчаренко посилається на «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» М. П. Петрова, що вийшла у 1884 році [18, с. 161-164], можна припустити, що йому самому спало на думку, що Поет народився у Слов`янську.

Надалі розглянемо статті й книги І. Овчаренка (точніше, ті з них, що були знайдені за станом на кінець 2012 року), в яких йдеться про слов'янський період життя Поета та його батьків.

Молодий журналіст Іван Овчаренко (1925 р. н.) був першим святогірським автором, що написав про поета Михайла Петренка. Його перша публікація з'явилася в місцевій, а потім була стаття в обласній газеті «Социалистический Донбасс» у 1956 році, де землякам відкривалося ім'я автора вірша «Дивлюсь я на небо…», що вважався словами народної пісні.

Це дійсно була цікава знахідка, тому як, скоріш за все, мало хто на Донбасі знав, що цей вірш був написаний їх Земляком.

У статті біографічна довідка Поета виглядає таким чином:

«*Родился М. Н. Петренко в 1817 году в Славянске. Дата смерти его точно не установлена. Как утверждает Н. П. Петров в своей книге «Очерки истории украинской литературы XIX ст.», вышедшей в 1884 году, М. Н. Петренко «большей частью проживал и узнал язык и быт народный в городе Славянске и его окрестностях».*

Литературную деятельность Петренко начал во время учебы в Харьковском университете в ***1836***-*1841 годах. Последние его стихотворения были напечатаны в 1848 году...*» [14].

Значущість цієї публікації, як вже говорилося вище, вочевидь. Мабуть, після її появи слов`янці стали частіше згадувати про Поета, що з часом переросло в спроби знайти хоч які-небудь нові факти з життя Поета.

У 1984 р. І. Овчаренко в газеті «Комуніст» опублікував статтю, присвячену саме біографії Михайла Петренка. Це друга чимала робота, в якій зроблена спроба проаналізувати знайдені на даний момент біографічні дані Поета:

*«…Між річками Торець і Бакай знаходився колись вигін. Саме там, за рішенням сходу міщан Слов`янська, 10 березня 1809 року безземельному дворянинові Миколі Гавриловичу Петренку, тоді ще не жонатому, було відведено три десятини землі. Цей заселений куточок міста опісля стали називати хутором Торецьким. Тут і почав господарювати Микола Гаврилович…***{Отже, деякі місцеві краєзнавці просто записували щось про Петренків, що проживали у Слов'янську та його околицях. І. Овчаренко був перший, хто почав публікувати матеріали про Михайла Петренка, посилаючись на записи цих розповідей. Фактично, І. Овчаренко ввів в літературу зібрану Н. Корнієнко зі студентами, та А. Абрамовим, інформацію. На жаль, всі ці відомості грунтуються виключно на спогадах та переказах, не маючи документальних підтверджень}**

*У листі автору цих рядків подружжя Шептіїв пишуть, що молодший брат М. Петренка Олексій навчався в Харківській губернській гімназії, але чомусь не закінчив її і пішов служити канцеляристом спочатку Бахмутського повітового суду Харківської судової палати , а з 1849 року – секретарем міської ратуші в Слов`янську…***{Зовсім неважко зрозуміти, що сім'я Шептіїв дізналася про Олексія від П. Жура (формулярний список Олексія Петренка зберігається в РДІА), а потім повідомила про це І. Овчаренка. Але, поки що не встановлено, чи був цей Олексій братом Михайла?}**

*Краєзнавець А. І. Абрамов писав автору також про те, що до війни він добре знав онука поета по брату Павлові Антона Костянтиновича Петренка, який спочатку жив на дідівській садибі …***{У згаданій статті І. Овчаренко згадує про Павла, як про брата Михайла Петренка. Інформація була знайдена мабуть у записах А. Абрамова: «1817 года родился сын Михаил а в 1819 году Павел … Все свое**

детство провел Михаил в работе на бакше со своим родным братом Павлом … Николай (як вже згадувалося, в текстах А. Абрамова – Николай. Про дві такі дивні «описки» сказано вище) был студентом, своему отцу он не мог помочь…»}

Можливо, що деякі з наведених думок і фактів про М. Петренка викликають заперечення, або потребують уточнень. Власне, цей виступ і переслідує таку мету. Час неблаганно стирає минуле. І завдання полягає в тому, щоб якомога швидше переглянути місцеві архіви, зібрати по зернятку спогади про М. Петренка і його нащадків, аби доповнити творчу постать поета-земляка…» [19] **{На жаль, так ніхто із земляків автора не прислухався до його заклику пошукати в архівах матеріали про Михайла Петренка. Вірніше, шукали, але, мабуть, не до кінця зрозуміли, що мав на увазі І. Овчаренко.**

На рівні збору та редагування спогадів та переказів місцевими краєзнавцями все й залишилося, та ще й ні до чого «путнього» не привело}

І. Овчаренко продовжив свої дослідження, що стосуються біографії М. Петренка й опублікував свою наступну статтю в журналі «Донбас» (1988 р.): «Нове з біографії поета Михайла Петренка». Оскільки стаття практично не відрізнялася від попередньої публікації 1984 року, за виключенням виправлення деяких помилок граматичного характеру, текст її не наводиться [20, с. 96-97].

В 1991 році в газеті «Совет – 95» опубліковано декілька статей, присвячених життю й творчості М. Петренка. Автор однієї з них, І. Овчаренко, надає дещо традиційне з біографії Поета:

«1809 – за рішенням сходу міщан Слов`янська «личному дворянину» Миколі Гавриловичу Петренку (батькові поета) виділено під садибу 3 десятини землі між річками Бакай і Торець…» [21]**. {ті ж тексти, скоріш за все, від Н. Корнієнко, бо мова йде про 1809 рік}**

В «Літературному Придінців`ї» 1994 року видання є стаття, де І. Овчаренко надає «стандартну» біографічну інформацію про Михайла Петренка:

*«…М. М. Петренко народився у 1817 році в Слов`янську і, як говорить його перший біограф А. Метлинський, «проживав та вивчав мову і побут народу в місті Слов`янську та його околицях». 1836 року М. Петренко вступив до Харківського університету і закінчив його 1841 року. Потім став працювати по цівільному відомству. В літературі, зокрема, вказується, що якийсь час він був наглядачем повітового училища в місті Лебедині (тепер Сумської області). Інших біографічних даних у літературі майже немає. Не залишилось навіть його портрета…***{Рік зарахування до університету - 1837. Хибна інформація про те, що Михайло Петренко «був наглядачем повітового училища в місті Лебедині» закралася зі статті Г. Нудьги}**

«…Надія Митрофанівна Корнієнко… розповідала: «…Між річками Торець і Бакай находився колись вигін. Саме тут, за рішенням сходу міщан Слов`янська, 10 березня 1809 року безземельному дворянинові Миколі Гавриловичу Петренку, тоді ще нежонатому, було відведено три десятини землі.

…Тут і почав господарювати Микола Гаврилович»…» [22, с. 13-17]**.**

Книга І. Овчаренка «Йому жити в віках (Михайло Петренко)» (1997 р.) поповнила список досить великих робіт про Михайла Петренка. Мабуть, це перше спеціальне видання яке присвячене аналізу біографії Поета, хоча, якщо бути точним, сліди аналітичного підходу різною мірою у інших авторів в цьому питанні прослiджувалися й раніше.

«…Далі Надія Митрофанівна **{Корнієнко Н. М.}** розповідає:

– Батько М. Петренка оселився в нашому краї в ті часи, коли на півдні України ще збереглися деякі назви від минулих татарських набігів. Правий берег Торця часто називали «диким полем», а гирло невеличкої річки Бакай, що впадала в Торець, звалося улус ует Бокайс, що означало «стоянка біля брудної ями». Між річками Бакай і Торець була прекрасна низина – вигін. Саме тут за рішенням сходу міщан Слов`янська 10 березня 1809 р. (за старим стилем) було відведено безземельному «личному дворянину», тоді ще не одруженому, Миколі Гавриловичу Петренку 3 десятини землі під оселю…

У 1817 році в сім`ї Петренків народився первісток – Михайло, а пізніше – Павло і Олексій.

Знавець творчості М. Петренка Григорій Нудьга у своїх здогадках пише: «Мабуть, ще в

школярські роки він утратив батька, який загинув десь на чужині, далеко від сім`ї. Цьому факту присвятив вірш «Батьківська могила», написаний з почуттям глибокого жалю і уболівань за «милим татом»...» …

Відомо, що сім`я Писаревських виїхала з Харкова у 1833 році, а Петренко до університету вступив у 1836 році. Отже, виходить, що до гурту Писаревських він належав ще будучи учнем гімназії у Харкові… **{За станом на кінець 2012 р. Михайло Петренко в списках учнів гімназії не виявлений** [23], **хоча, припущення щодо закінчиння Харківської губернської гімназії є логічним}**

«…8. Не віриться, що в архівах неможливо знайти документальні підтвердження про роботу брата поета – Олексія в Слов`янську на посаді секретаря міської ратуші з 1849 року. **{Підтвердження про службу є, та нема підтвердження, що цей Олексій Миколайович Петренко був братом Михайла Миколайовича. Ні жодного слова про брата Павла...}**

І. Овчаренко до братів Михайла та Павла не в перше додає ще Олексія, інформація про якого з`явилася від російського шевченкознавця П. Жура [2].

У 1997 році в слов`янській газеті «Вісті» була надрукована стаття І. Овчаренка «Перші видавці творів поета» [24]**.**

У невеликій статті надається деяка інформація про видавців тих трьох збірок першої половини XIX століття, де були надруковані вірші Поета.

Автор не надає будь-яких довідок по біографії Михайла Петренка, тому цей матеріал не аналізується в дослідженні.

Десь через півроку, в газеті «Вісті» вийшла стаття «Криза самосвідомості» від того ж автора.

Як і в попередньому випадку, в статті не розглядаються біографічні аспекти життя Михайла Петренка, тому лише повідомимо, що стаття була концептуальною й мова йшла про більш повномасштабне використання української мови в учбових закладах (перш за все, в школах).

Проте, навіть в цій газеті, І. Овчаренко піднімає питання по увічненню пам'яті Михайла Петренка.

Воістину, І. Овчаренко був патріотом країни й тою людиною, яка дійсно поважала пам'ять Поета. Він прагнув зробити все від нього залежне, щоб на Донбасі пам'ятали свого Земляка [25].

Незабаром, знов в газеті «Вісті», що вийшла в грудні 1998 року, І. Овчаренко опублікував статтю, де згадувалися дані з біографії М. Петренка:

«…Амвросій Метлинський, однодумець по романтичній поезії М. Петренка, залишив нам біографічну довідку, якою супроводжував у «Южном российском сборнике» за 1838 рік 16 віршів М. Петренка у доробці «Думи та співи». На цю прижиттєву біографію потім будуть посилатись усі, хто писав про нашого і лебединського земляка. Ось її повний текст із збереженням правопису:

«Петренко Михаил Николаевич родился в 1817 году, и, большею частию, проживал и узнал язык и быт народный в городе Славянске и его окрестностях, Изюмского уезда; окончил курс учения в 1841 году в Киевском **{ помилка при наборі}** *университете, и потом определился на службу по гражданскому ведомству…»* [26].

Вже традиційно, в слов'янській газеті «Вісті» І. Овчаренко опублікував «Нові подробиці життя поета-земляка»:

«…А нещодавно з люб`язної допомоги старшого наукового співробітника Слов`янського краєзнавчого музею А. В. Шамрая я ознайомився з рукописом відомого краєзнавця А. І. Абрамова (1898-1972), в якому вміщено розповідь родича поета – Антона Костянтиновича Петренка.

Записи цінні тим, що наводять подробиці з життя родини Петренків, записані на місці колишньої їх садиби, а також називають вчителів малого Михайла. Історію кохання юного Петренка він пов`язує з донькою поміщика Арцибашева, а не Марченка, як це твердять записи Н. М. Корнієнко.

Упевнений, що оприлюднення розповіді А. К. Петренка допоможе майбутнім біографам остаточно віднайти достовірні факти з життя славного земляка. **{Звичайно, такий текст виглядає дивно. Ще в 1984 році І. Овчаренко згадував А. Абрамова, мабуть й знав про його записи. А. Абрамов записи ніде не публікував і сберігав таємно? Можливо на те були причини... Це може бути цікава дослідницька тема для слов'янських краєзнавців!}**

Запис подається скорочено. **{Так, дійсно, записи А. Абрамова трохи скоротилися в редакції І. Овчаренка. Вочевидь компрометуючий баласт був викинутий, але, вцілому, тексти не знехтувані, як не заслуговуючий довіри матеріал…}**

«1815 року Слов`янська міська управа виділила землю площею 3 десятини в гирлі річки Бакай і правого берега Торця, як говорилось у купчій, дворянинові Миколі Гавриловичу Петренку. Це мій прадід. На одержаній землі він збудував дім, хлів, конюшню, погріб і колодязь. На решті вільної площі він посадив фруктовий сад … На протилежному березі ріки знаходилася земля селян Слєпаньових – 40 десятин...

На схід від річки Бакай було 500 десятин землі, яка належала землевласнику Марченку. Через річку Бакай було прокладено міст, а за ним знаходилась економія Марченка – єдиного сусіда М. Г. Петренка…

Як відомо, 1817 року у подружжя Петренків народився первісток – Михайло. Втоді його батько почав займатись баштанництвом…

Коли Михайлу виповнилось 8 літ, його батько брав із собою на баштан, де перебували до пізньої осені. Повернувшись додому, він розповідав своїй матері і молодшому братові Павлу, майбутньому моєму дідові, як він ночував у курені, спостерігав за зорями, слухав спів птахів. **{Слід наголосити, в статті не йдеться про Олексія. Схоже, Антон Костянтинович взагалі про такого персонажа як Олексій не знав і не чув. Такого бути не могло й цей парадокс вочевидь, але, на жаль, не для всіх й понині…}**

У 1838 році, коли Михайло вже другий рік навчався в університеті, у його батьків сталося нещастя: згоріла хата. Батьки дуже збідніли і не могли допомагати синові-студенту, а він все рідше й рідше приїжджав додому. З батьками у той час проживав менший син – Павло. На місці згорілого будинку Петренки звели маленьку хатку із цегляною підлогою, з хворостяним димоходом, обліпленим глиною.

У 1843 році помер батько поета. Він похований на своїй садибі.

З кінця 1848 року від Михайла Миколайовича до рідні у Слов`янську ніяких вістей не було. »... [27] **{ І. Овчаренко розповідає про свої дослідження стосовно М. Петренка, розпочаті ще у 1955 році. Тіж самі посилання, таж проблема з братами… Автор не намагається розібратися хто був братом Михайла, а вирішує проблему досить просто - то пише про Олексія, то не пише…}**

У 2003 році під редакцією І. Овчаренка вийшла невелика збірка «Муза святих Гір» [28], де був опублікований уривок з вірша Михайла Петренко «*Іван Кучерявий*». Біографічні дані Поета в книзі не надавалися.

У 2004 р. книга І. Овчаренка «Слов`янський сокіл (Михайло Петренко)» поповнила список досить великих робіт про М. Петренка. Про біографію Поета тут сказане й наступне:

«…У міській газеті було відразу вміщено інформацію в кільканадцять рядочків, яка, пам`ятаю, починалася словами: «Чи знаєте ви…, що 1817 року в Слов`янську народився український поет Михайло Миколайович Петренко, який проживав і вивчав мову і побут свого народу в нашому місті та його околицях?..» **{Так І. Овчаренко розповідає про свої дослідження про М. Петренка, початі ще у 1955 році}.**

Надія Митрофанівна Корнієнко розширила відомості про родину Петренків. Разом з А. І. Абрамовим і студентами педінституту вони дізналися, що з роду Петренків залишилася правнучка поета по братові Світлана Анатолівна Петренко **{була й Світлана Анатолівна?}***, яка проживала в Слов`янську, і Антон Костянтинович Петренко. Він жив у Краматорську.* **{І. Овчаренко не відносився до фальсифікаторів, він просто не виявився аналітиком та був дуже довірливий. Це й привело до того, що украй сумнівні відомості від його місцевих колег-краєзнавців потрапили до його публікацій, понизивши їх рейтинг до описових}**

…У 1817 році в сім`ї Петренків народився первісток – Михайло, а пізніше – Павло і Олексій... **{Комбінування Михайла, Павла та Олексія, як братів, в будь-яких трактуваннях слов'янських слідопитів просто безглуздо. Про це питання йдеться в дослідницьких статтях на сайті, присвяченому Михайлу Петренку}**

З осени 1827 року батько віддав Михайла на навчання домашньому вчителю – дворянину Яковенку, що проживав на лівому березі річки

Торець. До вчителя Михайло їздив човном, а зимою ходив по льоду або кладкою – по дошках через брід напроти Білухи. Під час хуртовини і великих морозів хлопець жив у родині Яковенків… **{У деяких роботах слов'янських авторів безпідставно сказано, що Михайло в період 1826-1830 років проходив навчення в трикласному училищі в Ізюмі. З матеріалів цієї статті І. Овчаренка виходить, що якщо вже й вивчався Михайло в Ізюмі, то з осені 1829 року (було йому 12 років). Запізно вже було починати навчання в училищі}**

У 1838 році, коли Михайло вже другий рік навчався в університеті, у його батьків сталося нещастя: згоріла хата. Батьки дуже збідніли і не могли допомогати синові-студенту, а він все рідше й рідше приїжджав додому. З батьками у той час проживав меньший син – Павло… **{Як вже було наголошено раніше, про Олексія в таких текстах не згадується, що виглядає досить дивним. Антон Костянтинович повинен був би знати про Олексія, бо знав про Михайла й Павла. Хіба що, Олексій – вигадка…}**

У 1843 році помер батько поета. Він похований на своїй садибі.

*З кінця 1848 року від Михайла Миколайовича до рідні у Слов`янську ніяких новостей не було».* **{Не було з ким листуватися? Дивна безпідставна інформація… З якихось достовірних джерел? Були в нього контакти зі Слов`янськом…}**

Виходить, твердження ряду біографів М. Петренка, що його батько загинув десь на чужині, не відповідає дійсності, а вірш «Батьківська могила» є всього-на-всього художнім витвором…

Те, що І. Овчаренко згадав про цю сумнівну ідею (не він автор!), говорить про інформаційний голод навколо імені М. Петренка.

З розповідей правнуків Петренка відомо, що він навчався спочатку в Слов`янську. П. А. Грабовський, який збирав відомості про М. Петренка в Харкові в другій половині XIX століття, писав, що Петренко «входив до літературного гуртка, який збирався в сім`ї Писаревських, і головним об`єктом їх інтересів була народна пісня та література».

Далі, І. Овчаренко в книзі наводить тексти, які були описані раніше в статтях, а також згадує:

– Молодший брат М. Петренка Олексій, не закінчивши з невідомих причин Харківську губернську гімназію, почав працювати секретарем Слов`янської городової ратуші.» [29]

{І в цій роботі автор не згадує про Павла. Коли говорять про Олексія, «випадає» Павло. І навпаки …}

Треба наголосити, що І. Овчаренко все ж-таки утримався від використання багатьох безглуздих ідей своїх земляків, хоча й був знайомий з цими посиланнями.

У 2005 р. в Слов'янську видана книга І. Овчаренка **«Крізь далеч років»**, де

Михайло Петренко згадується другорядно, без його біографічних довідок [30].

Результатом цього невеличкого дослідження, може бути великий список висновків, але вони вочевидь для тих, хто ознайомився з цією роботою.

Проте, зробимо акценти на деяких:

1. Із згаданих А. Абрамова та Н. Корнієнко, скоріш за все, А. Абрамов першим почав збирати записи саме про Петренків взагалі, проте, впродовж довгого часу не намагався їх популяризувати. Один запис він зробив, можливо, до 1938 року, наступні – вже в 1950-ті роки, вдосконалюючи їх з застосуванням літератури та своїх літературних можливостей.

2. Пізніше, до цього процесу підключилася Н. Корнієнко. Результати її пошуків (їй допомагали студенти) відрізнялися від результатів А. Абрамова. Швидше за все, кожен з краєзнавців контактував з різними слов`янськими Петренками, а також мав різні літературні здібності. Не виключено, що й студенти інколи «помилялися». Їм могли заважати учбовий процес, заліки та таке інше…

3. Схоже, що якийсь консенсус А. Абрамов та Н. Корнієнко знайшли лише в питаннях «мешкання родини Петренків». «Там» дійсно колись якийсь рід Петренків отримав земельний наділ й проживав. Але, Петренки проживали й в інших частинах міста та його околицях...

4. І. Овчаренко, спочатку, в своїх публікаціях спирався лише на матеріали від Н. Корнієнко, хоча багато років знав про те, що А. Абрамов має в своєму розпорядженні якусь інформацію про Петренків. Можливо, були підстави сумніватися в цих записах? Або А. Абрамов не хотів «оприлюднити» інформацією?

5. На певному етапі І. Овчаренко запустив в обіг й інформацію від А. Абрамова, вибірково… Були потрібні нові думки?

6. Схоже, що ідея про Павла не імпонувала Н. Корнієнко (якщо вона знала про цього персонажа, звичайно). Посилаючись на неї, І. Овчаренко частенько писав про братів Михайла та Олексія.

Потім, в публікаціях І. Овчаренка з'явився Павло (із записів археолога), проте, журналіст все-таки не вірив в цього персонажа (намагався не згадувати його в наступних публікаціях). Нагадаємо, в записах А. Абрамова йдеться лише про двох братів – Михайла та Павла (інших сестер та братів у них не було?).

7. Деякі автори вирішили «використати ситуацію», тому Михайла, Павла та Олексія безпідставно оголосили братами.

8. На деяких етапах розвитку даного питання, слов'янські дослідники намагалися знайти нову інформацію, та й обнадіяні «позитивними» результатами по «схрещуванню» родів, додали ще в цю братську компанію й Дмитра Івановича.

Навіть немає сумніву, що в подальших публікаціях число рідних братів Михайла (сестрами дослідники нехтували) могло зростати й зростати...

Тож, на І. Овчаренку закінчується період, який ще можливо було б назвати «часом помилок». Іван Микитович був дійсно патріотом своєї справи, свого міста…

Але, вже починаючи десь з 2000-го року, до справи залучилися деякі краєзнавці, які завдали найбільшої шкоди пам`яті Михайла Петренка. Вони не розпочали дослідження, якого потребувала справа, а конструювали своє бачення слов`янського періоду життя Поета та його батьків на вже давно застарілих та вочевидь хибних записах земляків, додаючи «за смаком» відверті фальсифікації [31].

Розглядаючи сьогоднішній стан Теми в цілому, стають зрозумілими мотиви, якими керувалися деякі автори, публікуючи сумнівні матеріали про Михайла Петренка.

І. Овчаренко до числа цих авторів не належить.

Наявність «зручної» теми, привертала увагу любителів самопіара впродовж десятиліть.

Ситуація змінилася. Зараз все не так просто, як було раніше...

Для тих, що бажають задовольнити свої амбіції в збиток документальної концепції Теми, доцільно обережно підшукати собі іншу тематику для самовираження...

Оповідь про слов'янський період життя Михайла Петренко та його батьків (від слов'янських авторів) побудована на переказах й домислах, не має жодного документального підтвердження, що в даному випадку адекватно твердженню про те, що описані слов`янцями історії не мають жодного відношення до роду Петренків, до якого належав і Михайло Миколайович.

Сучасні автори використовували сумнівну інформацію для своїх побудов, що завело Тему майже в безвихідь.

Розуміючи пікантність ситуації, в яку потрапила хай не вся, але деяка частина слов'янської краєзнавчої школи, деякі «стрілочники» намагаються чи якось призупинити процес, чи змінити напрямок дискусій. Посилаючись на місцевих краєзнавців, які стояли у витоків помилки, автори апелюють до чисто людського співчуття сучасних земляків, намагаючись пробудити в них відчуття, які лише неосвіченим можуть здатися патріотичними [32].

Замість того, щоб зібрати всі доступні у Слов'янську записи різних авторів про Михайла Петренка й критично їх вивчити, причетні до проблеми краєзнавці, насправді, гальмують "процес оздоровлення" Теми, вважаючи, що це дозволить залишити в недоторканості їх репутацію.

Не варто відводити громадську думку на узбіччя, розчищаючи собі дорогу для подальших сумнівних побудов. Спроба відтягнути розгляд реалій, пов'язаних з життям Михайла Петренко в Слов'янську, є елементарною неповагою до Поета, жителів Слов'янська та країни.

Тож, як підсумок аналізу фантазій від місцевих авторів на тему «Слов`янський період життя Михайла Петренка та його батьків» доцільно розглянути деякий біографічний нарис, який екстрагується з робіт місцевих «слідопитів», написаних на протязі багатьох десятиричь.

Ця історія побудована виключно на переказах та сумнівних фантазіях і виглядає приблизно таким чином (для простоти сприйняття опускаємо описи природи, річок лугів і юнацької любові):

Михайло народився у Слов'янську (але документальних доказів на те немає) в родині Петренка Миколи Гавриловича, про якого ще не знайдено жодних документальних згадок, але відомо що він був особистим дворянином та вирощував кавуни і перепродував сіль, що замінювало йому службу, чим зазвичай займалися дворяни. Мабуть, позначилася любов до землі.

Де він мешкав та його родина, нікому не відомо, бо нема жодних документальних підтверджень, але слов'янська ініциативна група втулила якийсь камінь, начебто поблизу того місця, де стояла мазанка. Це місце було вирахуване з описів А. Абрамова та якихось припущень, які відкриваються не всякому розуму.

Сім'я Миколи Гавриловича ледве зводила кінці з кінцями, але мріяла, що Михайло піде до Харківського університету на найпрестижніший юридичний факультет (не на якийсь філологічний, наприклад).

Мабуть їх було почуто, мрії здійснилися, Михайло був зарахований до Харківського університету у 1837 році.

Нехтуючи можливістю малозабезпечених дворянських дітей (включаючи обер-офіцерських) вчитися за державний рахунок, родина принципово вчила Михайла за кровно зароблені на нехитрому промислі гроші (то кавунів продадуть, то сіль і таке інше).

Коли у 1838 році згоріла хатина Миколи Гавриловича, і в житті ще більш додалося проблем, сім'я продовжувала сплачувати навчання Михайла в університеті, як і раніше, принципово нехтуючи можливістю продовжити навчання за імперський рахунок.

*Важко сказати чи йде мова про батьківську хатину або вітчима (якщо такий був), тому як в матері після Михайла **Миколайовича** народився Павло **Іванович**, потім Олексій **Миколайович**, а незабаром і Дмитро **Іванович (**розрахунки місцевих «логіків»**)**. Мати народжувала дітей згідно з графіком від Миколи Петренка та Івана Петренка. Й прізвище її міняти непотрібно було, зато, спираючись на такі безглузді припущення, деякі «історики» легко вирахували ім`я, так званої матері Поета.*

Напевно, і сестри народжувалися «по графіку», але це, мабуть, було ще більшою «таємницею», тому горе-авторами не всі обставини ще розслідувані.

Сини мали різних батьків, але це була від когось та для когось «таємниця», як пишуть деякі слов'янці, а другі розповсюджують цей фальсифікат. Для додання актуальності цій маревній ідеї в слов'янському фільмі про Поета «Недоля» звучить ганебне навіть не тільки для всіх слов'янців, але й для здорового глузду, інтерв'ю про матір Поета.

Не дивилися фільм? Запитайте місцевих «продюсерів», може ще подивитесь, але до цієї теми ще обов'язково буде повернення в майбутньому.

Так або інакше, будинок згорів у 1838 році, тому Михайло отримав від сім'ї наказ відразу ж після закінчення університету (тобто після здобування вищої престижної освіти, що відкриває величезні перспективи) в 1841 році повертатися додому та допомагати батьку (або вітчимові) відновлювати господарство, що суттєво похитнулося.

Як і в далекі минулі роки збирали кавуни, милувалися заходами й сходами сонця, слухали птахів та підмазували мазанку...?

Мабуть сім'я своїми руками будувала згадувані в документах два будинки, тому ніяк не могли обійтися без фізичної допомоги юриста Михайла. Не дивлячись на те, що він міг заробляти гроші та допомагати сім'ї (якщо це було необхідно, звичайно), збирав кавуни і те, що уродило на трьох десятинах землі, а його «брат-неук» Олексій Миколайович працював за копійки, та ще й в іншому місті. Постать Павла ще не дуже в цій казці виписана… Біда була із стратегіями і тактиками у Петренків, не зрозуміли, що треба було Олексія притягти до праці.

А може приблизно в ті важкі часи, сім'я Петренків не інакше як знайшла клад, що допомогло в короткі терміни істотно поправити убогий матеріальний стан. А як ще пояснити, що вже в 1850 році в сім'ї були два будинки і чотири душі селян, про які Михайло згадує в Формулярних списках? Хоча, можливо, йшлося про будинок та одну мазанку, яку зліпили після пожежі 1838 року. Адже вона простояла до 1942 року (саме дев'ятсот, не вісімсот).

Лише опісля двох років з невеликим, після закінчення університету, Михайло пішов працювати.

У 1850-х роках була судова тяжба (з родичами?). І хоча Михайло мав юридичну освіту,

судова тяжба їм була програна (не допомогли й зв'язки в цій сфері), всього позбувся, зі всіма посварився, до Слов'янська дорогу забув...

Але, важко міняти звички, тому Михайло продовжував писати у формулярних списках, із сумом згадуючи про минувщину, про два будинки і чотирьох селян, беззмінним співвласником яких він був і в 1850 і в 1858 роках.

Версію про те, що спочатку будинків та селян було багато, а в даному випадку йдеться про те, що він таки відсудив, розглядати не будемо. Просто, часу немає, хоча тут можна було б розігріти фантазію...

Як поет, а тому людина з тонкою і чуйною душею, Михайло, екстрасенсорно передчував смерть свого батька (або вітчима) у 1843 році, тому ще до вересня 1842 року, написав свій пророчий вірш «Батьківська могила» (опубліковано у 1843 році). Тут він заздалегідь проливав сльози по батькові та шукав на чужині його могилу. Михайлу таки не вдалося допередбачити, що батько (або вітчим) буде похований в Слов'янську в чиїйсь садибі, інакше не писав би він про пошуки могили батька так душевно та непідробно.

Цей опис, який надається вище коротенько побудований на міркуваннях, фантазіях та фальсифікаціях, що мали місце в «казках» слов'янських авторів.

На сьогоднішній день ця біографія пристебнута «вдячними слов'янськими теоретиками» до якогось Михайла Петренка (того, котрого вони нікому не віддадуть) та є тематичною візитною карткою міста.

Далі для порівняння надається біографічний нарис, який ґрунтується на документальних підтвердженнях, так званий (неслов'янський варіант слов'янського періоду життя родини юного Михайла Петренка).

Відразу необхідно підкреслити, події розгортаються також у Слов'янську, декорації не змінюються, найкрасивішими залишаються слов'янські дівчата, куди там тому Дніпру до Торця та Бокая і таке інше…

Ймовірно, що Михайло народився у Слов'янську у 1817 році в сім'ї на той момент губернського секретаря Петренка Миколи Дмитровича, що походив з дворян. Документальне підтвердження щодо місця народження Михайла ще не знайдено, але інформативний Формулярний список на цього чиновника доступний з архіву.

Микола Дмитрович мешкав у Слов'янську та працював у Слов'янській городовій ратуші з 1806 року (почав службу з 14 років підканцеляристом). За станом на вересневу третину 1828 року у формулярному списку вказано про дерев'яний будинок в Слов'янську.

У сім'ї Миколи Петренка і дружини його Марфи Андріївни народжувалося шестеро дітей (як мінімум). Окрім старшого сина Михайла були Олексій та Євграф, а також дочки Ксенія, Настасья та Марья.

Батько, титулярний радник з 1822 року, мабуть бачив Михайла студентом престижного юридичного факультету Харківського університету. І це мабуть не було випадковістю, тому як і дід Михайла спочатку служив квартальним поручиком, а потім регістратором.

Батько Михайла рано помер або загинув. Де й коли – невідомо. Питання відкрите для дослідження.

У 1837 році Михайло був зарахований до університету. Сім'я не жила в розкоші, але була в змозі сплатити за навчання Михайла.

Мабуть не все було погано у Петренків, тому було в них два будинки та чьотири душі селян, про що Михайло згадує в своїх формулярних списках. Та таке інше…

Є ще деякі знахідки стосовно слов'янського періоду життя родини Петренків, до якой належить і Михайло [4].

Поки замало художнього наповнення для неслов'янської версії життя Михайла Петренка, але вона є Правда. По колоритності опис поступається слов'янському варіанту, але це швидко можна виправити без утиску Істини.

Правда завжди проста і немає необхідності вигадувати всяку нісенітницю для замазування дір, що постійно утворюються на мазанці, збудованій з фальсифікацій.

Підводячи підсумки цього невеликого дослідження, хотілося б сподіватися, що Розум переможе, ніхто не буде заважати нормальному процесу дослідження слов`янського періоду життя Поета новими краєзнавцями, які можуть долучитися до справи. Пошана до Земляка в місті Слов'янську виявлятиметься в гармонії Справи й Слова, за що слов`янцям будуть вдячні ті, хто цікавиться життям та творчістю Михайла Петренка, та нащадки роду Петренків, представником якого є Михайло Миколайович.

Джерела та література

1. Южный русскій зборникъ. Альманах. Изданіе Амвросія Метлинскаго. Въ университетской типографіи. – Харьковъ, 1848.

2. Овчаренко І. Йому жити у віках (Михайло Петренко). // Літературно- краєзнавче видання. – Слов`янськ, 1997.

3. Олександр Петренко. У пошуках істини. // Газета «День», 6-7 липня. – Київ, 2012.

4. А. Е. Петренко. Идентификация Петренко. «Профі». – Киев, 2012.

5. Олександр Петренко. Михайло Миколайович Петренко. У пошуках біографічної істини. // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 34 (Історія. Філософія). «Східний видавничий дім». – Донецьк, 2012.

6. Абрамов А. «Перший» запис про Петренків. Приватний архів Сендецького М. С., м. Київ

7. Абрамов А. Записи про Петренків на чотирьох сторінках. Архів краєзнавчого музею, м. Слов`янськ.

8. Абрамов А. Записи про Петренків на дванадцяти сторінках. Архів краєзнавчого музею, м. Слов`янськ.

9. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни, «Азбука», – С.-Петербург, 2013 (вперше опубліковано у 1901 році).

10. Сніпъ, украинскій новорочник. Закрутив Александръ Корсунъ. Друковано в университетській штампарні. – Харьківъ, 1841.

11. Молодикъ на 1843 годъ. Украинскій литературный сборникъ, издаваемый И. Бецкимъ (две части). Часть вторая. Въ университетской типографіи. – Харьковъ, 1843.

12. НудьгаГ. А. Песни украинских поэтов первой половины XIX в. и народные переделки их. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Институт литературы им Т. Г. Шевченко. – Киев, 1956

13. Чижевський Д. Історія української літератури. / Від початків до доби реалізму. «Українська вільна академія наук у США». – Нью-Йорк, 1956

14. Овчаренко И. «Дивлюсь я на небо» // Газета «Социалистический Донбасс». №153 (2 июля). – Донецк, 1956.

15. Рымовъ. «Два слова о литературныхъ вечерахъ въ Харьков и одно – о Т. Г. Шевченка». // Газета «Харьковъ» – приложение к «Харьковским губернским ведомостям», 12 апреля. – Харьковъ, 1861.

16. Викъ (1798-1898). Томъ першый (Выдання друге, зъ одминамы й додаткамы). «Друкарня Петра Барського». – Киевъ, 1902.

17. Українська Муза. Поетична антологія (під редакцією Олекси Коваленка). – К., 1908.

18. Очерки исторіи украинской литературы XIX столетія Н. И. Петрова. «Въ типографіи Н. и А. Давиденко» – Кіевъ, 1884.

19. Овчаренко І. Поет цікавий, талановитий (До біографії М. Петренка) // Комуніст (м. Слов'янськ).- 1984. – 15 серпня.

20. Овчаренко І. Дав пісню крилату. // Донбас. - 1988. – №4.

21. Овчаренко І. «Основні дати життя і творчості Михайла Петренка» // Совет – 95(м. Слов'янськ). – 1991/ – 27 мая.

22. Овчаренко І. Літературне Придінців`я (Письменники в нашому краї). «Лебідь». – Слов`яногірськ, 1994.

23. Біографическій словарь бывшихъ питомцевъ Первой Харьковской гимназіи за истекшее столетіе съ 1805 по 1905 годъ. — Х., 1905.

24. Овчаренко І. «Перші видавці творів поета». // Вісті (м. Слов'янськ).- 4 листопада (№122)1997.

25. Овчаренко І. «Криза самосвідомості». // Вісті (м. Слов'янськ). – 23 липня 1998 р..

26. Овчаренко І. «Петренківське небо Лебедина». // Газета «Вісті», 10 грудня. – Слов`янськ, 1998.

27. Овчаренко І. «Нові подробиці життя поета-земляка». // Газета «Вісті», 22 травня (№57). – Слов`янськ, 1999.

28. Овчаренко І. Муза святих гір. // Святогірськ у літературі та мистецтві. «Печатный двор». – Слов`янськ, 2003.

29. Овчаренко І. М. Слов`янський сокіл (Михайло Петренко). // Історичний нарис. Національна Спілка письменників України. Донбас. – Донецьк, 2004.

30. Овчаренко І. Крізь далеч років (Письменники в нашому краї). «Печатный двор». – Слов`янськ, 2005.

31. Сайт, присвячений поету-романтику Михайлу Петренку – htth: // дивлюсь я на небо. com/

32. Форум газети "Поиск" – http://forum.gp.dn.ua/viewtopic.php?f=36&t=2771&p=53077#p53077

In memorium

Велет гуманітарних знань

пам'яті академіка С.О. Шмідта

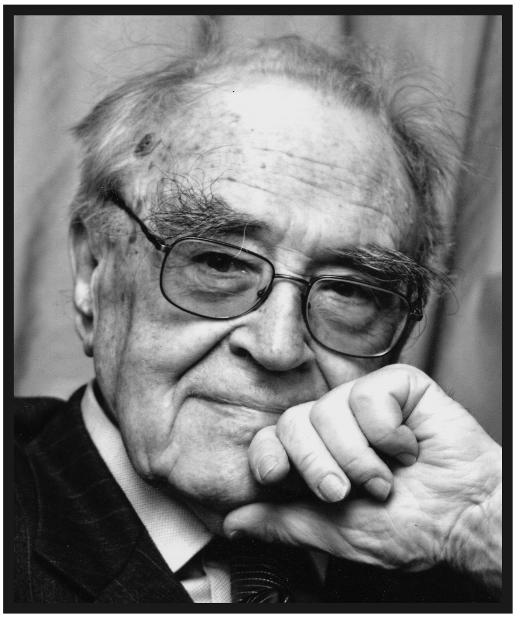

**22 травня 2013 р. в Москві
на 92-му році життя
пішов у засвіти видатний історик,
педагог та громадський діяч
Сігурд Оттович ШМІДТ,
заслужений професор
Російського державного
гуманітарного університету,
академік Російської академії освіти,
радник Російської академії наук.**

*«Краеведение –
это всегда краелюбие»*
С.О. Шмідт.

Часом доля обдаровує зустрічами, які назавжди відгукуються теплом і вдячністю в твоєму серці. Навесні 2009 р. за дорученням голови Національної спілки краєзнавців України, академіка П.Т. Тронька мене відрядили до Москви вручити відомому історику, почесному голові Спілки краєзнавців Росії, академіку С.О. Шмідту високу нагороду – Почесну грамоту Верховної Ради України за внесок вченого у відродження і розвиток краєзнавчого руху. Незабутніми залишилися враження про відкритість, інтелігентність, іронічність та гостинність цієї дивовижної особистості.

Сігурд Оттович у оточенні своїх учнів жваво ділився спогадами про Київ, розповів про батька – полярного дослідника Отто Юлійовича Шмідта, який закінчив у Києві гімназію, 1913 р. – університет, а 1939 р. був обраний академіком АН України, пишався внеском батька у підготовку «Большой советской энциклопедии», який був її ініціатором і першим головним редактором. З особливим щемом згадував маму Маргариту Еммануїлівну Голосовкер, відомого фахівця музейної справи, талановитого майстра експозиції, та няню Тату, добру і мудру жінку – Франциску Олександрівну Тетерську, яка 67 років прожила у їхній родині. Шанобливо відгукувався історик про Петра Тимофійовича Тронька, повертаючись у 1987 рік, коли в Полтаві спільно проводили Всесоюзну наукову конференцію з краєзнавства, відзначав непересічну роль П.Т. Тронька у розвитку українського краєзнавчого руху.

Про себе академік розповідав весело, демонструючи диван, на якому народився 15 квітня 1922 р. у квартирі поблизу Арбату, де прожив усе життя, сповнене творчістю, самовідданим служінням науці, виключною добропорядністю та високою мораллю, чуйним ставленням до людей.

На розвиток у С.О. Шмідта хисту до наукових досліджень вплинула родина, навчання на історичному факультеті Московського державного університету,

уважне ставлення наукового керівника, відомого вченого, академіка М.М. Тихомирова. Згодом він теж щедро віддаватиме батьківське піклування своїм учням, учасникам студентського гуртка джерелознавства (діяв 1949-2000 рр.) у Історико- архівному інституті, в якому педагог працював 64 роки. Його вихованці – це когорта талановитих істориків, яку С.О. Шмідт бережно плекав усе життя. Наукова школа академіка вирізняється особливим підходом до аналізу історичних джерел, самобутнім поглядом на історичні процеси, включає в себе дослідників Росії, України, Грузії, Прибалтики та далекого зарубіжжя. Один із його учнів, відомий в Україні фахівець архівної справи К.Є. Новохатський з сердечною теплотою розповідає про вчителя, наголошує, що для нього це не лише вивчення праць історика, захоплення його публічними лекціями, але і спостереження за ним у різних ситуаціях, розмови на широкі теми, спільне відвідування виставок, музеїв, театрів.

Всі, хто якимось чином стикався з С.О. Шмідтом, відзначають його глибокий енциклопедизм, яскравий ораторський дар, живий інтерес до співбесідника, повагу і такт, легку самоіронію та істинну інтелігентність. Щодо останнього, то Сігурд Оттович вважав, що справжній інтелігент – це людина, яка має власну точку зору і визнає право на неї у інших. Зрозуміло, що така позиція не завжди сприймалась у тоталітарній державі, і був період, коли вченого звільнили з інституту, але він декілька років без платні продовжував викладати, вести аспірантів, аж поки його не поновили на роботі у інституті.

Науковими пріоритетами для історика було дослідження історії Росії XVI-XVII ст., робота у Археографічній комісії АН, яку очолював з 1968 р., як головний редактор працював над підготовкою «Археографічного щорічника». У 1980-і рр. С. О. Шмідту та академіку Д.С. Лихачову, який високо цінував праці вченого з джерелознавства, краєзнавства, історії – писав йому: «Під Учителем розумію Вас!» – належить головна роль у відродженні краєзнавчого руху, опального після 1930-х рр. Ці роки історик визначив терміном «репресоване краєзнавство». С.О. Шмідт зорганізував і очолив у середині 1980-х років краєзнавчий рух, наповнивши його науково-дослідним змістом. Завдяки наполегливості та авторитету науковця 1996 р. у Російському державному гуманітарному університеті, який став загальноросійським навчально-науковим і організаційним осередком краєзнавства, був відкритий Центр історичного краєзнавства та москвознавства. Із 2007 р. започатковані Всеросійські краєзнавчі читання (2013 р. відбулися уже Сьомі такі читання), у підготовку і проведення яких вагомих зусиль докладають гідні послідовники, соратники і вихованці Сігурда Оттовича – голова Спілки краєзнавців Росії, завідувач кафедри регіональної історії і краєзнавства, професор В.Ф. Козлов та його заступник, доцент О.Г. Смирнова, які активно продовжують справу С.О. Шмідта і до останнього дня були для свого вчителя надійною підтримкою.

Сотні праць вченого з історії, джерелознавства, археографії, теорії та історії краєзнавства, москвознавства (з 2000 р. Сігурд Оттович був відповідальним редактором «Московської енциклопедії», де зібрані біографії більше 12 тисяч московських діячів) стали вагомим здобутком гуманітарних знань сучасності. До них будуть повертатися нащадки. Хотілось, щоб вони знали і про унікальну особистість вченого і педагога Сігурда Оттовича Шмідта, а всі, хто мав щасливу нагоду спілкуватися з ним, назавжди збережуть світлу пам'ять про славетного науковця і прекрасну людину.

Руслана Маньковська

ДОБРОЧИННІСТЬ

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ ВИСЛОВЛЮЄ ПОДЯКУ

Борчуку Степану Миколайовичу –
к. . н., доценту кафедри всесв тньо стор нституту сто-
р
пол толог Прикарпатського нац онального ун верситету
мен Василя Стефаника (м. вано-Франк вськ);

Бушину Микол вановичу –
д. .н., проф., зав дувачу кафедри стор Укра ни
Черкаського державного технолог чного ун верситету;

Великоч ю Володимиру Степановичу –
д. .н., проф., директору нституту туризму Прикарпатського
нац онального ун верситету мен Василя Стефаника;

Вощевському Валер ю Миколайовичу –
голов наглядово ради Черн г всько
кондитерсько фабрики «Стр ла» (м. Черн г в);

Гончарову Олександру Петровичу –
к. . н., доценту кафедри етнолог та кра знавства Ки вського
нац онального ун верситету мен Тараса Шевченка,
голов правл ння Ки всько м сько орган зац НСКУ;

Цепенд горю вгеновичу –
д. пол. н., проф., ректору Прикарпатського
нац онального ун верситету мен Василя Стефаника.

Ваша допомога є вагомим внеском у розвиток та підтримку сучасного краєзнавчого руху в Україні

ПРО АВТОРІВ

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Баранець Петро Володимирович – молодший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею.

Братченко Тетяна Георгіївна – директор Херсонського обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України. E-mail: museum_kherson-kr@mail.ru

Войцехівська Галина Анатоліївна – директор ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, дійсний член Української академії наук, голова Міжвідомчої Експертної ради з питань національностей, національних меншин та захисту українців у світі Громадської ради при МЗС України. E-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Гіпіч В'ячеслав Вікторович – аспірант Донецького національного університету, викладач Донбаського інституту техніки і менеджменту МНТУ. E-mail: slaventi@yahoo.com

Глизь Юрій Іванович – аспірант Інституту історії України НАН України, провідний науковий співробітник відділу використання інформації документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. E-mail: yuraglyz00@mail.ru

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr.goncharov@gmail.com

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Жидецька Олена Віталіївна – завідувач науково-методичного відділу ДНАББ ім. В. Г. Заболотного.

Капітан Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою суспільних дисциплін Мукачівського державного університету. E-mail: kapitan1007@gmail.com

Кигим Світлана Леонідівна – завідувач науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею. E-mail: poltava_lokal_museum@ukr.net

Клименко Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області. E-mail: archives@ic.ck.ua

Коваленко Оксана Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України. E-mail: kovalenkoksana@rambler.ru

Кочергін Ігор Олександрович — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету, голова Дніпропетровської обласної організації НСКУ. E-mail: alkigor@ukr.net

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри «Українознавство та іноземні мови» Одеського національного морського університету. Член Національної спілки краєзнавців України. E-mail: levchenkolav@yandex.ru

Левченко Галина Сергіївна – старший викладач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Член Національної спілки краєзнавців України. E-mail: levchenkolav@yandex.ru

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: ruslana-man@ukr.net

Маслак Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: oimaslak@yandex.ru

Мельниченко Василь Миколайович – кандидат історичних наук, директор навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова правління Черкаської обласної організації НСКУ.

Ночовний Юрій Володимирович – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Панченко Вікторія Сергіївна – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Email: panchenkovs@email.ua

Петренко Олександр Євграфович – кандидат хімічних наук,науковий консультант Інституту органічної хімії НАН України. E-mail: aepetrenko@ukr.net

Петровський Едуард Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. E-mail: petrovskij_ed@ukr.net

Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції (1917-1921 рр.) Інституту історії України НАН України. E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Понипаляк Олександр Дмитрович – студент IV курсу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: shepitt@ukr.net

Ревегук Віктор Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Рудь Олег Миколайович – викладач Переяслав-Хмельницького державно-педагогічного університету імені Г. Сковороди.

Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, професор кафедри філософії і соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ. E-mail: santey61@list.ru

Сакало Олександр Євгенійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. E-mail: asakalo@ukr.net

Самородов Віктор Миколайович – доцент кафедри екології, охорони довкілля та збалансованого природокористування Полтавської державної аграрної академії. E-mail: vn-samorodov@yandex.ru

Саранча Віктор Іванович – асистент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: visar73@mail.ru

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Херсонської обласної організації Національної спілки краєзнавців. E-mail: e.sinkevych@gmail.com

Таранець Сергій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. E-mail: trimonastyrje@yandex.ua

Томазов Валерій В’ячеславович – кандидат історичних наук, зав. сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

Чорновол Ігор Павлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України. E-mail: ihorczornovol@yahoo.com

Чухліб Тарас Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва. E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Вимоги щодо оформлення статей у журналі "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ДВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського, 4 кімн. 212; тел. +380-44-279 13 88; +380-44-2780238 (факс); e-mail: kraeznavstvo@ukr.net, bazhanclio@ukr.net

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання;у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ДВАК України – див.: Бюлетень ДВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ДВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net.

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 2 (83), 2013 р.

Макетування – Леонід *Мигаль*
Літературний редактор – Володимир Яковенко

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: kraeznavstvo@ukr.net
bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Підписано до друку 04.07.2013 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 27,67. Обл.-вид. арк. 27,85. Наклад 300 прим.
Зам. № 4-2013